

Irodalomtörténeti Közlemények

A Magyar Tudományos Akadémia
Irodalomtudományi Intézetének folyóirata

2002

5–6

A tartalomból

Textológiai kutatások
Kazinczy Ferenc *Pályám*
emlékezete című önéletírásáról

Két kronotoposz találkozik
az úton... (Mikszáth Kálmán:
Beszterce ostroma)

Arany János széljegyzetei
Vida József *Nemzeti koszorú* című
verseskötetében

ItK

Publications d'histoire littéraire
106e année n° 5–6 2002

COMITE DE REDACTION

László Szörényi
directeur de la revue

Gábor Kecskeméti
rédacteur en chef

Mihály Balázs
Ferenc Bíró
István Bitskey
Péter Dávidházi
Edit Erdődy
Péter Kőszeghy
Péter Kulcsár
György Tverdota
András Vizkelety

*

Tünde Császtvay
rédacteur

Sándor Bene
rédacteur de la rubrique « Revue »

Béla Hegedűs
rédacteur technique adjoint

REDACTION

H-1118 Budapest, Ménesi út 11–13. Hongrie

Internet : <http://itk.iti.mta.hu>

Adresse électronique : itk@iti.mta.hu

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2002. CVI. évfolyam 5–6. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Szörényi László
főszerkesztő

Kecskeméti Gábor
felelős szerkesztő

Balázs Mihály

Bíró Ferenc

Bitskey István

Dávidházi Péter

Erdődy Edit

Kőszeghy Péter

Kulcsár Péter

Tverdota György

Vizkelety András

*

Császtyay Tünde

szerkesztő

Bene Sándor

a Szemle rovat szerkesztője

Hegedűs Béla

technikai segédszerkesztő

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Internet címünk: <http://itk.iti.mta.hu>

Elektronikus levélcímünk: itk@iti.mta.hu

TARTALOM

<i>Bartók István: Grammatica Hungarolatina – Poetica Latinohungarica. Sylvester János hónapversei és a Balassi előtti világi líra</i>	485
<i>Fenyő István: A centralisták az 1848-as forradalom kezdetén</i>	502
<i>Botka Ferenc: A San Gennaro vére keletkezéséhez</i>	526
Kisebb közlemények	
<i>Bogár Krisztina: Kant ismeretelméletének hatása az első magyar pszichológiai munkában</i>	543
<i>Földes Györgyi: Az 1910-es évek avantgárd irodalmában jelentkező panteizmus szellemi gyökerei</i>	552
<i>Dobszay Ambrus: Nemes Nagy Ágnes gyermek- és felnőtt költészetének kapcsolata</i>	558
Műhely	
<i>Balázs Mihály: A kolozsvári unitárius kollégium 1135. számú kéziratáról</i>	568
<i>Onder Csaba: Hagyományozódó olvasatlanság (A Parainesis avagy az oráció nemes popularitása)</i>	580
<i>Horányi Károly: Egy megemlékezés tükrében. Kodolányi János: Arvi Järventaus és egyéb emlékek</i>	596
Textológia	
<i>Németh Zoltán: A Pályám emlékezete szöveg-hagyományáról és az önéletírás tervének eredetéről</i>	611
<i>Orbán László: Kazinczy Ferenc Pályám emlékezete címen ismert önéletírásának kéziratai és kiadásai</i>	627
Műelemzés	
<i>Hajdu Péter: Két kronotoposz találkozik az úton... (Mikszáth Kálmán: Beszterce ostroma)</i>	651
Adattár	
<i>Balázs Eszter Anna: Arany János széljegyzetei Vida József Nemzeti koszorú című verseskötetében</i>	676
Szemle	
<i>Régi magyarországi nyomtatványok, III, 1636–1655 (Németh S. Katalin)</i>	690
<i>István Bitskey: Konfessionen und literarische Gattungen der frühen Neuzeit in Ungarn. Beiträge zur mitteleuropäische vergleichenden Kulturgeschichte (Monok István)</i>	694
<i>Jankovics József: Ex occidente... A 17. századi magyar irodalom európai kapcsolatai (Nagy Levente)</i>	697
<i>Knapp Éva: „Gyönyörű volt szál alakja”. Szent István király ikonográfiája a sokszorosított grafikában a XV. századtól a XIX. század közepéig (Bitskey István)</i>	705
<i>Történelem – kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában 2000. március 17.–szeptember 24. (Tüskés Gábor)</i>	709
<i>Csorba Sándor: Reformkori diákegyesületek Patakon és a Társalkodási Egyesület Pozsonyban (Takács Péter)</i>	715
<i>Kiss József Összegyűjtött versei (Ács Gábor)</i>	720

Sylvester János sokrétű munkásságának fontos mozzanatai fűződnek a régi magyar költészethez. Kritikatörténeti jelentőségű sokszor emlegetett megnyilatkozása „az beszidnek nemesen való szerzisirül” a virágénekekkel kapcsolatban. Gyakran idézzük is az Újtestamentum-fordításához csatolt fejtegetéseit „az olyan igíkrül, melyek nem tulajdon jegyzisben vitetnek”.¹ Saját versei közül az ugyancsak az Újszövetségben olvasható magyar disztichonjait tartjuk a legnagyobb becsben. A kutatás szentelt némi figyelmet régóta ismert latin verseinek;² remélhetőleg lassan már tudomást vesz a szakmai közvélemény a sokáig elveszettnek hitt *Rosarium*ról is.³

Több adat is utal arra, hogy a 18. század tudósai még hírből ismertek vagy legalább okkal feltételeztek további, ma már ismeretlen műveket is. Érdekeseek például egy kéziratban egyháztörténet Sylvesterre vonatkozó részei, amelyeket e folyóiratban tettem közzé.⁴ Kifejezetten a költői munkássághoz kapcsolódik Wallaszky Pál állítása. Az Újszövetség-fordítás méltatása után megemlíti, hogy Sylvester magyarra fordította Luther néhány versét is.⁵

* E tanulmány szóbeli előzménye elhangzott 2002. november 5-én, az ELTE Bölcsészettudományi Karán, egy Horváth Iván által szervezett szakmai megbeszélésen. Köszönettel tartozom minden résztvevőnek, aki hasznos tanácsaival segített az elmondottak továbbgondolásához és ezáltal az alábbi változat elkészítéséhez.

¹ „Az ill'en bebiduel tele az Bent írás, mell'hez hozzá kell bokni annak az ki azt oluaffa. Kön'ü kediglemlen hozzá bokni az mű nipünknek, mert nem ideghen ennek ez ill'en bebidnek neme. Il ill'en bebidvel naponkid valo Bolásában. Il inekekben, kiualtkippenn az virág inekekben, mell'ekben czudálhatt'a minden nip az Mag'ar nipnek elmijenek éles voltát az lelifben, mell' nem eg'eb hanem Mag'ar poëfis. Mikoronn ill'en felfighes dologban ill'en alá valo pildáual ilek, az ganejiban arant kerefek, nem azon vag'ok hog' az hitlágot dicziriem. Nem diczirem az mirül ez ill'en inek vadnak, diczirem az bebidnek nemeffenn valo Berzisit.” SYLVESTER János ford., *Uy Testamentum Mag'ar n'elvenn, mell'et az Görög és Diák n'elwból uijonnan fordijtánk, a Mag'ar nipnek Kereft'en hütben valo ippülfire*, Újsziget, 1541 (RMNy 49); hasonló kiadása: *Uy Testamentum...*, a faksimile szöveget gondozta és a kíséret tanulmányt írta VARIAS Béla, Bp., 1960 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 1), Zsiiiijr.

² HEGEDŰS István, *Sylvester János latin versei*, ItK, 20 (1910), 385–397.

³ NÉMETH S. Katalin, *Egy elveszettnek hitt Sylvester-nyomtatvány*, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, 18, Szeged, 1981, 11–20. Különlenyomat: Irodalomtörténeti Dolgozatok 136, Szeged, 1981.

⁴ BARTÓK István, *Ismeretlen adatok Sylvester Jánosról 1770-ből*, ItK, 106 (2002), 185–191.

⁵ „Transfudit is [Sylvester] etiam aliquot Cantilenas Lutheri in Hungaricum, atque scripsit Grammaticam Hungaro-latinam in usum puerorum, Neanensi (Vj-Szigethini) in 8. 1539.” Paulus WALLASZKY, *Conspectus Reipublicae Litterariae in Hungaria, Posonii et Lipsiae*, 1785, 113 (a lap számozása hibásan 311).

Addig is, amíg elő nem kerülnek további, eddig ismeretlen művek, érdemes a meglévőket alaposan tanulmányozni. Ez alkalommal a *Grammatica Hungarolatina*⁶ hónapverseit vizsgálom. Úgy tűnik ugyanis, lehet még újat mondani róluk – olyasmit, ami nemcsak a Sylvester-életműhöz, hanem talán a korabeli magyar nyelvű világi költészethez is adalékkal szolgálhat.

1. Mint ismeretes, Sylvester János a *Grammatica Hungarolatina*ban több helyen is terjedelmes kitérőt tesz. Ilyen a hónapnevek tárgyalása a névszók nemi szabályainak bemutatása során. Ami szorosan a latin grammatikára tartozik: általános szabály, hogy – többek között – a hónapok neve mindig hímnemű. A témához kapcsolódva Sylvester hosszús fejtegetésekbe bocsátkozik a hónapok magyar elnevezéséről, majd – ahogy Balázs János fogalmazta – „az egyes hónapok költői festésére Ovidius, Vergilius, Persius és Martialis műveiből idéz megfelelő szemelvényeket”.⁷

Az idézetek után bizonyos esetekben valóban szerepelnek a felsorolt szerzők, máskor azonban nem. Mivel a kutatás nem találta meg a forrást, ezeket ismeretlen szerzőjű versekként tartjuk számon. Az egyetlen kivétel Vékony Gábor feltételezése. Ő úgy véli, hogy az egész *Grammatica Hungarolatina* Janus Pannonius elveszettnek hitt latin–magyar nyelvtanának átirata. Ebbe az elképzelésbe illeszkedik, hogy az ismeretlen eredetű versek Janus szerzeményei.⁸ A magam részéről a Janus–Sylvester átvételt nem fogadom el. Úgy vélem, a *Grammatica Hungarolatina* közvetlen forrásait elsősorban a 16. század eleji latin–német Donatus-kiadások között kell keresni;⁹ a hónapok hangulatát megjelenítő versek szerzőségére vonatkozóan pedig magában a szövegben lehet határozott támpontokat találni. Induljunk ki a hónapok magyar elnevezéséből!

Turóczi-Trostler József óta¹⁰ hangsúlyozzuk, hogy Sylvester a hónapneveknél az anyanyelvű párhuzamok ötletét Melanchthontól vehette. A „praeceptor” latin grammatikájában a latin nevek mellett valóban ott állnak német megfelelőik is.¹¹ Akárcsak mesterre, Sylvester is megadja minden hónap nevét anyanyelvén is. Ha megnézzük a *Grammatica Hungarolatina* kiadásait, kivétel nélkül mindegyikben a következőt találjuk: a latin hónapnév után bizonyos esetekben a „Nos” szócska áll, utána kettőspont, majd következik a magyar elnevezés. Például: „September. Nos: Szőlő szedő ho.” Eszerint a „Nos” azt jelentené, hogy „mi” így hívjuk az adott hónapot, a mi nyelvünkön ez a neve.

⁶ *Grammatica Hungarolatina in usum puerorum recens scripta Ioanne SYLVESTRO PANNONIO autore*, Neanesi [Újsziget], 1539 (RMNY 39).

⁷ BALÁZS János, *Sylvester János és kora*, Bp., 1958, 412.

⁸ VÉKONY Gábor, *Ótörök felirat a homokméggy-halomi honfoglalás kori temetőből*, *Életünk*, 31 (1993), 783–796. A hónapversekről: 790–792.

⁹ BARTÓK István, *Grammatica Hungarolatina – Grammatica Latinogermanica: Sylvester János és Marcus Crodelius*, *ItK*, 102 (1998), 642–654.

¹⁰ TURÓCZI-TROSTLER József, *A magyar nyelv felfedezése: Két tanulmány az európai és a magyar humanizmus kapcsolatairól*, Bp., 1933. A hónapnevekről: 24–26.

¹¹ *Phil. Mel. Grammatica Latina*, Corpus Reformatorum, ed. Carolus Gottlieb BRETSCHNEIDER, XX, Brunsvigae, 1854, 245–336. A hónapnevek: 250.

Kiadáson értem Kazinczy Ferenc¹² és Toldy Ferenc¹³ szövegközlését, és ide sorolom C. Vladár Zsuzsa¹⁴ fordítását is, hiszen a magyar változatban is vissza kellett adni az eredeti munka tartalmát. A felsorolt kiadásokat figyelmesen összevetve feltűnik, hogy a „Nos” körül valami nincs rendben. Természetesen mindenütt megvan mind a tizenkét hónap latinul is, magyarul is, de a „Nos”-ok a három esetben három különböző variációban tűnnek fel.

A *Grammatica Hungarolatina*t szerencsére kétféle hasonmás kiadásban is tanulmányozhatjuk,¹⁵ amelyek alapján képet alkothatunk a féltve őrzött unikum példányról. A hasonmásokat alaposan megvizsgálva meggyőződhetünk róla, hogy az eredeti nyomtatványban melyik hónapoknál jelenik meg a „Nos”. Megállapíthatjuk, hogy a három kiadás közül egyedül C. Vladár Zsuzsa magyar szövegében szerepel a „Mi” ugyanazonoknál a hónapoknál, mint latin megfelelője Sylvesternél. A különféle megoldásokat az alábbi táblázatban foglalom össze.

	Sylvester János	Kazinczy Ferenc	Toldy Ferenc	C. Vladár Zsuzsa
Január	Ovid., Virg.			
Február	Ovid.			
Március	Ovid. / Nos.			Mi:
Április	Ovid.		Nos:	
Május	Nos.	Nos:	Nos:	Mi:
Június	Nos.			Mi:
Július	Ovid., Pers.		Nos:	
Augusztus	Ovid., Virg.			
Szeptember	Nos.	Nos:	Nos:	Mi:
Október	Nos.	Nos:	Nos:	Mi:
November	Nos.	Nos:	Nos:	Mi:
December	Ovid., Mart.			

¹² *Magyar régiségek és ritkaságok*, kiad. KAZINCZY Ferencz, Pest, 1808. *Grammatica Hungaro-latina*: 1–118. A hónapokról: 23–29. Éder Zoltán kutatásaiból tudjuk, hogy e kiadásnak van egy előzménye: Sylvesternek, *Magyar–Deák Grammatikája. Nyomt. Uj-Szigeten, 1539. – A' Krakкаи 1549. kiadott Orthographia Vngarica – 'S Varjas Jánosnak E vocálisú éneke*, újra kiadta KAZINCZY Ferencz, Pesten, Mossóczy I. Károly Könyvárósnál, 1807. ÉDER Zoltán, *Sylvester Grammatikájának utóéletéről*, Bp., 1990, 17–18.

¹³ *Corpus grammaticorum linguae Hungaricae veterum: A régi magyar nyelvészek Erdősitől Tsétsiig*, kiad. TOLDY Ferencz, Pest, 1866. *Grammatica Hungaro-latina*: 1–78. A hónapokról: 16–18. Ezt a kiadást jó száz évvel később újrányomták: Joannes Pannonius SYLVESTER, *Grammatica Hungaro-latina*, with a foreword by Thomas A. SEBEOK, Bloomington–The Hague, 1968 (Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series, 55).

¹⁴ SYLVESTER János *Latin–magyar nyelvtana*, ford. C. VLADÁR Zsuzsa, Bp., 1989 (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 185). A hónapokról: 24–26.

¹⁵ *Grammatica Hungarolatina*, a faksimile szöveget gondozta MOLNÁR József, a kisértanulmányt írta SZATHMÁRI István, Bp., 1977 (Fontes ad historiam linguarum populorumque Uraliensium, 4); *Grammatica Hungarolatina*, a faksimile szöveget közzétette KÖSZEGHY Péter, a kisértanulmányt írta SZÖRÉNYI László, Bp., 1989 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 22).

A táblázat második oszlopában, Sylvesternél a „Nos”-ok mellett nem ok nélkül tüntetem fel az idézetek szerzőit is. Ebből az áttekintésből kitűnik, hogy – egy hónap, a március kivételével, amire még visszatérek – ahol nincs megnevezve egy ismert antik költő, ott „Nos” áll. Láthatjuk, hogy ez nem lehet véletlen, ha megfigyeljük a közölt hasonmás lapok tipográfiai megoldásait. Az idézet szerzőjének neve, ahogyan ez mind a mai napig szokásos, a szöveg alatt, jobbra zárva szerepel. A „Nos”-ok pontosan ugyanúgy jelennek meg, mint a klasszikus auktorok: a verssorok alatt, jobbra zárva.

A hasonmásból láthatjuk, hogy a „Nos” sehol nem kapcsolódik olyan szorosan a lapszélre nyomott magyar hónapnevekhez, mint ahogy azt a kiadások közlik. A tévedések okára legtöbb esetben nem nehéz rájönni. Az eredeti nyomtatványban öt hónap (március, május, szeptember, október, november) páratlan lapra került, így a jobbra zárt „Nos” közel esik a jobb margón álló magyar hónapnevekhez. Ezért gondolhatta a négy utóbbi esetben mind a három kiadó, hogy a „Nos” a közelében lévő hónapnévhez tartozik.

Az első esetben, a márciusnál a „Nos” és Ovidius egyszerre szerepel, ráadásul Ovidius a „Nos” és a „Fü heg” közé ékelődik. Talán azért nem közölte Kazinczy és Toldy a „Nos”-t, mert belátta, hogy nem kapcsolható a hónapnévhez. C. Vladár viszont következetes volt. Nyilván úgy gondolta, hogy ha Sylvesternél ott van a „Nos”, akkor a magyar változatban is ott kell lennie. Fordításában kiemelte a helyéről, és a többi négy esethez hasonlóan a „Fü heg” elé illesztette, Ovidiust pedig hagyta, ahol volt.

Az eredeti nyomtatványban a június páros lapra került, így a hozzá tartozó, jobbra zárt „Nos” a lehető legtávolabb áll a bal margóra nyomott „Kasalo hó”-tól. Kazinczy és

Si ho,
auag

IANVARIVS.

hoc modo diem lane
uocamus Hetsi, quod
initium sit hebdomadae
ds.

Lane biceps anni tacite labentis origo
solus de superis qui tua terga uidet.

Ouid. 1, fastorum.

U

Ergo ubi lane biceps longum referaueris annum

Uc.

Ouid. 4.

de pon.

U

Ipse uidet certe glacie cõssilere pontum, El. 4.

Erõs Ipse uidet rigido stantia uina gelu,

ho. Ipse uidet onerata serox ut ducat lazis,

Per medias Istri plauftra bubulcus aquas.

idem.

U

Vndaq̄ iau tergo ferratos sustinet orbes. Uc.

Virg. Geor.

3.

FEBRVARIVS.

Erõg bo. Vere nouo gelidus, canis cum montibus humor

Liqui

Liquitur, & Zephyro putris se gleba resohit

Uc.

hunc quidem etianum

asfui ho uocant sicut U

U sequentem Fã heg.

Annus erat breuior, nec adhuc pia Febria norãt,
Nec tu dux mensum lane biformis eras.

Ouid. fast 7.

MARTIVS.

Lam uioles pueriq̄ legunt, hilaresq̄ puellae, Ouid. Si

Erumpunt passim gramina, ueris bonos. 3. heg

Nos. trisi.

APRILIS.

Aprilem memorant ab aperto tempore dictum,

Quem Venus iniecit uendicat alma manu.

Ouid. ha.

4. fast.

MAIVS.

Arboreos fetus, U humi nascencia fraga

Primus dat suaves Maius odore roses.

Nos. mõi.

czã

Ab hoc mense nũc

b ij quc̄

Quoq; nostri rosas
denominant cum
dicunt Pūntōsti rosas.

IVNIVS.

34
Pa
lo
bo. Fabula leta boum uiridantia, falce recurua
Attendant lunio gramina, fanifeca!
Nos.

IULIUS sive Quintilis.

Deniq; Quintus ab hoc fuerat Quintilis, et inde
incipit a numero nomina quisquis habet.
Ouid. 3. fast.

— secas insana canicla menses
Ia dadu coquit, et patula pecus omne sub ulmo ē.
Perfius

34
to
bo. — albescit maturis messis aristas.
Ouid. 5. fast.

AVGVSTVS sive Sextilis.

uaria

— varijs mitis solet una recens
Tucere purpureum nondum matura colorem,

U, 3.
Mitis in apricis coquitur uindemia faxis.
Virg. 2. Geor.

Et
lōr
lōr
bo.

SEPTEMBER.

Lenobates gestit calcatis sordidus uiris
Menseq; castratur uina sequente noua.
Nos.

Et
lōr
dō
bo.

OCTOBER.

Vt durare queant longos noua musta per annos
Ostober cellis condit et illa cauis.
Nos.

Et
ue
dō
bo.

NOVEMBER.

Conditā num ualeant consistere uina probantur
illo, qui nomen, mense, Nouembris habet.
Nos.

Et
lato
guro
bo.

DECEMBER.

Vester

Vester honor ueniet cum Laurentia diem
Acceptus genijs illa December habet.

34
gan
lafo
bo. Martialis Decembrem fumosum dixit Epig. lib. 7.
Sed lege fumoso non aspernada Decembri.

sue quod hic mēsu foco homines solet admouere,
sue quod hyeme caelum atris obducitur nubibus
hinc opinor et nostros hyemem uocare scit tēl.

Ceterum ut hae Mensum descriptiones nostrae
optime respondent regioni, ita non omnibus. Nec
nostros maiores his mensū appellationibus in regi
one Schytica uti potuisse manifestū est cum ex alijs
tum Ouidio, qui regionis Schyticae in qua hyems cō
tinuatur hyemi, sterilitatem his describit carminibus.
Non hic pampinea dulcis latet, uua sub umbra,
Nec cumulant altos feruida musta lacus.

Nos ager hic pomum, non dulces educat uitas,
Non salices ipsa robora monte uirent.

Est et in Enchyridio piarum precatonum, similis
quaedam Mensum descriptio, uersibus endecasyllabicis
facta, quā hinc loco subiungerem, nisi is libellus tam
puerorum manibus passim treretur. Et haec addidi,
non quo nouus uellem haberi auctor, sed ut ostēns
derem

derem, quid nostri in appellationibus mensum pos
terā sequi.

VENTORVM.

Eurus, qui ab ortu.

Not Feleti fēl.

Zephyrus, qui ab occasu.

Not efeti fēl.

hic Auster, qui a meridionali plaga.

xl fēl.

Aquilo, qui a septentrione.

Fel fēl.

Cum et in profanis literis, plurima sint vēs
forum uocabula, et in sacris non pauca, nos plura
non nouimus, quam haec quattuor cardinalia, idē
iuxta Homeri positionem. Et haec quibus utimur,
circumlocutiones ueris sunt quae uocabula. Proinde
cum in uentorū incidimus nomina, necessitas ipsa
nos cogit in interpretando, aut alienis pro nostris
ui, aut reliqua quoq; ad hunc modum circumloqui
Ausrum audio a quibusdam uocari Iuhfēl, quemad
modum Circium Forgoßel, a re scz ipsa, qui alias
Iocōrī dicitur, quem A. Gellius Caerum profemo;
dum existimat esse. Zenbger fēl is est forte qui
Zephyrus.

Fluniorum

Toldy, úgy tűnik, ezúttal a fizikai távolság miatt tekintett el a „Nos” közlésétől, hiszen ebben az esetben a legfeltűnőbb, hogy semmiképpen sem tartozhat a hónapnévhez. C. Vladár itt is az előbbi esethez hasonlóan járt el.

Hogy Toldy miért illesztett az áprilishoz és a júliushoz is egy-egy „Nos”-t, arra nem találok logikus magyarázatot. Lehet, hogy egyszerűen figyelmetlenségből. Az áprilisnél talán elnézett néhány sort, mert a fölötte és az alatta lévő hónapnál is ott áll egy-egy „Nos”. A júliusnál a fölötte álló „Nos” téveszthette meg.

Bizonyára nem véletlen, hogy az eredeti nyomtatványban – a kiadásokkal ellentétben – a „Nos” után sehol nem kettőspont áll, hanem pont. A „Nos” tehát nem azt jelenti, hogy „mi” valamelyik hónapot így mondjuk magyarul, hanem azt, hogy az adott esetekben nem a máshol megnevezett klasszikus auktorok, hanem „mi” vagyunk a versek szerzői.

A fentebbiek textológiai tanulságai megszívlelendők a *Grammatica Hungarolatina* készülő kritikai kiadása számára: nem szabad a szedéstükör és a margináliák egymástól világosan elkülönülő szövegrészeit összemosni, és ezáltal olyan összefüggéseket létrehozni, amik az eredetiben nincsenek benne. Ha viszont észrevesszük azt, ami a szövegben egyértelműen benne van, az irodalomtörténeti szempontból rendkívül fontos lehet. A tipográfiai természetű megfigyeléseket összevetve a tartalommal, érdemes elgondolkozni azon, hogyan értelmezhetjük a „Nos”-t mint szerzőt, és ebből milyen következtetéseket vonhatunk le. Ehhez nyújthat segítséget a hónapversek tartalmi áttekintése. Hogy világosak legyenek a valóságos, belső összefüggések, álljon itt valamennyi, latinul és magyar fordításban.¹⁶

2. A szövegben a forrás megnevezésére háromféle megoldást találhatunk. Hat esetben csak antik szerzők szerepelnek; egyszer, mint már utaltam rá, Ovidius és „Nos” egyszerre; öt alkalommal pedig csak „Nos”. A legegyszerűbbek az első csoportba sorolható hónapok.

Január

Iane biceps anni tacite labentis origo
Sulus de superis qui tua terga vides.

Ovidius, *Fasti* 1, 65–66.

Kétarcú Ianus, suhanó év kezdete, mennyben egyetlen,
Ki magad látod a hátadat is.

Gaál László fordítása

Ergo ubi Iane biceps longum reseraveris annum. etc.

Ovidius, *Epistulae ex Ponto* 4, 4, 23.

¹⁶ A latin szöveget a kritikai kiadás számára készített átírásban közlöm, forrásként a hely pontos meghatározását adom. A fordításokat C. Vladár Zsuzsa kiadásából veszem át, ahol megtalálható a magyar változatok lelőhelye.

Kétarcú Ianus, ha kitérod az év kapuzárnyát, stb.

Imre Flóra fordítása

Ipse vides certe glacie consistere pontum,
Ipse vides rigido stantia vina gelu,
Ipse vides onerata ferox ut ducat lazis,
Per medias Istri plaustra bubulcus aquas.

Ovidius, *Epistulae ex Ponto* 4, 7, 7–10.

Látod, a tenger megdermedve beáll a hidegben,
Látod, a zord téltől megfagy edényben a bor,
Látod, a megterhelt szekeret bátran az Iazis
Hajcsár hogy viszi az Isternek közepén.

Imre Flóra fordítása

Undaquae iam tergo ferratos sustinet orbes. etc.

Vergilius, *Georgica* 3, 361.

Jég feszül ott, a futó folyamok fodrán is azonnal,
úgy, hogy a vaskerekű fogatok hátára felállnak, stb.

Lakatos István fordítása

Február

Vere novo gelidus, canis cum montibus humor
Liquitur, et Zephyro putris se gleba resoluit. etc.

Vergilius, *Georgica* 1, 43–44.

Új tavaszon, mikor a hófedte hegyekben a jég már
Olvadozik, s Zephyrostól lassan a rög fagya enged, stb.

Imre Flóra fordítása

Annus erat brevior, nec adhuc pia Februa norant,
Nec tu dux mensum Iane biformis eras.

Ovidius, *Fasti* 5, 423–424.

Egykor az év rövidebb volt, februa hója se volt meg,
S Kétarcú Ianus, hónapok elseje sem...

Gaál László fordítása

Április

Aprilem memorant ab aperto tempore dictum,
quem Venus iniecta vendicat alma manu.

Ovidius, *Fasti* 4, 98–99.

Április – úgy vélik – kinyitó, mert hát kikelet van,
S drága Venus veti rá, mert az övé, a kezét.

Gaál László fordítása

Július

Denique Quintus ab hoc fuerat Quintilis, et inde
Incipit a numero nomina quisquis habet.

Ovidius, *Fasti* 3, 149–150.

...így az ötödik hó lett a Quintilis. Sorban utána
mint ez, számokról vette a többi nevét.

Gaál László fordítása

– siccas insana canicla messes

Iamdudum coquit, et patula pecus omne sub ulmo est.

Persius, *Satyræ* 3, 5–6.

A dühös Kutyacsillag aszalja a szomjas,

Gyenge vetést már, s mind a szirt árnya alatta van a jószág.

Muraközy Gyula fordítása

– albescit maturis messis aristas.¹⁷

Ovidius, *Fasti* 5, 357.

Tán hogy a búzakalász aratásra megérve fehér lesz,

Gaál László fordítása

Augusztus

– variis mitis solet uva racemis

Ducere purpureum nondum matura colorem.¹⁸

Ovidius, *Metamorphoses* 3, 484–485.

...vagy mint alig érve a szőlő

tarkálló fürtön bíbor színt öltve sugárzik.

Devecseri Gábor fordítása

Mitis in apricis coquitur vindemia saxis.

Vergilius, *Georgica* 2, 522.

...fény-beragyogta tetőkön a fürt már méz-sűrűre töpped.

Lakatos István fordítása

¹⁷ Pontosan: an quia maturis albescit messis aristas.

¹⁸ Pontosan: parte rubent, aut ut variis solet uva racemis / ducere purpureum nondum matura colorem.

December

Vester honor veniet cum La[u]rentalia dicam

Acceptus geniis illa December habet.

Ovidius, *Fasti* 3, 57–58.

Híretek éneklek, ha a Laurentalia eljön,

És ha december a jó géniuszokkal örül.

Gaál László fordítása

Sed lege fumoso non aspernanda Decembri.

Martialis, *Epigrammata* 5, 30, 5.

Ám olvasd a decemberi füstben e tán nem utolsó verseket...

Csengery János fordítása

Ezeknél a hónapoknál tehát az idézetek azonosítása semmi nehézséget nem okoz. Amint azt a lábjegyzetekben feltűntettem, két alkalommal fordul elő, hogy a ma hitelesnek tekintett szöveghez képest Sylvester változata apró eltérést mutat. Figyelembe véve a 16. század első felében elérhető szövegváltozatok sokféleségét, ezt igazán nem vehetjük tőle rossz néven.

Különösen érdekes az „átmeneti megoldás”, azaz a márciusi vers, amelynek szerzője Ovidius és „Nos”. A figyelmes vizsgálat pontosan azt igazolja, ami az eddigiekből is következik.

Március

Iam violae puerique legunt, hilaresque puellae,

Erumpunt passim gramina, veris honos.

Ovidius, *Tristia* 3, 12, 5.

C. Vladár Zsuzsa kiadásában az idézet magyar változataként a következő olvasható:

Víg fiúk és leányok mennek violát szedegetni

Nem várt semmi vetést, önmaga adta a föld.

Rónai Pál fordítása

Ez valóban szép fordítása a *Tristia* kapcsolódó helyének, ami azonban Ovidiusnál így hangzik:

iam violam puerique legunt hilaresque puellae,

rustica quae nullo nata serente venit;

Kiadásában C. Vladár a jegyzetekben mindenütt megadja a főszövegben magyarul közölt vers latin eredetijét. Ebben az esetben is a Sylvesternél szereplő két latin sort közli.¹⁹ Nem vette észre, hogy Rónai Pál fordítása csak fele részben a *Grammatica Hungarolatinában* olvasható versé. Ennek ugyanis csak az első sora származik a *Tristiából* (egy betű eltéréssel). Ezért adok meg, mint fentebb is, a készülő kritikai kiadás apparátusában ovidiusi helyként egy sort. A második sor ennek szabad továbbköltése. Sylvester filológushoz illő precizitással fel is tüntette az így létrehozott vers valamennyi szerzőjét: Ovidius és „Nos”.

A rohamosan digitalizálódó irodalomtudomány világában egyre könnyebb eligazodni az elektronikusan rögzített szövegek között. Kihasználva a kínálkozó lehetőségeket, megalapozottan állíthatjuk, hogy a márciusi vers második sora a klasszikus költészetben sehol nem fordul elő. Az antikvitással való összevetésben tehát nincs okunk kétségbe vonni a „Nos” mint szerző hitelességét. Hasonló fordulatokat, szókapcsolatokat persze bőven kínálnak az elődök. Az adott vershez kapcsolhatjuk például Martialis sorát:

Tantus veris honos et odora gratia Florae

Martialis, *Epigrammata* 6, 80, 5.

Az efféle áthallások a humanizmus korában igazán megbocsáthatók, sőt, az imitáció mesterségében jeleskedő költő klasszikus műveltségét bizonyítják.

Mindez a többi „Nos” szerzőségű versre is igaz. A magyar irodalomtörténet számára azok a darabok a legfontosabbak, amelyekben „Nos” nem osztozik senkivel, legfeljebb egy-egy reminiszcencia erejéig. Álljanak itt tehát azok a versek a *Grammatica Hungarolatinából*, amelyeknek a szerzőjét vagy szerzőit immár nem kell ismeretlennek tekintenünk.

Május

Arboreos foetus, et humi nascentia fraga

Primus dat suaves Maius odore rosas.

Nos.

Fákra gyümölcsöt, földön kúszó kacsra szamócat,

Május ad elsőként, rózsaszirmra tüzet.

Imre Flóra fordítása

Ehhez is lehet ihlető forrásokat találni, mint például:

Qui legitis flores et humi nascentia fraga,

Vergilius, *Eclogae* 3, 92.

¹⁹ C. VLADÁR 77.

caltaque Paestanas vincet odore rosas

Ovidius, *Epistulae ex Ponto* 2, 4, 28.

Június

Pabula laeta boum viridantia, falce recurva

Attundunt Iunio gramina, foenisecae.

Nos.

Görbe kaszával a marháknak bő szénatakarmányt

– június itt lévén – vágják a tarka mezőn.

Imre Flóra fordítása

A „pabula laeta” szókapcsolat igen gyakori az antikvitásban, Lucretiusnál például (*De rerum natura*) 7 alkalommal fordul elő.

Szeptember

Lenobathes gestit calcatis sordidus uvis

Menseque, castrantur vina sequente, nova.

Nos.

A szőlőtaposó ujjong, csupa törköly a lába,

Elfogy a régi bor és forr ezidőben az új.

Imre Flóra fordítása

Ha Lenobathes személyként értelmezzük, elfogadható a fordítás. A kifejezés a klaszszikus latin irodalomban sehol nem fordul elő. Etimológiai alapon azonban arra gyanakodhatunk, hogy a görög ληνός ('szőlősajtoló kád') és βαθύς ('mély') szavakból képzett, latinosított kifejezés, 'mély szőlősajtoló kád' jelentésben. Ebben az esetben a versben inkább megszemélyesítést sejthetünk.

Október

Ut durare queant longos nova musta per annos

October cellis condit et illa cavis.

Nos.

Hosszú éveken át hogy eltarthasson az új bor,

Október rejti pince sötét üregén.

Imre Flóra fordítása

Condita num valeant consistere vina probantur
 Illo, qui nomen, mense, Novembris habet.

Nos.

Jó a november, s ebben a hónapban derül az ki,
 Hogy hordóban a bor el tud-e állni idén.

Imre Flóra fordítása

3. Vajon ki is lehet az a „Nos”? Nehéz volna cáfolni, hogy a többes szám első személyben az egyes szám képviselője is benne van. Így aligha lehet kétséges, hogy a szóban forgó sorokat Sylvester János fogalmazta meg és írta le. Ezt nem pusztán grammatikai alapon állíthatjuk, hiszen magából a szövegből is világosan kiderül, ha figyelmesen olvassuk. A „Nos” szerzőjü versek attribúciójához a magyar hónapnevekhez kapcsolódó fejtegetésekből az alábbiakat kell kiemelnünk.

Sylvester előrebocsátja, hogy nem közli a ma használatos magyar elnevezéseket, mert azok nem az adott hónapokra jellemző, valóságos körülményeket tükrözik; feltehetően a szerzetesek és a papok találták ki őket, nem is olyan túl régen. Érdekesebbek számára a régi hónapnevek, amelyeket hajdanán a valóságból merítettek. Egy részük talán még szkíta őseinktől származik; ezt mutatja, hogy a hónapok elnevezésének alapja a zord éghajlaton oly gyakori hó. A nem sokkal későbbi, idegen eredetű hónapneveket ma már a magunkénak érezzük. A későbbiekben Sylvester felsorol néhány lehetőséget, amelyek alapján, más népekhez hasonlóan, másképpen is el lehetne nevezni a hónapokat, mint ahogyan ma hívjuk őket. A következő idézetgyűjteményt bevezetve megemlíti, hogy a költőknél is lehet igen szép leírásokat találni a hónapokról, amelyek a szóban forgó témához is megfelelő példaanyagot nyújtanak.

Az összeállítás végére érve kiderül, hogy a hónapok illusztrálására a „poéták” művein kívül más források is kínálkoznak. Két lehetőséget említ, az egyiket negatív, a másikat pozitív tartalommal. Az első: „Est et in Enchyridio piarum precationum, similis quaedam mensium descriptio, versibus endecasyllabicis facta, quam huic loco subiungerem, nisi is libellus iam puerorum manibus passim tereretur.” A „kegyes könyörgések kézikönyve” lehetne tehát az egyik forrás. A mondat első felére még visszatérek. A második felében Sylvester megjegyzi, hogy a hónapokra vonatkozó hendecasyllabusokat közölné is – C. Vladár Zsuzsa fordítása szerint –, „ha ez a könyvecske nem forogna amúgy is közkézen a gyermekek körében.”²⁰

Az alkalmazott kifejezés („puerorum manibus passim tereretur”) átvitt értelemben valóban jelentheti azt, amit a fordításból idéztem. Ebben az esetben Sylvester nyilván azért nem közli a példákat, mert felesleges, hiszen úgyszemint ismeri őket. Úgy vélem azonban, megengedhető egy másik értelmezés lehetősége is. Ha a „tereretur” ez alkalommal „tulajdon jegyzisben vitetik”, azaz eredeti, konkrét jelentésében (‘eldörzsöl,

²⁰ SYLVESTER 1539/1989, Biiiv; C. VLADÁR 26.

elköptat'), akkor arra is gondolhatunk, hogy a könyvecskéket a kisdíákok „ronggyá olvasták”, olyannyira, hogy már a tanítónak, Sylvesternek sem maradt példánya; amiből kimásolhatná az idézeteket.

A negatívumnál érdekesebb számunkra a pozitív hivatkozás, ami az eddigi kutatás figyelmét elkerülte. Miután kiderül, hogy Sylvester a költők után mit *nem* használt fel, arra is utal, hogy mit szerepeltetett még. „Et haec addidi, non quo novus vellem haberi author, sed ut ostenderem, quid nostri in appellationibus mensium poterant sequi.” C. Vladár Zsuzsa fordításában: „S a fenti dolgokat sem azért írtam, mert valamiféle új költőnek szeretnék tűnni, hanem, hogy megmutassam, mit követhetnének a mieink a hónapok elnevezésében.”²¹

Az „et haec addidi” nem vonatkozhat általában a fenti dolgokra, hanem csak azokra a versekre, amelyeket Sylvester a klasszikus idézeteken túl még csatolni tudott a példákhoz. Amikor mentegetőzik – nem akarja, hogy új dolgok kitalálójának tartsák –, ezt nyilván nem az antik „poéták”, hanem saját maga nevében mondja. Ennél világosabb utalást a saját szerzőségére aligha kell keresnünk.

A mondat második felének helytelen fordítása félrevezető. A „poterant sequi” nem azt jelenti, hogy ’követhetnének’, hanem azt, hogy ’követtek’. Mint már említettem, Sylvester valóban tesz javaslatokat újfajta hónapnevekre, de az idézetekkel nem ezekhez akar példával szolgálni. Nemcsak nyelvtanilag, hanem tartalmilag is világos, hogy a versek a lapszélre írt, régi, még a Sylvester kora előtt használatos magyar elnevezésekhez kapcsolódnak. Egy-egy hónap jellemző tulajdonságai közül pontosan azokat a vonásokat emelik ki, amelyekről az adott hónap a magyar nevet kapta.

A tizenkét régi hónapnév közül hathoz az antik költészetben is sikerült megfelelő párhuzamot találni. Január a „Fü ho”, azaz az első, az év kezdete; ezt Janus havával kapcsolatban Ovidius is alátámaszthatja. Akárcsak a másik magyar elnevezést, az „Erős ho”-t: a hideg ereje a tengert és a folyókat is befagyasztja. Február, a „Lang’ ho” már enyhülést hoz; Vergiliusnál is olvadozik a jég. Április, a „Ki n’ilo ho” a *Fasti* szerint is az idő nyílásáról kapta a nevét. („Már szinte az idő vala ki nyílásban” – teszi majd hozzá Dobó Jakab.) Július a „Hew ho”; Persius is felhossa a kánikulai hőséget. A másik magyar névhez, az „Arato hó”-hoz ismét Ovidius kínál párhuzamot, amikor az aratásra váró búzakaralászokat említi. Augusztus a „Szölő irlelő ho”; a nyár végén természetesen Ovidiusnál is, Vergiliusnál is érik a szőlő. A „Vigann lako ho”, december vígasságaihoz a Larentalia ünnepe illik, megint csak a *Fasti*ből. A december egy másik jellegzetességére, a füstre Martialis egy sora a példa, amihez a magyar párhuzamot Sylvester ezúttal prózában hozza: mi is „fötít tél”-ről beszélünk.

Az első hónap, amelyikhez Sylvester, úgy látszik, nem talált megfelelő antik példát, a március. Ez az a bizonyos „felemás” megoldás. Ovidius egy sorát, a virágot szedő fiúkat és lányokat bizonyára alkalmasnak ítélte a tavaszi hangulat érzékeltetésére, de ez önmagában nem utal a „Fü heg”-re, amiről a hónap a régi nevet kapta. Ezért a második sorban

²¹ SYLVESTER 1539/1989, Biiiiv–Cír; C. VLADÁR 26.

ő maga foglalta versbe a földből előtörő fűszálakat, egy szókapcsolat erejéig Martialisra támaszkodva. (Ez valami olyasmi, mint amikor „Öltöznek az erdők zöldbe”.)

Még jobban elszakad az antikvitástól az első immár teljes egészében „Nos” szerzőjű vers, a május. Az „Elő g'ömölcsü ho” első gyümölcsseit és az illatozó rózsákat Sylvester – igaz, hogy egy vergiliusi és egy ovidiusi hely felhasználásával – már önállóan öntötte új formába.

Ahogy haladunk tovább, nemcsak sűrűsödnek a saját szerzemények, hanem mintha egyre kevésbé függenének a klasszikus mintáktól. A májust követi a június. A „Kašalo ho” példája már csak egy antik reminiscenciával jeleníti meg a kaszáló parasztokat.

A három őszi hónap hangulatát Sylvester egyvégtében saját versekkel szemlélteti. A „Szölobedő ho”, azaz szeptember szüreti életképében egyedül az antikizáló Lenobathes elnevezés emlékeztet a görög-római kultúrára. Október a „Bor vető ho”, ennek megfelelően a versben a bort elteszik a pincékbe. Ott aztán – a következő vers tanúsága szerint – hamarosan megvizsgálják, minden rendben van-e. Ezért november a „Bor latogato ho”.

Érdemes elgondolkozni rajta, hogy a többes számú „Nos” vajon csak szerénykedő fordulat az „Ego” helyett, esetleg Sylvester arra céloz, hogy nem egyedüli szerzője a verseknek. A *Grammatica Hungarolatinából* igen sok példát lehetne hozni arra, hogy Sylvester szóhasználatában a „nos” a magyar nyelvet beszélők közösségét jelenti. Mint a klasszikus reminiscenciák bizonyítják, a korabeli imitációs gyakorlatnak megfelelően saját verseiben bőven merített az antik hagyományból. Miért ne feltételezhetnénk más forrásokat is? Sokat idézett megállapításaiból kitűnik, hogy miközben „a ganejban aranyt kerestt”, volt alkalma megismerni „az Magyar nipnek elméjinek éles voltát az lelisben, melly nem egyéb, hanem Magyar poesis”; jól ismerte „az beszidnek nemesen valo szerzisit”.

Elismerő szavait már a régi korok tudósai is továbbgondolták. Szilády Áron észrevétele szerint „a ki azokat a virágénekeket enyire tudta becsülni, lehet, hogy gyűjtötte s össze is írta. Mít érne ma egy ilyen gyűjtemény, s mennyit pusztíthattak el ezekből a Pelbártok, Bornemiszák, Megyeriek és Pázmányok!” Hegedűs István, miután idézte Sziládyt, megállapítja, hogy Sylvesternek „volt érzéke a valódi népies költészet iránt”.²²

Igencsak nehéz volna ma meghatározni, hogy milyen lehetett a „valódi népies költészet” a 16. század első felében. Ami azonban nyilvánvaló az Újtestamentum-fordításhoz fűzött fejtegetésekből: Sylvester pontosan tisztában volt vele, hogy a költői alkotás fontos eleme a képes beszéd, a metaforikus kifejezőmód. Ennek sajátosságai nyelvenként mások és mások. Ezért kell a „szólásnak módját” minden nyelven megérteni, és annak megfelelően kifejezni magunkat. Azt is tudta, micsoda hatalmas anyagot lehetne feldolgozni a témával kapcsolatban: ha erről valaki bőven akarna írni, egész könyv telne ki

²² HEGEDŰS, i. m., 393.

belőle. A magyar kritikátörténet nagy veszteségének tekinthetjük, hogy mindezekről „sok beszídvél írni” Sylvesternek nem volt „sem üdeje, sem ereje”.²³

Vajon Sylvester János – bár önálló könyvet nem írt anyanyelvre „szólásának módjáról” – saját latin verseiben az antik minták mellett nem hasznosíthatta az általa nagyra becsült „Magyar poesist” is? Ha így lenne, akkor a „Nos”-ba a költészet vonatkozásában is beleférne „az mű nipiünk” is. Ebben az esetben Sylvester szóban forgó verseiből következtethetnénk a kor magyar nyelvű költészetére.

Ez azért is fontos lehet, mert a számításba vehető korabeli szövegkörnyezet, az „inekek, kiváltkippen az virág inek” ma már igen kevésbé ismertek. A rendelkezésünkre álló szerény adatok alapján úgy tűnik: az énekeskönyvekkel, a virágénekekkel és a naptárversekkel kereshetünk összefüggéseket.

A korabeli versanyagra egyetlen határozott utalást tesz Sylvester, amikor azt írja, amit már idéztem: „Est et in Enchyridio piarum precationum, similis quaedam mensium descriptio, versibus endecasyllabicis facta”. A hivatkozott mű latin megnevezése alapján egy olyan könyvecskére kell gondolnunk, amelyik kegyes könyörgéseket tartalmaz, tehát énekes- vagy imádságoskönyvre. Amit a szövegből bizonyosra vehetünk: a benne lévő hónapleírások hasonlítanak a közölt idézetekhez, és hendecasyllabusokban írták őket. Hogy mindez latin vagy magyar nyelvű volt-e, nem derül ki. A magyar irodalomtörténet számára az lenne az érdekes, ha a hivatkozás magyar versekre vonatkozna.

A *Grammatica Hungarolatina* megjelenése előtti időből a magyar nyomtatványok közül jelenleg egyedül a Gálszécsi-énekeskönyvből ismerünk részleteket.²⁴ Sylvester latin fordítása nem esik távol a *Kegyes ineketről és keresztyén hitről rövid könyvecske* magyar címétől. Az énekeskönyv fennmaradt részeit H. Hubert Gabriella négy különböző töredékből rekonstruálta.²⁵ A több esetben is csak részleteiben helyreállítható tíz ének többsége Luthert követő, erősen tanító szándékú káté-ének.

Ezen a helyen érdemes visszautalni arra, amit a bevezetőben említettem: Wallaszky Pál tudomása szerint Sylvester fordított magyarra Luther énekeiből. Források híján csak feltételezésekbe bocsátkozhatnánk. De nehéz elzárkózni a találgatásoktól, ha arra gondolunk: Sylvester ismert magyar versei túlságosan is kiforrottak ahhoz, hogy első próbálkozásoknak tekinthessük őket.

Ma már csak Bod Péter feljegyzéséből ismerjük Székely István 1538-ban, Krakkóban megjelent énekeskönyvét, amelyben „magyarra fordította az ekkléziának régi deák hymnus nevezettel való énekeit”.²⁶ Hogy akár a Gálszécsi-, akár a Székely-énekeskönyvben

²³ „Az Bolálnak mogg’át es minden n’elwben iol meg kell érteni, es akkippen kell Bolni mint minden n’elwnek Boláfa vag’on. [...] Errül az ki büönn akarna írni egg’ kön’u telnek benne, mü nekünk moftan fem üdönk, fem erönk ninczen, hog’ errül fok bebiduel iriunk.” SYLVESTER 1541/1960, Zziiiijv.

²⁴ Az előkerült töredékekből két kiadásra lehet következtetni: Krakkó, 1536 (RMNy 18); Krakkó, 1538 (RMNy 24).

²⁵ H. HUBERT Gabriella, *Gálszécsi István 1536-os és 1538-as krakkói énekeskönyve*, Magyar Egyházzene, 7 (1999/2000), 283–304.

²⁶ RMNy 26.

szerepelhettek-e magyar hendecasyllabusokba (!) foglalt hónapleírások, arról az énekeskönyvek kutatói alkothatnának megalapozott véleményt.

Ami kevés szövegtöredéket ismerünk a virágénekekkel és általában a Balassi előtti szerelmi költészettel kapcsolatban, az Horváth Iván és Kőszeghy Péter vitájában igen alapos tárgyalásra került.²⁷ Akik továbbra is „a magyar világi líra kezdeteit” keresik, azoknak érdemes volna elgondolkozni rajta, milyen kapcsolatban lehetnek a *Grammatica Hungarolatina* „Nos” szerzőjű hónapversei az ismert vagy feltételezhető korabeli magyar szövegekkel. Pontosabban: a latin versek esetében gyanakodhatunk-e arra, hogy Sylvester a klasszikus források mellett felhasznált valamit „az mű nipünk” anyanyelvű költészetéből is.

A virágénekek vonatkozásában igencsak megfontolandónak tartom a márciusi és a májusi hónapverseket. A virágot szedő fiúk és lányok, a zöldellő mező, a tavasz tisztelete, a májusban illatozó rózsák talán nem kizárólag a hasonló antik előképekkel mutathatnak rokonságot.

Különösen szembeötlő a különbség a klasszikus idézetek és a júniusi, a szeptemberi, az októberi és a novemberi „Nos”-versek között. Az ókori szerzőktől vett példákban a mitológiai utalások mellett szinte kizárólag az időjárás sajátosságai jelennek meg, továbbá a nyári hónapok természeti képeiben az aratásra váró kalászkok és az érő szőlő. A megfelelő hónapok nevének megokolására ezekben az esetekben ez is elegendő volt. Azoknál a hónapoknál viszont, amelyeket nem az időjárás és a természet egyes vonásairól neveztek el, hanem az adott hónapra jellemző mezőgazdasági munkákról, ott a versek szükségszerűen a megfelelő munkálatokat írják le. Júniusban kaszálnak, az őszi hónapokban szüretelnek, elteszik és ellenőrzik a bort.

Köztudomású, hogy a magyarokat már a régiségben is borivó nemzetnek tartották. Bizonyára nem véletlen, hogy a Sylvester által felelevenített hagyományban négy hónap is a bortermelés fontos mozzanatairól kapta a nevét, ezért a versekben is ezekről olvashatunk. Vajon a hónapok vagy éppen a mezőgazdasági munkák leírása hogyan jelent meg a régi magyar verses szövegekben?

Összevetve a *Grammatica Hungarolatina* hónapverseit Székely István kalendáriumával,²⁸ feltűnő a hasonlóság. Székely István ugyan a korban már közkeletű, a „szerzetesek vagy papok által kitalált” magyar hónapneveket használja, de minden hónapot kétsoros magyar verssel zár. Ezek több esetben is – hol pontosan, hol egy kis eltolódással – tartalmilag megfelelnek Sylvester kölcsönzött vagy saját latin verseinek. Télen Székelynél is vígan laknak, igaz, nem decemberben, hanem januárban. Nála is februárban olvasztja a

²⁷ KŐSZEGHY Péter, *Horváth Iván: Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*. ItK, 91–92 (1987/1988), 310–338; HORVÁTH Iván, *Egy vita elhárítása*, ItK, 91–92 (1987/1988), 642–665; KŐSZEGHY Péter, *Elhárítva*, ItK, 93 (1989), 597–604. Jóval a vita után jelentek meg nyomtatásban Pirnát Antal gondolatai, amelyekhez pro vagy kontra kapcsolódtak a résztvevők: PIRNÁT Antal, *Balassi Bálint poétikája*. Bp., 1996.

²⁸ SZÉKELY Estvan, *Calendarium magiar ntelwen*, Krakko, 1540–1550 között (RMNy 63); hasonmás kiadásának szövegét gondozta MOLNÁR József, Bp., 1976 (*Fontes ad historiam linguarum populorumque Uraliensium*, 3).

déli szél a jeget. Nyáron aratnak és kaszálnak, de júniusban és júliusban az időszerű munkák sorrendje megfordul. Szeptemberben készítik a hordót a szőlőnek, novemberben már kóstolgtatják a bort. Székelynél egyébként még többször előkerülnek a szőlőtermesztés munkafázisai: a szőlőt márciusban metszik, májusban kapálják, júniusban kötözik.

A tartalmi egyezések mellett egy magyar szókapcsolat mindkettőjüknél előfordul. Említettem már, hogy Sylvester Martialis kapcsán megjegyzi: mi is „fötít télről” beszélünk. Székely Istvánnál október azért rakatja be a gyümölcsöket a házba, „hog’ elhessen io kedvere az fetet telbe”.²⁹

Ha nem feltételezzük, hogy a hasonló részeknél Székely István Sylvestert fordította magyarra, akkor a közös forrásra, az írásos vagy a szóbeli hagyományra kell gondolnunk. Jó volna tudni, hogy az ókori eredetű, a középkorban és a humanizmus korában is gyakori leírások az évszakokról, a hónapokról, a mezőgazdasági munkákról hogyan éltek a magyar gondolkodásban, mennyiben egészültek ki esetleg speciálisan magyar vonásokkal. A fennmaradt anyagot bizonyára a kalendáriumok, a naptárversek és a csíziók kutatói ismerik a legjobban. Folklorizálódott „magas irodalom”, közköltészet, populáris regiszter – hátha tartalmazott olyasmit is, amit talán éppen Sylvester latin fordításai őriztek meg.

Úgy vélem, mind tipográfiai, mind tartalmi vonások alapján bizonyítottnak tekinthetjük, hogy a *Grammatica Hungarolatina* ismeretlen szerzőjének tartott verseit Sylvester János írta. Kiemeltem az erőteljes antik hatást, a klasszikus reminiscenciákat. Ugyanakkor érdemes elgondolkozni rajta: nem lehetett-e hatással a korabeli anyanyelvű költészet is ezekre a versekre; vajon nem szolgálhatnak-e adalékokkal Sylvester hónapversei a „Magyar poesis” ma már igen kevésbé ismert korszakához.

²⁹ SZÉKELY BIV.

A CENTRALISTÁK AZ 1848-AS FORRADALOM KEZDETÉN

Forradalom – remények és kétségek között

1848. március 3-án délután – éppen aznap, amikor Kossuth megtartotta a pozsonyi diétán híres felirati beszédét – a centralista politikusok összegyűltek Eötvös József pesti lakásán. Azért jöttek össze, hogy híreket szerezzenek a nemrégén elkezdődött francia forradalomról. Lónyay Menyhért egykorú naplójából tudjuk, hogy e délutánon körben ült egymás mellett Eötvös, Trefort Ágoston, Csengery Antal, Kemény Dénes és Kemény Zsigmond.¹ Egy nappal korábban érkezett el Pestre a francia forradalom híre, s az említett politikusoknak sikerült megszerezniük az augsburgi Allgemeine Zeitung erről tudósító számát. Az összejevetelen Trefort fennhangon olvasta társainak a híreket. (Feltehetőleg azért esett őrá a választás, mert ő tudott közülük legjobban németül.) A jelenet akár jelkép is lehetne – tette kész fiatalok, akik kíváncsiak Európa legújabb fejleményeire. Eljött-e végre az idő?

A forradalom híre aligha érte meglepetésként őket. Eötvös már 1848. február 11-én írott levelében figyelmeztette Teleki Lászlót, hogy nagy események vannak készülöben. Február 28-án pedig Széchenyit intette: ne éljeze tovább Kossuthal való viszonyát, mert rövidesen szükségük lehet az utóbbinak képességeire.² S a Pesti Hírlap külpolitikai rovatában Irinyi József már hónapok óta külföldi alkotmányos programok sorozatáról adott hírt. A gazdag anyagból egypár példa: 1847. november 11-én a hollandiai alkotmányreformról számol be, három nappal később pedig az olasz igazságszolgáltatás átalakításáról és a nápolyi forradalomról. 16-án arról, hogy a bajor követkamarában a pápi tized eltörlését javasolták, 25-én a sajtószabadság kivívásáról a pápai területen, 1848. január 21-én az itt megvalósuló miniszteri felelősségről, a nemzetőrség felfegyverzéséről, a hitbizományok eltörléséről. 1848. február 13-án ismerteti a nápolyi alkotmányt – felelős kormánytól a sajtószabadságig. 15-én pedig arról tudósít, hogy Poroszországban azontúl minden második évben összehívják az országgyűlést. Ettől kezdve ritka az olyan Pesti Hírlap-szám, amely *Külföld*-rovatában ne adna számot egyik vagy másik európai ország alkotmányos-parlamentáris reformjairól. A márciusi Tizenkét Pont követeléseit tehát előkészültek már a Pesti Hírlap rovatában.

Miért tettük akkor az előbb kérdőjelbe az „idő” eljövételét? Azért, mert a centralisták a forradalmi események hírét ambivalens módon, ellentétes érzelmek hullámszásának

¹ Lónyay Menyhértnek 1847/8-diki naplója, II, BpSz, 86, 1898, 39.

² EÖTVÖS József, *Levelek*, s. a. r. OLVÁNYI Ambrus, Bp., 1976, 188, 193, 197–208.

közepette élték meg. Egyfelől öröm és lelkesedés töltötte el őket, hiszen lehetőség nyílt arra, hogy az ellenzék vágyai, a reformok teljesülhessenek, az évek óta hirdetett fő centralista követelést, a felelős kormányt pedig maga Kossuth is elfogadta 1848. március 3-i beszédében. Másfelől viszont szoronganiuk kellett a változásokból következő eshetőségek miatt. Nem megy-e vajon túl a várható átalakulás azon, amit vállalhatnak? Nem tör-e át a forradalom sodrása az emberiség, a jog és a törvényesség határain? Nem söpri-e el a Habsburg-hatalom ellenforradalmi reakciója még a legmérsékeltebb reformot is?

A centralista politikusokat fellépésük óta az ország modernizálásának vágya, a nyugati alkotmányos parlamentarizmus meghonosításának törekvése vezette. Ugyanekkor azonban jól tudták, hogy azoknak kérlelhetetlenül ellene szegül a bécsi udvar, melynek ereje leküzdhetetlennek látszott előttük. A változásokkal nem gyűjtják-e a nemzetre a házat? S tudatuk mélyén ott vibráltak a két évvel korábbi galíciai parasztfelkelés tanulságai is. 1848 tavaszán hangulati hullámzásaiban Eötvös közel állt Széchenyihez, s még azt az állítást is megkockáztathatjuk, hogy a forradalom kezdetén talán ő is azt érezte, amit a legnagyobb magyar: „Mundus se expediet”.³ A Bécsben és Pozsonyban tapasztaltak, majd az európai forradalmak hírei azonban őt is átlendítik a forradalom oldalára.

Ugyancsak Lónyay Menyhért naplójából tudjuk, hogy Trefort felolvasása után a centralisták a kaszinóba mentek, hol szintén mindenféle hírek keringtek a párizsi eseményekről. Negyedikén pedig már mindenki ismerte Pesten a helyzetet, az Allgemeine Zeitung is meghozta a francia forradalom kimenetelének hírért. E napon különben Eötvös és Trefort részt vettek az Ellenzéki Kör választmányának ülésén, fel is szóltak.⁴ A jegyzőkönyv arról számol be, hogy az ülésen, amelyen szokatlanul nagy számban jelentek meg a tagok, nem voltak egészen megelégedve a felirati javaslatlaltal, s lelkesen kívánták az alkotmány fejlesztését. A beszédek közepette valaki berohant, magasra emelt egy iratot, Kossuthnak a rendek által előző napon elfogadott felirati javaslatát. Két ízben is felolvasták. Az egyesület ülése határozottan leszögezte az ellenzék kívánságait: közös teherviselést, esküdszéken alapuló bűnvádi eljárást, képviseleti rendszert egyenlőség alapján, évenkénti országgyűlést Pesten, sajtószabadságot.⁵

Március 6-án Eötvös hajón felment Pozsonyba. Egyes források szerint Batthyány, mások szerint Széchenyi hívására. Az sem kizárt, hogy mindketten üzentek érte. Batthyány régebben sokáig együttműködött a főrendi ellenzékben Eötvössel, becsülték egymást, Széchenyi pedig 1847 utolsó hónapjai óta politikailag szövetségben tevékenykedett vele és centralista társaival. Március 6-án a gőzösön különben Lónyay még nem hitt abban, ami utóbb megvalósult. Kijelentette Eötvösnek, hogy annak célja, a felelős kormány életbe léptetése még igen messze van.⁶ Szerinte jó, ha a diétán évenkénti országgyűlést

³ SZÉCHENYI István, *Napló*, vál., szerk. OLVÁNYI Ambrus, Bp., 1978, 1200.

⁴ LÓNYAY, i. m., 39.

⁵ *Az Ellenzéki Kör választmányának állásfoglalása az országgyűlés teendőivel és Kossuth márc. 3-i felirati javaslatával kapcsolatban = Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen 1847/48, s. a. r. és a bev. tanulmányt írta BARTA István, Bp., 1951, 629–630.*

⁶ LÓNYAY, i. m., 39.

nyerhetnek Pesten és a közmunkák, valamint a közpénztárak kezelőire kimondják a felelősséget.

Alighogy hatodikán Eötvös Pozsonyba ért, még aznap továbbutazott Széchenyivel együtt Bécsbe, ahol az udvar embereivel tárgyaltak. Másnap a Széchenyi bizalmasának számító Kovács Lajossal visszatért Pozsonyba, mint Széchenyi naplójában olvassuk: „jól informálva és instruálva”.⁷ Láthatta a fejtelenséget a Burgban, az elhatározások ingadozását az országgyűlés esetleges kormányzati feloszlatása és az attól való visszarettenés között. Azt tehát, hogy a bécsi vezetés semmiképpen sem képes megoldani a kibontakozó válságot. Ugyanekkor annak is tanúja lehetett, hogy a bécsiekre a magyarok felirata „végtelen befolyást gyakorolt. A kávéházban olvassák nyakra-főre”.⁸ Március 11-én Eötvös és Kemény Széchenyinéél ebédelnek, s hallgatják a házigazda filippikáit Kossuth ellen.⁹

E napok történéseire rendelkezésünkre áll egy másik kiváló forrás is: Anglia pozsonyi diplomáciai ügynökének, Joseph Andrew Blackwellnek főnökeihez intézett jelentései. Eötvös ekkori magatartására vonatkozó megjegyzései is nagy értékűek. Egyaránt tükrözik a '48-as miniszter energiáját, valamint azt a lelkeséget is, amely őt fél évvel később emigrációra készítette. Március 19-én hajnalban Blackwell azt jegyezte fel barátjáról: „Mikor a reprezentációt megszavazták, Eötvös Pepi idesietett Pestről, mert látta, hogy elérkezett az idő a gyakorlatba átültetni a gondolatokat, melyeket *Reform* című könyvében fejtett ki. Dolgozik éjjel-nappal, fáradhatatlan a különböző pártok összehibékítésében és a rend fenntartásában. Múlt éjjel felkeresett és nálam töltött néhány órát, és őszintén elmondta mindazon intézkedéseket, melyeket hozni szándékoznak, hogy Magyarország olyan erős és virágzó királyság legyen, melynek szövetsége értékes lehet bármelyik országnak, amely Oroszországot sakkban tartani akarja.”¹⁰

Ez Eötvös ekkori álláspontjának egyik oldala. Az ezzel ellentétesről hat nappal később számol be Blackwell: „Eötvös azt is megjegyezte, hogy ha Baththyány grófnak nem sikerül a minisztériumi törvényjavaslatot szentesítenni, ő a maga részéről azonnal elhagyja Magyarországot a családjával együtt, mivel nem óhajtja feleségét – akit gyengéden szeret – a bizonyosan bekövetkező rémségeknek kitenni.”¹¹

Eötvös szorongásai jórészt nyilvánvalóan a pozsonyi közhangulat változásaira is visszavezethetőek. Március 9-én ugyanis az a hír kezdett terjedni Pozsonyban, hogy Magyarországon parasztlázadás tört ki, s ettől kezdve az ettől való rettegés határozta meg a rendek hangulatát.¹² A hír nyomán – mint Varga János írja – szakadás következett be a főrendi ellenzékben, egy részük meghátrált a reformok bevezetése előtt. Széchenyi maga is úgy szólt még március 12-én: a paraszt agyon fogja verni a nemességet, módosítsák

⁷ SZÉCHENYI, *i. m.*, 1203.

⁸ LÖNYAY, *i. m.*, 39.

⁹ SZÉCHENYI, *i. m.*, 1205.

¹⁰ Joseph Andrew BLACKWELL *Magyarországi küldetési 1843–1851*, ford. KATONA Ágnes, Bp., 1989, 131.

¹¹ *Uo.*, 139.

¹² VARGA János, *A jobbágyfelszabadítás kivívása 1848-ban*, Bp., 1971, 39.

tehát a feliratot. Hagyják ki belőle a népképviselőket, a honvédelmi rendszer átalakulását, a felelős kormányt és az örökös tartományok alkotmányát, s e kérdések rendezésére küldjön a király teljhatalmú biztost.¹³ Aznapra különben Széchenyi vegyes követi konferenciára hívott meg magához 71 prominens ellenzéki és konzervatív követet. Közöttük volt Eötvös is. Széchenyi azt jegyzi fel erről naplójába, hogy sikerült szívhez szólóan beszélnie, csak elért valami eredményt.¹⁴ Ez az „eredmény” feltehetőleg a kedélyek csillapítása, a további megmozdulásoktól való tartózkodás propagálása, ellenzékiek és konzervatívok lehető összefogása volt.

A bécsi forradalom híre mozdította azután előre a reformok ügyét. Erről március 13-án este 6 órakor értesülnek Pozsonyban a gőzhajó kapitányától. A Pesti Hírlap pozsonyi tudósítója aznap éjjel ½ 12-kor kelt külön tudósításában számol be arról, hogy Eötvös most jött haza a tanácskozásról. Vagyis a bécsi események hírére az író-politikust azonnal helyzetértékelő megbeszélésre hívták. A tudósítás különben arról is szól, hogy a nádorhoz rendelkezés jött: a feliratot fel ne bocsássa. Sokan attól tartanak, hogy az alsóház lelép a törvényesség teréről. A cikk szerzője szerint iszonyú ingerültség uralkodik országszerte.¹⁵

Március 14-én már Metternich lemondásának a híre is elterjed. Dél előtt Kossuth javasolja: a diéta maradjon együtt és lépjen akcióba, hogy „a maga politikáját fölemelje a körülmények színvonalára”.¹⁶ Délután pedig végre véget ér a tíznapos veszteglés: a főrendi táblát összehívják, s az is – vita nélkül! – elfogadja a felirati javaslatot. Sőt, a reformpontokat az országgyűlés a polgári átalakulás teljes programjává tágítja. Nyilatkozatában immár két nagy horderejű megállapítás olvasható: „minden közterheknek a nemesség által is közösen és aránylag leendő viselése”, „minden úrbéri viszonyoknak mindehnyem az egész hazában egyszerre leendő megszüntetése iránt törvény akként alkottassék, hogy a magánbirtokosok kármentesítésének köteleességét a közállomány vállalja magára.”¹⁷ A diéta kijelöli a hetvenegy főnyi küldöttséget, amelynek az a feladata, hogy a feliratot másnap délelőtt Bécsbe vigye és átadja az uralkodónak. A küldöttségnek tagja Eötvös József is. A Pesti Hírlap reménykedik: „Minden hazafi hiszi, hogy öfölsége, a király hozzájárulásából a küldöttség önálló magyar minisztériummal térend vissza a törvényhozás helyére.”¹⁸

A reformok elfogadásának felgyorsulását ekkortól kezdve már a pesti forradalom hírei is előidézik. A pesti forradalmat országszerte úgy tekintették az ország nemesei, mint egy lehetséges parasztfelkelés nyitányát. Jellemző, hogy Trefort Ágoston március 15-én felgyverkezést kívánt, „hogy így a vásár alkalmával a közbiztonság fönntarthassék”.¹⁹

¹³ *Uo.*, 39–42.

¹⁴ SZÉCHENYI István, *Meghívó egy vegyes követi konferenciára. Pozsony, 1848. márc. 10.* = Sz. I. *Válogatott művei*, szerk. SPIRA György, Bp., 1991, II, 390–392.

¹⁵ Pesti Hírlap, 1848. márc. 17., 1054. sz.

¹⁶ KOSSUTH, *i. m.*, 650–657; VARGA, *i. m.*, 43–53.

¹⁷ VARGA, *i. m.*, 56.

¹⁸ Pesti Hírlap, 1848. márc. 17., 1054. sz.

¹⁹ LÓNYAY, *i. m.*, 45.

Szükségesnek látta azt is, hogy a megindult mozgalomba mérsékelt elemek is belevegyüljenek, nehogy az káros irányt vegyen.

Ezt követően a félelem általánossá nőtt azok körében, akiknek volt félténivalójuk. Ugyancsak Lónyay jegyzi fel naplójába: „Rémítő hatással voltak a párizsi februáriusi napok az egész continensre”, utóbb pedig: „Nagyszerű s meglepő eredményeket érünk, dolgok történnek, melyeket ezelőtt pár héttel még csak álmában sem gondolt senki...”²⁰ A pesti nép tömegdemonstrációját követő napon, tizenhatodikán Trefort már oda nyilatkozik, hogy „a mozgás nagyszerű, valódi forradalom”.²¹ Két nappal később pedig Eötvöst nagyon idegesnek, mint ő mondja, „igen agitálnak” találta Lónyay. Eötvös „Mondá, hogy már három éjjel alig aludt. Érintvén azt, hogy vajon benne lesz-e a minisztériumban, azt mondá egész búsan, bánja, hogy megházasodott, mert azok, kik most a minisztériumban lesznek, fejökkel játszanak”.²² Nemsokára a várható parasztfelkelés rémképéhez azután egy újabb elem társult, Petőfi *Dicsőséges nagyurak...* című versének hatása. Aligha volt még egy vers a világirodalom történetében, mely ekkora félelmet gerjesztett volna a fennálló hatalom birtokosaiban. Most már a követek és a főrendek pánikszerűen fogadtak el mindent, amit az ülésteremben javasoltak. „A promenade-on nagy izgatottságban jártak a követ urak, a legjobbat remélték, s a pesti hírek nagyon meglepték és aggasztották őket” – jegyzi fel erről Lónyay.²³

Aligha véletlen, hogy március 16-án éjjel Széchenyi épp Eötvöst ijeszti meg a bécsi Matschaker Hofban, letartóztatását imitálva.²⁴ S az író-politikus mintegy két héttel később sem lett bizakodóbb. Március 28-án ugyanis Széchenyi azt jegyzi fel naplójába, hogy a tanácskozáson szeme ámuló arcokkal és Eötvös pillantásával találkozott. A következő napon pedig: „Pázmány és Eötvös Pepi fontolgtatják a szakadék mélységét, melybe bizonyosan zuhanunk.”²⁵

Más források is sorra hírt adnak a politikusok szorongásairól. Báró Podmaniczky Frigyes naplója például: „A legfontosabb kérdés, amely most mindenkit foglalkoztat: mint fognak megoldatni az úrbéri viszonyok? nem fogják-e igénybe venni a netalán lábra kapó izgatók a parasztok felkeléseit a nemesség ellen? nem tolatnak-e majdan előtérbe ily esélyek által a nemzetiségek?”²⁶ A Marczius Tizenötödike április 1-jei számában pedig a következő pest-budai állapotokról számol be: „Még mindig a legnagyobb nyugtalanság és zavaros állapotban élünk... Közintézeteink, egyleteink, tanodáink, nyilvános helyeink, társas köreink – és még házi életünk is, mind kiforgatvák régi kerékvágásukból.” Egy ismeretlen egyén is hasonlóképpen ír március 17-én Pozsonyból báró Vécsey Pálhoz: „A hitetlenséggel határos események oly gyorsan és meglepően váltják egymást... Ezer meg ezer nép lepi el a Duna-partot, várakozva a gőzhajóra... adja isten, hogy valósuljon

²⁰ Uo., 40.

²¹ Uo., 46.

²² Uo., 47.

²³ Uo.

²⁴ SZÉCHENYI, *Napló*, 1209.

²⁵ Uo., 1218, 1219.

²⁶ B. PODMANICZKY Frigyes, *Naplótöredékek 1824–1886*, Bp., 1887, II, 230.

a concessio, különben valamint itt és a megnevezett városokban kiüt a revolúció.²⁷ S a Pesti Hírlap egykori szerkesztőjének, Szalay Lászlónak 1848. április 3-án feleségéhez intézett levelében is ez a közhangulat, remény és kétség közötti hányódás tükröződik. Arról számol be, hogy egy csomó zavar forgatagában él, melyekről feleségének fogalma sem lehet. S szkeptikusan megjegyzi: ki tudja, milyen hosszan tart az „új kombináció”?²⁸

Az erőszak megelőzésére március 14-én este Kossuth a pozsonyi Zöldfa-fogadó erkélyén Batthyány Lajost mint Magyarország jövődö miniszterelnökét mutatta be.²⁹ Másnap Bécsbe érkezve azonban nem olyanoknak tüntek a kilátások, hogy e remény hamarosan teljesülne. A bécsi nép ugyan lelkes ovációban részesítette a magyar küldöttséget – mindenekelőtt Kossuthot –, de a főhercegek elzárkóztak a követelések elöl. A Staatsconferenz március 16-án délben is, éjjel is visszautasította a feliratot.³⁰ Batthyány neve nagyon rosszul csengett az udvar fülében. Csak István nádor tudta elérni végül – miután a pesti forradalom híre a bécsi Burgba is elérkezett –, 17-én reggel a kitűzött célt: engedélyt kapott az uralkodótól Batthyány miniszterelnöki kinevezésére.³¹

Délután, amikor Bécsből visszaérkezve az összegyűlt pozsonyi tömeg elöl kihirdette a kinevezést, a tömeg lelkesen ünnepelte a létesülö minisztériumot, többek között Eötvöst is.

A kormányalakítási tárgyalások már Batthyány kinevezése elöl megindultak. Urbán Aladár írja, hogy az Ellenzéki Körben március 9. körül összeállított kormánylistákon Eötvös neve kezdettöl fogva szerepelt.³² Március 15-én Bécsből egy jurátus azt írta haza, hogy másnap indulnak vissza a „miniszterek”-kel, Batthyányval, Eötvössel, Kossuthal és a többiekkel. 16-án elkészült egy lista az Ellenzéki Körben *Kiket kíván a nemzet felelős miniszternek?* címmel, amelyet még aznap este kinyomtattak. Ezt a Nemzeti Újság másnapi száma közölte. E listán Eötvös mint pecsétör szerepelt. A Hetilap március 24-i számában öt napról korábról kelteve is miniszterként említi Eötvöst. Blackwell pedig a bécsi angol követhez, Viscount Ponsonbyhoz március 19-én írott levelében beszámol arról, hogy előző este beszélgetett Eötvössel. Ennek alapján arról tájékoztatja főnökét, hogy az író-politikus kultuszminiszter lesz.³³ Különbén Deák mellett Eötvös volt az, akinek a neve nem talált ellenzésre. Még a radikális Marciusius Tizenötödike is azt állapította meg, hogy Esterházy Pált nem lehet „egy sorban említeni oly határozott szabadelvü férfiakkal, mint hogy más többeket ne említsünk, mint Kossuth és Eötvös, a múlt országgyűlésen a jobboldal úgynevezett ifjú bárója.”³⁴

A kormányalakításnak azonban volt még problematikus pontja: Kossuth személye. Nemcsak az udvar, hanem az ellenzék bizonyos körei sem látták öt szívesen a minisztéri-

²⁷ ABAFI Lajos, *Az 1848-ki pozsonyi országgyűlésről. Egykorü levelek*, Hazánk, IX, 1888, 141–150.

²⁸ V. WALDAPFEL Eszter, *A forradalom és szabadságharc levéltára*, IV, Bp., 1965, 461–462.

²⁹ URBÁN Aladár, *Batthyány Lajos miniszterelnöksége*, Bp., 1986, 14–15.

³⁰ *Uo.*, 16–26; VARGA, *i. m.*, 126–127. – A bécsi udvarban történetekre ezentül alapvetö forrásunk:

KÁROLYI Árpád, *Az 1848-i pozsonyi törvénycikkék az udvar elöl*, Bp., 1936.

³¹ ANGYAL Dávid, *1848 történetéböl*, Száz, 1917, 417–428.

³² URBÁN, *i. m.*, 65.

³³ *Uo.*, 66–72.

³⁴ Marciusius Tizenötödike, 1848, 4. sz., III. 22.

umban. Tartottak politikai radikalizmusától. A Pesti Hírlap publicistái, Szalay László és Kemény Zsigmond például azt gondolták, hogy Kossuthot legjobb lenne a törvényjavaslatokat kidolgozó konzulátusba tenni. Blackwell közlése szerint Eötvös és Szemere egyenesen arra akarták rávenni Deákot, vesse be személyes befolyását Batthyánynál, hogy Kossuth helyett Szentkirályi Móric kerüljön a minisztériumba.³⁵ A terv azon hiúsult meg, hogy 1848 áprilisában Kossuthot a magyar minisztériumból kihagyni semmiképpen sem lehetett. A tömegek tudták, hogy a vívmányok Kossuth energiája és erélye nélkül nem valósulhattak volna meg, hogy az ő rábeszélő és szervező ereje volt a változások motorja.

Március 23-án Batthyány Lajos váratlanul, királyi megerősítés nélkül bejelentette az országgyűlésen a kormány megalakulását és felsorolta annak névsorát. Időközben ugyanis újabb nyugtalanító hírekkel érkezett meg Pestről Pulszky Ferenc, s arról tájékoztatta Batthyányt, hogy a fővárosban nagy a nyugtalanság a kormányalakítás késedelme miatt.

Az a veszély fenyegetett, hogy a további halogatás esetén a nemzetország megrohamozza a budai fegyverraktárat. A Márciusi Tizenötödikében ez idő tájt folyvást arról olvashatunk, hogy a pesti utcákon tömérdek nép tolong, hogy minden utcaszögleten apró csoportosulások vannak. S hogy az Ellenzéki Kör aláírásgyűjtő mozgalomba kezdett: ha az országgyűlés nem jön hat nap alatt Pestre, ők fognak Pozsonyba utazni (III. 19.). A népgyűlések egymást követik, a „legnagyobb ingerültség” közepette (III. 22., 23., 26.). „Az egyetemben az ifjúság folyvást revolúcióban van” – állapítja meg utóbb is a Márciusi Tizenötödike (IV. 3.).

Ez készítette a nem egészen alkotmányos lépésre a designált miniszterelnököt, ki e napon a kerületi ülésen azt is bejelentette, hogy „oktatási minister b. Eötvös József”.³⁶ A rendek az ő nevét is éljenzéssel fogadták, „s az ülés e fontos közlés után nem érezte magát oly állapotban, hogy tovább tanácskozzanak.”³⁷

Minisztertársaival együtt Eötvös is jól tudta, hogy a felbolydult országban sziszifuszi munkára vállalkozik. Hiszen Batthyány már első, megbízatása napján keletkezett körlevelében nem véletlenül szólította fel a közbéke és a nyugalom fenntartására a törvényhatóságok elnökeit. Öt nappal később pedig az alispánokhoz és a polgármesterekhez intézett körlevelében megismételte azt.³⁸ Nemcsak a kormányalakítás vált sürgőssé a pesti fejlemények miatt, hanem a többi reform elfogadása is. Eötvös volt az, aki ezt elsőként Batthyányban tudatosította. Március 18-án reggel ugyanis Lónyay álmából ébresztette fel őt a pesti „vész hírek”-kel. Eötvös Lónyay fiakerjén azonnal a miniszterelnökhöz sietett.³⁹ Ha az még nem tudta volna, Eötvöstől hallhatta a valótlán rémképet: Petőfi negyvenezer paraszttal áll a Rákoson. S azt, ami igaz volt: a pesti nép forrong az utcákon.

³⁵ BLACKWELL, *i. m.*, 174; LÓNYAY, *i. m.*, 147.

³⁶ VARGA, *i. m.*, 75, 146–151.

³⁷ *Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöki, hadügyi és nemzetőri iratai*, a dokumentumokat válogatta, a jegyzeteket készítette, az előszót írta URBÁN Aladár, Bp., 1999, I, 156–157.

³⁸ *Uo.*, 135, 146–148.

³⁹ LÓNYAY, *i. m.*, 47; VARGA, *i. m.*, 139.

Még aznap a kerületi ülés egymás után fogadta el a papi tized eltörlését, a közteherviselést és az úrbériség megszüntetését. Azaz: a lényegét tekintve a feudalizmus felszámolását Magyarországon. Emellett Kossuth javaslatára az alsótábla minden tagja azonnali fejenkénti szavazati jogot kapott, beleértve a városok követeit is. Az átalakulás gyorsasága kétségbe is ejtette István nádort, aki másnap táviratban tájékoztatta minderről Szögyény László alkancellárt.⁴⁰ Azzal, hogy a változások tönkreteszik az arisztokráciát, ha csak az uralkodó meg nem akadályozza végrehajtásukat. Kérte, hogy a felség válaszolja a felíratra: a jóváhagyás előtt tudni szeretné, hogyan fog megtörténni a kármentesítés.

Ez idő tájt Pillersdorf osztrák miniszter pedig arra emlékeztette bécsi minisztertársait, hogy III. Ferdinánd császár idején is voltak pillanatok, amikor a körülmények hatalmánál fogva a nép kívánságainak engedni kellett, s azután a kormány erejének visszatértével a kicsikart engedményeket módosítani vagy visszavenni lehetett.⁴¹

Eötvös ugyan politikai téren más eszméket képviselt, mint a hithű aulikus közjogi tényezők, de ő is úgy ítélte meg később, hogy az ellenzék a közrend megzavarodása folytán „kénytelenítetvén törvénnyé emelni” a maga programját, s „oly törvények alkottattak, minőket maga a párt, ha azoknak keresztül vitelét látja, nem indítványozott volna.” Akkor azonban „az ország állapota a legfontosabb kérdések rögtöni eldöntését igénylő”, ezért „nem annyira tökéletes törvények kívántattak, mint az, hogy a létező zavaroknak mentül előbb vége vessék.” Az országgyűlés meg volt győződve „ez engedmények szükségéről”, nem ismerte azonban a mértéket, ezért „engedett mindent, mi a nép nevében egyesek által követeltetett.”⁴² (Különb. Deák és Wesselényi is elsietettnek tartotta az engedmények egy részét.)

Ebben az időszakban a centralisták – az ellenzék más vezetőihez hasonlóan – tagjai lettek több fontos bizottságnak is. Felkészültségük és politikai tapasztaltságuk egyaránt érdemessé tette őket erre. Március 19-én a Közcsendi Bizottmány tagjaivá választották a hírlap három munkatársát, Eötvöst, Irinyit és Emödy Dánielt. Egy nappal korábban az ideiglenes sajtóügyi bizottság tagjai lettek: Eötvös, Szalay, Trefort, Lukács Móric, Kemény Zsigmond, Irinyi. Vagyis a huszonöt tagú bizottságba hat Pesti Hírlap-munkatársat választottak. Március 21-én pedig Pest megye közgyűlése a nemzetőrséget felügyelő bizottságba delegálta Eötvöst, Keményt és Irinyit.⁴³ A centralistákat azonban magas közhivatali funkcióik meggátolták abban, hogy e szervezetekben érdemi tevékenységet fejtsenek ki.

Miniszteri hivatalának átvétele előtt Eötvösre Pozsonyban még egy nehéz feladat várt. Az, amiért őt és Teleki Lászlót Batthyány eredetileg Pozsonyba hívta: segítsenek a főrendi táblán a reformok keresztülvitelében. Köztudott volt ugyanis, hogy a főrendek többsége mindennemű reformnak kerékkötője. Eötvösnek kellett meggyőznie arisztokrata társait arról, hogy akár akarják, akár nem, engedniük kell.

⁴⁰ VARGA, *i. m.*, 171–178.

⁴¹ Idősb SZÖGYÉNY-MARICH László országbíró *Emlékiratai*, Bp., 1903, I, 74.

⁴² VARGA, *i. m.*, 153.

⁴³ Pesti Hírlap, 1848, 2–3. sz., III. 18–19.

Az országgyűlés üléseinek főrendi naplója híven tükrözi az író-politikus ilyen irányú tevékenységét. Március 21-én a hitelintézetről szóló törvényjavaslatot tárgyalták, s egyes főrendek azon aggódtak, hogy a hitelintézet felállítását a kormány esetleg majd a földesurak úrbéri kárpótlásának fogja tartani. Eötvös sietett megnyugtatni az arisztokratákat, hogy erről szó sincs: a törvénycikk elfogadása senkinek sem fog ártani, sőt igen nagy hasznára válhat épp a birtokos osztálynak.⁴⁴ A következő napon a sajtótörvény vitájában Eötvös hangsúlyozta, hogy a bíró a sajtótörvényre, ha azt könyvben nyomtatták ki, kisebb büntetést fog kiszabni, mintha az időszaki lapban jelent volna meg. A bűn és a tény körülményei hatni fognak a bíróra.⁴⁵

Március 24-én ugyancsak fontos tárgyak kerültek a főrendek elé. A szabad királyi városokról szóló törvények vitájában gróf Szécsen Antal azt szerette volna elérni, hogy Pest városát illetően a házbéri kvalifikációt emeljék a kétszeresére. Ezt vitatva Eötvös kérte, mondják ki előre, hogy jövőre a választás bázisául az adó fog szolgálni. A kvalifikáció megkétszerezését elvetette, mert ha ezt megtennék, sok helyen alig akadna valaki is, ki ezen kvalifikációnak megfelelne. A városok közgyűlését illessék ugyanazok a jogok, mint a megyei közgyűléseket.⁴⁶

Ezen a napon Eötvös – a kormány részéről elsőként – az utóbb oly végzetessé váló nemzetiségi kérdésről is nyilatkozott. A nemzetiségről szóló törvényjavaslat vitájában Busán Hermann horvátországi követ azt szorgalmazta, hogy tartsák fenn a régi szokást, mely szerint Horvátország számára a felkelési törvényeket sohasem a magyar diétán, hanem mindig a horvát tartománygyűlésen hozták. Ürményi József Tolna megyei főispán egyetértett Horvátország követével. Eötvös ezzel szemben kifejtette, hogy Magyarország szabja meg azoknak az újoncoknak a számát, amelyeket Horvátország adni tartozik. Az elveket Magyarország határozza meg, Horvátországot csupán a későbbi részletek iránti rendelkezés illeti.⁴⁷ Vagyis az első elutasító hangot a horvátok irányában Eötvös adta meg, ki ebben a kérdésben ez idő tájt semmivel sem volt engedékenyebb, mint más hazai politikustársai.

Aznap este továbbfolytatták a nemzetörségről szóló vitát. Gróf Forgách Antal azt kívánta: hagyják ki a törvényjavaslatból ama passzust, hogy bizonyos esetekben kvalifikáció nélküli egyéneket is szabad felvenni a nemzetörségbe. Erre Eötvös azt felelte, hogy a nemzetör-sereget a lehető legrövidebb idő alatt használható állapotba akarják helyezni, így szükséges, hogy főleg az altisztek és közlegények sorába oly egyéneket vegyenek fel, kik addig a rendes seregekben szolgáltak, s kik között igen sok olyan akad; ki a törvényes kvalifikációnak nem felel meg. Ha ezt a paragrafust kihagynák, az igen káros volna a nemzetörség szervezésére nézve. Gróf Zichy Henrik Moson megyei főispán ellenvetéssel, illetve módosító javaslattal élt. Szerinte az említett paragrafus értelmében nemcsak a megye, de minden község önkényének tág tér nyílik, mert joguk lesz bevenni azokat is a nemzetörök közé, akiknek semmi kvalifikációjuk nincs. Mivel addig mindegyik főispán

⁴⁴ Az 1847–1848. évi országgyűlés Főrendi Napló, Pozsonyban, 1848, 365–366.

⁴⁵ Uo., 386.

⁴⁶ Uo., 408–410.

⁴⁷ Uo., 413–420.

egszersmind a bandérium vezére is volt, így azt javasolta, hogy a főispánok legyenek a nemzetőrségnek a vezetői. Ez utóbbit Eötvös nem támogatta, mert felfogása szerint a vezérség nem csupán kitüntetés, hanem katonai hivatal is, s a főispánok nem katonai hivatalokban nevelkedtek fel. Így minden bátorságuk mellett sem lesznek arra alkalmasak, hogy hadseregeket vezéljenek. A kormány katonákat fog e főhivatalokra kinevezni, ezáltal pedig a nemzetőrség hadvezéreket fog kapni. A mosoni főispán azt is óhajtotta, hogy minden nemzetőr tartozzék magát felfegyverezni. Ki erre nem képes, az ne nyerjen a nemzetőrségbe felvételt. Teleki László erre ellenvetéssel élt: nem lehet senkit sem arra kényszeríteni, hogy pénze legyen. Ha a szegény sorsú jelentkezők nem képesek magukat felszerelni, az államnak kell róluk gondoskodni. Eötvös osztotta Teleki László véleményét: szerinte a főrendek be fogják látni, hogy azok, akik éppen csak a kvalifikációs összeggel rendelkeznek, maguknak fegyvereket nem szerezhetnek. Gróf Szécsen Antalnak amaz indítványára, hogy a nemzetőrség tagjai törvényes eljárásaikon kívül ne gyűlhessenek össze és fegyveresen ne tanácskozhassanak, Eötvös azt válaszolta: ezt elfogadja, de mindez ne jelentse azt, hogy fegyver nélkül sem gyűlhetnek össze.⁴⁸

Jövendő állását tekintve Eötvöst leginkább a március 25-i ülés érintette, amikor is a főrendek az egyetem reformjáról tanácskoztak. Ezen az ülésen a konzervatívok az országbíró vezetésével azt javasolták, hogy mielőtt a minisztérium a tanítási elv alkalmazásáról az országgyűlés számára jelentést tenne, ne csináljon semmit, halasszanak mindent a jövő országgyűlésre. Eötvös erre azt válaszolta, hogy a minisztérium az egész oktatási rendszert meg kívánja változtatni. Ezért nem ígérheti meg előre azt, hogy képesek lesznek a rendszert a jövő országgyűlésig fenntartani. Ha elveik alkalmazását addig felfüggesztenék, akkor a minisztériumot semmiféle felelősség nem terhelné. Teleki László a vitában azzal érvelt, hogy a nevelés terén annyi javítani való van, hogy nem látja okát, miért akarná a főrendi tábla a status quót a jövő országgyűlésig fenntartani? Hasonló véleményen volt gróf Batthyány Kázmér is, ki hozzátette: „Szükséges tehát a kultuszminisztert megbízni, tegyen intézkedéseket felelőssége alatt, s meggyőződése szerint olyakat, minőket szükségesnek és olyanoknak tart, mik az újabb korban is alkalmazhatók.”⁴⁹

Míg Pozsonyban folytak a tanácskozások, addig a császárvárosból ismét vészterhes hírek érkeztek. Az örökválságról és a felelős minisztériumról szóló javaslatokat a cancellária diétális bizottsága, illetve az államkonferencia alapvetően módosítani kívánta. Március 26-án az utóbbi jóváhagyta a közteherviselésről és a papi tized eltörléséről kidolgozott felterjesztéseket, de az úrbéri kármentesítésről szólót újabb megfontolásra ajánlotta. A javaslat szerinte túl általános volt, másrészt a kincstár fekvő javait akarta lekötni az állam által elvállalt adósság fedezetéül, holott azok nem vonhatók el legális rendeltetésüktől.⁵⁰ Az államkonferencia az úrbériség megszüntetését addig nem tartotta igazságosnak, amíg a rendek meg nem határozzák a kármentesítés módját és eszközeit.

Még nagyobb változtatásokat követelt az államkonferencia a felelős minisztériumot illetően. A nádornak a távollevő királyt helyettesítő teljhatalmát csak az akkori nádornak

⁴⁸ *Uo.*, 422–427.

⁴⁹ *Uo.*, 434–437.

⁵⁰ *VARGA, i. m.*, 233–239.

kívánta megadni, az utána következőknek már nem. A magyar kancelláriát nem oszlatta fel, sőt mint a kormány fölött álló, az országgyűlésnek nem felelős, csupán az uralkodótól függő intézményt akarta megtartani. Azt követelte, hogy a birodalom közös költségeinek Magyarországra eső részét ne a létesülő magyar pénzügyminisztérium fedezze, hanem azokat továbbra is szolgáltatassák be a birodalom központi pénztárába. A hadügyek irányítását pedig azontúl is kizárólagosan uralkodói felségjognak kívánta, azzal, hogy a nádor katonai rendelkezéseket a király távollétében se adhasson ki.⁵¹ E módosítások együttvéve nyilvánvalóan jelentős mértékben korlátozták volna a születő magyar kormány hatáskörét, önállóságát.

A két leirat – melyeket a nádor a diétának március 29-én ismertetett – Pozsonyban óriási vihart váltott ki. Batthyány azonnal leköszönt állásáról. Erre a nádor közjogi méltóságát kötötte a javaslatok elfogadtatásához, majd az elutasító határozatokkal másnap reggel elutazott Bécsbe, hogy az udvarnál interveniáljon. Aznap délután ½ 2-kor távirat érkezett Pozsonyba, mely a miniszterelnököt, továbbá Deákot, Széchenyit és Eötvöst, azaz az udvarhoz feltehetőleg leginkább lojális minisztereket estére a bécsi Burgba hívta. A meghívottak délután 2 és 3 óra között indultak el. Batthyány Deákot, Széchenyi Eötvöst vitte a kocsiján.⁵² A tanácskozáson Ferenc Károly főherceg elnökölt, az udvar részéről részt vett Lajos főherceg, Szögyény László alkancellár és Bartal György, a Kancellária tanácsosa. A visszaemlékezések szerint Batthyány „szárazon és dacosan” sürgette az országgyűlési javaslatok teljesítését. Ugyanezt tette Széchenyi, majd Eötvös is. Az utóbbi sajnálatosnak tekintette, hogy az események odáig fajultak, de lehetetlennek tartotta, hogy a követeléseknek most már ellen lehessen állni. Ugyanezt hangsúlyozta, csak ingerültebben, Deák is. A főhercegek azonban elutasítóak maradtak. Éjjel azután a nádor, Széchenyi és Eötvös újabb kihallgatást kértek a főhercegtől és másnap hajnalra rábírták őket az engedmények megadására.⁵³ Ebben közrejátszott az ismét fenyegető pesti mozgalmak híre – március végén a magyar fővárosban már köztársasági hangok is hallatszottak, vörös kokárdák tűntek fel a tömegben –, s a bizonytalanná vált itáliai helyzet. Eötvösök maguk is riasztó jóslatokkal álltak elő, ugyanekkor az engedmények fejében a magyar minisztérium teljes lojalitását ígérték.

Eötvös egy beszélgetés során elmondta Pulszky Ferencnek, hogy a főhercegek nagyon nehezen engedtek, s hogy az öreg országbíró, gróf Cziráky Antal Mózes a minisztertanácsban letérdelve könyörgött nekik.⁵⁴

Így azután március 31-én új királyi leirat született. Ez jóváhagyta a mindenkori nádor teljhatalmát, de a sérthetetlenséget egyedül István nádor számára biztosította. Beleegyezett a kancellária megszüntetésébe, de fenntartotta az uralkodó kinevezési jogát mind az egyházi méltóságok, mind az ország zászlósurai esetében – a felelős miniszter ellenjegyzése mellett. A közös költségek vonatkozásában az udvar elfogadta, hogy addig, amíg

⁵¹ Uo.

⁵² SZÉCHENYI, i. m., 1220.

⁵³ VARGA, i. m., 294–295.

⁵⁴ PULSZKY Ferenc, *Életem és korom*, s. a. r., az előszót és a jegyzetet írta OLTVÁNYI Ambrus, Bp., 1958, I. 340.

arról a jövő törvényhozás rendelkezik, ideiglenes intézkedés történjen. A hadsereg kérdésében a katonaságnak az országban történő elhelyezését és felhasználását a nádor, illetve a felelős minisztérium jogának elismerte, de a magyar haderőnek az ország határain kívüli alkalmazását és a katonai hivatalokra való kinevezéseket a királynak tartotta fenn.⁵⁵

Mindezt magyar részről is el lehetett fogadni. Március 31-én délután ½ 2-kor a leiratot hozó nádor hajója befutott a pozsonyi kikötőbe. A miniszterek már előzőleg megérkeztek. Kossuth, Deák és Eötvös a hajóra mentek, felbontották a leiratot és Deák a jelenlévőknek felolvasta.⁵⁶ Eötvös és Perczel Móric a Wien nevű gőzessel azonnal tovább utaztak, hogy az előző leirat miatt háborgó fővárosiak számára az engedményekről hírt vigyenek. Április 1-jének első óraiban, tehát az éjszaka kellős közepén érkeztek meg. Mint Varga János monográfiájában írja, a leirat másolatát először magántanácskozáson ismertették a pesti mozgalom vezetői előtt, majd a Szabadság téren várakozó néptömegnek olvasták fel fáklyafények lobogásánál.⁵⁷ Tüstént kinyomatták és a közönség már reggel olvashatta a szöveget a lapokban és falragaszokról. Az engedmények mellett feltehetőleg Eötvös szava is csitítóan hatott az elégedetlen néptömegekre: neve rokonszenvesen hangzott a pesti lakosság előtt. Ezt az a tény is mutatja, hogy a pesti nép két nappal később fáklyák tömegével tisztelgett előtte és Wesselényi Miklós előtt. „Eötvös szavai újabb bizalmat gerjesztének oly minisztérium iránt, mely a nemzetet hívja fel az elébe kitűzött nagy feladatokat megoldani segítni” – kommentálja ezt a tiszteletadást a Pesti Hírlap.⁵⁸

A válság megoldódott, de a fővárosban tartózkodó miniszterek, illetve miniszteri megbízottak – közöttük Eötvös – április 1-jén délután négy órakor Batthyányhoz küldött jelentése arról ad hírt, hogy a Pest megyei választmány a legfelsőbb kéziratban csak „mint kezdetben, mint alapban” nyugodott meg. Különösen a nemesség választójogának meghagyása iránt mutatkozott „ingerült aggodalom”.

„Ezt lehetetlennek tartják. Képzeltetlen ellenszenv nyilatkozik ez eszme ellen” – írja jelentésében a négy dezinált miniszter.⁵⁹

A kancellária április 5-i és az államkonferencia 6-i ajánlására az uralkodó 7-én jóváhagyta a magyar kormánylistát – közte Eötvös kinevezését is. Időközben azonban még egy bonyodalom támadt. Az ausztriai minisztérium értesült arról, hogy a magyar országgyűlés nem vesz tudomást az államadóságról. Az ügyet április 5-én az osztrák minisztertanács tárgyalta, s Pillersdorf belügyminiszter kifejezetten veszélyesnek tartotta. Elhatározták, hogy meg kell próbálni rávenni Magyarországot az államadóság egyenyegetésére, azaz kétszáz millió forintnak az elvállalására. Erről a kéziratot április 7-én adta ki a király a nádornak. A címzett a kérdést a 9-én nála tartott zárt konferencián hozta elő, amelyen jelen voltak a minisztérium jövődöntő tagjai, köztük a Pestről ekkor visszaérkezett Eötvös is. A résztvevők nem teljesítették a kérést. Bécs ezt nagyon zokon vette a magya-

⁵⁵ URBÁN, *i. m.*, 181–183.

⁵⁶ *Uo.*, 195–196.

⁵⁷ *Uo.*, 196–200; VARGA, *i. m.*, 311.

⁵⁸ Pesti Hírlap, 1848, 21. sz., IV. 6.

⁵⁹ BATTYÁNYI, *i. m.*, I, 220–221.

roktól. Mindenesetre az államadósság elvállalásától Eötvös is elzárkózott, mint ahogyan az újoncok megadásától is. S azzal is egyetértett, hogy az új kormányzat a határőrvidéket Magyarországhoz kívánja csatolni.⁶⁰

A kormányalakítást jóváhagyó királyi leiratot a nádor április 9-én hozta magával Bécsből. Másnap felolvasták a diétán, harmadnap, azaz 11-én a király Pozsonyban átadta ünnepélyesen a nádornak annak a harmincegy szentesített törvénycikknek a példányait, amelyet az országgyűlés alkotott. A királyt körülvevő miniszterek sorában ott volt Eötvös József is. Előzőleg, reggel kilenc órakor öt minisztertársával, Batthyányval, Deákkal, Széchenyivel, Kossuthal és herceg Esterházy Pállal együtt ő is letette a hivatali esküt. Az utolsó rendi országgyűlés berekesztésekor Batthyány az ellenzék legjava részének reményeit szólaltatta meg. Idézünk beszédéből: „Hazánk új élet küszöbén áll, s csak a nemzettől függ, hogy a nemzeti nagyságnak, szellemi fejlődésnek, anyagi felvirágzásnak s országos dicsőségnek azon várakozásai, melyekkel átalakulása pillanataiban a jövőbe tekint, teljesüljenek.”⁶¹

A kultuszminiszter az elért eredmények alapján igazán örülhetett. Vagy mégsem egészen? A vívmányok valóban korszakalkotóak voltak. Az említett harmincegy törvénycikk megszüntette Magyarországon a feudalizmust. Eltörölték az úrbéri szolgáltatásokat, köztük a kilencedet, a robotot, a papi tizedet, a földesurak kárpótlását pedig az állam vállalta magára. Az ösiséget felszámolták, az úriszékeket nemkülönben, kimondták a közteherviselést.

Az ország alárendelt helyzete a birodalomban nagymértékben megváltozott. Önálló, felelős kormány létesült, a végrehajtó hatalmat a király távollétében a nádor gyakorolta, intézkedéseit a minisztereknek felelősen ellenjegyezniük kellett. Az országgyűlés népképviselőivé vált, évente tartozott üléseket tartani, most már Pesten. A megyebizottmányok tagjainak megválasztásába azontúl a nem nemesek képviselőit is be kellett vonni, a cenzúrát eltörölték, a bevett vallásfelekezetek egyenlővé váltak.

Mindezek a reformok együttvéve az ország valóságának forradalmi átalakítását jelentették. Eötvös és centralista társai, tágabban a hazai liberális reformerek főbb törekvéseinek nagy része tehát megvalósult. A mérleg azonban nem lehet egyoldalú. A centralistáknak látniuk kellett azt is, hogy bár a polgári viszonyok létrehozása megindult, mindez Magyarországon óhatatlanul a nemesség társadalmi hegemoniájának fenntartásával jár együtt. A jobbágyfelszabadítást az úrbéresekre korlátozták, a parasztok jogilag nem úrbéres jellegű szolgáltatásait nem számolták fel, a földművelők földet nem kaptak. Nem intézkedtek a maradványföldök tulajdonjogáról, az igazságtalan legelő-elkülönzések revíziójáról, nem törölték el a regálékát. Továbbra is fennmaradt a céhrendszer.

Nem tisztázták az ország és a birodalom kapcsolatát. Az erről szóló törvény 13. §-ában elmulasztották meghatározni és részletesen felsorolni azokat az ügyköröket, amelyek közös ügynek minősülnek. Ez utóbb különösen a hadügyek, pénzügyek és külügyek vonatkozásában okozott jelentős összejöttközéseket. Batthyány felfogása előre vetítette a

⁶⁰ SZÉCHENYI, *i. m.*, 1225.

⁶¹ BATTHYÁNY, *i. m.*, I, 295–296.

későbbi konfliktusok lehetőségét: „...nekem és azoknak, kikkel én a minisztériumban részt venni ohajtok – írta 1848. március 23-án a komáromi alispánnak –, eltökélett akarunk a magyar nemzeti kormányt mindenben függetlenné tenni a császári minisztériumtól.” Pulszky Ferenc pedig a külföld számára is hasonlóképpen nyilatkozott. Az *Allgemeine Zeitung* 1848. április 1-jei számában megjelent, *Ungarn und die österreichische Monarchie II.* című cikkében leszögezte: a két ország között csupán perszonálunió áll fenn, kizárólag a külső támadások elleni kölcsönös védelem kötelezettségével. Azt azonban a magyar kormány továbbra is elmulasztotta, hogy minderről az osztrák féllel érdemi megállapodást kössön.

Eötvös fájó szívvel vehette tudomásul azt is, hogy a megyerendszer továbbra is fennáll (a kérdés megoldását a következő országgyűlésre halasztották), a nemesség egyéni szabozati joga szintúgy, miközben a nem nemesek, illetve polgárjoggal nem rendelkező városiakok választójogát magas cenzushoz kötötték. A cenzus által a népképviselőből az összes zsellért, az egész városi munkásságot és az iparosok túlnyomó részét kirekesztették. Valamint az összes zsidót, akik – az emancipáció elmaradása következtében – választójogban sem részesülhettek. Így a létrejött országgyűlés lényegében a nemesség törvényhozása lett.

Az áprilisi törvények legfőbb fogyatékoságát, a nemzetiségi kérdés megoldatlanságát azonban Eötvös – mint már jeleztük – minisztértársaihoz hasonlóan, az idő tájt még nem ismerte fel. Nyilvánvalóan ő is azt hitte, hogy az emberi és polgári jogok megadása ki fogja elégíteni az ország nem magyar ajkú lakóit is. Utóbb azonban ezt is megsértették: képviselőkké csupán magyarul tudó személyeket választhattak, a megyékben pedig a tanácskozási nyelv azontúl is egyedül a magyar maradt. S maga a választási törvény is eleve diszkriminálta a nemzetiségi tömegeket: közülük ugyanis csak kevesen voltak képesek megfelelni a negyedtelkes választási cenzusnak. Wesselényi Miklós pedig időben, már 1848. március 23-án írott levelében figyelmeztette Kossuthot: Pozsonyban a horvátok nem nyilatkoztak, s erre felszólítva sem lettek. „Én a szlávok vagy horvátok részéről hallgatást vihar előtti csendnek tekintem.”⁶² Sajnos, hamarosan kiderült, hogy megállapításával igazat mondott.

A törvények szentesítésének napján és azontúl Eötvösnek legalábbis sejtjenie kellett: rá mint miniszterre súlyos küzdelmek és megpróbáltatások várnak.

A „népek tavasza” a Pesti Hírlap hasábjain

A centralisták által szerkesztett liberális újság, a Pesti Hírlap szerkesztőit a létrejött változások nyomán joggal töltötte el az öntudat és a büszkeség. A hírlap alapításától kezdve – akár Kossuth szerkesztette, akár Szalay vagy Csengery – alapvető reformok sorát szorgalmazta, nem egyet itt vetettek fel először. Eötvösök okkal érezhették azt,

⁶² DEÁK Imre, 1848. *A szabadságharc története levelekben*, Bp., é. n. (1943), 40–42.

hogy sokat tettek a felelős kormányzat és a népképviselői parlament eszméinek elfogadásáért.

E téren Irinyi József is elégedett lehetett: attól kezdve, hogy 1844 júliusában átvette a lap *Külföld*-rovatának szerkesztését, nem szűnt meg népszerűsíteni a nyugat-európai típusú, alkotmányos parlamentarizmust és felelős kormányzást. Napról napra igyekezett olvasóival megismertetni az angol alsóház, a francia követkamara működését. Általában osztotta a centralisták nézeteit, de tőlük balra állt – forradalmisága megkülönböztette azoktól.⁶³ Irinyi benső kapcsolatot tartott fenn a Tízek Társaságával, a márciusi ifjúságnak pedig egyik vezetője volt maga is. A Tizenkét Pont megfogalmazásában játszott, vezető szerepe pedig közismert.

Forradalomvárása és -tisztelete erősen érződik azokban az írásokban is, melyekben a Pesti Hírlap hasábjain beszámol a külföldi országok mozgalmairól.⁶⁴ Akárcsak Petőfi, Irinyi is szinte „sejtjeiben” érzi és várja a közelgő európai forradalmakat. Már 1847 őszén érzékenyen felfigyel az érlelődő európai változásokra. Szenvedélyes lendülettel ad hírt a párizsi reformokról, a kiválást óhajtó (Sonderbund) svájci kantonokról, az olasz nemzeti egységtörekvések előretöréséről. Jellegzetes példák kommentárjaiból: 1847. december 5-én azt írja, hogy a svájci „külön szövetségek bomlanak és omlanak, mint az alázuhanó hótömeg, minden irányban”, 9-én pedig: „A külön szövetség gyáván és gyalázatosan megbukott”. December 24-én, amikor arról számol be, hogy a bajor király a cenzúrát a belügyekre nézve eltörölte, megjegyzi: „...ezen példák a mi viszonyainkra nézve sem maradhatnak befolyás nélkül.” Teszi ezt majd három hónappal március 15-e előtt! A nápolyi alkotmány hírére 1848. február 15-én így kiált fel: „Most már éppen visszatartóztatlan a lelkesedett olasz hazafiság.” S február 17-én nem hallgat arról a vészjósló hírről sem, hogy az orosz cár „Európa törvényes állapotának” helyreállítására egész hadseregét felajánlotta!

Az eddigieknél is kifejezőbb Irinyi keserű kifakadása a lap 1848. február 24-i számában, amikor arról értesíti az olvasót, hogy a lombard-velenceiek olyan alkotmányt szeretnének, mint a magyar. Szarkasztikusan teszi fel a kérdést: ugyan mit szeretnek rajta? Válasza: „...talán, hogy a nép mellette semmi; a nemesség minden; az országgyűlés a kormány irányában nincs feladati helyzetében; nincs parlamentáris kormány; a képviselőlet 49 alsóházi szavazatból áll; a vagyonosabb osztály nem járul hozzá a közterhekhez; emiatt még utak sincsenek; rossz lábon áll a nemzeti gazdaság minden ága; az ipar bölcsejében van; az egész ország a civilizált világon kívül látszik lenni; az adminisztráció rossz állapotban van; az igazságszolgáltatás tökéletlen? Az egész magyar alkotmány, legkímélőbbben szólva, nem egyéb, mint jobb semminél.”

Frappáns összegzése ez a hazai helyzetnek, mely március idusához vezetett. Amint pedig a francia forradalomról szóló első hírek megérkeznek, Irinyi publicisztikája valósággal új erőre kap. Félreérthetetlenül a Lajos Fülöp trónját megdöntő párizsi tömegek oldalára áll. Március 5-én azzal kezdi beszámolóját a február 22-én Párizsban történtek-

⁶³ FENYŐ István, *A centralisták: Egy liberális csoport a reformkori Magyarországon*, Bp., 1997, 304–315.

⁶⁴ A Pesti Hírlap 1848-as számairól: *A magyar sajtó története*, II/1, 1848–1867, szerk. KOSÁRY Domokos, NÉMETH G. Béla, Bp., 1985, 72–82.

ről, hogy „Nagyszerű, nevezetes dolgok!” Irinyi szerint nem betiltani kellett volna a párizsi lakomát, „hanem magával a reformmal kellett volna a veszélyt megelőzni”. Szeretné, ha Lajos Fülöp lemondásával a dolgok rendeződnének. S a következő, sokat ígérő kijelentéssel zárja cikkét: „...minő kiszámíthatatlan befolyással lesz mindez Európára!” A következő számban, március 7-én pedig már az Ideiglenes Kormány nyilatkozatát közli a köztársaságról. S hozzáteszi: az események villámsebességgel fejlődnek. Minden erősség a republikánusok kezében van. A kilencediki számban diadalmasan állapítja meg: „...midőn a párizsi nép történetcsináláshoz lát, néhány óra alatt több kötetre való tárgyat szolgáltat.”

Március 10-én Irinyi újabb nyilvánvaló utalást tesz: „A francia forradalom hatása már szerte mindenütt mutatkozik.” Tizenkettedikén pedig rámutat a forradalmat leginkább veszélyeztető problémára, az osztályellentétek megoldatlanságára, a tőke–munka viszony rendezésének szükségességére. Úgy véli, a francia Ideiglenes Kormány szerencsés, mert van benne egy ember a népből is. S miután beszámol arról, hogy Párizsban egy munkaügyi bizottságot állítottak fel Louis Blanc és Albert vezetésével, megjegyzi: „Úgy látszik, hogy valamint az első forradalom jelleme volt az úr és jobbágy közötti viszony rendezése, úgy ennek a gyáros és munkás közötti sokkal nehezebb viszonyt kell rendezni. Ez a mostani forradalom Achilles-sarka. Innen veszély fejlődhetik ki. A proletáriusok roppant tömege halaszthatatlanul követeli ezen kérdés megoldását. Ez új dolog lesz a gyakorlati élet mezején; s ha az irodalom mezején eddig előadott munkarendezési tervek léptetnek életbe, több mint hihető, hogy még sok erőszakos rázkódások fognak történni. Semmit sem tenni azonban, e részben, lehetetlen; ez a jelen forradalmi feladata.”

Március 16-án Lamartine, az új külügyminiszter körlevelét említi, melyet az a francia köztársaság diplomatáihoz intézett. Eszerint ők testvériségben és békében kívánnak élni a világgal, senki ellen nem kezdenek háborút. Azaz: fegyveres segítséget nem nyújtanak más, szabadságáért küzdő európai népnek. Lamartine ideiglenes kormánya kezdettől fogva megretten a felkelt párizsi néptől, biztosítani akarta magát a további társadalmi változások ellen – a világért sem kívánt szembekerülni az osztrák és az orosz udvarokkal és kormányokkal. S hogy ez mennyire így volt, az április 9-i szám hite megerősíti, mely szerint amikor a párizsi diákok Apponyi Rudolf ausztriai követnek a szintén felkelt bécsi diákokat üdvözlő levelet akartak átadni, Lamartine azt üzenete nekik, hogy saját személyében fog az osztrák követ kapuja elé állni, megghiúsítandó a levél átadását.

Március 24-én azt tudjuk meg a rovatból, hogy az Ideiglenes Kormány teljesen eltörölte a testi büntetést, s minden polgári és adóssági ügyért bebörtönzött személyt szabadon bocsátottak. Öt nappal később Irinyi arról tudósít, hogy a pesti forradalom napján, március 15-én a Párizsban lakó magyarok az Ideiglenes Kormány üdvözlésére mentek a városházára. S hogy erre Lamartine azt válaszolta: szerinte a francia és a magyar szabadság testvériségben van egymással. Kijelentette: „Magyarország annyit számlál Franciaországban, ahány francia polgár van.” Szép szavakban tehát nem volt hiány. E napon a felvonuláson részt vevő Dobsa Lajos író híradását is közli a Pesti Hírlap. Eszerint rengeteg párizsi kísérté az Hôtel de Ville-be vonuló magyarokat, jóllehet a franciák addig nemzetünk nevét sem ismerték. Az április 4-i számban azután Irinyi arról

tájékoztatja az olvasókat, hogy a megbuktatott francia miniszterek ellen a vizsgálatot szorgalmasan folytatják.

Április 7-én ismerteti a francia hivatalos lapnak, a Journal des Débats-nak a magyar helyzettel is foglalkozó vezércikkét. Az írás mintegy előlegezi a Batthyány-kormány törekvését, hogy a széteső Ausztria helyét Magyarország töltsen be az európai súlyegyenben. Magyarország most „a szabadelvű Európa előserege, hogy megakadályozza a zsarnokságot magát Konstantinápolyba befészkelni.” A francia cikkíró abban reménykedik, hogy az új Magyarország és Lengyelország újjászületése lesznek a sorompók, melyeket a szabadelvű Európa a kozák despotizmus elé emel. Irinyi a cikk végén naivul azon ujjong: íme, minő tisztelő bizalommal szólnak rólunk a franciák!

Nem kevesebb reménységgel kíséri a bécsi forradalom híreit. A március 16-i számban még csak a tényeket közli erről, a következő napon viszont cikke már diadalt sugároz: „Bécsben, hol Metternich herceg közel négy évtizedig gyűjtötte eszélytelen reakciója által a békétlenség anyagját, és az olasz nemzetet oly borzasztó eszközökkel akarta a kétségbeesés végelszánásaira kényszeríteni, – Bécsben a forradalom győztes volt, és még folyvást tart.” Két nappal később Irinyi még inkább ünnepel: „Bécs, az eddig szellemi apátiában sínylett, sínyleni kényszerült főváros, felrázatva a nyugatról egész Némethonon keresztül sebes árfolyam módjára átdördült szabadság szózata által, valahára fölébredett. Ez ébredés halála lőn ama szörnynek, mely a népeket, különösen a Habsburg-házat uraló népek nagy részét polipkarokkal átfogá, a szabad szellem bármily nyilvánulásait elfojtani, elzibbasztani törekedett. – Az önző jellemű bürokrácia, a népek átkától kísértetve, sírba hanyatlik.”

Nem sokkal később azonban már sokkal kevésbé bízik az ausztriai átalakulás hitelességében. Tapasztalja, hogy a birodalmat a régi metternichi rendszer emberei vezetik tovább. Ficquelmont gróf miniszteri kinevezése iránt például teljességgel bizalmatlan. Az esetleges restauráció veszélye ellen a Batthyány-kormány támogatását ajánlja, akárcsak – mint látni fogjuk – a lap vezércikkei is (márc. 26.). Irinyit nem nyugtatja meg az a tény, hogy Kolowrat, Kübeck, Lajos főherceg visszavonultak a bécsi kormányból. Szerinte az egész bécsi minisztériumnak vissza kell vonulnia (ápr. 9.).

Hasonló együttérzéssel kíséri az olasz szabadságtörekvéseket. Ellenállhatatlannak tartja Ausztriától elválni akaró szándékukat, eszmeileg rokonnak érzi magát velük. A milánói felkelésre március 27-én úgy reagál, hogy „...ha egy hónap előtt alkotmányt adnak Lombardiának, minden hihetőség szerint teljesen helyre lett volna állítva a csend. Most azonban már nyílt különválasí vágyak gerjedtek, s ezeket nem lehet leágyúztatni.” Egy nappal később már azt közli, hogy Radetzkyt kiverték Lombard-Velencéből. Április 3-án még egyértelműbbnek minősíti Ausztria olaszországi vereségét: „Az egész vonalban, Mantuától Brescián át, Bergamóban, Leccóban, Porlezzáig meg van törve az ausztriai járom.” Negyedikén pedig az eredmények láttán felteszi a bécsi Burg lakóit ez idő tájt olyannyira kínzó kérdést: „Ki fogja most ... Ausztriát megvédeni?” Hetedikén a milánói ideiglenes kormány latin nyelvű kiáltványáról tudósít, melyet a magyar „testvérekhez” küldött, s melyben közös szabadságharcra szólít fel: „Frangite jugum et surgite!”

Egy nappal utóbb be nem vált jóslatot kockáztat meg Irinyi: úgy hiszi, Lombardia és Velence sohasem fognak többé ausztriai járom alá visszatérni. S amit helyzetükről megállapít, az éppen nemcsak Olaszországra vonatkozik: „Ausztia ... nem tudja elég korán felfogni a nemzeti érzelmeket; hallgat, akadályoz, midőn tenni, engedni kellene, s most fülébe van dörögve az Európa-szerte nevezetes mondat: *Már késő!*”

1848-ban Magyarország számára életkérdés volt mindaz, ami Németországban történik. A Batthyány-kormány a német egység megvalósulásától tudvalevőleg azt várta és remélte, hogy abba Ausztia osztrák tartományaival belép, s akkor a monarchia súlypontja Bécsből Budára helyeződik át. Ezt követi majd az uralkodó és az udvar Budára költözése, mely elejét veszi a nemzetiségek mind fenyegetőbb követeléseinek. S ha Ausztia a német egység tagjává válik, nem kell tartani többé a dinasztia esetleges restaurációs törekvéseitől sem.

Ezért üdvözli a lap március 10-én a február 27-i mannheimi népgyűlés határozatát, mely a nép felfegyverzése, teljes sajtószabadság és esküdtszéki bíraskodás mellett egy közös német parlament azonnali felállítását is követelte. Tizennegyedikén már Münchenből is jelzi ezt a kívánságot. Egy hétre rá Frankfurtból hoz erre vonatkozó hírt, hol a szövetségi gyűlés felszólította a német államok kormányait, hogy a szövetség reformjának eszközzésére minél előbb küldjenek „közbizodalmu” embereket Frankfurtba. Azt az információt viszont, hogy a porosz király a forradalmi mozgalmak élére akar állni, Irinyi teljesen nevetségesnek minősíti. Azért tartja annak, mert minekutána a király március 19-én délután két órától másnap reggeli négy óráig ágyúztatta a népet, még meg akar a népnek bocsátani (márc. 27–28.). Az a véleménye, hogy IV. Frigyes Vilmos német császár szeretne lenni. Erre vall annak frankfurti előterjesztése is: egy igazgató fő legyen Németország koronájával, egy hadsereg, egy törvényhozás, egy képviselőlet külföldön (ápr. 6.).

Közismert, hogy a magyar liberálisok vívmányaitak leginkább a cári agresszió veszélyétől féltették. Oroszország az európai politikában mint minden társadalmi haladás esküdt ellenfele, a hatalmi despotizmus legfőbb képviselője szerepelt. Irinyi éberem figyelt erre a veszélyre. A március 21-i számban ismertette a cárnak a bécsi udvarhoz intézett üzenetét: Ausztia fordítsa minden erejét Olaszország ellen, addig megőrzi számára Galíciát. Április 6-án arról tájékoztatott, hogy a cár négyszáz vasúti kocsit csináltatott, egyenként ötven személyre, amelyeken a porosz határra, illetve Bécs felé kívánja szállítani fegyveres erőt. Az áprilisi törvények uralkodói szentesítésének napján, április 11-én pedig a hírheht cári kiáltványt idézte: „...nyugoti Európa hirtelen s váratlanul fel van zavarva mozgalmak által, melyek valamennyi törvényszerű hatalom s társadalmi rend felforgatásával fenyegetnek.” Irinyi mementői nem bizonyultak fölöslegesnek.

A centralista Pesti Hírlap *Külföld* rovata már a reformkor befejező éveiben is nagy értékű volt, a forradalom bevezető szakaszában viszont egyenesen felbecsülhetetlen. Szerkesztőjét látóköre, ítélőképessége, problémaérzékenysége, bátorsága és stiláris művészete a legkiválóbb hazai publicisták sorába emeli. Megszólaltatta 48 tavaszán a márciusi ifjúság forradalmi szellemét, politikai radikalizmusát, a jövő fejlődésébe vetett feltétlen hitét. Rövid napi információkban páratlan tömörséggel volt képes megfogal-

mazni az átalakulás cselekvésre serkentő programját. Mindenki számára azonnal érthetően szólt az igazságról, az emberiség jogairól, segített felrázni a magyar nemzetet.

1848 márciusa a centralista lapban

A Pesti Hírlap belpolitikai tárgyú cikkeinek szerkesztésében a redakció jóval visszafogottabban, óvatosabban végezte munkáját. Nem a forradalmár radikalizmusával, mint Irinyi, hanem aggályosan követve a liberalizmus elvi mentalitását, mely újító szándékot mérséklettel, modernizációt a különféle érdekek egyeztetésével igyekszik társítani. A szerkesztő, Csengery Antal és társai arra törekedtek, hogy a lap az átalakulás folyamatában minél inkább kifejezésre juttassa a nemzeti egységet, hogy az olvasók táborát minél erőteljesebben a Batthyány-kormány és a törvényhozás köré tömörítse. Ez a szándék nem akadályozta meg őket abban, hogy bíráljanak, elmarasztaljanak ott, ahol késlekedést, szüklátókörséget vagy más emberi gyarlóságot észleltek, de kétségtelen, hogy alapvető céljuk az volt, hogy a lap a nemzeti egységfront orgánuma, szellemi előmozdítója legyen. A centralista törekvésekért küzdeni már nemigen kellett: azok nagy részét a forradalom törvénybe iktatta. A Pesti Hírlap most inkább arra törekedett, hogy az, amit az országgyűlés szükséges reformként megszavazott, minél kevesebb megrázkódtatással valósuljon meg, a változások lehetőleg ne veszélyeztessék a társadalmi konszenzust. A lap szerkesztői 1848 márciusától kezdve még inkább, mint korábban, rá akarták ébreszteni a nemességet a reformok elkerülhetetlenségére, ugyanakkor nem kívánták elidegeníteni ezt a réteget az átalakulás táborától. Nemcsak a kormány Pestre költözésének napjáig, 1848. április 13–14-ig, hanem egész 1848-as tevékenységük során e cél elérésén buzgólkodtak leginkább.

Az első írás, mely a lapban a hazai március pozsonyi fejleményeire reagál, 1848. március 7-én jelent meg. A névtelen szerkesztőségi cikk (feltehetőleg Csengery Antal tollából) Kossuth március 3-i beszédére reflektál, örömmel üdvözölve, hogy az ellenzék vezére elfogadta a centralisták régi követelését, a felelős kormányt. A lap szerint vannak eszmék – ilyen a felelős kormány is –, amelyeknek nem lehet ellenállni. Őket ezért az eszmékért régebben doktrinéreknek, ábrándozó teoretikusoknak kiáltották ki. Még az ellenzéki táborban is akadtak, kik ezt az eszmét a „magyar géniusz”-szal ellentétesnek állították, illetve jövődőt annak nálunk csak félszázad elteltével ígértek. A Pesti Hírlap meglegedetten nyugtázza: „Ezen számtalanszor ismételt s számtalanszor félreértett nézetünket az alsó tábla által oly egyértelműleg elfogadva látni: reánk nézve nem csekély diadal.” Az új helyzetben felszólítják a közönséget: felejtsek el a személyes ellentéteket, a véleménykülönbségeket.

Március 10-én az □ áljellel jegyzett vezércikk (Csengery vagy Trefort tollából) jellegzetesen liberális attitűddel már attól óvja a közönséget, nehogy a reformok terén szélsőségekre ragadtassa el magát. Döntésre hív fel viszont a közteherviselés és az örökváltság ügyében, melyek szerinte tovább már nem halaszthatóak. Az adózás terén egyszerű megoldást ajánl: „Mondjátok ki, hogy mindenki vagyonaránylag vegyen részt az állomány

terheiben.” Az örökváltságot pedig eszközölje az állam. Tekintsék a tartozások értékét kamatnak, így az ennek megfelelő tőke lefizetésével a jobbágy úrbérisége megszűnne. Állítsanak fel egyezményi bizottságot, melynek tagjait fele-fele arányban választaná a két fél – a földesurak és a jobbágyok. Engedjék meg a váltság minden nemét, pénzben, földben, természetben. A jobbágnak joga legyen földesurának felmondani, fordítva azonban ez ne történhessen meg. Vagyis a Pesti Hírlap ekkor még kevesebbet javasol annál, mint ami nyolc nappal később megvalósult.

A népképviselő bevezetésével foglalkoznak a március 14-i számban (szerzője ugyan csak Trefort vagy Csengery). A vezércikk hangsúlyozza, hogy a felelős kormány barátainak okvetlenül akarniuk kell a népképviselőt is, „...mert felelős parlamenti minisztérium tekintetes rendiségi törvényhozással meg nem fér.” Két teendőt lát a politika előtt: a városokban különválasztani az országos és a municipális kvalifikációt, majd az országos kvalifikációt a megyei nem nemesekre is alkalmazni. Azzal a kikötéssel, hogy aki úrbéri viszonyokban van, politikai jogokban nem részesülhet. A Pesti Hírlap a jövőt illetően sarkelvként szögezi le: „...midőn alkotmányos parlamentáris kormányt ohajtunk, a nemesi privilegiumok fenntartásáról álmodozni nevétséges.”

A bécsi forradalom hírére a lap március 16-i száma már a reformok azonnali bevezetéséért száll síkra. Ajánlja a törvényhozóknak a városok szavazatának rendezését, s minden reformok biztosítékául a sajtószabadság törvénybe iktatását. „...gyakran ki későn ad, semmit sem ad” – hangzik Pozsony számára a Pesti Hírlap figyelmeztetése. Ugyanez a szám már az előző nap pesti forradalmáról is beszámol: az ifjúság tüntetéséről, a Landerer-nyomda előtti demonstrációról, a cenzúra nélküli sajtótermékekről. Örömmel nyugtázza, hogy semmi rendellenesség nem történt. A következő szám pedig teljes képet ad a Pesten történekről, s közli a Tizenkét Pontot, valamint Petőfi *Nemzeti dalát*. Megjeleníti a városháza előtt hullámozó, beláthatatlan néptömeget, szól a cenzúra eltörléséről, a nemzetőrségről, arról, hogy a színházban Egressy Gábor szavalta Petőfi elhíresült versét. A lap kommentárja büszkeséget sugárzó: „A figyelmes szemlélő pedig, ki e nap eseményeit látta, meggyőződhetett, miként e nép meg van érve a szabadabb institutiókra, hogy e fiatalabb nemzedék megérdemli, hogy azon szebb jövő örököse legyen, melynek kivívásában oly elvitázhatlan dicső részt vőn.”

Március 18-ától kezdve a lap a forradalom tiszteletére új lapszámozást vezet be. E számban közlése Széchenynek az alsótábla kerületi ülésén négy nappal korábban mondott, útmutató beszédét. Ez volt a nagy reformernek az a megnyilatkozása, melyben egyszerre szólított fel állami önállóságra és a dinasztia iránti hűségre. A jövőendő mérlegének két serpenyőjét egyenlőnek érzi: szerinte megfelelő esély van arra, hogy Magyarország „saját tengelye körül forogjon”, mert enélkül az általa sóvárgott progresszió lehetetlen. A nemzet feladatául azt tűzi ki, hogy „szűnjék meg provincia lenni”, s egyszersmind legyen támasza a dinasztíának. Egyetért Kossuthal: a nemzet szolgálatában mostantól kezdve szűnjön meg minden párt. S nagy ellenfelének békejobbot nyújtva hozzáteszi: „...ő eddig is csak a modorra nézve ellenkezett, de a célra nem, s annak tisztaságát mindenkor elismeré. Ajándékozzuk meg egymást tökéletes bizodalmmal, ne felejtjük, hogy pártok nincsenek, *casták* nincsenek többé, s szóljunk mindnyájan mint magyarok,

mint hazafiak.” A lap aznapi vezércikke mindezzel egyberímél: olyan törvényhozást kíván, mely magát immár „nem külön osztályok, hanem az összes nemzet képviselőjének tekinti.”

Egy nappal később újabb reformkövetelést állít középpontba a lap: az Erdélyvel való uniót. Vezércikke szerint „az unió korigény Budapesten, életkérdés Kolozsvárt.” Felhívja az erdélyieket: nyilatkozzanak az unió mellett. E napon a Pesti Hírlap a konzervatív laphoz, a Nemzeti Újsághoz is fordul: a régi dolgokat ők már elfeledték, ügyeljenek hát együtt a rendre, támogassák a kormányhatóságokat. Ugyanezt kérik a lap vezércikkei március 21-én, 22-én és 27-én is. Huszonkettedikén már tudomásuk van az udvarnak önállóságunkat korlátozó praktikáiról: jelzik, mennyire nagy lenne az elkeseredés, ha a magyar kormány teljes pénz- és hadügyi tárca nélkül alakulna meg. Huszonnyolcadikán közzéteszik a Pest városi Közcsendi Bizottmány előző napon kelt felhívását, mely azt kívánja, hogy a nemzet minden ügyei a magyar felelős kormány kezében legyenek. A lap igényli a külpolitika megváltoztatását is – azt, hogy a diplomácia a magyar nemzet érdekeit szolgálja. Élesen elutasítva az addigi orosz szövetséget, a külpolitika teremtsen barátságos viszonyt a franciákkal, mozdítsa elő az alkotmányos irányt Német- és Olaszországban (III. 24.).

A lap már a pesti forradalom másnapján a főváros népe legfontosabb időszerű követeléseinek ad hangot: az országgyűlés haladéktalan Pestre költözését kívánja. S még ennél is fontosabbnak tartja, hogy a sajtót a cenzúra ellen törvénnyel örökre biztosítsák. A cikkíró szónoki pátozzsal kiált fel: „Alkotmányos élet s képviseleti rendszer sajtószabadság nélkül, – mily árva gondolat! mikor fogunk valaha a feudalizmus pólyáiból kibontakozni!” A sajtószabadság alapjául az utólagosan büntető sajtótörvényt jelöli meg. S a szerző Szalay László ironikus mondására emlékeztet: „A nép szava Isten szava, azt mondják. S hogy is ne volna az, valahányszor jóért, szépért, nagyért lelkesül a nép.”

Vajúdtak Pozsonyban a hegyek, azonban e téren egyelőre csak „egeret” szültek: március 23-án arról kell a lapnak tudósítania, hogy az országgyűlésről Pestre érkezett a sajtóügyi előterjesztés, s hogy felolvasása a Pest megyei Közcsendi Bizottmány ülésén leírhatatlan ingerültséget idézett elő. „Pozsony politikai égalja szaturálva van még a megdöntött rendszer gözével” – jelenti ki felháborodottan a tudósító. A bizottmány a munkálatot „közcsapás”-nak minősítette. A napi sajtó tevékenysége sincs éppenséggel kedvére a Pesti Hírlapnak: a harmincadikai számban kifakad a konzervatív Nemzeti Újság ellen, mivel úgy látja, hogy kezd visszatérni „régí színéhez”. Kárhooztatja adóügyi javaslatát: azt, hogy az adót kizárólag a vagyonos nemesség vállalja magára. Felteszi a kérdést: a Nemzeti Újság azt hiszi, hogy a törvény azontúl is különbséget fog majd tenni nemes és nemtelen között? A lap az osztályok összeolvadását óhajtja, s minden intézkedést, mely a polgári egyenlőség elvébe ütközik, reakciónak nyilvánít.

Új világ kezdődött, a régi magyar világnak, a szolgaság korának március 15-én vége szakadt – hirdeti a Pesti Hírlap (III. 24.). Úgy véli, hogy ez a földesurak számára sem jelent majd veszteséget. Reméli, hogy a szabadság megteremti a jólétet is, a birtokosok kárpótlást fognak kapni az államtól az elvesztett úrbér fejében. Pénz- és hitelintézetek alakulnak, a vásár élénkülni fog, a birtokosoknak pedig az olcsóbb pénz által módja lesz

célszerű beruházásokra. Ez alighanem túl rózsás reményeket azonban csakhamar lelohasztják a lapban a Pozsonyból érkező hírek. Harmincadikán közlik: két nappal korábban számosan várták Pesten a Pozsonyból indult gőzhajót. A hírre, hogy Bécsben a reformokról még mindig nincs döntés, a főváros népe ismét forrongásba jött. Hangok hallatszottak a nemzeti konvent mellett, melynek szükségességéről a tudósítás szerint már napok óta folyik a beszéd Pesten. Olyan javaslat is elhangzott, hogy Batthyányt és minisztertársait a fővárosba kellene hívni és ideiglenes kormánynak kikiáltani. Április 1-jén azután közlik a Pest városi Közcsendi Bizottmány felhívását, mely arról szól, hogy a régi kormány megtámadta a szabadságot, megváltoztatták a királyi szót. A Bizottmány ezért minden hazafit felszólít a haza védelmére. Végül április 2-án a kicsikart engedmények után a lap megkönnyebbülten köszönti az újabb leiratot. Azzal a megjegyzéssel, hogy a király végre először élt kizárólag magyar kormányférfiak tanácsával.

A forradalom során is követendő, nagyon fontos princípiumra hívja fel a figyelmet az április 3-i számban Szalay László. (A névtelen vezércikket utóbb Csengery azonosította.) A lap egykori szerkesztője ünnepli a változások során megnyilvánuló „solidaritás”-t, „mely Európa valamennyi nemzetét, ezer apró eltérés dacára, összeforrasztja”. Méltatja, hogy „a régi hitformulák agyagtáblái összetöttek”, s abban bízik, hogy „a forradalom, melyben lélegzünk, hatalmasan fogja előbbre vinni a civilizációt”. Kiemeli azonban, hogy a szabadság légkörében minden törvényes intézkedés helyességének kritériuma: politikai értelmén kívül van-e még humanitárius értelme is? „...a humanitárius szempont legbiztosabb próbája a politikai értéknek” – inti olvasóit, óva a változások szektásdogmatikus értelmezésétől. Nemcsak saját kora forradalmi radikalizmusának szólt ez a figyelmeztetése. Miként az az óvása sem, hogy a politikában ne csak a cél, hanem a választott eszközök is mindig legyenek tiszták és szentek.

Egyelőre hasonlóan optimizmust sugároz Széchenyi Istvánnak *Mi lesz belőlünk magyarokból?* című állásfoglalása, melyet április 8-án tett közzé a lap. Az önkritikusan visszatekintő, remek írásban a miniszter arról tesz vallomást, hogy „Hosszú, halálos álom után íme, eddig alig vagy sejtelemként csak később időkben reménylett, alig remélt, gyönyörű reggel tűnt fel oly sokáig eltaposott hazánk fölött. Bátrabbak, merészebbek, kikkel magasb láthatatlan hatalmak látszatnak szoros szövetségben lenni, rövid napok alatt oly alpra fekteték hazánk jövődjét, melyet – tisztelet, becsület, de igazság is – velem együtt mi, hangyamunkások tán soha vagy generációk után lettünk volna képesek megalakítani.” Elégtétellel állapítja meg, hogy Magyarország azontúl mint önálló ország lesz integráns része az összbirodalomnak. Ezzel kapcsolatosan pedig azt javasolja – ami a felelős kormány egyik axiómája lesz: mutassuk meg, hogy „mi nemcsak nem vagyunk rendbontók vagy éppen a fejedelem hűtlenei, de mi alkotjuk a trón legbiztosb támaszát”. Széchenyi nem vonja kétségbe, hogy az áldozat számtalan embert fájdalmasan érint, de bízzák sorsukat a nemzet igazságtételére. S ő már a körülöttünk élő népekre is tekintettel kíván lenni: a szabadság kincseit úgy kívánja rendezni, hogy „...ne csak mi magyarok, de szomszédaink se jöjjenek az igen nagy közöröm és szinte váratlan meglepetés következtében bármily zavarba.” Ahhoz, hogy e „kincs” mindenkihez eljuthasson, rend kell, az pedig csak akkor lesz, ha a felelős minisztérium szavára hallgat mindenki. Széchenyi

mint egyszerű állampolgár megígéri: ő a nádornak és a magyar kormánynak minden tétova nélkül engedelmeskedni fog.

A lapban egyelőre árnyéka sincs még a nem sokkal később oly fájdalmasan jelentkező nemzetiségi kérdésnek. Március 31-én például közzéteszik a magyarországi szerbek nyilatkozatát arról, hogy ők teljességgel távol vannak „a kárhuzatos szeparatizmus helytelen eszméjétől”. Elismerik a magyar nemzet és nyelv diplomatikai méltóságát, csupán azt kérik, hogy önnön dolgaikban nyelvökkel élhessenek. A hazai szerbek „magyar polgároknak” vallják magukat. A Pesti Hírlap reflexiója: meg vannak győződve, hogy vesztély esetén a szerbek sorainkban fognak harcolni. Nemes szándékok és csalfa remények... Április 2-án megtudjuk, hogy a Pest városi választmányban Vasvári Pál bemutatta a horvátok kívánságait. A választmány ezt „a barátság szent nevében” viszonozta, s kérte: fedjék a nyelvi különbségeket. A választmány úgy gondolja azonban – naívan –, hogy a hazai mozgalom jelszava nem a nemzetiség, hanem a szabadság, mely minden nemzetiséget magában foglal. Mintha a magyar nemzet szabadsága azonos lenne a hazánkban lakó többi nemzet nemzeti szabadságával is...

A lap reményteljes várakozásainak azonban máris ellentmond az a választási törvényjavaslat, mely népképviselőket ígér, ugyanakkor a nemességet meghagyja addigi választási gyakorlatában. Az április 4-i számban megbotránkozottan tiltakoznak az ellen, hogy a javaslat változatlanul jogokat ad a kiváltságlevélnek, fenntartja a választófalakat. Egy nappal később a szerkesztőség azt nem érti: Jósika Samu báró miért nem mond le az erdélyi főkancellárságról? Miért hiszi, hogy erősebb az eseményeknél?

A birodalom külpolitikája pedig továbbra sincs a Pesti Hírlap ínyére. Minden törekvés, mely a lombard-velencei királyság visszanyerésére irányul, a szerkesztők szerint csak növeli a birodalom nehézségeit. Ugyanez vonatkozik Galíciára is. A dinasztia trónja csupán akkor áll majd biztos alapokon, ha megoldják az olasz és a lengyel ügyet. A lap azt reméli, hogy a német parlamenthez csatlakozva a dinasztianak nagy befolyása lesz Németországra, mint magyar király pedig az Aldunán és a Fekete-tenger felé fog nagy hatást gyakorolni (IV. 6.). E koncepciót képviseli Kossuth és a kormány többi tagja is, amikor március 31-én a diétán javasolja: a király lakjon azontúl Budán, jöjjön le mielőbb hű magyarjai közé.

Izgalmasan mutatja be a lap a megyék jogállásáról szóló pozsonyi vitát. Április 7-én konstatálja, hogy még Kossuth sem volt képes a diétán keresztülvinni a megyék népképviselői alapra állítását. „A nemesek követői ... kevesen meggyőződésből, többen félelemből, egyszerre kimondhatatlanul forró kegyeleti érzelmekkel kezdtek viseltetni küldöik iránt”. Két nappal később arról kell a lapnak tudósítania, hogy az országgyűlésen milyen sokan kívánták a nemesek választójogának fenntartását. S amikor Széchenyi állásfoglalását közlik, mely szerint nincs most még itt az ideje a megyék átalakításának, s hogy a nagylelkű magyar nemesség az alkotmány sáncaiba bebocsátotta a magyar népet, szerkesztőségi jegyzetben róják meg őt is: „Mi úgy tudjuk, hogy a nép lelkesítve azon szent miazma által, mely az európai levegőben kifejlődött, maga tört be a sáncok közé. Rosszul hangzik a nemességnek e folytonos öntömjenézése.”

A Batthyány-kormány április 13-án és 14-én költözött végre a fővárosba. Ez alkalommal a lap Szalay László egykori tanítását idézi szerkesztőségi programként: „...mindig legyen egy biztató szavunk, ha körülöttünk csügged a sokaság; és legyen szavunk éles, mint a kardél, ha bélyegezni kell egy alávalóságot”. Ez azonban nem azt jelenti, hogy támadót fűjjanak minden lépten. „Mert a sajtószabadság ereje nem egyedül abban fekszik, hogy mindent elmondunk; egy része hatásának abban fekszik, hogy mindent *elmondhatunk*.” Batthyány Lajos és miniszter társai Budapesten vannak. Van ok hát az ünnepelésre. Ám „Aztán holnap már dolgozzunk” – indítványozza bölcsen a centralista hírlap.

Nem egészen hat hét kül- és belpolitikai történéseiről referált olvasóinak akkor a Pesti Hírlap. Írásaiból óhatatlanul kitűnik: minő hatalmas tevékenységet fejtettek ki ekkor az ország java politikusai – velük karöltve Eötvösök –, mennyire újjáformálták általa az ország arculatát. A Pesti Hírlap számai arról tanúskodnak, hogy beértek Kossuth, majd Szalay, illetve Csengery publicisztikai-szerkesztői munkájának gyümölcsei. Munkájuk szinte sziszifuszi volt – együttesen megalkották az új polgári Magyarország alkotmányát. Az, ami ezután következik, az előzőeknél is nehezebb feladatot jelent majd: érvényt kell szerezni a törvénykönyv kőtbláin olvasható igénynek. Lélekben is állampolgárrá kell alattvalókból emelni a feudális Magyarország lakosait. Szemben a sokféle ellentétes érdekekkel és az egyre nehezebb külső körülményekkel.

A SAN GENNARO VÉRE KELETKEZÉSÉHEZ

Irodalomtörténeti közmegegyezésünk szerint a *San Gennaro vére* Márai Sándor egyik legkiválóbb regénye; a megállapításhoz rögtön hozzátéve a „sajátos” jelzőt is. Ezt teszik az író első monográfusai, Rónay László és Szegedy-Maszák Mihály,¹ de a regény önálló méltatói is: Kulcsár Szabó Ernő, aki az európai irodalom egésze felől közelít hozzá,² illetve Lőrinczy Huba, aki tanulmányában önéletrajzi és világszemléleti vonatkozásait vizsgálja.³

Mint ismeretes, a regény központi alakja egy férfi, aki a második világháborút követően egy szovjet övezetbe esett országból távozott, mert úgy érezte: a fasizmus diktatúráját követően nem tudta volna szellemi tartását megőrizni a kommunizmus keleti terrorjában. Korábbi pesszimizmusára, amely már a háború előtti évtizedben kialakult és a kultúra eltömegesedésével függött össze, az emigrációban új rétegek rakódnak, amelyek a hatalansággal és létbizonytalanságával függnek össze. Úgy érzi, nemcsak az európai kultúra van eltűnőben, ő maga is – mint ember – elvesztette tartását, személyiségét. Ráadásul a menedéket adó ország sem hajlandó befogadni – Európa elhagyására kényszeríti. A kiutat az önkéntes megváltásban, életének az emberiségért való feláldozásában látja és öngyilkos lesz.

Mindezzel azonban a történéseknek csak egyik, logikai megközelítését adjuk, amely tele van kérdőjelekkel, ellentmondásokkal. Az európai kultúra pusztulását a férfi – teljesen egyértelműen: maga az író – épp Olaszországban éli meg, e kultúra egyik bölcsőjében, Nápolyban, ahol még élők a hagyományok, magát a népet nem fertőzte meg a civilizáció. Ám ugyanakkor az általános szegénység megalázó szorítással keseríti meg hétköznapijait; amelyek megváltoztatását csak a csodától remélheti. A megváltással rokon csodától, amelynek gondolata az „idegent” is áthatotta; ám amely csodának valóságos következményében ő maga sem hitt igazán. Olyannyira, hogy élete feláldozásának gesztusát is hangsúlyosan megkérdőjelezi. (Mint ahogy kétértelmű a regény címébe emelt *San Gennaro vére*nek csodája, illetve annak megjelenítése, amelyben egyszerre van jelen a természetfölötti jelenségekben való hit, de a kétely is.)

¹ RÓNAY László, *Márai Sándor*, Bp., 1998, 194–199; SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Márai Sándor*, Bp., 1991, 140–142.

² KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Klasszikus modernség – karteziánus értéktávtalban*, Új Írás, 1990, 5. sz., 101–113.

³ LŐRINCZY Huba, „...lehet-e megváltani a világot?” = L. H., *Ambrustól Máraihoz*, Szombathely, 1997, 335–350.

Nem lehet kétségünk, a hős és gondolkodásának többszörös ellentmondásossága – magáé Márai Sándoré, aki csalódásait és nemes elszánásait akár önvallomásként is megírhatta volna; ám ezt feltehetően túl közvetlennek és laposnak találta, s ezért megjelenítésükhöz egy meglehetősen bonyolult keretet talált ki, amelyben ő áll ugyan a középpontban, de testi valóságában csak villanásokra jelenik meg. Sorsát, gondolatait és megváltó szándékait – kizárólag mások mondják el: részben a regényhős öngyilkossága előtt, részben pedig a tettét követő kihallgatásokon.

E keret négy tételre tagolt szerkezetben jelenik meg, kimondva-kimondatlanul a címben felvetett csoda-motívum által irányítottan. A regényt nyitó két részt a „környezet” tölti ki: az elsőben Nápoly és „Rózsadombja” – Posillipo szegénységének a hétköznapijai dominálnak, a másodikban a hétköznapiok e nyomorúságával összekapcsolódó csodavárás, a szentek sajátos kultusza kerül előtérbe, zárófejezetében a tragikus végről szóló híradással. (Egy viharos napon a férfi a mélybe veti magát Posillipo kilátópontjáról, amely jelképesen a fölé a szikla fölé magasodik, amelynek tövében a legenda szerint Odüsszeusz kötött ki a félszemű Polüphemosz földjén.) A regény második fele a vallo-másoké. A harmadik részben a rendőr-ágens számol be főnökének a történekről, természetesen elmondva mindazt a férfiről, amiről ő maga és a környék népe tudhatott – megérezve annak személyiségében a megváltás szándékát. (A „hatóság” ugyanis tisztázni kívánta: nem gyilkosság történt-e, hiszen a központi hivatalt tájékoztatnia kellett a nemzetközileg ismert hős sorsáról.) Majd a ferences páter következik, a férfi tudós kollégája/barátja, aki elmondja az eltávozott élményeit az alakuló új diktatúráról, emigrálásának indítékait, illetve a hontalanság ellentmondásait és a megváltásra való elhatározás kialakulását. A negyedik, záró részben az asszony, az eltávozott élettársa következik. (Őt is beidézte a rendőrfőnök-helyettes.) Ám vallomását nem a rendőrségen halljuk, hanem egy romos templomban, ahová a kihallgatás előtt betért, s gyóntatószékben könnyebbül meg szorongásaitól; amelyek ugyanúgy az emigrálás körülményei körül forognak, de természetesen más látószöggel, s kiegészülnek utolsó közös vállalkozásuk, Szent Ferenc Assisijába való zarándoklásuk élményeivel. (Ezek egyben az utolsó lökést adták a férfi megváltó szándékainak.) A kötetet az elemek: a földet megtestesítő Vezúv, a tenger és a szél mitikus megszólalásai zárják, amelyekből kitetszik az ember törpesége és nagy ívűnek képzelt akarásainak értelmetlensége.

A *San Gennaro* vérének e nagyon vázlatos és helyenként leegyszerűsítő felvezetését nem „elemzésnek”, csupán kiindulásnak, viszonyítási pontnak szántuk ahhoz a vizsgálódáshoz, amely a regény keletkezését szeretné megvilágítani. (Ám amely természetesen néhány ponton a mű lényegesnek tetsző vonatkozását is érinti.)

A keletkezés időpontjának és körülményeinek a kérdése joggal vetődik fel a kutatókban, legutóbb Lőrinczy Hubában, hiszen ahány tanulmány – annyi feltételezés. Rónay László a mű elkészültét 1957-re teszi, Kulcsár Szabó Ernő 1958-ra, Szegedy-Maszák Mihály pedig 1965-re, a regény első, londoni megjelenésére. Kísérletünk a kérdés eldöntésére, illetve megközelítésére két, időközben hozzáférhetővé vált forrásra támaszkodik.

Mindenekelőtt az író naplójának azok a részletei voltak a segítségünkre, amelyek Máraiék nápolyi éveiről tudósítanak. (Mint ismeretes, 1948 októbere és 1952 tavasza között tartózkodtak itt.) Ám a naplóknak nem az a változata, amelyet írójuk művé kerekített, elhagyva az eredeti feljegyzésekből minden „feleslegeset” – és személyeset (lásd *Napló 1945–1957*), hanem az, amelyik a kimaradt – s állítólag csonkítatlan – részleteket tartalmazza. E szövegek a megszerkesztettnél jóval őszintébbek – és bővebbek, ami nem kis meglepetésre azt jelenti, hogy már öt vaskos kötetük jelent meg (lásd *Ami a Naplóból kimaradt 1945–1946, 1947, 1948, 1949, 1950–1952*), s azok még mindig csak az Amerikába való érkezés első hónapjaiig jutottak. Befejezetlenségükben is valóságos kincs-bányák, hiszen az egész életmű minden eddiginél mélyebb megértését kínálják. Tanulmányozásuk során azonban természetesen csak a témánkhoz közvetlenül kapcsolatos részletekre voltunk kénytelenek szorítkozni.

Csábító lett volna például részletesen számba venni akár azokat a sorokat, bekezdéseket, amelyeket utóbb írójuk a *San Gennaro vére*-be tárgyszerűen beépített. A színhelyeket például, Posillipo látnivalóit, a nápolyi templomokat: a Gesù Nuovót, a Santa Brigidától stb., amelyek azt is érzékeltetik, milyen módszeres szenvedéllyel tárta fel Márai „kapavágásonként” a megszeretett új hazát,⁴ vagy a mellékszereplőket: a salátát, árticsókat áruló rongyos, de kedves gyerekeket, a benult fiát sétáltató örnagyot, a posillipói bár állatszerető tulajdonosait, a futballozó kispapokat, a szenteket babonásan csodára kérőket, készítőket – a sor hosszan folytatható.⁵ S nem feledkezhetünk el azokról a szellemi forgácsokról sem, amelyekből utóbb a regény gondolati szövedéke épült: a citoyen-eszme és az eltömegesedett világ szembeállításáról,⁶ a hazával való új típusú kapcsolatról, a csoda gondolköréről,⁷ Szent Ferenc tanításainak, példájának értelmezéséről,⁸ a megváltás szándékának a megfogalmazásáról.⁹ Mindennek számbavétele, értelmezése külön tanulmányt igényelne. (S az 1945–57-es *Napló* megfelelő részeivel való összekapcsolódást Lőrinczy Huba már egyébként is elvégezte.)

Közülük ezúttal csak egyetlen gondolkört emelünk ki: a kivándorlást, amely a továbbiakban a regény szerkezetére és cselekményének kimunkálására meghatározó hatással volt. Az okokról – Európa polgári hagyományainak eltűnéséről, az eltömegesedés és a diktatúra előrehaladásáról – már röviden szoltunk. Ezúttal azokra a meglehetősen prózai motívumokra irányítanánk a figyelmet, amelyek 1950-től mind gyakrabban tűntek fel a feljegyzésekben. Azzal a kijelentéssel indultak, hogy „nem akarok a bolsevisták közelében élni”,¹⁰ folytatódta azzal, hogy írójuk megelégedte „az állampolgárság nélküli,

⁴ *Ami a Naplóból kimaradt 1949*, Toronto, 1999 (a továbbiakban: 1949), 100, 33, 14; *Ami a Naplóból kimaradt 1950–1951–1952*, Toronto, 2001 (a továbbiakban: 1950–52), 26, 189; illetve 1949, 19.

⁵ Koldusgyerekek: 1950–52, 68; örnagy: 1949, 26, 97; 1950–52, 97; bártulajdonos: 1950–52, 133; kispapok: *uo.*, 271; szentekhez könyörgők: *uo.*, 8–9.

⁶ Lásd 1949, 16; 1950–52, 198.

⁷ Lásd csoda: 1950–52, 7, 100.

⁸ Lásd 1950–52, 92, 99–100.

⁹ „Semmiféle Nagy Rendszer nem lehet megoldás, segíteni sem tudnak a rendszerek. A világ oly helyzetek felé fejlődik, amikor már csak az egyes ember segíthet. Az egyéniség.” 1950–52, 178.

¹⁰ Lásd 1949, 265; 1950–52, 91, 101.

rendőri felügyelet alatt való hasztalan lézengést Európában”,¹¹ majd kiegészültek azzal a ténnyel, hogy az anyagi tartalékok kezdtek kifogyni, s közben felvetődött egy tengerentúli, konszolidált élet reménye, amely a család jövőjét is biztosítani látszott.¹²

A racionális megfontolások ellenére Márait ugyanakkor egyre inkább vonzotta Olaszország és az olaszok. „Mind kevesebb kedve van” tovább menni. Egyszerűen fél az amerikai úttól,¹³ növekszik benne a „közöny és ellenszenv, mi több: a megvetés a kivándorlás iránt.”¹⁴

S az ellenállás oka is egyértelmű: sorsát Márai egy olyan társadalomhoz kényszerülne így kötni, amelynek technikai civilizációja, műveletlensége, tömegkultúrája és cinizmusa – ekkor is és korábban is – idegen volt tőle.¹⁵ „Amerika számomra nem lehet más – írja naplójában –, mint menekvés itteni veszélyek elől és önkéntes vállalása az odaáti veszélyeknek; az elprolisodásnak, a szellemi ember és szellemi munka teljes megvetésének, a rágógumis embertelen lelketlenségnek.”¹⁶

Amikor 1952 első napjaiban az amerikai konzulátuson kézbe kapja bevándorlási vízumát, az utcára kilépve elsírja magát: „a kék eget nézem és sírni kezdek ... Az olasz eget nézem és csorognak a könnyeim.”¹⁷ Hat sorral ezt követően pedig az alábbi mondat olvasható: „Nem lehetetlen, hogy belehalok, ha kimegyek Amerikába.”

A *San Gennaro* véreinek központi gondolatánál vagyunk. – Igaz, nem ekkor született. Már 1950 közepén felmerült, ekkor még „szelídebb” formában. „Örültség lenne elköltözni Posillipórról, Olaszországról ... S ha rákényszerít valamilyen végzet, akkor az egyféle szerencsétlenség lesz.”¹⁸ S nemcsak a napló szerkesztetlen változatában említi. Fél évvel később viszontlátjuk a művé emelt szövegek között is, amelyek az alábbiakban zárják a *cumae-i Szibilla* barlangjának látogatását. „A tó sötét. A kimmenosiak zord otthona felett rideg tramontana süvöltött. Gyalog megyek Pozzuoliba. Útközben arra gondolok, nagy szerencsétlenség lesz, ha egyszer el kell mennem innen.”¹⁹ S ugyanezt a hangvételt és gondolatot látjuk viszont egy sorrentói kirándulás záróképeiben is: „A visszaúton, a tengerparton, az életérzésnek olyan erős hulláma, mint ezt ritkán éreztem valaha is: e pillanatban megértem, nagy szerencsétlenség lesz az életemben, ha egyszer el kell mennem innen.”²⁰

¹¹ Lásd 1950–52, 174.

¹² A felvetés először ironikusan merült fel. „Kivándorolni az Egyesült Államokba s fizikai munkából élni. Odakinn »irodalom« nem kell; bestsellert nem vagyok hajlandó írni, akkor inkább gyárban seperni.” 1949, 124. Lásd még 1950–52, 199–200.

¹³ Lásd 1950–52, 112, 148.

¹⁴ Lásd 1950–52, 234, 233.

¹⁵ S nem kedvezőbb a véleménye az amerikai irodalomról sem: „az amerikai irodalom, tisztelet a kivételnek ... oly mély szinten van, mint a moszkvai. Az üzleti vagy politikai propaganda szolgájának lenni – ... ez a választás lehetősége.” 1949, 142.

¹⁶ Lásd 1950–52, 202.

¹⁷ Lásd 1950–52, 249.

¹⁸ Lásd 1950–52, 61.

¹⁹ *Napló 1945–1957*, 156.

²⁰ *Napló 1945–1957*, 168.

Nincs szándékunkban az idézetek túlmagyarázása. Azokból egyértelmű, hogy az Európától, Olaszországtól való elszakadást Márai tragikusan: korábbi élete megszakadásának élte meg, amit regényíró alteregója, pontosabban: megalkuvásra képtelen énje öngyilkosságaként jelenített meg. Durván szólva: egyfajta szerepjátszásként, amelynek indokául még egy további késztetést állít az elmondottak mellé: a regénybeli történetben a kivándorlási hivatal csak társának, a nőnek adja meg az amerikai bevándorlási engedélyt, a férfit Ausztráliába kívánja irányítani.

E történet és koncepciója azonban csak igen hosszasan és ellentmondásosan alakult ki Máraiban. Igaz, már a Rómából Nápolyba tartó első vonatúton megfogalmazódik „egy regény” terve, s címe is kész: *San Gennaro vére*. Elgondolása azonban még eléggé általános és bizonytalan: „Egy ember megérkezik Nápolyba és elhatározza, hogy megváltja a világot...”²¹ Az ötlet – hónapok múltán – ismét felbukkan a naplóban, de akkor már a megváltás gondolata nélkül: „A *San Gennaro vére* talán öszre megelevenedik. Meg kell találni a műfajt, amely nem monológ, nem is harmadik személy ... valami, ami hasonlít az eposzra, vagy a rendőri jelentésre.”²² A szövegösszefüggésből egyértelműen kitetszik: a tervezett mű „hőse” ekkor még maga a 3. és 4. század fordulóján élt szent; még csak nem is vérenek a csodája, rövid időre cseppfolyóssá válása, amelynek leírására a naplóban csak hónapokkal később: évente háromszor (május első vasárnapja előtti szombaton, szeptember 16-án, a szent halálának évfordulóján és december 16-án) megismétlődő alkalmával került sor. (Amikor Márai ugyanúgy, mint a regénybeli férfi – külön meghívottként – feleségével közvetlen tanúja lehetett a nápolyi Dómban az átváltozásnak.²³)

Majd ismét felbukkan a megváltás gondolata, a hazátlan „idegené”, ám még ekkor is csak alárendelten, a fő téma mellékszálaként: „...hagynom füstölni ezt a ... kis vulkánt, a *San Gennaro véret* ... Talán egyszer kitör! Három részben képzelem el: az első rész harmadik személyben az alak bemutatása és Nápoly; a második rész egyes szám első személy, a vallomás; a harmadik rész a kis nápolyi orvos lelkendező előadása, aki a rendőrségen elmondja a *komiszár*-nak, hogy elhívták egy éjjel a szállodába egy *stranieri*-hez, aki haldoklott, s az volt a rögeszméje, hogy meg kell váltani a világot.”²⁴ – Az alak átmenetiségét jól példázza, hogy a napló következő bejegyzése ismét elsősorban a szenthez kapcsolódik, bár ekkor már a csoda kerül középpontba: „A *San Gennaro véret* kezdtem tisztábban látni. Nem lesz regény. Útleírás sem lesz. Egyes szám első személy sem lesz. Úgy kell leírni, hogy az alak, ki elmondja a csodát, láthatatlan és érzékelhetetlen legyen: csak a hangját hallani, arca ismeretlen marad.” Majd néhány bekezdéssel később: „A *San Gennaro vére* most már megoldadt; mégis »egyes szám első személy« lesz; de nagyon messziről lesz az, mintha gúnyosan beszélnék saját magamról.”²⁵

Még mindig 1949-ben vagyunk (az év második felében): a terv tovább alakul, de változatlanul a korábbi körben: „A *San Gennaro véret* most már tisztán látom. Négy rész,

²¹ Lásd 1948, 239.

²² Lásd 1949, 23.

²³ Lásd 1949, 104–106.

²⁴ Lásd 1949, 53.

²⁵ Lásd 1949, 134–135.

négy váltott hang. Ki a szent, mi a csoda? ... Erre felel a négy hangú szólam.” (A négyes tagolás mindenestre már megszületett.)²⁶

1950 továbbra is csak a terveké, majd a fogadkozásoké, azzal, hogy a *San Gennaro vére* mellé még további két mű kerül: az utóbb *Béke Ithakában* címmel megjelent *Viszontlátás Ithakában* és a szociográfiát sejtető *Posillipo és vidéke*.²⁷ Egy félreérthető soron is megakadhat a szemünk, amely nem várt bejelentést tartalmaz: „A *Viszontlátás Ithakában* és a *San Gennaro vére* meglehetősen elkészült ebben a hallgatag esztendőben.”²⁸ Ám ennek a bejelentése csak a művek belső elgondolására vonatkozhat, hiszen a napló következő idevágó megjegyzése szerint szerzőnk – az emigránslét másik megtestesítője, az örökké kutató és felfedező – Odüsszeusz regényének a tényleges írásához/fogalmazásához csak 1950 közepén látott hozzá.²⁹

A *San Gennaro vére*nek regényterve a *Béke Ithakában* befejezése után, 1951 első felében kerül újra szóba. Nem is egyszer, de továbbra is csak fogadkozások formájában: „nem lehetetlen, hogy e közeli napokban írni kezdem”, „ma írni kezdtem a *San Gennaro vére*t...” Lehet, hogy született néhány bekezdés, de utána megint csend és újra csak buzgalom: „most már kezd kedvem lenni ehhez a munkához.”³⁰ Végül egy határozottabbnak tűnő ígéret: „Amíg ez erkélyen ülünk ... egyszerre megelevenedik számomra a *San Gennaro* hangütése ... Most már nincs semmi akadályja annak, hogy megírjam ezt a könyvet.”³¹

1951 második felében vagyunk. A szép elgondolás azonban ekkor sem tud valóra válni. 1951 szeptemberében Münchenben beindítják a Szabad Európa Rádió adásait, fő munkatársai közé Márait is meghívják.³² S ő nemcsak eszmei indításokból fogadja el a felkérést. Igenjét anyagi megfontolások is nyomatékosították. – A regényírást a hétköznapok egy csapásra tartaléklángra kényszerítették. A *San Gennaro vére*t Márai már csak „egy ujjal” írja, vagy kevésbé virágnyelven szólva: „a rádióban szorgalmasan olvasom a mondókámat ... csak éppen három hónapja nem írtam a könyvem...”³³

Ugyanazoknál a konfliktusoknál vagyunk, mint amelyekről a kivándorlás kérdéseinél szóltunk, kiegészítve most azzal a dilemmával: kenyérkereset vagy alkotás?

1952 feljegyzései továbbra sem árulják el a készülő mű pontos elgondolását. Egy ízben csupán annyit tudunk meg, hogy szerzőjük „írja”, másik alkalommal viszont egy új szempont felmerüléséről is hírt kapunk: „Délelőtt megvilágosodott végre a *San Gennaro vére* térfigati megoldása. Azt, ami a könyvben a csodára vonatkozik, egy nő mondja el, a kopott-rozoga nápolyi templomok valamelyikében egy beretvátatlan, penészesen viseletes, bóbiskoló öreg papnak. Köréje építeni a másik Nápolyt, – a pogányt, a babonásat, a csodavárót és hitetlent.”³⁴ Mindebből az derül ki, hogy a regény még változatlanul az

²⁶ Lásd 1949, 177.

²⁷ Lásd 1950–52, 56, 60.

²⁸ Lásd 1950–52, 63.

²⁹ Lásd 1950–52, 70.

³⁰ Lásd 1950–52, 203, 206, 222.

³¹ Lásd 1950–52, 224.

³² Lásd 1950–52, 214.

³³ Lásd 1950–52, 235, 243.

³⁴ Lásd 1950–52, 250, 256.

1949-es elgondolás keretei között mozog: középpontjában továbbra is San Gennaro csodája áll, egyetlen utalás sem esik a „férfi” öngyilkosságára, tettének indítékaira.

1952. április 12-én indult a hajó Máraiékkal Amerikába, s vitte a kéziratok közt a regény vázlatait is. Egyértelmű tehát, hogy azok kiegészítésére, kidolgozására már csak Amerikában került sor. Mikor, hogyan, milyen körülmények között, s nem utolsósorban: milyen lelki késztetések nyomán? Csak sejtethjük, hogy megfogalmazása mögött az óhaza, Olaszország iránti nosztalgia és az új körülményekkel való kényszerű szembesülés áll. Erről azonban egy szót sem ejt a *Napló* szerkesztett változata – s a kimaradt részekbe, kéziratokba nem volt módunk betekinteni.

Egy bizonyos: a szövegnek valamikor 1955 végén, 1956 elején már el kellett készülnie, hiszen 1957 első felében *Das Wunder des San Gennaro* címmel megjelent a már közel négy évtizede Németországban élő Podmaniczky Tibor és Márta fordításában.³⁵ Feltételezhetően ennek a ténynek az alapján tette Rónay László és Kulcsár Szabó Ernő 1957-re, illetve 1958-ra a mű keletkezését.

A Baden-Badenben és a Holle kiadónál megjelent német fordítás kézbevétele azonban nem várt meglepetésekkel szolgál. Ez a kötet is négy részből áll, ám azok szövege nem azonos a mű 1965-ben közzétett magyar kiadásával. Voltaképpen csak a regény felét adja, hiányzik belőle ugyanis a Nápolyt megelevenítő első két rész. „Cselekménye” csupán a férfi öngyilkosságát követő kihallgatások, illetve vallomások leírására korlátozódik. Az I. rész a rendőrfelügyelő-helyettes, a vicequestor és az ágens párbeszédét adja, a második pedig a „padre”, a ferences barát megszólalását. Az ő kihallgatója azonban már nem a rendőrfelügyelő-helyettes (mint a későbbi változatban), hanem annak főnöke, a questor. A III. rész a „nő” gyónásnak beillő vallomásából áll – s nagyjából megegyezik a végső szöveg IV. részével, kivéve annak utolsó, a Vezűv, a tenger és a szél hangját megszólaltató fejezetét; mely utóbbi ebben a változatban önálló, IV. egységgé lép elő. Mint látható, az 1949 végén elgondolt négyes tagolást kivéve³⁶ a regény egész korábbi felépítése megváltozott. San Gennaro élete és csodája teljesen háttérbe szorult. A narráció középpontjában a férfi és megváltása (öngyilkossága?) áll, illetve annak magyarázata: az ágens, a ferences barát és az élettárs előadásában. Mind a háromban felvetődik ugyan a csoda kérdése, majd a megváltás szándéka, de a férfi sorsának alárendelten. A padre szavaiban inkább az intellektuális indokok, a nőben az érzelmié kerülnek előtérbe. San Gennaro vérének csodája ez utóbbi gyónásába épül bele – mint kettőjük (a férfi és a nő) közös élménye (s abban a szellemben, ahogy azt a napló 1949-es feljegyzéseiben megismerhettük).³⁷ A regény egészében szemlélve: a férfi megváltó szándékainak egyfajta ellenpontozásaként, értelmük megkérdőjelezéseként.

³⁵ A szocialista felfogású Podmaniczky Tibor (1884–1960) még a Horthy-korszakban távozott Nyugatra, és műfordításból tartotta fenn családját: Adyt, József Attilát, Illyés Gyulát, Molnár Ferencet és Márait tolmácsolta (*Verzauberung in Ithaka*, 1952). Lásd BÁN Györgyi, *Emlékezés Podmaniczky Tiborra*, Új Látóhatár, 1960. márc./ápr. 2. sz., 173.

³⁶ Lásd a 26. jegyzetet.

³⁷ Lásd a 23. jegyzetet.

A *San Gennaro vére* kialakulásának egy közbülső állapotával állunk tehát szemben, amely egyedülálló értékű, hiszen Márai magyar nyelvű fogalmazványa elveszett vagy legalábbis lappang. Így csak német változata tud eligazítani bennünket az alkotói folyamat alakulásáról. (Tegyük hozzá: a baden-badeni kiadás önmagában is ritka: Magyarországon csak az Országos Széchényi Könyvtár példányáról tudunk. Így már-már kézirat értékű.)

Podmaniczky Tibor fordítása azonban nemcsak szerkezeti vonatkozások miatt érdekes. Szövege lényeges stilisztikai eltérésekre is felhívja a figyelmet. Előadását tekintve jóval bőbeszédűbb és körülményesebb, mint a végleges változat. Egyben arról is tanúsodik, hogy Márai utóbb elégedetlen volt korábbi szövegével, s tömörebbé és egyszerűbbé alakította szereplőinek megszólaltatásait. Nem célunk e változtatások maradéktalan feltérképezése. Csupán néhány jellegzetes példán szeretnénk érzékeltetni mibenlétüket.

A húzások, egyszerűsítések egy része tartalmi jellegű: olyan mondatokat tüntet el, amelyek feleslegesen terhelték az eredetit. Ezt tapasztalhatjuk a német kötet legelején: a rendőrfelügyelő és az ágens beszélgetésének 5. – magyarul a regény III. rész 6. – fejezetében. Az ágens arról számol be, hogy maga is a férfi hatása alá került: a belőle áradó nyugalom és megértés arra készítette, hogy elmondja életének, múltjának legféltebb titkait. Főnöke közbevetette: – De azért, remélem, udvarias voltál. Az ágens hosszan válaszol erre, s válaszában a menekültek általános kérdéseit is érinti, az alábbiak szerint:

„– Du warst aber höflich, hoffe ich.
– Höflich, immer höflich – antwortete der Agent. – Ich war höflich, Commendatore, aber meine Höflichkeit änderte nichts an der Tatsache, daß Europa diese Menschen nicht mehr braucht. Es ist kein Platz für sie in Europa. Sie müssen verschwinden nach Amerika, oder Australien, oder sonstwohin ... warum eigentlich? Ich weiß es nicht, Commendatore. Vielleicht, weil sie sich allzusehr verbunden fühlten mit all dem, was für uns Europäer Heimat ist...?

– Nun, Flüchtlinge sind eben Flüchtlinge.
– Sie flüchteten aber zu uns ... Und dann mußten sie erfahren daß sie aus Europa fortmüssen. So lautete die Vorschrift. Der Mann sprach darüber nicht. Er war nur reisebereit, weil er ein Flüchtling war, der es verstanden hat, daß Europa nicht bereit ist, ihm eine Heimat zu geben. Er saß im halbleeren Zimmer, die Signora lag draußen im Liegestuhl und bewegte sich nicht, als ob sie schlief. Und ich begann plötzlich zu reden. Ich fragte nichts, bat ihn einstweilen nicht um seine Papiere, tat nicht höflich, begann aber zu reden. Ich redete über mich selber. Ich habe ihm alles gesagt.”³⁸

A végső változatban e hosszú passzusból mindössze az „Udvariasan, mindig udvariasan” kijelentés maradt meg. Az összes többit kihagyta szerzőjük, feltehetően abból a megfontolásból, hogy a politikai menekültek helyzetéről a továbbiakban részletesebben szól majd a ferences szerzetes – s az ő megfogalmazása kétségkívül meggyőzőbben és értelmesebben hangzik. (Nem szólva arról, hogy ezen a helyen hátráltatja az ágens beszámolóját és nem segíti elő a férfi „megváltói” kisugárzásának érzékeltetését.)

³⁸ *Das Wunder des San Gennaro*, Baden-Baden, 1957 (a továbbiakban: *Das Wunder*), 37–38.

A hűzások nagyobbik része azonban nem is annyira tartalmi, mint ábrázolásbeli s részben stilisztikai természetű.

A regény 1965-os kiadásában mind a padre, mind a férfi élettársa hosszan, nyugodtan, áradón mondja el emlékeit. Az 1957-ben megjelent szöveg viszont szaggatott. A rendőr-felügyelő, de a szerepét gyóntatásnak felfogó pap is állandó kérdésekkel, közbeszólásokkal igyekszik „gördülékenyebbé” tenni a vallomást. S e szaggatottságot maga az író is fokozza azzal, hogy minduntalan közli: a kihallgató, a gyóntató miként fogadja az elhangzottakat. (Feltételezhetően azzal az írói szándékkal, hogy az egyhangúnak vélt visszaemlékezéseket ezzel a fogással élénkebbé tegye.)

A padre és a questor beszélgetése a fordítás II. részének 1. (a magyar szöveg III. részének 9.) fejezetéből elsősorban a szöveg puritán leegyszerűsítését példázza:

„A padre ezt mondta:

– Iparkodok felelni. Ahogy tudok. Először a tények. Két kongresszuson találkoztam vele. Közös a szakmánk. Most, amikor Itália átjáróház a menekülő idegenek számára, gyakran megesisik, hogy régi ismerősök jönnek a rendházba. Segítséget kérnek vagy tanácsot. Ez az ember nem kért semmit. Csak felkeresett, amikor megérkezett. Úgy értem, nem kért vallási tanácsot, sem lelki vigaszt. Nem kért ajánlást a hatóságokhoz. Azt hiszem, volt valami pénze. Elmondom önnek, úgy, ahogy láttam, s ahogy később, mikor magam sem értettem egyet-mást, iparkodtam megérteni ... Jó neve volt a hazájában. És jó neve volt, hazáján kívül, a szakmájában. Biztosan tudom, hogy nem kényszerítették szökésre. Soha nem is mondta, hogy kényszerítették. Az a fajta szakember volt, akit minden erőszakos rendszer szívesen megtúr otthon. Azt sem kéri tőlük feltétlenül, hogy belépjenek az éppen időszerű pártok valamelyikébe. Az erőszakos rendszerek örülnek, ha egy tisztelt név és egy jó szakember, akit külföldön ismernek, otthon marad, semleges munkaterületen dolgozik. Ezzel az emberrel is ez történt. Minden erőszakos rendszer örül, ha egy tudós, művész, egy író otthon marad, az erőszakos rendszer zónahatárain belül. Megtűrik akkor is, ha nem politizál ... Közélről mindez másképp van. Az ilyen rendszernek fontosabb, hogy felmutathat otthon és a világnak egy művészt, egy író, egy szakembert, aki viszonylagos és látszólagos szabadságban dolgozik és munkájával hasznára van a rendszernek, mint egy mártír, egy neves mártír, akit a rendszer kénytelen elnémítani és üldözni. Az ilyesmi népszerűtlen. Üldözik a politikust, akinek más a véleménye. Üldözik a kis szakembert, aki nem túlságosan fontos, aki valamilyen munkahelyen ellenáll, akit nem kedvelnek, akit pótolni lehet, vagy akit elretentő példa kedvéért fel lehet áldozni ... De egy jó név, aki a tetejébe jó szakember is, többet ér, ha csendesen otthon marad, elvonul, ártatlanul morog a rendszerre. Az ilyen ember többet ér a náci-nak vagy a kommunistáknak, mint egy mártír, vagy egy száműzött.”³⁹

Az ezt megelőző német fordítás még így hangzott (a kurzívval szedett mondatokat az író utóbb kihúzta):

³⁹ *San Gennaro vére*, Bp., 1995. Szövege azonos a regény 1965-ös kiadásával (a továbbiakban: *San Gennaro*, 1995), 147–149.

„– Ich werde mich bemühen, nach bestem Wissen zu antworten. Zunächst die Tatsachen. Ich begegnete ihm auf zwei Kongressen. Wir sind beide vom gleichen Fach. Jetzt, wo Italien ein Durchgangshaus für flüchtende Fremde geworden ist, kommt es oft vor, daß sich alte Bekannte an unser Ordenshaus wenden. Sie bitten um Hilfe oder Rat.

Der Quästor hörte dem Mönch lächelnd zu. Sie saßen in bequemen Lederstühlen. Der Quästor war ein Mann Mitte sechzig, hatte blaue Augen und lächelte oft. Er sprach leise und höflich:

– Um was für eine Hilfe bat dieser Mann, Hochwürden? ...

Der Padre erhob die Hand:

– Dieser Mann bat um nichts. Er suchte mich nur nach seiner Ankunft auf. Ich meine damit, daß er keinen religiösen oder seelischen Trost wollte. Er bat auch nicht um eine Empfehlung an die Behörden. Ich glaube, daß er über gewisse Mittel verfügte. Ich erzähle Ihnen die Dinge, Exzellenz so wie ich sie sah, und wie ich sie später, als sie mir selber unklar wurden, zu verstehen versuchte.

– Ich bin Ihnen sehr dankbar dafür, Hochwürden.

Der Padre holte tief Atem:

– Er hatte in seiner Heimat einen Namen – sagte er unsicher. – Und er war auch außerhalb seines Vaterlandes in Fachkreisen bekannt. Ich weiß ganz genau, daß niemand ihn zur Flucht zwang. Dies hat er auch nie gesagt. Er gehörte zu den Fachleuten, die jede Diktatur gern zu Hause duldet.

– Sie meinen, er war ein Mitläufer?...

– Keineswegs. Man verlangt von ihnen nicht einmal, daß sie in eine der eben aktuellen Parteien eintreten. Die Diktaturen freuen sich sogar, wenn gute Fachkräfte von internationalem Ruf zu Hause bleiben und sich auf einem neutralen Arbeitsgebiet weiter betätigen. So geschah es auch mit diesem Mann.

Der Quästor reinigte seine Augengläser und sagte obenhin:

– Interessant. Weshalb ist er dann zu uns gekommen? ...

– Jede Diktatur freut sich, wenn ein Gelehrter, Künstler oder Schriftsteller zu Hause, innerhalb der Grenzen des Landes verbleibt. Sie dulden seine Anwesenheit selbst dann, wenn er sich nicht um politische Fragen kümmert. Aus der Nähe sieht natürlich alles anders aus.

Der Quästor lehnte sich im ledernen Armstuhl zurück. Er fragte mit einladender Handbewegung:

– Ich wäre Ihnen dankbar, Hochwürden, wenn Sie mir erklären würden, wie es aus der Nähe aussieht ...

– Für ein derartiges Regierungssystem ist es wichtiger, daß es zu Hause und in der Welt einen Künstler, einen Schriftsteller oder einen Fachmann vorzuzeigen vermag, der in relativer und scheinbarer Freiheit arbeitet und damit dem herrschenden System zum Nutzen gereicht, als aus ihm einen Märtyrer zu machen, der von der Diktatur verfolgt und zum Schweigen gebracht wurde. So etwas ist unpopulär.

– Si, si. Unpopulär, das ist das richtige Wort.

– Man verfolgt den Politiker, der anderer Ansicht ist. Man verfolgt den kleinen Fachmann von nicht besonderer Bedeutung, der auf seinem Arbeitsplatz Widerstand leistet, den man nicht liebt, den man ersetzen kann, den man als abschreckendes Beispiel opfern kann. Aber ein Fachmann mit gutem Ruf ist mehr wert, wenn er ruhig zu Hause bleibt, zurückgezogen lebt und das System harmlos kritisiert. Ein solcher Mann ist für die Nazis oder für die Kommunisten mehr wert als ein Märtyrer oder ein des Landes Verwiesener...⁴⁰

Az „asszony” és a „gyóntató” párbeszédét a fordítás III. részének 1. (a végleges szöveg IV. részének 1.) fejezetéből azért érdemes a fentiek mellé állítani, mert ez utóbbi a korábbi kihagyások mellett a szerzőnek azon törekvését, illetve bővítéseit is példázza, amelyek egy-egy újabb mondat beiktatásával segítettek, javítottak a vallomás életszerűbbé tételén. (Ezúttal a magyar szöveg kurzivált részeire irányítva a figyelmet.)

„A nő ezt mondta:

– Azt akarta, hogy öljem meg. Azon a helyen, ahol lezuhant, a korlát hibás volt. Ez a kerítés kőből épült. Tegnap is megnéztem. A kő korhadt azon a helyen. Ha valaki a kerítésre támaszkodik, megeshet, hogy néhány kődarab elmozdul. És akkor lezuhan a mélybe a korlát egy darabja. S aki a korlátnak támaszkodott, az is lezuhan ... Abban az órában nagy vihar volt a tengeren. És fenn a parkban is nagy szélvihar volt. Senki nem látta, amikor a korlátnak támaszkodott. Bocsásson meg, padre ... nem tudom, meghallgat-e? *Úgy értem, meghallgat-e mindent?* Igen? ... Köszönöm. Mert mindent meg kell mondanom. Innen, igen, ebből a templomból, ebből a gyóntatószékből, ha végeztünk ... úgy értem, ha meghallgatott ... átmegyek a rendőrségre. Beidéztek, kettőre. Kihallgatnak. De azt hiszem, ott nem mondhatom el, amit valakinek el kell mondani ... *Menekült vagyok. Nem, nem volt a férjem.* Meg kell mondanom, padre, amikor beléptem ebbe a templomba, nem gondoltam arra, hogy gyónni fogok. Nem is készültem ... Csak azért léptem be ide, mert a rendőrségre mentem, s ez a kis templom itt van a rendőrség szomszédságában. *Arra gondoltam, hogy bejövök ide, mielőtt belépek a rendőrség épületébe.* Ez a templom megsérült a háborúban ... Valahogy bizalmat éreztem ... Talán éppen azért, mert ilyen sérült, mert sértés érte ezt a templomot ebben a háborúban, mert még nem volt pénz felépíteni ... Már csak abban és azokban bízom, akik valahogy személyesen megsérültek a háborúban, személyesen vesztek valamit ... azok tudnak valamit ... Ezért jöttem ide...⁴¹

A fentiek németül fennmaradt előzménye (a kihagyott részek kurziválásával):

„– Ich habe ihn nicht getötet.

Der Priester saß tief verborgen im dunklen Beichtstuhl. Durch das Gitter sah die kniende Frau nur die weißen Hände des alten Mannes. Sie wartete auf eine Antwort. Als keine kam, erzählte sie weiter:

– Die Einfassungsmauer war an der Stelle, wo er hinunterstürzte, schadhaft. Wie ich auch gestern feststellen konnte, sind die Steinblöcke, aus denen die Mauer zusammenge-

⁴⁰ *Das Wunder*, 51–53.

⁴¹ *San Gennaro*, 1995, 189.

fügt worden war, morsch und bröckelig geworden. Wenn sich jemand dagegen lehnt, so kann es geschehen, daß sich ein Stein loslöst und hinunterfällt. Und mit ihm derjenige, der sich an die Mauer gelehnt hat. Zu der Zeit wütete ein Sturm über dem Meer, und auch oben im Park blies ein orkanartiger Wind. Niemand war zeuge des Geschehens ...

Der Priester schwieg. Die Frau fragte ängstlich:

– Verzeihen Sie, mon Père ... ich weiß nicht, ob Sie mich anhören wollen?

Nach langer Überlegung erwiderte der Priester einfach:

– Ich will Sie anhören.

Die Frau blickte ängstlich durch das Gitter:

– Ja? Ich danke Ihnen. Denn ich muß alles sagen. Von hier aus, von dieser Kirche, von diesem Beichtstuhl, werde ich, wenn wir fertig sind ... das heißt, wenn Sie mich bis zu Ende angehört haben ... hinübergehen zur Polizei.

– Zur Polizei? Warum denn?

Die Stimme des Priesters klang alt und müde.

– Hier gegenüber zur Polizei. Man hat mich um zwei Uhr zum Verhör vorgeladen. Ich glaube aber, daß ich dort nicht alles sagen kann, was ich jemand erzählen muß.

– Erzählen? Ich glaubte, Sie wollen beichten? ...

– Offen gestanden, mon Père ... als ich die Kirche betrat, dachte ich nicht daran, zu beichten. Ich bereitete mich auch nicht vor ... Ich trat hier ein, weil ich unterwegs zur Polizei war, und weil diese Kirche in der Nachbarschaft des Polizeigebäudes liegt ...

– Ja. Manche von der Polizei kommen hierher. Und? ...

– Ich las neben der Tür die Mitteilung, daß man hier auch auf französisch die Beichte abnimmt ... Verstehen Sie mein Französisch, mon Père?

– Ich verstehe Sie.

– Danke. Diese Kirche – Sie blickte um sich.

Der Priester erwiderte freundlicher:

– Diese Kirche wurde während des Krieges beschädigt.

– Ich sehe. Vielleicht eben deshalb machte sie auf mich irgendwie einen vertrauenerweckenden Eindruck ...

– Es war noch kein Geld vorhanden, um sie wiederaufzubauen.

– Ich vertraue nur mehr Dingen und Menschen, die in diesem Krieg Schaden erlitten haben. Diese wissen etwas. Deshalb kam ich her...⁴²

A leegyszerűsítés pusztán tényén túl a két vallomástévő megszólalását bevezető mondatokra is felhívniánk a figyelmet: „A padre ezt mondta”, „A nő ezt mondta” – amelyek nem csupán egyforma eltávolítást sugallnak, hanem a Biblia stílusának egyfajta reminiscenciáját s ezáltal a regényben felvetődött megváltás gondolatköréhez a stilisztikai rokonítást is.

Talán nem felesleges érintenünk a regény első változatának beosztásában – elsősorban a „gyóntató” fejezetben – eszközölt kisebb változtatásokat is.

⁴² *Das Wunder*, 141–142.

Ezek verbálisan nem hoznak semmi újat. Szövegük maradéktalanul megtalálható a fordítás 5., 9. és 12. fejezetében. Új szerepet azáltal kapnak, hogy Márai kiemeli s rövid, önálló fejezetekként ékeli be őket a nő viszonylag hosszú vallomásába. Mintegy intermezzókként. Olyan részletek ezek, amelyek a külvilág egy-egy pillanatfelvételével – a templombelső romos képe (6. fejezet), az elszundikáló, a vallomástevő iránt közömbös öreg pap gesztusai (a 11., a 14. és a 16. fejezetekben) – nemcsak tagolják a nő emlékezéseit, de egyben közömbösségükkel hangulati háttérként is működnek.

Végül külön és kiemelten kell szólnunk az első változatban végzett egyetlen, de annál jelentősebb bővítéséről, amely a padre beszámolójába ékelődött: a fordításkötetben ez utóbbi a II. rész 6., a regény végleges szövegében a III. rész 14. fejezete. E beszúrás abba az emlékezésbe illeszkedik bele, amely a „férfi” emigrációjának előzményeiről, a hontalanság megpróbáltatásait és a világmegváltás elhatározásának a kialakulását próbálja megértetni a rendőrfelügyelővel: a kommunistának mondott társadalmi berendezkedésről, az „új rendszer” kiszolgálóiról szól, akiket a férfi megfigyelt, s akik szellemi undorát kiváltották.

Az első fogalmazványban ez a folyamat még eléggé általános és viszonylag halvány. A végső variációban, amely tehát a fordítás 1957-ben történt megjelenése, az 56-os forradalom bukása után íródott, ez a fejezet korábbi terjedelmének többszörösére nőtt. Márai fontosnak tartotta, hogy részletezve vonultassa fel az ún. „kis prolik” és értelmiségiek sorát, akikből 1945 után az új rend támogatói verbuválódtak. De nem hagyja azokat a „társutasokat” sem, akik csalódásaikat követően a rendszer megreformálásán és a forradalom előkészítésén munkálkodtak; majd a bukást követően Nyugatra emigráltak és a kommunista-szakértők szerepét kívánták, Márai szerint, eljátszani.

Portréikban nem nehéz fedezni Lukács György és az író-emigránsok: Aczél Tamás, Ignóus Pál, Méray Tibor, illetve a már korábban Párizsban élő Fejtő Ferenc vonásait.

E bővítés fontosságára való tekintettel teljes terjedelmében közöljük a fejezetet: normál betűkkel a változatlanul hagyott sorokat, kurzívval az utólag beírtakat – és egyszerű áthúzással jelölve a korábbi szöveg utóbb feleslegesnek ítélt (az új formában pontosabban és részletesebben kifejtett) részleteit. (Végül: elhagyva a rendőrfelügyelő „kisegítő” kérdéseit és megjegyzéseit, amelyeket – mint jeleztük – a szerző a regény teljes egészéből kiiktatott.)

„– Mit feleltem? – kérdezte a pap. – Azt feleltem, hogy pap vagyok, és az én hitem szerint már megváltották a világot. Nem kell más, csak megvalósítani az isteni követelést az emberek világában. Ez a megváltás. Ezt feleltem ... Jártunk fel és alá a kertben. A narancsfák már elvirítottak. Azt mondta, nagyon figyelt, már otthon is nagyon figyelt. Látott egyfajta embert, aki belülről, őszintén rokonszenvezett a bolsevizmussal. Ezt az emberfajta szociográfiai értelemben nehéz meghatározni, de talán ő az, akit így neveznek: a kis proli ... Tehát a csökkent értékű paraszt, a falurossza, a fegyelmetlen életű és hiányos képzettségű munkás, akinek számára a bolsevizmus érvényesülési lehetőség s ugyanakkor a társadalmi bosszú, az egyéni kegyetlenségi hajlamok kiélésének, egyféle vad és felelőtlen heccnek a lehetősége ... Ez a fajta ember őszintén az erőszakos hatalommal tart. Ez volt a véreskezű náci pribék, s ez ma a kommunista üzemekben és a

lakóházakban a spicli és a hajcsár. Ez a fajzat nem olyan ritka és kevés, mint általában hiszik, de végül is nincsenek döntően sokan, a vasfüggöny egyik oldalán sem. A náci és a kommunista vezetőség megveti a kis prolit, de szívesen felhasználják őket a piszkos munkák elvégzésére. Aztán látta azt a másik, megint csak nehezen meghatározható társadalmi réteget, amely értelmiségi rétegnek mondja magát, s kezdeti ingadozások után összeáll a kommunistákkal vagy a nációkkal, mert sápot remél, vagy védelmet remél, vagy bosszút remél ... Bosszút miért? Mindig ugyanazért. Mert nem érvényesült. Mert az erőszakos rendszerek egyike, a náciizmus, kegyetlenül megsértette. Mert egy másik világban, amely fasizmussal próbált védekezni a bolsevizmus ellen, valamikor, valahol megbántották ... Mert nem tudta cselekedetekkel és eredményekkel pótolni azt, ami a tehetségéből és a jelleméből hiányzott ... Ez a fajta ember gyakori és inkább szájalomra méltó. Ezek rögtön csatlakoznak minden többségi párthoz, amely számukra védelmet és érvényesülést ígér. *Olyan önfeledten, mint egy epileptikus a roham elmúltával viselkedik. ... Az író, aki nem is tehetségtelen, de érzi, tudja, hogy hiányzik a tehetségéből valami ... az a többlet, ami kell ahhoz, hogy amikor ír, igazán alkosson ... tehát nemcsak úgy, hogy leírja, ami az emberekkel történik, hiszen ezt az újságok is leírják ... nem, hiányzik a többlet, az erő, ami kell ahhoz, hogy leírja, mi történik az emberekben, amikor történik velük valami ... És kínlódik, hiába van sikere, érzi, hogy kevés, erőtlen, amit ír ... és aztán belép a Pártba, mert akkor megnyugszik, az egyéni felelősség, az írói lelkiismeret kínjai enyhülnek, a Párt majd felel helyette is ... A közepes orvos, akinek rendelőjét elkerülték a betegek, de a többségi Párt jóváhagyásával kórházi főorvos lesz, egyetemi tanár ... Az énekes, aki elítta a hangját, és azt hiszi, ha rikkant egyet és elénekliz az Internacionálét, megkapja Lohengrin szerepét ... Nem, ezek nem érdekesek. De látta azokat, akik valamilyen bonyolult öncsalással, az értelmük minden elutasító kritikája dacára, egy ideig elfogadják a kommunizmust mint megoldást, mint a magánélet és a társadalmi élet problémáinak megoldási lehetőségét ... Néha részt vállalnak a kommunista összeesküvésben, néha csak biccentenek hozzá, óvatos jóváhagyással, mint romantikus értelmiségiek ... és egy napon megrémülnek, mert iszonyodva tapasztalják, hogy egy nép, szótlanul, mindenre elszánt, félelmes hallgatással, végzetes elutasítással felel minden alattomos közeledési kísérletükre ... Akkor felocsúdnak és megrettennek, odébbállnak, így vagy úgy ... Később ezek lesznek a hivatásos exkommunisták és társutasok, akik úgy viselkednek, mint a kommunizmus szabadalmazott, okleveles szakértői ... Beülnek a szabad világban az íróasztalok mögé és fölényesen, orrhangon magyarázzák azoknak, akik soha nem voltak kommunisták, mi a rossz a kommunizmusban ... Figyelje meg, commandatore, milyen ritka ezek között az, aki megtagadja a kommunizmust ... Mindig csak azt szajkolják, hogy rosszak a módszerek, a kommunista vállalkozás még fiatal és tapasztalatlan, még történnek hibák ... De nagyon ritka, aki bevallja, hogy nem a módszerek rosszak, hanem a kommunizmus mint eszme és gyakorlat, rothadt és embertelen ... Azt mondta, ezek az exkommunisták és társutasok úgy viselkednek, mint a piromániákus, aki megrettent a tűzvészről ... igen, a tűzvészről, amelyet ő is segített felgyújtani ... De aztán megijed a tűztől, és ő a gyújtogató, gyorsan beállt kárbecslőnek egy tűzbiztosítási társasághoz ... Ezeket különösen nem szerette ... Erről többször beszélt ... Azt*

mondta, figyelte otthon ezeket a szellemi piromániákusokat, akik szemlesütve, selypegeve falaznak a nihilnek ... Kik ezek? Mindig a szellemi nyomorék ... A bankárfiú, aki beáll filozófusnak a kommunistákhoz, mert soha egyetlen önálló bölcséleti gondolata nem volt, de a kommunistáktól katedrát kap, ahonnan, ex cathedra, kihirdeti, hogy ő, a filozófus, tulajdonképpen felesleges a társadalomban, mert az osztályöntudat a kommunista világban feleslegessé tesz minden filozófiát ... Ez a fajta szellemi nyomorék, aki kéjesen kasztrálja önmagát, hogy aztán szerepet kapjon a szerájban, ahol, az ideológusok korában [sajtóhiba, az 1965-ös kiadásban: karában – B. F.] neki is megengedik, hogy kappanhangon énekeljen ... Mindig a szellemi nyomorék ... Ezek egy napon megrettennek és odébbállnak ... Néha csak otthon maradnak, köhintenek egyet-kettőt, hümmögnek, revideálnak ... De a nyomorék örökké nosztalgikus marad. Ha odébbállnak, fájdalmas mosollyal járnak és kelnek a világban, amely még vagy már nem kommunista ... Mindenkit lenéznek, aki nem tudja olyan jól a leckét, mint ők, az igazi kommunisták ... Ha otthon maradnak, tenyerüket a szájuk elé tartják és így súgják azoknak, akik megvetik a kommunizmust és a kommunistákat, hogy ők csak azért kommunisták és társutasok, mert így akarnak segíteni a népen, ilyen álruhában őrzik a nemzetet ... De a valóság más. És az emberek tudják, hogy ezek a nyomorékok nem a nemzetet őrizték, amikor elfogadták a párttól a katedrát vagy a kegyelemkenyeret, sőt a kegyelemkalácsot ... nem, mást őriztek. A lakást őrizték, aztán azt, hogy a feleségük cselédet tartott egy társadalomban, ahol mindenki, aki nem volt kivételezett, cselédsorba került ... Őrizték az utazási illetményeket, a külföldi kiküldetést, a kivételezettségi előnyöket ... És őrizték, népmentés ürügyén, mindenekfelett a Szerepet ... Őrizték az illúzióját annak, hogy ők is valakik, akkor is valakik, ha a saját erejükből nem tudnak azok lenni, akik aztán a Párt gúnyos-cinikus segítségével lesznek ... Ezek a finom emberek, akik egy napon sértődötten elódalognak abból a kommunista világból, amelyet segítettek megvalósítani ... és aztán odakünn, ahol még nincs balsevizmus, nosztalgikusan suttogják, hogy tulajdonképpen szép és jó lenne a balsevizmus, ha a balsevisták meg nem akadályozzák, hogy ők, a finom, művelt exkommunisták és társutasok megvalósítsák a balsevizmust. De azt mondta, ezeknek az embereknek nincs igazuk, amikor azt hiszik, a balsevizmust másképp is meg lehet valósítani, mint ahogy Lenin és Sztálin csinálta ... Azt mondta, meggyőződött róla, hogy Lenin és Sztálin és hívei kitűnő balsevisták voltak, akik remekbe csinálták a balsevizmust, mert egy vállalkozást, amely nem emberszabású és ködös utópiák ígéretével elveszi az emberektől a magántulajdont, aztán a szabad munkavállalás, írás, hitélet és politikai véleménynyilvánítás jogát, nem lehet másképp megvalósítani, csak embertelen, erőszakos eszközökkel ... És abban is igaza volt Sztálinnak, amikor nem bízta a széplelkű romantikus kommunistákra, a társutas-nyomorékokra a balsevizmus megvalósítását, hanem kiirtotta a régi gárdát, mert a poklot csak szakszerűen lehet befűteni ... tehát nem liberális tessék-lássék engedmények módszereivel, hanem szakember módjára, úgy, ahogy Sztálin és a balsevisták, az igaziak csinálták ... Nem szerette az exkommunistákat és a sápiatózó, szemforgató társutasokat, akik szemlesütve panaszoznak, hogy a módszerek tehát a terror, a rendőrállam, a balsevista imperializmus rosszak. Tehát le kell győzni, de a kommunista ideológiát hagyni kell élni és erjedni. Ezeket a suttogó embereket vesze-

delmeseknek tartotta. Azt mondta, nem érdemes együtt lenni emberekkel, akik a bendő-
jükkal még mindig éhesen gondolkodnak valamire, amit az értelmükkel már kénytelenek
elítélni. És azt is mondta, hogy nem hisz az exkommunistáknak abban a merevgörcsös
fenyegetőzésében, amellyel a kommunistáknak azt ígérik, hogy ez a per, amely most már
minden következményével elkezdődött a világban, a végén nem a kommunisták és a sa-
bad vállalkozás hívei, nem is a kommunisták és a nyugati szocialisták, hanem a kommu-
nisták és az exkommunisták között fog eldőlni ... Ebben sem hitt. Azt mondta, hisz abban,
hogy ez a per a végén az istenhívő és a hitetlen emberek között fog eldőlni ... Minthogy
deista volt, nem hitt a vallásokban, de hitt abban, hogy az emberi küzdelmek igazi értel-
me az istenhívő és a hitetlen emberek viaskodása. Az ő számára hitetlenek voltak azok,
akik megtagadták az embernek azt a képességét, hogy belső, szellemi forradalommal
szabadítsa fel önmagát, az embert, a társadalmi rendszerek rabságából ... Azt mondta,
nem hisz semmiféle társadalmi megoldásban. Nem hisz másban, csak a megváltásban.”⁴³

Hosszú idézetünkhöz egyetlen kiegészítést kívánunk tenni: a bővítések részletesebb
kifejtését viszontlátjuk a *Föld, föld!*... című visszaemlékezések egy évtizeddel később
keletkezett kötetében. (A két megnyilatkozás némileg megváltozott szellemisége külön
tanulmányt érdemelne.)⁴⁴

Tanulmányunknak nem lehet feladata, hogy részletes elemzését, netán értékelését adja
Márai politikai nézeteinek. Annyi a fejezet egyszerű átolvasásából is kitetszik, hogy tele
van személyeskedő, igaztalan megállapításokkal és indulatokkal. Ehelyütt a mű kialaku-
lása állt figyelmünk középpontjában, amelyben az életrajz és a „születés” összefüggései
domináltak. A fenti vagdalkozásokból nem nehéz kihüvelyezni a forradalom bukásán
érezett mély elkeseredést, amelyet még a két nagyhatalom érdekegyeztetése, vagy nyíltab-
ban szólva: a magyar „ügy” nyugati cserbenhagyása is fokozott. Mindez alapjaiban járult
hozzá, hogy Máraiban tovább erősödjön magára maradottsága és megváltói gesztusokba
menekülő magatartása. Amit végül is a további alkotásban, a *San Gennaro vére*nek kibő-
vítésében és csiszolásában szublimált.

Mielőtt az írói életmű felületes ismerői könnyelmű és túlzó következtetéseket vonná-
nak le az indulatok által színezett portrékból – ellenpontozásként idézzük fel a napló
néhány olyan helyét is, amely Márai „baloldaliságát” példázza (előrebocsátva, hogy
terminológiájában a szocializmuson a nyugati és megújult szociáldemokráciát érti). „Ha
van még mód reá, élni és dolgozni: a szocialistákat kell segíteni” – írja 1949 közepén;
majd nem sokkal később: „A szocializmus egyetlen célja az embervédelem. De a bolse-
vizmus nem az embert védi, hanem a pártot.” Vagy még kategorikusabban: „Minden
kapitalizmus, amely nem köt idejében ésszerű kompromisszumot a nyugati értelmezésű

⁴³ *San Gennaro*, 1995, 163–168.

⁴⁴ Ehelyütt említjük meg, hogy Podmaniczky Tibor fordítását még 1957-ben televízióra alkalmazta Max
Gundermann; a szöveget október 17-én sugározta a Norddeutscher Rundfunk I. csatornája: a rendőrfelügyelőt
Willy Trenk-Tebitsch, helyettesét Robert Lassen, az ágenst Manfred Inger, a ferences barátot Paul Edwin
Roth, a Signorát Manja Wodowoz, gyóntatóját Heinz Kervenow alakította. Lásd *Funk-Uhr* (Dortmund), 1957,
Nr. 41, 63. – Podmaniczky Tibor Márainak címzett, München, 1957. december 13-i keltezésű levele szerint a
hamburgi rádió december 12-én hangjátékként is közvetítette (PIM, Márai-hagyaték).

szocializmussal, menthetetlenül a vörös, barna vagy zöld fasizmus egyik válfajába süllyed.”⁴⁵

Hosszúra nyúlt filologizálásunkból már csak a zárótétel maradt hátra. Az elmondottak alapján szinte bizonyosnak látszik, hogy a *San Gennaro vére*nek végleges formája 1957 után készült, a javítások és a kötet I–II. része is. A szerkesztetlen napló 1949 és 1951 közötti megjegyzéseire emlékezve, nagyon valószínűnek látszik, hogy a regénynek ez az első fele azokra az elgondolásokra vezethető vissza, amelyeket írójuk „Posillipói regény”-ként emlegetett.⁴⁶ Tartalmát tekintve pedig a naplóknak azokból a rövid pillanatképeiből és portréiból épült, amelyek itt-ott elszórtan már annak idején feljegyeztettek. Csakhogy megfogalmazásuk és megszerkesztésük egy új mágnesez térben történt. A jelek azt mutatják, hogy a korábbi, forgácsszerű részletekben a couleur locale dominált, végleges formájuk azonban alkalmazkodott ahhoz a sodráshoz, amely a regény első változatát egységgé szervezte, s amelyet az emigráncsors, a csoda és a megváltás szándéka határozott meg. Ez az új egységbe-rendeződés, véleményünk szerint, hibátlanul sikerült. Nápoly-Posillipo szegénysége, reménytelensége és csodavárása nem csupán kiegészíti a hontalanság zsákutcáit és kiütkereséseit, hanem távlataiban eggyé is olvad azzal; s mindezzel természetes háttérrel nyújt s indíttatásaiban átszínezi a főhős kétségbeesését, nagyra törő és nemes elhatározását. Amely a regény világában látványos kudarccal, az író életében pedig egy kevésbé látványos, de gyakorlatias kompromisszummal zárult.

⁴⁵ Lásd 1949, 101, 119.

⁴⁶ Lásd a 27. jegyzetet, továbbá 1950–52, 234, 244.

BOGÁR KRISZTINA

KANT ISMERETELMÉLETÉNEK HATÁSA
AZ ELSŐ MAGYAR PSZICHOLÓGIAI MUNKÁBAN

A 18. századvég magyar irodalmának tanulmányozása közben feltűnik, hogy 1790 körül a kor emberei részéről különös érdeklődés mutatkozott meg két, egymással egyébként nehezen kapcsolatba hozható téma iránt. Az egyik már-már hagyományosnak tekinthető: a magyar írástudókat ekkor már mintegy fél évszázada foglalkoztatta a magyar nyelv ügye, amely még a századforduló utáni évtizedekben is az érdeklődés középpontjában maradt. A másik témának azonban aligha volt előzménye, és voltaképpen semmi köze a kor ideológiai és politikai feszültségeit is magába foglaló nyelvkérdéshez sem. Az emberi lélek iránti érdeklődés – mert erről van szó – vitákat csak kisebb mértékben és szűkebb körben váltott ki, de szinte viharos gyorsasággal támadt, és nem egészen egy évtized alatt meglepően sok és sokféle megnyilatkozásával találkozunk.

Az emberrel, illetve az emberi lélekkel foglalkozó és a 18–19. század fordulóján írott szövegek teljes körű áttekintése egy nagyobb lélegzetű munka feladata lenne, itt csak a műfaji sokrétűség érzékeltetése céljából érdemes megemlíteni néhányat közülük. A lélek halhatatlanságáról Kazinczy Deák Nagy Sámuellel¹ és Puky Ferencsel² levélben vitatkozott, Pálóczi Horváth Ádám *A' lélek halhatatlansága felől való gondolatok*³ című verses művére pedig az Orpheusban 1790-ben közölt *Jegyzésekkel*⁴ reagált. A másik verses mű, amely a lélek, sőt a lélekkel együtt a test halhatatlanságával is foglalkozott, Édes Gergely *Természet könyve*⁵ volt. Szintén az Orpheusban jelent meg, még ugyanebben az évben a külföldön tanult, erdélyi Frónius Mihály tanulmánya egy Brassó környékén talált, vadon felnőtt kamasz fiúról, melynek pszichológiai érzékenységét a későbbi elemzés⁶ ki is emelte. A lélek kérdését az orvostudomány felől közelítette meg Ráczy Sámuel 1789-ben megjelent orvosi kézikönyvében,⁷ melyben figyelmet szentelt a test és a lélek viszonyá-

¹ KAZINCZY Ferencz *Levelezése* (a továbbiakban: KazLev), II, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1892, 331–338.

² *Uo.*, III, 34–35.

³ PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám, *A' lélek halhatatlansága felől való gondolatok* = P. H. Á., *Hol-mi: Külömb-külömb-féle versek és rész szerént kötetlen folyó beszédek, II. darab*, Győr, Streibig József, 1793, 98–131.

⁴ KAZINCZY Ferenc, *Jegyzések, Az 5dik, 6dik és 7dik sorára ezen Kőlteménynek*, Orpheus, 1790, 190–198.

⁵ ÉDES Gergely, *Természet könyve*, Kassa, Ellinger János, 1793.

⁶ VÉRTES O. András, *Az első magyar lélektani dolgozat*, Magyar Pszichológiai Szemle, 1960, 50–59.

⁷ RÁCZY Sámuel, *A physiologiának rövid sommája*, Pest, Patzko Ferenc, 1789.

nak, és a lelket az agyvelő egész területéhez kapcsolta. Nem csak az eredeti művek mutatják a lélekre irányuló nagy érdeklődést a korban, hanem a fordításirodalom is, így például Moses Mendelssohn *Phaedonjának*⁸ vagy Karl Friedrich Flögel *Az emberi értelemnek természeti históriája* című munkájának fordítása.⁹

A lélek működése iránt egyre erősödő érdeklődés állt a háttérben annak a pályázati felhívásnak, amely a Magyar Kurír 1789. január 9-i számában jelent meg egy magyar nyelvű pszichológia megírására. Egy meg nem nevezett „Hazafi” magára vállalta a díjnyertes és a második helyezett mű kinyomtatását, illetve harminc aranyat vagy egy díszes numizmat ajánlott fel a szerzőnek: „A’ mely Urnak munkáját a’ Bírák leg-hellyesebbnek talállják a’ kötések-szerint, annak szabad akarattjára fog hagyatni, akár a harmintz aranyot pénzü, akár egy arany emlékeztető pénzt (Numisma) választani, mellyen a’ Tudós Urnak Neve, érdeme rövid, de fontos Magyar ditséretekkel, ’s emblemmal fog láttzatatni.”¹⁰ Kazinczy 1805-ben báró Prónay Sándorhoz írt levelében tett, a pályázat sikerességében kételkedő megjegyzése arra utal, hogy ez maga Széchényi Ferenc volt: „az oly képtelenségek, mint a’ Széchényié, a’ legjobb Psychológiára, ... literaturánknak nem csecsemő korára valók.”¹¹ Fraknoi Vilmos szerint a díjat a Széchényi és a Festetich család együtt ajánlotta fel a legjobb pályamunka szerzőjének.¹²

A felhívást Görög Demeter és Kerekes Sámuel – akik a továbbiakban is pártfogolták a pályázat ügyét – a Magyar Kurírban tették közzé. Az elkészült műveket 1790 májusáig Görög Demeter bécsi lakáscímére várták, itt történt a díjkiosztás is. Görög és Kerekes 1790 nyarán induló új lapja, a Hadi és Más Nevezetes Történetek (a továbbiakban: HMNT) folyamatosan foglalkozott a pályázat alakulásával.

A téma újszerű voltát és a kezdeményezés úttörő jellegét mi sem mutatja jobban, mint az a nyelvi nehézség, amellyel a szerzőknek – a HMNT június 8-i *Jelentése* szerint szembe kellett nézniük: „Kellott tudni illik azon, Nyelvünkre nézve egésszen új Tárgy körül forgolódtaknak oly ki fejezéseket fel venni ’s meg állítani szükségesképpen, mellyek vagy nem hallattak még ez ideig; vagy legalább közönségesek nem voltak.”¹³ A HMNT szerkesztői az ország értelmiségi olvasóit azzal is megpróbálták bevonni az új lélektani diskurzus kialakításába, hogy a pszichológiai munkák szerzői által magyarított szavakat folytatásokban közölték a lap június 11-i, 18-i és 22-i számaiban, és az olvasók véleményét kérdezték arról, mennyire tartják használhatónak az új kifejezéseket. Az így megjelent új szavak közül egyesek jól beváltak és részévé váltak a magyar pszichológiai

⁸ Moses MENDELSSOHN, *Fédon vagy a’ Lélek halhatatlanságáról*, ford. PAJOR Gáspár, Pest, Patzkó Ferenc, 1793.

⁹ Karl Friedrich FLÖGEL, *Az emberi értelemnek természeti históriája*, ford. CSERNÁTONI W. Sámuel, Kolozsvár, Református Kollégium, 1795.

¹⁰ *Az Érdemes Magyar Tudósokhoz*, Magyar Kurír, 1789, 112.

¹¹ KazLev, III, 434; idézi: OLOFSSON Placid, *Gróf Széchényi Ferenc irodalompártolása*, Pannonhalma, 1940, 104.

¹² GYÁRFÁS Ágnes, *Jelenséges lélek-mény: Az első magyar bölcséleti mű és története*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1990, 188.

¹³ *Jelentés*, Hadi és Más Nevezetes Történetek (a továbbiakban: HMNT), 1790, 726.

nyelvnek, pl. *Alva-járás, Ér verés*, mások – legalábbis ebben az értelemben – nem honosítottak meg, pl. *egyenlő nyomat* (aequilibrium) vagy *érték* ('intellectus').¹⁴

Az első pályázati feltétel az volt, hogy a pályamű a lélekről való korabeli tudást tükröző rendszerbe foglalja a különböző lelki folyamatokat. „Ez a munka a Psychológiának mai nevedéséhez képest jó Systemában, akár a legjobb Írók, akár pedig kinek kinek maga gondolkozása-szerint legyen el-készülve, és így ebben a Léleknek, a mennyire már esmeretes, természete, fő-tulajdonságai, tehetségei, munkálkodásai, ezeknek egymástól való függések, külömbégei, rangjai, 's a' t. természeti renddel tisztán adattassanak elő.”¹⁵ A második feltétel megkövetelte a világosságot és a szemléltető példák alkalmazását: „olyan bővséggel, világossággal, 's ezt segítő példákkal dolgozódjék-ki, a millyent e' jeles Tudomány meg-érdemel.”¹⁶ A harmadik feltétel a nyelvi megfogalmazásra vonatkozott: a pályázat kiírói tiszta és értelmes magyar nyelven megírt munkát vártak, amely a lehetőségekhez képest kerüli az idegen kifejezések használatát. „A' mi a' nyelvet illeti, az egész munka tiszta 's értelmes Magyarsággal legyen írva. Egy általjában tehát – a' melly ugy nevezett terminus technicus – a' Nyelvünkben helyesen ki-lehet fejezni, azt idegen nyelven ne emlegessék.”¹⁷

A pályázati felhívásból világosan kiolvasható a kérdésfeltevés iránya – hogyan működnek a lélek folyamatai –, illetve az új, önálló tudomány iránti igény. Az első feltétel utal arra, hogy – ha szétszórta is – már léteznek bizonyos lélektani ismeretek, amelyekre alapozni lehet egy új gondolkodásrendszert. Ami a harmadik feltételt illeti, az új tudomány megszületésének egyszerre előfeltétele és következménye a saját nyelvhasználat kialakulása.

A HMNT 1790. decemberi tudósítása szerint „három illyes munkák küldettek fel a meghatározott időre, úgy mint ezen folyó esztendőnek Május hónapjára, Görög Úrhoz: mellyek közül az felelt meg leg inkább a' fel tett kívánságoknak, melly következő symbolummal vólt meg jegyezve: Non tanta prurigine leguntur libri, quam scribuntur.”¹⁸ A győztes mű Bárány Péteré volt. A második helyezett Pálóczi Horváth Ádám műve lett, amely 1792-ben nyomtatásban is megjelent, és később más pszichológiai kérdésekkel is foglalkozó művek, például Fejér György *Antropológiája* (1807) hivatkoztak is rá. A harmadik munka jelenlegi tudásunk szerint ismeretlen.¹⁹ Nem a pályázatra írta, de a pályázati kiírás évében jelent meg és az emberi értelemre vonatkozó, magas tudományos műveltségre valló meglátásai miatt meg kell itt említeni Rácz Sámuel orvosi kézikönyvét, *A physiologiának rövid sommáját* is.

A díjkiosztó ünnepségre 1791 januárjában került sor Kerekes Sámuel bécsi lakásában, ahol a pályázat mecénása, Széchényi Ferenc maga ugyan nem, de környezetéből néhányan jelen voltak: „Kerekes Úr szállására sereglött öszve, délutáni öt órára az említett kis

¹⁴ *Uo.*, 726–727.

¹⁵ *Az Érdeemes Magyar Tudósokhoz*, Magyar Kurfr, 1789, 110.

¹⁶ *Uo.*

¹⁷ *Uo.*, 111.

¹⁸ *Tudományi Jelentés*, HMNT, 1790, III, 742.

¹⁹ GYÁRFÁS, *i. m.*, 188.

Gyülekezet, mely is a Ns Magyar Testőrző Seregnél a szolgálatot tévő Fő Strázsamester Báróczy, 's Hadnagy Illos és Vattay; Ajtatos Oskolabéli Atyák TT. Henyei, 's Kibling, Dr. Decsy, Gr. Szétseny ő Exc. Titoknokja Bárány, Fija Nevelője Tiboldh, 's udvari Dr. Kis, tanuló Iffjak Szabó, és Bara; végre Görög, Kerekes, és azoknak Segítője Zlinsky Urakból állott.”²⁰

Bárány a korabeli kulturális élet kiemelkedő alakjának, Báróczi Sándornak a kezéből vehette át a díjat. A főstrázsamester ünnepi beszédében Prométheusszá magasztosította a fiatal tudóst, aki munkájával világhírességet gyűjtött a tudatlanság sötétjében: „Nem sajnálhattad fáradságodat azt az egekből lopott tüzet, azt a valóságos isteni szikrát, mellyel valaha Prometheus a' lelketlen embereket meg elevenítette, közöttünk is felgyúlasztani. Igyekeztedél közelebből is megismergetni velünk a' Léleknek tehetségeit, melly ha testi salakjából, mellyel béburkoltatott, valamennyire ki fejthető, oly isteni, oly megfoghatatlan, 's tsudára méltó erejét tapasztaltattya a' halandókkal.”²¹

Bárány Kantot a világ legnagyobb filozófusának tartotta, ezt díjítvevő beszédében sem mulasztotta el megemlíteni: „Hogy az érdem az én munkámra esett: azt nem annyira foghatóságomnak, mint egy átaljában Kantnak, e jelenlévő világ, leg első Böltselkedőjének köszönöm. – Ezen Bölts 's a' Böltselkedésnek mind ekkoráig habzó tengerében megöszült Férjfiúnak köszönheti a' Világ hogy ezentúl megszűnnek a' Böltselkedésben azon alaptalan (fundamentom nélkül való) tudós tsatározások, mellyek miatt egy tudós felekezet a' másik ellen fel indulván, nyughatatlanul békétlenkedő gyűlölségbe merült, holott egyes erővel jobban segíthettek volna ezen egymástól el szakadozott tudós Tagok a' Böltselkedésnek elő-menetelén.”²² Bárány szerint Kant azzal haladta meg a karteziánus filozófiát, hogy elfordult a spekulációtól, ehelyett a megismerhető dolgok tanulmányozására fordított nagyobb figyelmet: „el-vonván az emberi elmét a' Természetnek által nem látandó titkaitól, azt azoknak tekéltetésében foglalatoskodattja, a' mik érző eszközeink alá esnek.”²³

Bárány Péter *Jelenséges lélek-ménye* (1790) végül egészen a 20. század utolsó évtizedéig nem került nyomtatásba és arra sincs adat, hogy kéziratban formában bármilyen szűk körben elterjedt volna. Mondhatni, teljesen kívül rekedt a 18–19. század fordulójának kulturális vérkeringésén. Kiadatlanságát saját korában éppen egyik legnagyobb erényének köszönhette: modern, kantiánus szellemének, amely röviddel a mű elkészülte után, I. Ferenc 1792-es trónra lépésével elfogadhatatlanná vált az egyházi és világi hatalom képviselőinek szemében. Közvetlenül az eredményhirdetést követően tehát nem került sor a kinyomtatásra, nem tudni, miért, utána pedig csak akkor lett volna lehetséges, ha Bárány átírja, amit azonban más elfoglaltságára hivatkozva, de főképp meggyőződése miatt nem tett meg. Erről maga a szerző írt 1826-ban Széchenyi Istvánhoz szóló, akadémiai felvételt kérő levelének utóiratában: „M. Görög Demeter Úr volt az intézet szerzője, késétt annak ki-nyomtatásával, a' mostani Uralkodás alatt kívánta tőlem, hogy a' meg koroná-

²⁰ HMNT, 1791, IV, 89.

²¹ *Uo.*, 90.

²² *Uo.*, 92–93.

²³ *Uo.*, 93–94.

zott Psychológiát új formába öntsem. De azt nem tehettem azért, mert a' mi egyszer tetszett, annak mindenkor tetszeni kell, s' azértis, mert akkor Nagyságos Ura Attja' Secretariussa lévén a' saját foglalatosságaim miatt arra többé üdöm nem volt, így tehát ennek újra leendő ki-dolgozása el-maradt.²⁴

A kiadatlan kéziratot szerzője halála után Bárány Ágoston örizte meg, majd a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárába került, ennek kéziratárában máig olvasható (Ir. lev. 8r 10),²⁵ 1990-ben pedig nyomtatásban is megjelent.

A kanti filozófia tanítását a Helytartótanács rendeletének értelmében 1795-ben be is szüntették a katolikus iskolákban, ezért a tiltott tanok magyarországi központjai a protestáns iskolák lettek, előbb Pápa és Debrecen, később Marosvásárhely. Erdélyben a tilalom a későbbiekben sem érvényesült olyan szigorúsággal, mint Magyarországon, ahol *A Kánt szerént való Filozofiának Rostálgatása Levelekbenn* című debreceni pamflet következtében a kanti bölcelet két legkitűnőbb képviselője és terjesztője, Márton István pápai és Lengyel József debreceni tanár kénytelen volt elhallgatni.²⁶

Miközben a hatalom konzervatív képviselői elutasították a kanti filozófiát, az számos gondolkodó érdeklődését felkeltette, egyesek az empirista filozófia alapján is bírálták. Elsőként Rozgonyi József 1792-ben megjelent *Dubia de initiis transcendentalis idealismi Kantiani* című munkájában. Rozgonyi bírálatát még *A tiszta ész kritikájának vizsgálata* alapján fogalmazta meg, Kant későbbi elemzői azonban inkább csak erkölcsstana alapján fogalmaztak meg felületesebb kritikát.²⁷

A pesti egyetem éppen alkalmas hely volt Bárány számára a kantiánus eszmékkel való megismerkedésre. A bajor származású Kreil Antal, aki 1785-től tanított itt, Kant eszméinek első magyarországi hirdetői közé tartozott.²⁸ Bárány Péter az egyetem két másik kantiánus szellemű tanárával, Koppi Károllyal és Szűts Istvánnal is közeli barátságban volt. Mindkettejükkel együtt lakott a pesti piarista rendházban és mindkettejük nevét meg is említette a pszichológiában. Bírálóihoz írt ajánlásában kérte, hogy amennyiben műve nem nyerné el a tetszésüket, küldjék azt vissza „Tisztelendő Koppi Károly Úrhoz, a' Pesti Fő-oskolában lévő érdemes Tanító Úrhoz”. A pszichológia *Szó-tárjában* x-szel jelölte azokat a szavakat, amelyeket Szűts professzor magyarított.

Bárány Péter a diploma megszerzése után, 1787-től Kanizsán grammatikát tanított, majd a Magyar Kurír pályátételét olvasva utazott Pestre, a piarista rendházba. 1790 tavaszától kezdve már Széchenyi Ferenc titkaraként dolgozott, majd 1793-tól Széchenyi iványi birtokán volt tiszttartó a 90-es évek végéig. 1803-tól már Miskolcon lakott, megyei tisztviselőként tevékenykedett, később, 1813-tól Bretzenheim sárospataki és regéci

²⁴ Bárány Péter gróf Széchenyi Istvánhoz, Új-Arad, 1826. augusztus 12. (MTA Kézirattár, K. 202/75); idézi GYÁRFÁS, i. m. is.

²⁵ GYÁRFÁS, i. m., 195.

²⁶ HORKAY László, *Kant első magyar követői = Irodalom és felvilágosodás*, szerk. SZAUDER József, TARNAI Andor, Bp., Gondolat Könyvkiadó, 1974, 201–202, 225.

²⁷ PUKÁNSZKY Béla, *Kant első magyarországi követői és ellenfeleik*, Protestáns Szemle, 1924, 297–298.

²⁸ *Uo.*, 297.

uradalmainak prefektusa, majd 1820-tól Szepessy Ignác püspöki birtokainak igazgatója Erdélyben, haláláig Új-Aradon élt.²⁹

Jelen dolgozat célja a továbbiakban azoknak a pontoknak a rövid áttekintése, amelyeken a leginkább tetten érhető *A tiszta ész kritikájának* hatása a Bárány által felépített pszichológiai rendszerre. Ehhez a mű I. könyvének rendszerét kell közelebbről szemügyre vennünk.

Ahogy már a mű címében megjelenő *jelenséges* ('empirikus') kifejezés is utal rá, Bárány Péter – ellentétben a spekulatív természetű lélektannal – elsősorban az érzékek, észleletek és érzések, tehát az emberi lélek és a külvilág kapcsolatának tanulmányozását tekintette feladatának és a *Bé-vezetésben* ezt a célt fogalmazta meg: „Két féle a Lélektudomány, Jelenséges tudniillik és okos. Amaz tsak az öt érző eszközöknek (műszereknek) tapasztalásain épül: ez pedig egy okos Lönynek (ens) foganatjából (conceptus) tsupán tsak okoskodások által ered. Itt tsak a ' jelenséges Lélektudományról (Lélekményről) beszélünk.”³⁰

A kétféle pszichológiának ez az elkülönítése *A tiszta ész kritikájában* is olvasható. A racionális pszichológiát Kant szerint „semmi másra nem alapozhatjuk, csupán az én egyszerű és önmagában tartalmatlan képzetére, melyet még csak fogalomnak sem nevezhetünk, mert nem egyéb, mint ama pusztá tudat, mely valamennyi fogalmunkat kíséri.” Ezt a gondolkodó entitást „kizárólag predikátumai, a gondolatok útján ismerjük meg, önmagában soha semminemű fogalmat nem tudunk alkotni róla, így aztán állandóan körben forgunk, mert mindig szükségünk van már a képzetére, hogy kimondhassunk valamilyen ítéletet vele kapcsolatban.”³¹ A racionális pszichológiát tehát már Kant sem tartotta alkalmasnak arra, hogy megmutassa a lélek működését. Kant szerint lehetséges azonban a tapasztalatokon alapuló pszichológia: „ha segítségül hívnók a gondolataink játékkára vonatkozó megfigyeléseinket s a gondolkodó Én ezekből meríthető természeti törvényeit, úgy valamiféle empirikus pszichológia keletkezne, s ez a belső érzék egyfajta fizioológiája volna, és meglehet, az itt adott jelenségeket magyarázni tudná, de soha nem tárhatna föl olyan tulajdonságokat, amelyek kívül esnek a lehetséges tapasztalat körén.”³²

Az empirikus–racionális szembenállása természetesen nem csak a pszichológiai szemlélet esetében jelentkezik Báránynál. A megismerés formáit taglaló III. részből az tűnik ki, hogy elfogadja Kant alapkoncepcióját, amennyiben elkülöníti a „jelenséges” vagy az empirikus fogalmakat a „jelenségtelenektől”, tehát az érzékek felett állóktól. A „jelenséges” fogalmak „A' mennyire ezen érezhető világnak tárgyait illetik ezek a foganatok; a' szerínt neveztetnek *jelenséges* foganatoknak (conceptus immanantes).” Ezzel szemben a „jelenségtelen” fogalmak „a' mennyire ezen érezhető világon kívül lévő tárgyakat illetik, melylyeket (mint a' jelenségeket) érezni sem lehet, és a' melylyek semmi jelenségekben se találkoznak, neveztetnek érzésen kívül valóknak (transcendentális),

²⁹ GYÁRFÁS, i. m., 186.

³⁰ BÁRÁNY Péter, *Jelenséges lélek-mény*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1990, 11.

³¹ Immanuel KANT, *A tiszta ész kritikája*, Szeged, Ictus, 1995, 323.

³² *Uo.*, 324.

Kant szerint a ' tiszta értelem foganatjainak (rationes intellectus puri).'³³ Ugyanebben az értelemben beszél Bárány tiszta/racionális és empirikus képzetekről is: „Végre némely képek nevezetnek *tisztáknak* (idea pura), ha az ő részképei alatt nints semmi jele az érezhető képeknek. Példaül az üdőnek képe alatt nints semmi érezhető tárgy (ötling) tehát nints érezhető kép is, mert az üdő a mi eszünkön kívül semmit sem tesz. Ha pedig valami képek részképei alatt vagyon valami érezhető löny, akkor az olyan kép nevezetik *Jelenségesnek* (empyrica idea), Példaül: Az embernek képe.”³⁴

Kant *Az ítélőerő kritikájában* fogalmazza meg azt a tételét, mely szerint az emberi lélek valamennyi képessége három alapvető képességre vezethető vissza, így a megismerő és a vágyó képességre, illetve a tetszés és a nem tetszés érzésére.³⁵ A képesség fogalmának értelmezésénél Gilles Deleuze Kant-elemzését hívhatjuk segítségül, melynek értelmében minden képzet valamilyen viszonyban áll a valóság valamely objektumával vagy szubjektumával. Ahány ilyen viszony létezik, annyi lelki képességet különböztetünk meg, ez lenne a képesség első értelme.³⁶

Bárány teljes egészében elfogadja a képességekre vonatkozó hármass kanti felosztást: „Mivel minden lelki nyilvánkozásokban hármot különböztetünk meg, úgy, mint: Hogy valamit észre veszek; ezen észrevézésben kellemetességet vagy kellemetlenséget érzek, következő képpen azt megkívánom vagy megutalom. Tehát háromféle tehetséget tulajdonítanak a léleknek, úgy mint: az Esméretnek (cognoscendi) Érzékenységnak (sensiorum) es kívánásnak (appetendi) tehetségét.”³⁷

Ez a hármass szerkezet határozza meg a mű felépítését. Az *Ajánlás*, az *Elő-járó beszéd* és a *Bé-vezetés* után a szerző az I. könyv I. szakaszában fogalmazza meg a lélektudományról, illetve általában a lélekről szóló gondolatait – itt jelentkezik a lélekmeghatározás –, írja le neurológiai tárgyú ismereteit, és a szakaszt a fent idézett, három tehetségről szóló gondolattal zárja. Az I. könyv nem csak a teljes munka leghosszabb, de a legrészletesebben és a legkövetkezetesebben kidolgozott része. Itt kerül kifejtésre a megismerő képesség, sokszor részleteiben is Kantot követve.

A második könyv témája az érzékenység (*Az érzékenység' tehetségéről*), a harmadiké pedig a vágy (*A' megkívánó és utáló tehetségéről*). E két könyv belső felépítésében azonban nem érvényesülhetett Kant rendszere oly mértékben, mint az elsőben, hiszen Bárány *A tiszta ész kritikájára* főként a megismerés képességének leírásánál támaszkodhatott.

A *Toldalekban*, melyet valószínűleg érdekességként illesztett műve végére, *A léleknek rend kívül való állapotjairól* szól, olyan jelenségekről, amelyek – ahogyan ma is – mindenkit érdekeltek és amelyekből néhányat mindenki saját magán is megtapasztalhatott: az álomról, az álmodozásról, az alvajárásról, az ájulásról, a bolondságról és a részegségről, vagyis azokról az állapotokról, amelyeket ma módosult tudatállapotoknak nevezünk.

³³ BÁRÁNY, i. m., 39.

³⁴ *Uo.*, 26.

³⁵ Immanuel KANT, *Az ítélőerő kritikája*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1979, 89.

³⁶ Gilles DELEUZE, *Hume és Kant*, Bp., Osiris Kiadó, 1998, 206.

³⁷ BÁRÁNY, i. m., 22.

A képesség fogalma a fent említett, a valóság objektumaihoz és szubjektumaihoz való viszony fogalmán túl egy másodlagos értelemben is jelentkezik a *Kritikákban*: a képességek a képzetek specifikus forrásai; a képzetek pedig tulajdonképpen reprezentációk, vagyis a jelenségek aktív megismétlései és szintézisei. Kant három ilyen aktív képességet, vagyis a reprezentációk három forrását különbözteti meg, az értelem, az ítélet és az ész képességét, amelyek tulajdonképpen megvalósítják a magasabb, elsődleges értelemben vett képességek, tehát a megismerés, az „érzékenység” és a „vágy” törvényeit.³⁸ Bárány rendszerében ez a három komponens a megismerés képességének leírásában jelentkezik következetesen. A megismerés képességét a szerző további elemzéssel „al-tehetségekre” bontja és *Az esméret' felső-tehetségének al-tehetségei* cím alatt sorolja fel és fejti ki röviden az értelem, ítélet és az ok (ratio) „al-tehetségeket”.

A képességek két szintjének kanti elkülönítése, mely szerint alacsonyabb rendű egy képesség, amennyiben a külvilág tárgyaihoz kötődik, tehát nem szakad el a tapasztalattól; illetve magasabb rendű, tiszta, vagyis autonóm, amennyiben önmagában való, a külvilágtól független,³⁹ Bárány pszichológiájában is jelentkezik, valamennyi tehetség és altehetség esetében megkülönbözteti annak „alsó” és „felső” formáját.

A megismerés két legfőbb komponensének – Kanthoz hasonlóan és rá hivatkozva – Bárány is az érzéki tapasztalatot, illetve az értelem működését tartja; az egyik a megismerés anyagát, a másik a formáját szolgáltatja. *A tiszta ész kritikájában* olvasható, hogy „az érzékek benyomásai adják az első lökést ahhoz, hogy egész megismerő-képességünk mozgásba lendüljön a fogalomalkotás céljából, és létrehozza a tapasztalatot, mely két igencsak különböző elemet foglal magában, nevezetesen a megismerésnek az érzékekből származó *anyagát* és az anyag elrendezésére szolgáló, sajátos *formát*, mely utóbbi a tiszta szemlélés és gondolkodás belső forrásaiból szökik elő, mihelyt ezek az anyag megjelenésének hatására működésbe lépnek és fogalmakat kezdenek alkotni.”⁴⁰

Bárány ennek megfelelően a megismerő tehetségről szóló I. könyv II. szakasz I. részének 25. §-ában elkülöníti ezt a két komponenst, és a „termő” és az „újra-termő tehetség” névvel látja el őket. Az érzékelés azért kapja a „termő tehetség” terminust, mert az „mintegy nemzi a’ mi képeinket”, az értelemhez pedig azért kapcsolódik az „újra-termő tehetség” elnevezés, mert az az érzékelésből származó képeket „meg újítja, és az észbe visszahozza.” A két „tehetség” együttműködését Bárány Kanthoz hasonlóan képzeli és egyúttal tovább bontja a megismerés mindkét komponensét, kijelölve ezzel saját pszichológiai vizsgálódása számára az utat, vagyis az érzékszervek és az intellektuális képesség tanulmányozását: „A’ Termő tehetséghez tartoznak az *érző eszközök*, melylyek a’ mi esmeretünknek matériát nyújtanak. Az újra-termő tehetséghez tartoznak minden tehetségek, melylyek egy közönséges név alatt *értelemnek* (intellectus) mondatnak. Ezen tehetségek adnak a’ mi esmeretünknek formát (külszabást).”⁴¹

³⁸ DELEUZE, *i. m.*, 212–214; KANT, *Az ítélőerő kritikája, i. m.*, 165.

³⁹ DELEUZE, *i. m.*, 209–211.

⁴⁰ KANT, *A tiszta ész kritikája, i. m.*, 134.

⁴¹ BÁRÁNY, *i. m.*, 27.

A II. szakasz ennek megfelelően az érzékelés különböző fajtáival foglalkozik. Így elemzés alá kerülnek a „külső érző eszközök”, vagyis az érzékszervek, illetve a „belső érző eszközök” („belső érzés”, „az igaznak érzése”, „ízkény” ’gustus’, lelkiismeret) közül a „belső érzés”, amelynek lényege saját gondolatainknak, érzéseinknek és akaratunknak, sőt, mai szóhasználattal énazonosságunknak („a’ személyes azonságnak képét”) észlelése.⁴²

A III. szakaszban ezek után a szerző az intellektuális működés formáit elemzi. Egymás után tárgyalja a képzelet, az emlékezet, az asszociáció kérdéseit, és külön kitér a beszéd képességére. A III. szakasz függelékéből nem marad ki a korban igen népszerű zseni-kérdéskör sem.

Bárány pszichológiája nem csak a megismerés képességének koncepcióját vette át Kanttól, hanem a kanti ismeretelmélethez hasonlóan szkeptikus a körülöttünk levő világ megismerhetőségét illetően. „Az érző eszközök nem mondják meg nekünk, mi a’ tárgy valóságára nézve; hanem csak mi az a’ mi érző eszközeinkre nézve.”⁴³ *A tiszta ész kritikája* szintén tagadja, hogy a világ jelenségei objektív módon, saját szemléletünktől függetlenül megismerhetőek lennének: „Hogy mik a tárgyak önmagukban, érzékelésünk receptivitásától elkülönítve, azt sohasem tudhatjuk meg. Csupán azt a ránk jellemző módot ismerjük, ahogyan mi magunk érzékeljük a tárgyakat.”⁴⁴

A *Jelenséges lélek-mény* gazdag anyagot kínál a további eszmetörténeti kutatásra, különösen a kanti hatások mellett az egyéb filozófiai koncepciókkal való rokonság elemzésére. Külön vizsgálatot érdemel Bárány pszichológiájának nyelvhasználata, különös tekintettel az új pszichológiai terminológia megteremtésére tett erőfeszítéseire. Ennek a törekvésnek – melynek elemző bemutatása egy másik dolgozat feladata lehet – szemléletes, de kevésbé sikeres példája maga a cím, hiszen sem a „jelenséges” szó nem vette át az „empirikus”, sem pedig a „lélek-mény” a „pszichológia” kifejezés helyét.

⁴² Uo., 35.

⁴³ Uo., 29.

⁴⁴ KANT, *A tiszta ész kritikája*, i. m., 94.

AZ 1910-ES ÉVEK AVANTGÁRD IRODALMÁBAN JELENTKEZŐ
PANTEIZMUS SZELLEMI GYÖKEREI

A magyar avantgárdban a tízes években végig tartja magát egy számottevő irányzat, mely Haraszti Zoltán programcikkétől indul,¹ és egyrészt néhány szinte metafizikus jellegű műben (például Színes Pál: *Legenda a végtelen időben*), másrészt alapvetően nem metafizikus alkotások motívumrendszerében újra meg újra magára talál. Ez pedig a panteisztikus vonulat, pontosabban a panteizmus anyagelvű, materialisztikus – a klasszikus értelemben vett természetfilozófiához közel eső – változatát magáénak valló irodalom. Az ide tartozó művek avantgárdnak számítanak a megjelenésüket biztosító folyóiratok hovatarozása, szerzőjük önmeghatározása és a korabeli recepció alapján. Ugyanakkor, minthogy a panteizmus bennük általában témaként is megjelenik, s így egyfajta üzenetet hordoznak, továbbá az én és a természet viszonyát kifejezve nem képesek teljesen elszakadni a szubjektivitástól, nem teljesíthetik például a tisztán avantgárd alkotás – Deréky Pál által meghatározott – kritériumait: én-disszimiláció, deszemiótizáció, montázsszerkezet.² Voltaképpen – még mindig Deréky Pál fogalomrendszerénél maradva – ezek mint „mondanivalós” írások, átmeneti, kevert formájú műnek tekinthetők.³

Az avantgárd lírát (főként a tízes években) tehát áthatja a panteisztikus gondolkodás, ugyanakkor azt is le kell szögeznünk, a Tett és a Ma köreiben a panteizmus elméletként viszonylag ritkán kerül elő. A legvilágosabb, a legtudományosabb – és egyben a legjellemzőbb – elképzelést Mácza Jánosnak (az avantgárd színházzsakértőjének) a Szombatra írt *Haladás és irodalom* című cikke képviseli: „Az új, modern világfelfogást nem Luther és nem Calvin teremtette meg – hanem Spinoza. A pantheizmus az egyedüli, huszadik századbeli embernek való – theizmus. Ezt a paradoksont erősítik meg a tudományok, napról napra, évről évre [...]. Spinoza a mi egységben látni akaró, hitre vágyó lelkünk Mózesese. Spinoza és csakis Spinoza neve jelöli meg nekünk azt az irányt, amely a filozófiát és a tudományt ki tudja békíteni. Mert nem az a felvilágosodott ember, aki tagadni tud, és a kételkedés ma már egymagában nem nagy tett és nem mély.”⁴

¹ HARASZTI Zoltán *A betűktől az Istenig* című írása (A Tett, 1. sz., 2) metafizikusnak mutatja be a világháború szülte új irodalmat: a „betűk lelke elindul és keresi az Istent”; „Nem szociális lesz a művészet, nem is szociologikus... Végtelen, perspektívás, transzcendentális lesz az új művészet, mint amilyen végtelen, perspektívás, transzcendentális maga az élet. Imádságos, istenkereső lesz az új művészet.”

² Lásd például DERÉKY Pál *Az olasz futurizmus fogadtatásának kezdetei a magyar irodalomban és irodalomkritikában* és *A huszas évek vége a magyar avantgárd költészet szemszögéből* című tanulmányait = D. P., „Latabagomár ó talatta latabagomár és finfi”, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998, 7–33, 105–122.

³ DERÉKY Pál, *Az olasz futurizmus fogadtatásának kezdetei a magyar irodalomban és irodalomkritikában* = D. P., „Latabagomár ó talatta latabagomár és finfi”, 7–33.

⁴ MÁCZA János, *Haladás és irodalom*, Szombat, 1918. júl. 13., 17. sz., 425.

A költészetben Goethét jelöli ki a természetfilozófiai gondolkodás képviselőjévé,⁵ a magyar irodalomban pedig Komjáthy Jenőt („a legmodernebb magyar költő, aki Haeckel hitét vallja”). Egyébként ez utóbbi megjegyzésből valószínűnek látszik, hogy Máczza Haeckel monista filozófiáját olvasta először – egyrészt, mert a panteizmus-fejezetben a német természetfilozófus is főként Spinozára és Goethére hivatkozik, másrészt, mert erősen vitatható, hogy Spinoza panteista volt-e valójában, s ez a kérdés Máczánál fel sem merül. Egy pillanatra azonban érdemes kitérni erre a problémára, mert releváns lehet az aktivizmus panteisztikus gondolkodásának jellemzésekor. Spinoza ugyanis megkülönbözteti a *natura naturans* és a *natura naturata*, teremtő természet és teremtett természet fogalmát, s kimondja: *Deus sive natura* (Isten, avagy a természet is); Isten tehát nagyobb egység, mint a köznapi értelemben értett természet, a *natura naturata*.⁶ Ez tehát nem igazi panteizmus: „Ha léteznek emberek, akik azt hiszik, hogy Isten és a természet (amelyen tömeget vagy testi anyagot értenek) egy és ugyanaz, akkor teljes mértékben tévednek”. Azonban – minthogy Isten végtelen sok attribútummal rendelkező szubsztancia – a kiterjedés és a gondolkodás is az ő attribútuma, amiből következik, hogy a természetet szerinte felfoghatjuk kiterjedési és szellemi attribútumában is: igaz lesz ez az ember életében is, test és lélek azonos, így tehát a szellemi és a testi dolgok teljesen párhuzamosan, egyforma rendben következnek be.⁷ Ezen állítás magyarázata másképp úgy is megfogalmazható, hogy Isten minden dolog oka („Minden, ami van, istenben van, s isten nélkül semmi sem lehet és nem fogható fel”), ám nem tranziens, hanem immanens módon. Ez az immanencia lesz a világ legfőbb jellemzője, és az ezáltal biztosított, alapszintű véve antimetafizikus világnézettel az aktivizmus szemlélete is leírható, továbbá – mint majd látni fogjuk – panteisztikus versei is magyarázhatóak lesznek. Hogy ezt az immanenciát – amely kulcsot adhat az aktivizmus panteizmusának megértéséhez – pontosan körvonalazzuk, érdemes idéznünk Deleuze interpretációját, mely szerint Spinoza filozófiájában a Létező lényegét adó attribútumok expresszívok, kifejezik a szubsztanciát, s bár csak mint kifejezés léteznek, de úgy egyértelműen létezőknek tekinthetők. A tulajdonságok, a módusok pedig tartalmazzák és implikálják ezeket az attribútumokat: „pontosan abban a formában implikálják, amelyek Isten lényegét konstituálóként a sajátjuk. Ez azt

⁵ Goethére hivatkozik Lukács György is, amikor Lesznai Anna szintén panteista jellegű költészetének gyökereit keresi. LUKÁCS György, *Lesznai Anna új versei* = L. Gy., *Iffjúkori művek (1902–1918)*, Bp., Magvető, 1977, 763.

⁶ Deleuze Spinoza-interpretációjából (illetve annak Takács Ádám által röviden összefoglalt ismertetéséből, vö. 9. lábjegyzet), mely szerint Isten expresszív természete (hogy Isten kifejezi magát) a kulcs a kérdésre, mindez világosabbá válhat számunkra: „[...] a teremtő természet az, amit kell értenünk, ami magában van, és amit önmaga által fogunk föl, vagyis a szubsztancia attribútumait, amelyek kifejezik az örök és végtelen lényegét [...]. Teremtett természet pedig mindazt értem, ami Isten természetének, vagyis isten bármely attribútumának szükségszerűségéből következik, azaz Isten attribútumainak valamennyi módusát. [...] A szubsztancia kifejezi magát az attribútumokban – ez a teremtő természet, az attribútumok pedig kifejeződének a módusokban, ez pedig a teremtett természet. Az expresszió logikája szerint a két szint egyenesen fejezi ki, azaz konstituálja Istent, az egyetlen szubsztanciát. Isten létezése tehát, az expresszió második szintjén, maga a »teremtés.«”

⁷ Benedictus de SPINOZA, *Etika*, ford. SZEMERE Samu, szerk. BOROS Gábor, Bp., Osiris, 2001, 166–170.

jelenti, hogy maguk az attribútumok is tartalmazzák vagy fölfogják a móduszok lényegét, mégpedig formálisan, és nem kitüntetett módon. Az attribútumok tehát közös formái Istennek, az ő lényegét konstituálják, és a móduszoknak vagy a teremtményeknek, melyek lényegi módon implikálják őket. Ugyanazok a formák állíthatók tehát Istenről és a teremtményekről, noha a teremtmények és Isten mind a lényegben, mind a létezésben különböznek. [...] Spinoza nem csupán azzal dicsekedhet, hogy a teremtmények szintjére redukálta azokat a dolgokat, amelyeket őelőtte Isten attribútumainak fogtak fel, de egyszersmind azzal is, hogy Isten attribútumainak szintjére emelt olyan dolgokat, amelyeket teremtményekként fogtak fel.⁸ Takács Ádám így foglalja össze Deleuze Spinoza-interpretációjának lényegét:⁹ „Spinoza rendszere az abszolút immanencia rendszere. Isten kifejezi magát a világban, a világ Isten kifejeződése. Isten és a világ korrelatív. Ez a korreláció azonban nem jelenti az Isten és a világ közötti lényeg egyenlőségét, hanem a világ egységét. Az immanencia olyan ontológiát követel, amelyben a szubsztancia és a létezők tiszta egysége tételeződik. A létezők nem Istennel való közelség vagy távolság szerint határozódnak meg, nincs olyan ontológiai rangsor, amely szabályozná egymáshoz való viszonyukat. A lét egyenlően van meg minden létezőben. A lét immanenciája visszautasít minden külső és belső transzcendenciát, az elemek közötti minden értékrendet, a világ bármilyen hierarchikus fogalmát. Spinoza számára a természet maga ez az immanens egység.” Majd, Alexandre Koyré idézve¹⁰ – még azt is hozzáteszi: Spinoza (és Leibniz) eljut „a zárt világtól a végtelen univerzumhoz» vezető úton egy végtelen és immanens világrénd kialakítása felé.” Az aktivizmus világszemlélete is leírható nagyjából ezen a módon, a transzcendencia és a hierarchia a lét elemei között többnyire kiküszöbölődik: a természet dolgai sem többek önmaguknál, minden az, ami valójában, de az ember valamilyen módon, intellektuálisan mégis érzi velük való közösségét (hiszen mindnyájan egyformán részesednek a létből), s így ez az alapjában immanens világ mégis kinyílik számára a végtelen felé: megteremt a kozmikus költészetet. (Tegyük hozzá, az avantgárd lírára a jelölt előtérbe helyezése a jellel – és a szubjektív jelentéssel – szemben amúgy is rányomja hatását, s ez a tény a műben szintén a dologszerű ábrázolást, az immanens nyelvi megfogalmazást erősíti.) A megváltásvágynak¹¹ nincs helye ebben a harmóniát sugalló felfogásban, pláne, hogy Spinoza teljes rendszere az amor Dei intellektualis fogalmába fut ki: ez nemcsak szellemi gyönyör, hanem a létezés öröme is, az élet örök törvényében és az örök harmóniában való megnyugvás. Voltaképpen ez jellemzi az aktivista versek alapérzését is, ugyanis az azok alapvetően materialista jellegű, természet-filozófiai értelemben vett panteizmusában a vallásos értelemben vett megváltásvágyat, az üdvözülés-gondolatot felváltja a valódi emberi méltóság elérésére, a kollektív individu-

⁸ Gilles DELEUZE, *Spinoza és a kifejezés problémája*, ford. MOLDVAY Tamás, Bp., Osiris, 2000, 46–47.

⁹ TAKÁCS Ádám, *Immanencia és etika: Tanulmány Gilles Deleuze Spinoza-interpretációjáról = Spinoza-tanulmányok*, szerk. BOROS GÁBOR, Bp., Áron Kiadó, 1994, 23–41.

¹⁰ Alexandre KOYRÉ, *From the Closed World to the Infinite Universe*, Baltimore, The Johns Hopkins Press, 1957.

¹¹ Például Lesznai Anna panteizmusára – melynek forrását Lukács Plótinosz filozófiájában jelöli meg – igen erősen jellemző ez a megváltás utáni vágy.

um (aki az önmaga és mások felemeléséhez való képességet a természet elemeinek erejéből nyerő messiás) magaslatába emelkedésre törekvés. Lásd például a következő verset: Kassák: *Nyár-orcheszter, Örömhöz, Himnusz*, Komját Aladár: *Kiáltás* stb.

Túllépve Spinozán: mint láttuk, Mácza a 17. századi filozófus nézeteit Haeckel monisztikus filozófiájával kapcsolja össze. Haeckel¹² a materializmust és a metafizikát ötvözi a természetfilozófiával, és az empirikus természettudományokból (antropológia) kiindulva a kozmológiához, majd a teológiához jut el. Állítása szerint a modern természettudós panteista, a természetben és a szubsztancián belül „erőként vagy energiaként” mindenütt jelen levő, intra mundis lényt lát Istenben – a teista ellenében, aki az Istent extra mundis személyként fogja fel. Haeckel monisztikus nézetei (emellett pedig Ostwald energiátana)¹³ hat Singer Henrikre is, akinek *Világnézet* című könyvét éppen a Ma adja ki 1916-ban. A könyv, melynek fő gondolatát alcímével (*Az érzésnek meg a legáltalánosabb természettörvényeknek kiterjesztéséről az élő és a holt anyagra*) remekül összefoglalhatjuk, főként a Bahr által az impresszionizmus filozófusának kikiáltott Mach nézeteit támadja: „De ami ellen sok természettudós (Mach) leginkább erősködik, az a fizikokémiai törvényeknek és fogalmaknak antropomorf képzetekkel való összevetése; mi pedig értekezésünkben teljes általánosságban éppen ezt az összevetést vittük keresztül. S dacára az ellenvetéseknek, az új fizikai fogalmakat alkotó fizikusok és kémikusok érezhették a természettörvények fogalmainak közösségét pszichikai fogalmakkal, mert különben nem nevezhették volna az erőt erőnek, a potenciált potenciálnak, az ellenállást ellenállásnak, sőt a maguktól lefolyó folyamatokat »önként« lefolyóknak! S egységes az Univerzum anyagban és szellemben, élőben és holtban egyaránt!”¹⁴ Singer elgondolása, miszerint az érzés és gondolat lefelé, az élettelen világ felé, a determináló, képleteken alapuló természettudományos törvények pedig az élőlényekre, s így az emberre hatnak, továbbá ennek folyománya, hogy a legmagasabb és örök gyűjtőközség a „földön és világűrben levő anyagok (holtak és élők) közössége”, indirekt módon megjelenik a panteisztikus aktivista költészet egyes poétikai jellemzőiben is: egyrészt az élettelen dolgokat elevenként kezelő, sok megszemélyesítéssel dolgozó stílusában, másrészt az embert eltárgyasító, azt gyakran kémiai elemekre és fizikai erők összzhatásaként elemző leírásaiban. Példaként említhető ez utóbbi szemléletmódra Komját Aladár *Én* című verse (Komját testvére egyébként Singer Henrik jó barátja volt, minden bizonnyal így került a természettudós kapcsolatba a Mával).

Felváztoltuk tehát az avantgárd panteizmusának szellemi forrásait, bár természetesen világos, hogy ezek a filozófiai, illetve természettudományos munkák nem jutottak el minden aktivista kezébe: valószínűleg igen gyakran az egymásra hatás, az egymás megihletése hatott legerősebben (illetve a külföldi, főleg a német példák), másrészt az is lehetséges, nem egyszer a megszokottal ellentétes irányban, vagyis az adekvát filozófiai műre való utólagos rátalálásként működött a költészeti–filozófiai párhuzam.

¹² HAECKEL Ernő (Ernst HAECKEL), *Világproblémák: Népszerű tanulmányok a monisztikus filozófiáról*, ford. IVÁN Imre, SZABÓ Sándor, Bp., Vass, 1905.

¹³ Lásd pl. Wilhelm OSTWALD, *Energetische Grundlagen der Kulturwissenschaft*, Leipzig, 1909.

¹⁴ SINGER Henrik, *Világnézet*, Bp., Ma kiadása, 1916, 15.

Az avantgárd irodalomban – különösképpen a lírában – a panteizmus tematikusan leginkább kozmikus, végtelen világszemléletként fordítódik le. A végtelenség érzete ezekben a panteisztikus versekben kétdimenziójú (időben és térben egyaránt hat); ami az időbeli kiterjesztést illeti, annak a jövő felé irányuló vonala lesz a legjelentősebb; térben pedig az avantgárd szétnyitja a perspektívát. Ez többnyire függőleges irányba történik: a nap, az ég felé, olykor egyenesen a csillagokig, ki a világűrbe, a természet elemeinek felfelé mozgásával vagy valamiféle felfelé való nyúlással, felgyűrődéssel.¹⁵ A vertikális irányú mozgásnak a motívumai a hegycsúcs felé emelkedés; a dobás, a repülés vagy a kiáltás a nap felé (az utóbbi „műfajjá tett változata” a például naphimnusznak tekinthető Kassák *Naparaköszöntője* vagy a már említett *Himnusz* című verse); illetve függőleges tárgyak: a póznák, az oszlopok, a kikötő árbocai, a „lombárbóc”¹⁶ stb. Mindamellett – bár kisebb mértékben, és szinte mindig az előbbivel együtt – a vízszintes terjeszkedés is szerepet kap ebben a lírában, a szabadságot, a korlátok nélkülségét szimbolizálандó. Ha az említett verseknél maradunk – hozzátevé, hogy bármelyik költőtől idézhetnénk, és az említett szerzők életművében sem ezek az egyedüli példák a panteista szemléletre¹⁷ –, Kassák az *Örömhözben* egyszerre említi „a rónák kiserkedt zöldjét” és a „hegyek fehér gleccserét”, a *Himnuszban* pedig az ég felé kiáltással párhuzamosan a földön való nyújtózás lesz a másik fontos aktus: a fölfelé hatoló mozgás időbeli végtelenítésbe megy át („mint valami roppant szerszám zengve szól / s csattogó kedved teljesedjen az időbe!”), a test nyújtózó mozdulata pedig határokat nem ismerő vízszintes térfoglalással absztrahálódik, mely így az amerikai prériket, az ázsiai dzsungelket érinti. Az avantgárd líra végtelenné tágítja a teret, viszont a természet ábrázolásához felhasznált motívumaiban kifejezetten anyagszerű marad: leggyakrabban előforduló materiái a mitológiai alapelemek (föld, ég, levegő, tűz) illetve a tényleges kémiai elemek (rádium, higany), a földrajzi-csillagászati képződmények (hegyek, rónák, folyók illetve a nap, a bolygók: a kozmosz), továbbá a növények és állatok. Így – e végtelenség ellenére – talán a spinozai elvnek megfelelően immanens marad, és csak ezen immanenciának köszönhetően utal valami másra, valami többre: a Létre, az Éltre, bármit is értsen rajta.

Talán erőltetett magyarázatnak tűnhet (hiszen az impresszionizmus is kedveli a nominalizmust és az egymás mellé helyezett képeket), ugyanakkor mindenképpen meggondo-

¹⁵ Lásd erről még: BORI Imre, KÖRNER Éva, *Kassák irodalma és festészete*. Idézi KOVÁCS József, *A megváltásesszme a forradalmi avantgárd költészetében és festészetében = Mítosz és utópia: Irodalom- és eszméletörténeti tanulmányok*, szerk. ILLÉS László, JÓZSEF Farkas, Bp., Argumentum, 1995, 44–65.

¹⁶ „Csoda! Csoda! Csoda!

S a füveken cincog a nótás

S a vizen táncol a nap.

S a hegyen sudaras, feszítő lombárbócok

csiklandják a vérfoszlányos eget.” (BARTA Sándor: *A sárgunyhók útrakelt lakói.*)

¹⁷ Kassáknak csak a *Hirdetőszlappal* című kötetében az említett darabok mellett példaként idézhetnénk a *Jó annak, aki korán kel*, a *Fiatallányok mennek át az utcahosszon*, a *Júliusi földeken*, a *Májusi tánc*, a *Nyár-orcheszter*, a *Kompozíció*, a *Naparaköszöntés* című verseket.

landó:¹⁸ az aktivista líra – minthogy a domináns expresszionista vonások mellett a futurizmusra jellemző szimultanista technikát és a kubista síkokra bontást is beolvasztja poétikájába – éppen eszközeit tekintve rendkívül alkalmassá válik a panteizmus képi megjelenítésére, hiszen a szimultanizmus és a kubista megoldások is egyforma jelentőséggel felruházva és egymás mellé helyezve jelenítenek meg embert és környezetet, dolgokat és élőlényeket. A szimultanizmus a térben távol eső, de időben egyszerre történő cselekvéseket és eseményeket (és azok alanyait) kapcsolja össze; a „kubista” líra pedig a valóságot elemeire bontja, s azokat geometriai és színbeli hasonlóságuk alapján újracsoportosítja, ezáltal a látványt tekintve távol eső dolgokat mos össze – egyébként mindkét technikát jól kiegészítheti az aktivisták által kedvelt egyszavas mondatokból álló nominalista stílus is (Újvári Erzsé: *Próza I*, Kassák: *Júliusi földeken*).

Az utóbbiból idézem:

„Monumentalitás,

Kék-kék-kék.

Vízszintben sárga, geometrikus táblák.

Szél. Hő. Földszag.

A nap csurog

s a sárga táblák visszadobálják a vörös napot.”

NEMES NAGY ÁGNES GYERMEK- ÉS FELNŐTT KÖLTÉSZETÉNEK
KAPCSOLATA

1. A gyermekköltészet megújulásának líratörténeti jelentősége

„Irodalomtörténeti vákuum után útkeresés kényszerpályán.” – Így jellemzi Kulcsár Szabó Ernő a közelmúlt magyar irodalmának történeti áttekintésében az 1960-as évek első felétől 1979-ig tartó időszakot.¹ Korszakolását elsősorban az írói-költői beszédmód változására építi, s megállapítja, hogy ennek az útkereső szakasznak a legjelentősebb újdonságait a líra hozza, amely először tud szakítani a költőnek a klasszikus modernségben kialakult alanyi szituációjával. A meghaladási kísérletek egyike az objektív lírára törekvés, a másik a személyiségnek a lírai én-szerepekben való teljes feloldódása. Azaz a költői nyelvben az elszemélytelenedést vagy a személyiség multiplikációját figyelhetjük meg. A korszak, azaz a megújulás két reprezentánsa természetesen Weöres Sándor és Nemes Nagy Ágnes.

A modern magyar gyermekköltészet kutatójának feltűnhet, hogy ez az az időszak, amikor a magyar gyermekköltészet nagy felvirágzása elindul, sőt a paradigmaváltást jelző két személy is ugyanaz, mint aki a gyermekköltészet megújulását hozta. Weöres Sándornak hosszú idő után első új kötete *A hallgatás tornya* című (1956) volt, amely – más kontextusban ugyan – újra közölte a *Gyümölcskosár* (1946) és a *Bóbita* (1955) gyermekverseit. Továbbá ugyanezen kötetben olvasható a *Magyar etűdök* első és a *Rongyszőnyeg* második változata,² amely későbbi gyermekvers-kötetek (*Zimzizim*, *Tarka forgó*) alapjául szolgál, és sok, korábban írt vers is újra megjelenik (pl. az 1931-es *Szán megy el...*, az 1935-ös *Galagonya*, az 1937-es *A tündér*). Weöresnél tehát teljes integritásban vannak ezek a versek az addigi életmű egészével, s ezért azt is mondhatnánk, hogy a korszakhatárt jelentő újrakezdés nála nem is evvel a kötetel, hanem a korábbival: a *Bóbitával* (1955) történt meg. Nemes Nagy Ágnesnél a helyzet annyival bonyolultabb, hogy ő (egyetlen verstől eltekintve) „felnőtt kötetekben” nem közli gyermekverseit. Ám az újramegyszóolás és a gyermekvers-kötetek publikálása nála is igen közel esik egymáshoz. Tizenegy évi hallgatás után 1957-ben adta ki a *Száravillám* című kötetét, s ezután két gyermekvers-kötet következett: az *Aranyecset* 1962-ben, majd a *Lila fecske* 1964-ben, s ezeket követi majd a *Napforduló* című kötet 1969-ben. Gyermekversei folyamatosan jelennek meg a lapokban 1960-tól kezdve.

¹ KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A magyar irodalom története 1945–1990*, Bp., Argumentum Kiadó, 1993, 37.

² WEÖRES Sándor, *A hallgatás tornya: Harminc év verseiből*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1956, 143–162, 283–292.

Az időbeli egybeesést – véleményem szerint – nem tekinthetjük pusztá véletlennek, s keresni kell az összefüggéseket. Ha az adott pályaszakasz „gyermek- és felnőtt verseiben” sikerülne formális vagy motivikus összecsengéseket felismerni, alighanem meglelénének az azok mögött álló világszemléletbeli rokonságot is. Megkockáztathatnánk azt is, hogy a Kulcsár Szabó által nagy jelentőségűnek tekintett beszédmódváltás, amit ő az *irodalmon belül* a többi műnemhez képest a *líránál* vél elsőnek felfedezni (a különböző líramodellekben fáziskülönbségekkel), az a *lírán belül* talán épp a *gyermeklírán*ban kezdődött el.

Felvethető, hogy periférikus helyzete miatt a gyermeklíra változásának jelentősége kisebb, és az egybeesésre hivatkozva nem szabad önkörét meghaladó szerepet tulajdonítani neki. Nos, Nemes Nagy Ágnesnél talán lehet mondani, hogy azért él a gyermekköltészet nyújtotta lehetőséggel, mert másképpen nemigen szólalhatna meg az adott körülmények között, s hogy éppen ezért semmit nem jelent, hogy gyermekköltőként való fellépése nagyjából egyidejű „második beérkezésével”. S valóban, ha azt nézzük, hogy gyűjteményes kötetét szerkesztve hogyan összegzi életműve egészét, úgy tűnik, hogy abban nem tekinti teljesen integráns résznek a gyermekverseket. Az alábbiakban mégis bizonyítani szeretném a két elkülönített műcsoport szoros összetartozását, s ezzel azt is, hogy a gyermekköltészet felé fordulás oka nem egyszerűen a külső körülmények kényszere volt, hanem belső hajlam is. A megújulásnak lehetett kísérleti terepe, próbája a gyermekvers, s van okunk arra, hogy a költői paradigmaváltás jeleit már ebben is keressük.³

2. A gyűjteményes kötet és a költő nyilatkozata ellentmondanak egymásnak

Nemes Nagy Ágnes verseinek gyűjteményes kötetei nem tartalmazzák gyermekverseit. Így például az Osiris Kiadó 1997-es kötete sem, melynek utószavában Lengyel Balázs a következőket írja: „Gyerekköztűket [...] ez a kötet – nyomatékkal hangsúlyozzuk – nem tartalmazza.”⁴ Mivel e kötet is a költő jóváhagyásával született korábbi gyűjteményeken alapszik, ezért számomra ez annak jele, hogy bár nem tartotta méltóságán alulinak gyermekversek írását, de költői életműve szerves részének mégsem tekintette, s a „felnőttversek” kontextusában zavarónak, nem vállalhatónak érezte, annak ellenére, hogy egy időben ezek publikálása jelentette számára az egyetlen nyilvános megnyilatkozási lehetőséget.

Kötetszerkesztői eljárásának némileg ellentmond a költő egyik vallomása a gyerekversekről: „...rájöttem, hogy a gyermekvers: műfaj. Itt lehet valamit csinálni. Híve vagyok annak, miszerint a jó gyerekvers is ugyanolyan verscsírából indul ki, mint a valódi vers.

³ A motivikus elemek rokonságát felismerte és leírta már előttem Tarbay Ede is, aki gyermekirodalomról szóló könyvében megállapítja Nemes Nagy gyermekverseinek a felnőtt versekkel való rokonságát. (A könyv más helyén megteszi ugyanezt Pilinszky János gyermekkötetei kapcsán is.) TARBAY Ede, *Egy adósság törlesztése, Rétegek* = T. E., *Gyermekirodalomra vezérlő kalauz*, Bp., Szent István Társulat, 1996, 279–287, 287–295.

⁴ LENGYEL Balázs, *Utószó* = NEMES NAGY Ágnes *Összegyűjtött versei*, Bp., Osiris Kiadó, 1997, 303.

Csak a feldolgozási módja, az előadási módja más. És hát ott is el tudtam játszani millióféle formával, rímmel, a magyaros ritmus meg a mértékes ritmus összecsengetésével, ahogy Weöres Sándortól tanultuk mindannyian. De éppen azért, mert ennyi mindent belerakhattam a fordításba, a gyerekversebe, ebből a formai játékoságból a verseimre szinte semmi sem maradt. [...] Próbálkoztam bizonyos énekhangra írott versekkel is. Nem ez volt az igazi út, bár nem bánom ezt sem. Inkább az volt, ami főleg a *Napforduló* című kötetemben található.”⁵ (A költő itt leginkább az *Énekhangra* című ciklus verseire gondolhat.) A költő tehát elismeri a gyermekvers értékeit, ugyanakkor azonban élesen meg is különbözteti a „valódi versektől”, mint nem „csirájában”, de a megformálás szintjén attól eltérőt. A gyakorlatban pedig – mint láthattuk – mellőzi, másodlagos helyre sorolja őket életművének rendezése során.

Végül hadd említsem meg, hogy a kötet szerkesztés során megint csak ellentmond annak is, hogy kizárná életművéből a gyermekverseket, meg annak is, hogy a valódi vers és a gyermekvers tényleg különbözne. Gyermek- és felnőtt-kötetében különböző címmel szerepel ugyanaz a vers: a *Napforduló*ban és az *Összegyűjtött versekben* *Címer* címmel, a gyermek-kötetben pedig *Gólya az esőben* címmel. Itt szinte csak a kontextus különbözik, s avatja az egyik esetben „valódi”, a másik esetben gyermekverssé ugyanazt a művet. (A címen kívül egyébként még egy kifejezés eltér: „Vékony-paraszt pelikán” szerepel a *Címer* 13. sorában, „mint egy bátor pelikán” áll a gyermekvers megfelelő helyén.)

A következőkben azonban szeretném bizonyítani, hogy a költő ellentmondásos álláspontja ellenére milyen mély és termékeny az a kapcsolat, amely az egy időben születő gyermek- és felnőtt versek között fennáll.

3. Az objektív líra és a gyermekköltészet összefüggése

A *Szárzavillám* verseinek keletkezése idején (1946–57) alakult ki, majd a *Napforduló* verseinek keletkezése idején (1957–67) továbbfejlődött az a mással nem összetéveszthető, egyéni, eredeti Nemes Nagy Ágnes-költészet, amelyet alapvető nyelvi-poétikai jellegzetessége alapján objektív lírának nevezett el maga a költő. Az objektív líra fogalmát Nemes Nagy Ágnes a következőképpen fejtette ki: „Jellegzetesség bizonyos ellipszis-tömeg, mondom a kihagyások tömege. Még ennél is sokkal fontosabb: az első személy kiemelése a vers középpontjából. [...] Másutt van a költői én, mint ahogy azt a romantika óta megszoktuk. Azután: lényeges itt a tárgyoknak – ez már sajátosan az objektív lírára jellemző –, a fogható, látható, tapasztalható tárgyoknak és helyszíneknek a fontossága a versben, amelyek tartalomhordozóvá válnak...”⁶

⁵ NEMES NAGY Ágnes, *Látkép gesztenyefával (Beszélgetés Kabdebó Lóránttal)* = N. N. Á., *A magasság vágya: Összegyűjtött esszék*, Bp., Magvető, 1982, II, 435.

⁶ *Uo.*, 428.

A költő szakít a magyar költészet személyes-pszichologizáló hagyományaival. A szubjektum és a versek ábrázolt tárgyi világa közötti kapcsolat alapvetően megváltozik.⁷ Az ábrázolás tárgya nem valami másért, nem a hozzákapcsolódó élmények háttereként, bázisaként, sem pedig valami más tárgy, jelenség, fogalom jelölőjeként áll a helyén, hanem a versbeni megmutatás értelme magának a tárgynak, a helynek a megmutatkozásában van. A költő így vall erről: „Vannak helyek, amelyek nem eseményeik által nevezetesek. Nem valami tényleges vagy szubjektív dolog teszi őket fontossá, hogy itt meg itt ez meg ez történt, vagy történt velem. Nem. Önmagukban hordanak valamiféle jelentést. Ezt a jelentést jobb híján szakrálisnak is nevezhetném. [...] Én a ribizkebokorban is érzek bizonyos fajta szakralitást. Talán úgy mondanám: valamiféle jelentőség, valamiféle fontosság, aminek a voltaképpeni tartalmát megnevezni nem tudjuk. Úgy gondolom, ez a jelentőségteljes élmény, amely fogalmilag, sőt esztétikailag nem meríthető ki, jellegzetes lírai élmény.”⁸

A költő lát, felfedez és elmond, megrajzol, megmutat. Ez az új Nemes Nagy Ágnes-versek alaphelyzete, a szükségszerűen háttérbe szoruló lírai én attitűdje. A szubjektív élményszerűség elvetése azonban nem jelent ridegséget, hűvös magatartást. Sőt. Éppen arról van szó, hogy e szemléletmód által minden felértékelődik, a legérzékletlenebb, lát-szólagos jellegtelenségben nyugvó tárgyi világ is megelevenedik, és pedig a szemlélő elfogulatlan érdeklődése, meglátása által.

Hogy az ismert, köznapi dolgokban a szemlélő felfedezze az egyedit, a megismételhetlent, a dolog létezésének önmagában való értékét, ahhoz újra kell tanulni mindazt, amit a világról tudunk, újra kell tanulni azt, ahogyan a világot látjuk. Ezért állította a költő *A Föld emlékei* című, összegyűjtött verseit tartalmazó kötete élére a *Fák* címűt. Ennek első két sora magában foglalja a Nemes Nagy Ágnes-i költészet e legfőbb jellegzetességét:

Tanulni kell. A téli fákat.
Ahogyan talpig zúzmarások.

A vers egy változatában⁹ a folytatás az anaforikus ismétlődésekkel és sajátos leltárával még jobban kiemeli a világtanulás követelményét:

Tanulni kell. A téli fákat.
Ahogyan talpig zúzmarások.

Tanulni kell. A nyári felhőt.
A lobbanásnyi égi-erdőt.

⁷ A Nemes Nagy-i allegóriáról lásd SCHEIN Gábor, *Nemes Nagy Ágnes költészete*, Bp., Belvárosi Kiadó, 1995, 41–42.

⁸ *Látkép gesztenyefával*, i. m., 365.

⁹ *Tanulni kell. A New York-i Hétvégi Magyar Iskolának ajánlom húszéves jubileuma alkalmából*, 1979 = N. N. Á. *Összegyűjtött versei*, i. m., 254.

Tanulni kell mézet, diót,
jegenyefát és úrhajót,

...

ami világít, ami jel:
tanulni kell, szeretni kell.

A látás, a meglátás, az észrehevés motívumia számtalan gyermekversben is ott van, s
mindben a meglátás, az észrehevés lényegformáló élmény:¹⁰

Találtam egy falevelet... látom nagyobb, mint az arcom (*Gesztenyefalevél*)

Láttam este úrhajót... (*Úrhajók és jegenyék*)

Hogy mit láttam? elmondhatom. / De jobb lesz, ha lerajzolom. (*Nyári rajz*)

Tárt ablakban ültem én / sűrű esőt néztem én (*Gólya az esőben*)

Láttam, láttam, lappantyút... (*Láttam, láttam*)

Egyszerre a híd alatt / megláttam egy madarat ... / ... És azóta szemlehnünya / minden
este látom újra (*Fekete hattyú*)

A motívum kapcsán több, a gyermeki világlátásról szóló gondolat eszünkbe juthat.
Vegyük például Pilinszky Jánosnak *A gyerekkor fái* című esszéjét:

„A gyerekkocsi sátra alól egy néma csecsemő figyel egy néma fát.

Olyan ez a fa, mint egy óriás dajka, első tanító. Minden levele egyforma: csecsemőko-
runkban ő oktat minket a világ, a létezés beszédére. És csak egy csecsemő figyelme lehet
oly erős, hogy ezt a beszédet meg is értse. Később figyelmünk lankad, s a fák szavait
elfelejtjük. De mégse egészen.

Mert mit is »mond« egy fa egy csecsemőnek? Pontosan azt, ami kimondhatatlan. De
ez a kimondhatatlan és néma nyelv mégis létezik, sőt minden lehetséges beszéd közül
a legerősebb. Arról szól, hogy a világ van. Ez az egyetlen hatalmas szó alkotja egész szótár-
rát. Később a világ arról beszél majd, hogy ami van, miként és milyen formában van. Ez
a beszéd már kimondható, tengernyi szóból és végtelen mondatból áll. Ez a világ másod-
dik nyelve, a felnőttkor beszéde, mely lassan-lassan feledésbe meríti az első néma beszé-
det.»¹¹

Nemes Nagy Ágnes gyermekversei többnyire szintén a gyermek lassú, szemlélődő,
töprenkedő, meditatív magatartását, a közvetlen tapasztalás, a differenciálatlan megisme-
rés mentális élményét idézik meg. Azt, hogy a „semmiségek”, az értéktelennek, a megfi-
gyelésre általában érdemtelennek tekintett dolgok nagyobb, elmélyültebb figyelmet kap-
nak a gyermeknél. A *felértékelődő kicsiségek* fölött mint kincstárának drágaságai fölött
tart szemlét, leltárt Nemes Nagy Ágnes lírai hőse a *Mennyi minden* című versben:

¹⁰ A versek lelőhelye: NEMES NAGY Ágnes, *Szökökút*, Bp., Móra, 1979.

¹¹ PILINSZKY János, *A gyerekkor fái*, Új Ember, 1974. aug. 11.; későbbi megjelenés: P. J., *Szög és olaj*,
Bp., Vigilia Kiadó, 1982, 363.

Cipőfűző, pléhdoboz,
fenyőfáról két toboz,
szódásüveg cserepe,
gesztenyefa levele,
zöld csigák, zöld kövek,
fű-alatti bőrövek,
gerle tolla, kréta, gyufa,
fényképen a Verne Gyula,
és a többi de szép, de szép!

Ezek,

azok,

izék,

mizék.

Bámulok csak ennyi kincsen:

mennyi minden, mennyi minden!

A *Szökőkút* című kötet első (*Budai utca* című) ciklusának minden versében hol nyilvánvalóbban, hol rejtettebben e szemlélődő magatartást fedezhetjük fel.¹²

A ciklus verseinek tárgyi-természeti világa a keletkezés korabeli kertvárosi környezet, a békés polgári világ, ahonnan még nem száműzték egészen a természetet. A versekben mindig személyesség, élményszerűség érezhető. A versekben egy gyermek beszél, az ő szemével látjuk ezt a világot. Őt magát közvetlenül nem ismerjük meg, csak gondolatvilágát, képzeletét, s valójában ez a verseknek az igazi témája, nem az általa elmesélt, leírt tárgyak, jelenségek, jelenetek.

A világlátás attitűdjében a költő egykorú gyermek- és nem gyermekköltészete azonos. Ez az attitűd határozza meg beszédmódját, csakhogy a gyermekversekben explicite is belezajzolódik a világközvetítő, a beszélő maga. A gyermekversekben ezért az érzelmi érintettség jelei jobban megragadhatók, mint a nem gyermekeknek írt versekben, ahol a befogadó számára ez sokkal áttételesebben érzékelhető. Az érzelmi fűtöttséget a *nem* gyermekversek egyszerre lepezik és árulják el. Rejtett feszültség munkál bennük, mely az objektivitás és a személyes érintettség kifejezésének ellentétéből fakad.

Alighanem ezt az ellentmondást érzékeli Lengyel Balázs, amikor korabeli költészetét így jellemzi: „...háttérbe szorul a közvetlen líraiságnak megszokott gyakorlata és a meghatározó versekben tárgyiasult, [...] úgynevezett objektív lírában jelenik meg a hűtöten is forró személyes élmény.”¹³

A rejtőzködésnek és az érzelmességnek ez az ellentmondása a gyermekversekben nincs meg. A versben a látó és az elbeszélő közvetítő sokkal érzékelhetőbben jelen van. Igaz viszont, hogy a gyermekvers szükségszerűen az objektiválás legalapvetőbb eszközeivel is együtt jár: a szerepöltéssel, valamint a dal-műfaj hagyományainak szigorúbb

¹² A ciklus elemzését közöltem a *Könyv és Nevelés* 3 (2001)/2. számában. Kiemeltem foglalkoztam benne *A titkos út* cíművel.

¹³ A fenti jegyzetben említett *Utószó*ból.

megtartásával, s ezek által a szubjektivitás, az alanyi költőiség kondicionáltsága ugyan-
csak elkerülhető.

4. „Gyermek- és felnőtt versek” intertextuális összefüggései

A *Napforduló* című kötet *Énekhangra* ciklusából emelem ki *A visszajáró* című verset,
minthogy feltűnő összefüggéseket mutat a gyermekversekkel.

Ez volt az asztal. Lapja, lába.
Ez volt a drót. Ez volt a lámpa.
Pohár is volt mellette. Itt van.
Ez volt a víz. És ebből ittam.

És kinéztem az ablakon.
És láttam: ferdén hull a pára,
nagy, égi fűz lógatja ágát
az esti rét sötét tavába,
és kinéztem az ablakon,
és volt szemem. És volt karom.

Most széklábak körül lakom.
Minden tárgynak térdéig érek.
Akkor vállal vágtam a térnek.
S mennyi madár volt. Mennyi tér.
Mint egy szélfújta lángfűzér
szirmai, tépve és lobogva
szálltak, rajokban susterogva,
egy dobbanással szerterántva,
mintha egy szív madár-szilánkra
pattanna szét, repülne szét –
ez volt a tűz. Ez volt az ég.

Elmegyek. A padlólapot
ujjal érintgetném, ha tudnám.
Alacsony léghuzat, az utcán
húzódok. Nem vagyok.

Ez a vers a „fordított felnövés” története. De hogy az, az igazából csak a költő gyer-
mekverseivel való összevetésben derül ki. A vers első része ugyanis a gyermek „világ-
kompetenciáját” idézi fel, vagyis azt, hogy az ember otthonaként tudja, bírja a világot.
Ezt a kompetenciát pedig a költő gyermekverseinek toposzaival, motívumaival, kifeje-

zés-formáival közli. Ily módon a gyermekversek szinte értelmezik a „valódit” (a költő terminusa¹⁴). Milyen összefüggések vannak?

A vers kezdetén álló leltár nagyon hasonló a verssel nagyjából egyidős gyermekvers, a *Nyári rajz* középső részével:

 Ez itt a ház, ez itt a tó,
 ez itt az út, felénk futó,
 ...
 ez itt gyümölcs, ez itt madár,
 ez itt az ég,
 ez itt a nyár.

Még jobban összecseng *A visszajáró* a *Nyári rajz* végével:

 Nézegetem, ha hull a hó:
 ez volt a ház, ez volt a tó.

A létege időváltása – mint változó elem a változatlanok között – kiemeli a leltárban a leltárhiányt, a veszteséget.

A második versszak a nézés, a nézelődés magatartását idézi fel, amely a gyermekversekben szintén gyakori. A nézést felfoghatjuk a birtoklás kifejezésének is:

 ...mérem a téli éjszakát.

 Mint birtokát
 a tulajdonosa.

(József Attila: *Téli éjszaka*)

A nézés, a nézelődés sok példáját idéztem fentebb Nemes Nagy Ágnes gyermekverseiből. Ott nem szerepelt az, amely *A visszajáró*hoz legközelebb esik, a *Címer*:

 Tárt ablakban ültem én,
 sűrű esőt néztem én,
 hullt az eső szürkén,
 hullt az eső feketén.

(*Címer* – illetve *Gólya az esőben*)

A harmadik versszak első két sora a gyermeknek a felnőtt világ tárgyai közötti megalázó aránytalanságát, végső soron a gyermek otthontalanságát idézi. Azt, amiről Szabó Lőrinc így írt:

¹⁴ NEMES NAGY, *Látkép gesztenyefával*, i. m., 435.

...ahogy lekuporodtam,
úgy kelt föl rögtön a világ:
tornyok jártak-keltek köröttem
és minden láb volt, csupa láb,
és megnőtt a magas, a messze,
és csak a padló volt enyém,
mint nyomorult kis rab mozogtam
a szoba börtönfenekén.

(Szabó Lőrinc: *Lóci óriás lesz*)

Csakhogy Nemes Nagy Ágnes versében az időrend fordított: itt a hajdani én az, aki „vállal vágott a térnek”.

A másik elmúlt, meghaladott élmény a világ gazdagságának élménye, amelyet a szerte repülő madársereg jelképez.

S mennyi madár volt. Mennyi tér.

...

mintha egy szív madár-szilánkra
pattanna szét, repülne szét –
ez volt a tűz. Ez volt az ég.

Az allegóriában egyszerre van jelen a külső, a belső és a kozmikus sok-ság, gazdagság, értéktelítettség, természetesen mint az elmúlt állapot jellemzője.

A gyermekversekben a madár-motívum közvetlenebbül, ha úgy tetszik, tárgyilagosabban van jelen. A *Szökőkút* című kötet *Madarak* ciklusának első három verse: a *Madarak*, a *Cifra palota* és a *Szökőkút* mind ezt példázza.

Mennyi fényes, szép madár! (*Madarak*)

Talán szökőkút szökik ki sorban,
ezer szökőkút, ezer bokorban? (*Szökőkút*)

A tágasság és az otthonosság látszólag ellentmondó érzése egyszerre fogalmazódik meg a *Cifra palotában* (amely valójában egy madarak lakta gesztenyefa).

Csupa kuckó, csupa tér

...

Zárva van, tárva van,
aki itt él, szárnya van.

Ugyanez az élmény a költőnek a gyermekkoráról szóló nyilatkozatában is előkerül: „Ez a rejtettség, ez a kuckószerű lét, mit én ott a bokor alatt játszadozva átéltem – min-

den gyermek élménye. De még valamit hozzáfűznék: nemcsak kuckó volt az, hanem ugyanakkor tágasság is. Mert bármikor beleláltam a nagy-nagy, hosszú fasorba, amely végighúzódtott a kerten, egyszerre volt ott jelen a rejtettség, védettség és valami nagy panoráma.”¹⁵

Ezek a motívumok a gyermekversekben valójában allegóriacsírák. A madár-kép jelentésteltettségét a gyermekversekben kevésbé érezzük, viszont élményszerűbb, érzékletesebb látványban részesülünk. A „felnőtt versben” ezzel szemben nagyobb munkára, intellektuálisabb olvasatra készítetnek az olyan bonyolult jelentéssűrítő összetételek, mint a „madár-szilánk” kifejezés. S valójában a tágasság és az otthonosság érzésének allegóriája nem is könnyen fejthető meg a „felnőtt vers” racionális megközelítési módján. A gyermekverssel való összefüggésen keresztül annál inkább.

A *visszajáró* című versnek és a költő vallomásának a gyermekversekkel való összevetése alapján nem túlzás az alábbi következtetéseket levonni: bár a költő a kötet szerkesztések folyamán a gyermekverseket láthatólag nem tekintette költői életműve teljesen integráns részének, mégis azok szemléletbeli alapállása: a látás és a bemutatás objektívítása, valamint számtalan motívum odakapcsolja őket. Nem meglepő ezért, hogy a gyermekversek a „felnőtt versek” értelmének kibontását intertextuális összefüggésekkel gazdagítják. A líratörténeti jelentőségű beszédmódváltás sajátosan szelídített formában tehát a költő gyermeklírájában is jelen van.

¹⁵ Uo., 364.

BALÁZS MIHÁLY

A KOLOZSVÁRI UNITÁRIUS KOLLÉGIUM 1135. SZÁMÚ KÉZIRATÁRÓL

A kódexre már Keserű Bálint kandidátusi értekezése felhívta a figyelmet. A disszertáció idézi is első bekezdését annak illusztrálására, hogy a Dávid Ferenc halálát követő évtizedek unitárius írásbeliségében jelen van Jacobus Palaeologus, hiszen egy magyar nyelvű értekezés is helyeslően hivatkozik rá.¹ A mű első mondatát egyébként a jeles tudós beírta kolozsvári kockás füzeteinek egyikébe is: a kék tintával kiírt mondat mellé később talán ugyanaz a kéz fekete és piros ceruzás felkiáltójeleket rajzolt. A későbbiekben azonban senki sem foglalkozott a szöveggel, így rejtve maradt egészen kivételes eszmetörténeti fontossága. Az alábbiakban ennek felvillantására teszünk kísérletet.

Hogy mondandónkat követhetővé tegyük, először röviden be kell mutatnunk a kódexet. A 18. századi papírkötéssel ellátott és 43 fóliót számláló negyedré, 220 × 100 mm méretű kódex egyetlen mű ugyanazon kéz által készített másolatát tartalmazza. Mivel az első lap jobb felső sarkából egy rész leszakadt, a mű címe nem olvasható teljesen, de könnyű kiegészítéssel így hangzik: *Az Istennek es az ő Sz[ent] Fianak az Jesus Christusnak igaz esmeretiről, es az Szent Lelek felől valo igaz értelemről iratott t[udomány]*. A 43r-n olvasható megjegyzésből – *Finis huius libri. Colophonem addidi ego Joannes Rethi D[eo] O[ptimo] Maximo aspirante 1615* – értesülhetünk a másoló személyéről és idejéről. A szövegben olvasható, többnyire a bibliai helyeket feltüntető margináliák többsége ugyancsak Réthi Jánostól származik, néhányat ugyanakkor egy másik kéz írt, amely azonosnak látszik azzal, amely ugyancsak a 43r-n egy *Brevis exhortatió*t kezdett írni azon „Krisztus Jezusban szerelmes atyafiai” számára, akik az úrvacsorával akarnak élni. Ez a szöveg nyilvánvalóan töredékes, de nem sikerült megállapítanunk, hogy honnan való, s hogy hány lap utólagos eltávolítása következtében szakad meg az *első* őrszónál.²

Az értekezés gondolatmenetét az alábbiakban összegezhetjük. Első mondata a következő: „Jóllehet Palaeologus Jakab az ő könyvenek kezdeti[ben] kit tizenket napi könynek nevez meg mutatia az haramsagh istenseget emberi talalmaninak lenni, mert ez világi bölcsek nem az Sz. irasnak természet szerint valo foliasabol, hanem emberi gondolatok szerint valo hamis iteletből formáltak az ő magok tisztessenegnek keresesiert.” Az emberi

¹ KESERŰ Bálint, *Vallási ellenzéki törekvések a magyar késő-renaisszánszban*, kézirat, Szeged, 1973, 205, 324.

² *The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca*, compiled by Elemér LAKÓ, Szeged, 1997, No. 1135.

és a mennyei bölcsesség szembeállítását tartalmazza tehát a mű exordiuma. A világi bölcsesség ezek szerint a külső tudományban, a mesterségekben, az emberi találmányokban, a nyelveknek tudásában és a különféle okoskodásokban nyilvánul meg, míg a mennyeknek kezdete Istennek félelme. Kifejti, hogy a szentháromságot kitaláló világi bölcsék a magok tisztességének kereséséért hódolnak az előbbinek, hogy aztán könnyen magokkal rántsák a belső jóság helyett a külső méltóságra figyelőket. Ezt a veszélyt akkor kerülhetnek el az emberek, ha Isten, majd önmaguk igaz megismerésére törekednének, s kiindulópontnak természetesen a helyes istenismeretnek kell lennie, enélkül senki sem indulhat el önmaga megismerésének az útján, s ennek be nem látása s az ebből adódó vakmerőség és a *felfuvalkodottság* akadályozta meg az embereket abban, hogy ott keressék a bölcsességet, ahol van. Igen érdekes módon Lactantiusra hivatkozva jelöli meg szövegünk, hogy hol kell kutakodnunk; az egyházatya vezeti el a Samária-beli asszony történetéhez, hogy aztán Krisztus szavaira hivatkozva is állíthassa: az igaz bölcsességet az Isten az ég alatt való népek közül csak egy nemzetnek adta. Ezt követően nem csupán arról olvashatunk, hogy az üdvösség miképpen származik a zsidóktól, hanem arról is, hogy miképpen voltak ők vakok, amikor nem fogadták el Jézust Messiásnak. „Mind csak ez volt az vetekedes Christus és az zsidók között” – mondja, majd annak ecsetelésébe kezd, hogy a háromság istent vallók, továbbá azok, akik ugyan egy Istent vallanak, de azért Krisztust imádják, miképpen tévelyegnek az írás magyarázatában. Az egyre szakszerűbbé váló szöveg egyik okként „a sidó törvények deakra hamissan valo” fordítását jelöli meg, „mert a pogány bölcsék szinte úgy cselekedtek a tiszta és szent törvénnyel, mint az meli alnak ötvesnek szep fényű araniat adnak kezehez, de ő mint alnak mives el veszen az tizta aranyban s reszet tezen helieben es igi elegiti meg.” Erről persze jó néhány példát olvashatunk, mint ahogy példák illusztrálják a másik okot is. Ez nem más, mint a „hamissan czynalas, avagy hamissan valo construalas”, ami azt jelenti, hogy a bálványozók Krisztusra vonatkoztatnak olyan bibliai helyeket, amelyek egyáltalán nem róla beszélnek. Ezek ellenében kifejti, hogy miképpen kell elkülöníteni a Szentírás értelmezésének három módját, a betű szerinti, a hasonlóság szerinti, amikor „valamely meglött dolgot hasonlo dologra alkalmaztatnak” („ez zsidó móddal drasch szerint, deak móddal allegoria szerint”), továbbá a harmadikat, a kaballa szerinti, amely rendkívül ritka. A gondolatmenetet nem csupán a helyes értelem prioritását erőteljesen sulykoló intelmek („a betű kövesse az ertelmeth s az ertelem legjen veszered”) tarkítják, hanem mintegy illusztráció gyanánt bő kivonatot olvashatunk a János evangélium prologusának egyik magyarázatából is.

A formálisan nem tagolt s a címnek megfelelően Jézus Krisztus igaz ismeretéről értekező, de feszesen megkomponálnak aligha nevezhető szöveg ki-kitér a helyes krisztológia következményeire is. Így nem csupán azt olvassuk, hogy Krisztust nem szabad imádni és segítségül hívni, hanem azt is, hogy „az ő első közbenjárása az apostolok által vegezsttetet es hogi nem az papiroson valo iras legien az uj szövetség, hanem az Isten törvényének a Sz. Lelek által szivekbe valo beirása.” Olvashatunk továbbá arról is, hogy „az evangeliom nem az papiroson valo irás es az apostolok irasi kosztot nincs tob propheticus könyv az Apocalipsisnal es mellyk írásnak autoritasa meny különböszön az

masiktól. Es hogi az Christus orszaglása jövendő es hogi nem menyben hanem ez földön Chanaan foldeben lezen az Szent iras szerint.” A szövegfolyam csupán helyenként sűrűsödik össze kisebb alfejezet-féllévé: így a 19r–v. egy Credo-parafrázist, illetve magyarázatot tartalmaz, amely a Krisztus csodatételeiről írott kisebb értekezésbe megy át, hogy aztán valamiképpen visszakanyarodjon a gondolatmenet az emberi találmányok ostromzásához. A legjelentékenyebb ilyen egység azonban az értekezés utolsó harmadában tapintható ki, ahol ugyan a folytonos elkanyarodás a bálványimádás különféle változatainak szidalmazására csaknem elhalványítja a legfontosabb teológiai téziseket, ám a fundamentumok és a gyökerek tana mégiscsak jól kivehető marad. Itt ugyanis arról olvashatunk, hogy a háromságosok új istent csináltak maguknak, s ily módon megtagadták az igazi létét és törvényének fő fundamentumát, amely úgy hangzik, hogy Isten létezik, s e fundamentumnak négy gyökere van. Ezek a következők: 1. Az Isten szám szerint egy. 2. Ez az Isten kezdet és vég nélkül való. 3. Ez az Isten nem test, de nem is valami testben való erő. 4. Ebben az Istenben nincs és nem lehet semmiféle fogyatkozás, s a világot a semmiből teremtette.

Mondanom sem kell, hogy ezt az Istent állítja szembe a nem imálandó és segítségül sem hívandó Krisztussal. Ezekkel a gondolatokkal ér véget szövegünk, amelynek végén még azt olvashatjuk, hogy „ide ala osztan böven lathacz az angialok dolgarol az második könyvben.” Ezek szerint szövegünk első könyve lehet egy nagyobb műnek, elképzelhető, hogy az élén olvasható cím nem is az egész mű titulusa, hanem csupán egy fejezetéé. De még az sem bizonyos, hogy csupán két könyvből állt ez a munka, hiszen néhány lappal korábban azt jelentette be szerzőnk, hogy Isten igaz ismeretének bemutatása után „akarattianak es követesenek modgiarol is” értekeznek. Legnagyobb sajnálatunkra később azonban mégis úgy gondolta, hogy ezt megelőzően még egyszer csapást mér a Krisztust imádni és segítségül hívni akarókra.

Az itt jelzett további könyvek, illetve fejezetek nem maradtak ránk, ám ami megőrződött, az is elegendő a szövegtípus meghatározásához. Az unitárius vitairodalomban csak kicsit is járatosak számára egyértelmű lehet ugyanis a fenti tartalomismertetésből és idézetekből, hogy olyan értekezésről van szó, amelynek a legközvetlenebb rokonait a Kissolymosi Mátéfi János-, illetve az Árkosi János-kódex őrizte meg számunkra a 17. század elején készült másolatokban, s amelyeket Varjas Béla, Dán Róbert és Máté Györgyi tettek közzé modern kiadásban.³ Ez azt jelentené tehát, hogy újabb szombatos vitairattal lettünk gazdagabbak. A felsoroltakon kívül további jelek is erre látszanak mutatni. A forrásokat célszerűbb lesz majd a szöveg kiadása során számba vennünk, ám annyira már most is megállapítható, hogy a legtöbb szövegrészlet egészen bizonyosan a szom-

³ A *Szombatosok régi könyveiként* is ismert kódexről korábban is több leírás készült. Ezek közül STOLL Bélác a legalaposabb (*A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája*, Bp., 1963, 2002, No. 35), amely feltünteti a korábbiakat is. A prózai szövegek kiadása: *Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, V.*, szerk. VARJAS Béla, Bp., 1970, 485–518; MÁTÉ Györgyi, *A szentírás apológiája a szombatosok régi könyvében = Collectanea Tiburtiana: Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*, Szeged, 1990, 189–207 (Adattár 16–18. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 10); DÁN Róbert, *Egy korai szombatos vitairat*, ItK, 1985, 306–309.

batosság feltalálójának tekintett Matthias Vehe Glirius munkáiból került be az értekezésünkbe. Szerzőnk egyaránt merített a német nyelvű *Mattanjahból* és azokból a latin nyelvű szövegekből, amelyek a Glirius által gondozott krakkói nyomtatványokból származnak. (Elég széles körben ismert, hogy Johann Sommer *Refutatio scripti Petri Caroli* című munkája Theodosius Schimbergius, azaz Glirius igen fontos előszavával látott napvilágot, s az is, hogy egy ilyen előszón kívül egy tőle származó értekezés is olvasható a *Tractatus aliquot christianae religionis* című nyomtatványban.)⁴ Fontos ugyanakkor leszögezni, hogy az Árkosi-kódextől eltérően a cím szerint is ismert Glirius-munkákról nem jutunk újabb ismeretekhez kéziratunkból. Tudni kell ugyanis, hogy Glirius 1576 táján Kölnben elkészítette Jozsef Albo 1425-ben írott *Ikkarim* (*Gyökerek*) című héber értekezésének latin fordítását. A művet nem sikerült nyomtatásban megjelentetnie, s egyetlen, a 20. századot is megért kéziratos másolata a modern Glirius-kutatások megindulása előtt elpusztult Hamburgban a második világháborúban.⁵ Nagyon valószínű, hogy Glirius beépítette e mű több fontos elemét az imént említett latin nyelvű munkáiba, az Árkosi-kódexben azonban olyan részletek is szerepelnek a fundamentumról írt könyvre való hivatkozással, amelyek a nyomtatványokban nem szerepelnek. Dán Róbert mindezek alapján teljesen bizonyosnak veszi, hogy e kéziratot ismerték Erdélyben, ám a mi szövegünk szerzője esetében ezt nem tudhatjuk.

Másfelől ugyanakkor nagyon is szembeötlő értekezésünk kötődése az Árkosi-kódexben olvasható szövegekhez. Így mindjárt az Árkosi János-kódex 1. lapjának verzőján kéziratunkra reflektáló mondat látszik bevezetni egy tételsort: „Az Istennek és az ő szent Fiának az Jezus ismeretiről és az Szent Lelekről való igaz értelemről ugyan ezen könyvben is ide alább igaz tanulságok irattanak es szedegettenek ki az Szent iratokból avagy a bibliabol, melyekből az vagi az kikkől vilagosan megértheti az, ki érteni akarja az üdvösségnek igaz fundamentumát.”

Úgy tűnik ebből, hogy az Árkosi-kódex szövege szinte a mi könyvünk folytatásaként definiálja önmagát: „ezen könyvbennis ide alább”, ugyanúgy hasznos dolgokat olvashatsz, mint a miénkkel legalábbis azonos című előzőben – mondja olvasójának.

Más szövegrészletek összefüggéséről árulkodik a következő. Értekezésünk többször rendkívül hevesen támadja Luthert az embernek a bűnre szabadságot adó megigazulástana miatt, amelynek csak kiteljesítője volt Kálvin, a felfuvalkodott ember az örök választásról szóló iszonyú utálatos tudományával. Szövegünk írója ugyanis így értelmezte a hit általi megigazulásra vonatkozó lutheri tételt, amelynek szerinte legfeljebb csak ideiglenes érvénye volt a tanítványok idejében. De hallgassuk őt: „[Isten] akkor megtérth bynösöknek az ő [Krisztus] nevében valo hitert meghkegjelmezet, kit tü hamissan Luther Marton utan mind ez vilagra ertitek, kiről ez utan vgian egi könyvet irok és megh mutatom, hofi mint az Istent nem ismeritek, szinte igi ebben is teveligettek.” (25r.) Említésre

⁴ Ezeket a szövegeket ismerteti és válogatást is ad belőlük Dán Róbert monográfiája: Robert DÁN, *Matthias Vehe-Glirius: Life and Work of a Radical Antitrinitarian with his Collected Writings*, Bp.–Leiden, 1982, 239–398 (Studia Humanitatis, 4).

⁵ Christopher J. BURCHILL, *Matthias Vehe = Bibliotheca Dissidentium: Répertoire des non-conformistes religieux des seizième et dix-septième siècles*, édité par André SEGUENNY, XI, Baden-Baden, 1989, 163, 202.

méltónak tarthatjuk, hogy az Árkosi-kódex cím nélküli szövegeiből Dán Róbert el tudott különíteni egy olyan nagyobb szövegrészletet, amely kifejezetten Luther megigazulása ellen íródott.⁶

Mindezek alapján elképzelhető tehát, hogy a legszorosabban vett korai szombatos traktátusok számát sikerült megnövelnünk. Ez sem lenne nagy baj, tekintettel arra, hogy iratunk évre pontosan datálható. Ez szövegünk két egészen konkrét megjegyzésére támaszkodhat. Az egyikben, a szombatos iratokban egyébként megszokott módon, szerzőnk elmarasztalja Hunyadi Demetert, sőt szinte fenyegetőleg szól róla, „mivel hogy Christust ő sem vallia Istennek megis imatattia, de ő azzal nyere az püspökeget és most is immár fegiverrel üldözi az mi atyankfiait, mint fél, hogi vallasanak mivolta kiteczik, meltosaga megh kissebbedik. Söt talan az mertek is vizza tér rea, az mivel ő mert az ő jol tot uranak, az istenfelő David Ferencznek.” (38r.) Mivel szövegünk Hunyadiról még mint élő emberről beszél, ez alapján is megállapítható lenne, hogy 1592 előtt keletkezett. Nem kell azonban azzal foglalkoznunk, hogy mikor és miért tarthatta szerzőnk aktuálisnak a Dávid Ferencre alkalmazott mérték visszatérítését Hunyadi Demeter fejére, hiszen szövegünk egy másik helyéből kiderül, hogy 1588-ban íródott. A már fentebb idézett „gyökerek” kifejtése során ugyanis azt olvassuk, hogy a kezdet nélküli mindenható Istennel szemben Krisztusnak volt kezdete, 1588 esztendővel ezelőtt született. A szombatos vita-irodalom, verses és prózai szövegek tanulmányozása szempontjából ennek van jelentősége. Emlékeztetek arra, hogy hasonló, tehát a szövegek teológiai vonatkozásait figyelmen kívül hagyni tudó érveléssel egyedül a *Mózes prófétának Istentől származott bölcsességéről* című értekezést sikerült Pirnát Antalnak 1592 nyarára datálnia.⁷ A további, 16. században keletkezett, de 17. század eleji másolatokban ránk maradt prózai és verses szövegek datálásáról ugyan igen aprólékos vizsgálatokra alapozott képet rajzolt fel Dán Róbert, ám a művek tartalmáról kialakított érvei esetenként problematikusak. Így például hajlik arra, hogy az ateisták és az arisztotelianusok elleni polémiát megelőző időszakra tegye a trinitáshívő nagy felekezetek elleni műveket, de expressis verbis is megfogalmazta, hogy korainak tekinthetők azok az énekek és iratok, „melyek a mózesi törvény megtartásától a földi élet jobbulsát is várják.”⁸

Szövegünk tehát sok tanulságot kínál a legszorosabban vett szombatoság kutatói számára is, ám mégsem értelmezhető kimerítően csupán ebben az összefüggésben. Első renden talán bizonyos feltűnő hiányosságok akadályoznak meg bennünket ebben. Az említett traktátusok szerzői ugyan nem mindig határozzák meg szombatosként magukat, de *Az zsidó hűtön valók közül ki szakadott ember ellen* írott műben expressis verbis kimondott szembeállítás „mi szombatosok” és a világ között ott van minden szöveg szemléletében. Másfelől a témától függő intenzitással, de valamiképpen mindegyik értekezésben előjön az ünnepek és a szertartások, az ételtilalmak és a rituális előírások ügye. Most tárgyalt értekezésünk azonban egyáltalán nem foglalkozik ezekkel, s láthattuk, hogy az angyalok természetéről meg Luther megigazulás-tanáról készült a továbbiakban is írni, s

⁶ DÁN, *Egy korai szombatos...*, 306.

⁷ PIRNÁT Antal, *Gerendi János és Eössi András*, ItK, 1970, 683.

⁸ DÁN Róbert, *Az erdélyi szombatosok és Péchi Simon*, Bp., 1987, 68.

nem az ételtalimokról. Azt a megjegyzését, hogy az „[Isten] akarattyanak követésének modgiarolis írok” (37v), esetleg vonatkoztathatnánk ilyesmire, de a szövegkörnyezet szerint itt egyértelműen arról lenne szó, hogy miképpen lehetne az embereket Krisztus és Pál apostol erkölcsének követésére rábírní.

A dolgozat elején már szóltam arról, hogy szerzőnk meglehetősen bizalmatlan a világi bölcsesség iránt. Sok idézettel lehetne illusztrálni még ezt, s azt is, hogy miképpen tartja iszonyatos téveszméket (többek között a Szentháromságot) produkáló zsákutcának, ha „ki-ki emberi gondolat szerint”, „az mint agyától gondolná”, magarázná a Szentírást. Egészen nyilvánvalóan ebbe a Dudith által másoknál már jóval korábban bírált szemlélet irányába nehezül a gondolatmenet akkor is, amikor így ír: „Az Zsidó írást zsidó moddal magiarázhattiuk igazán, mert az apostolok is zsidók voltak, nem lehet azert, hogy a folyamat bővebbnek tartsuk a kút főnél, azaz nem lehet hogy a pogany tudatlanságot fellieb becülljük az zsidó bölcsességnél” (17r).⁹ Ez azonban az éremnek csak az egyik oldala. A másik oldalon ott van, hogy a műből még nem vész ki teljesen a hit és a ratio viszonyára vonatkozó reflexió, hogy ezt a kérdést láthatóan Sommer *Refutatio scripti Petri Caroli* című műve alapján újra és újra felteszi, s próbálja megválaszolni. Választ keres például arra, igazuk van-e azoknak, akik azt mondják, hogy Istennél minden lehetőség. Ő ezt csak a „maga határában” ismeri el, mert „Istennek az ő mindenhatósága nem ellenkezik az ő maga tulajdonságával es természetivel. Az igazi hit pedig valami az tizta elmenek lehetetlen, reya nem hadgia, be sem fogadgia.” Illusztrációként természetesen a Szentháromságtan szerepel, s az az elég elcsévelt megoldás, hogy a ráció helyes használatát megvonja a világi bölcsektől és a „kiczineknek es az olyanoknak [adja] kik ez világ előtt utalatosok es kik ez vilagtol tudatlanoknak itiltettenek, mikeppem mű” (22v), ám maga a reflektáltság mindenképpen figyelemre méltó.

Talán összefüggésbe hozható ennek jelensége azzal is, hogy bár értekezésünk szintén csak a Mózes által leírt törvénnyel foglalkozik, s nem veti fel ennek viszonyát a korábbi, esetleg íratlan változatokhoz, azaz nem tárgyalja a *religio naturalis* kérdését, ez esetben is megelégszik a hallgatással. Ismét csak emlékeztetek arra, hogy a szombatos traktátusok helyenként ilyen heves polémiát folytatnak a természeti vallásra vonatkozó elképzelésekkel, hogy a szombatos énekekről ne is szóljunk. Illusztrációként álljon itt az Árkosi János-kódex egy igen épületes megállapítása: „Egy ilyen nep neveztetet igazan Isten gyülekezetinek mindenkor. Ez kívül pedig minden nepek ördög fiainak es gyulekezetinek neveztettenek.” (8v.) (Mivel az örök vallás kérdése egy később idézendő helyen egy említés erejéig mégiscsak előjön szövegünkben, zárójelben szükséges megjegyezni, hogy ez újabb tanulmányozást igényel. Ezt különösen indokoltá teszi, hogy Martin

⁹ Dudith András igen markánsan eltérő álláspontjáról lásd a Francesco Stancaróhoz 1571 szeptemberében írott levelét. Modern kiadásai: DÁN Róbert, *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*, Bp., 1973, 214–228; Andreas DUDITHIUS, *Epistulae*, ed. Lech SZCZUCKI, Tibor SZEPESY, II, 1568–1573, Bp., 1995, 285–318.

Seidel *Origo et fundamenta religionis christianae* című műve és Glirius egész életművének viszonya az újabb nemzetközi kutatások fényében alaposan újrazivzsgálandó.¹⁰⁾

Az értekezés egy további, igen jellemzőnek gondolt sajátosságának bemutatásakor célszerű kiindulnunk a szombatos énekek némelyikéből:

„Most attad nekünk az igaz uezert annak tudasara,
Szent fiadnak, es apostoloknak az ő vallasoknak,
Magiarazatnak, annak modgianak, igaz értelmere.”

„Vezer kel ahoz, sok munkalkodas, faratsagh, feő teöres,
Es az istennek zent igejebeöl igaz magiarazzat,
Kj által ember minden jot, gonozt érthet es köuethet.”

„Ha egj parazt njeluen megh tanolhattjuk
Az zent nielunek értelmet, igaz haznat,
Wduessegünknek az eő igaz utat,
Igaz uezer es magiarazo által.”¹¹⁾

Igaz vezérről olvashatunk ezekben az Eössi Andrásnak tulajdonított tanító énekekben, s lényegében ezzel a szemlélettel írótak meg a prózai értekezések is. Ezek némelyikében alkalmanként szó van ugyan arról, hogy más bölcsek is léteznek, ezek a szövegek megemlítik az igaz bölcseknek az ő írásokat, ám *Glerius Mattiason* kívül senkit nem neveznek meg, mivel az ő vallása és tetszése szerint alakították ki teológiájukat. Így aztán különösen érdekes, hogy az általunk tárgyalt mostani értekezésben a legjellemzőbb formula a következő: „Eszekre bőségesen megh feleltek az mi doctorink: David Ferenc, Palleologus Jakab, Somerus Janos, Theodosius Schimbergius.” Természetesen elő-előjönnek ezek a doktorok külön-külön is, s a leggyakrabban talán a mindig Theodosius Schimbergiusként emlegetett Glirius szerepel, de többnyire mégis együtt emlegetik őket, s nem kétséges, hogy amikor név nélkül beszél a „mi doktorink”-ről, rájuk gondol. Aligha tévedek, ha igen nagy fontosságot tulajdonítok ennek az eljárásnak. A fenti idézetek fényében fontosnak kell tehát tartanunk egyfelől azt, hogy az értekezésben nem egy vezér, hanem több doktor szerepel, de azt is, hogy éppen ezek a négyek az egymás mellé helyezett szaktekintélyek. E kérdéskörre még visszatérünk, most csupán azt szögezzük le, hogy páratlanul izgalmas és nagyvonalú felkarolása ez a megelőző évtizedek erdélyi antitrinitarizmusa nonadorantista hagyományának, s egyben persze sokat elárul szövegünk szerzőjének teológiai önmeghatározásáról is.

Ráadásul szövegünk esetenként túlmegy a doktorok nevének pusztá emlegetésén, s azt is feltárja, hogy miben hasznosította az antitrinitárius nagyságok munkáit. Az alábbiak-

¹⁰ Winfried SCHRÖDER, *Ursprünge des Atheismus: Untersuchungen zur Metaphysik- und Religionskritik des 17. und 18. Jahrhunderts*, Stuttgart, 1998, 397–403 (Questiones: Themen und Gestalten der Philosophie, 11).

¹¹ *RMKT: XVII. század*, V, 165, 195, 205.

ban a szerzőnk felállította sorrendben ezeket a megjegyzéseket veszem számba, ám elidőzni csak abban az esetben tudok, ha új vagy rejtélyes, megoldásra váró információt tartalmaz szövegünk.

Az istenfélőnek nevezett Dávid Ferenc rendre olyan tekintélyként szerepel, aki munkáiban cáfolta Krisztus istenségét, de azt is szépen megmutatta, hogy miképpen kell helyesen elképzelni Krisztus közbenjáró szerepét. Felemlegeti a lengyelekkel lefolytatott polémiáját is, s így egészen bizonyos, hogy a *Defensio Francisci Davidis* című kiadványban közölt szövegeket olvasta.¹²

Itt persze a chioszi Jakabtól is talált szöveget, ám az ő esetében már információkat kapunk *kéziratok* használatáról is. Így azt olvashatjuk egy helyütt, hogy „Az Krisztusról olvasd meg az Palaeologus írását, kinek titulusa az Christusról.” Bizonyára a *De Christi cognomine* című Palaeologus-írásról van szó, amely a Toroczkai-kódexben maradt ránk.¹³ Tekintettel arra, hogy – mint látni fogjuk – szerzőnk minden valószínűség szerint latinul vagy németül olvasott művek címét is magyarra fordított változatban adja, arra nem mernék gondolni, hogy e rendkívül bonyolult értekezés magyar fordításának olvasására biztatná olvasóit. Azt már korábban is láthattuk, hogy értekezésünk a tizenkét napi könyv emlegetésével kezdődik, ami természetesen nem más, mint a *Catechesis Christiana dierum duodecim*, amelynek szövegét ugyancsak a Toroczkai-kódexből ismerjük.¹⁴ Zavarba ejtő azonban, hogy az értekezés egy másik helyén a következőket olvashatjuk: „Emlekeszem ez könyvek keszdetiben, hofi Palleologus irt egi köniét kit eöt napi kiönek nevez, meghmutattia ott historice mikor ez vilagi bölyczek Alexandriában egi Alexander new püspök fő leven köszöttök kinek elleneben vete magat egi Marcion ki azt forgatta az mit Bucerus Marthon, hofi az Christus fiúsaga nem természet szerint valo istensegh...” (23v.)

Bizonyára téved valamelyik helyen, gondolhatnánk, s ezért beszél egyszer ötnapi, máskor tizenkét napi könyvről. Nem biztos azonban, hogy ilyen egyszerű a megoldás, hiszen a *Catechesis Christiana* egyáltalán nem szól Alexander és Marcion vitájáról, s mi több, egyetlen Palaeologus-munkában sem akadtam nyomára ennek az epizódnak, tehát mégiscsak el kell fogadnunk, hogy a görög eretnek egy ötnapi beszélgetéseket tartalmazó művet is írt. Most már csak azt kellene eldöntenünk, hogy a Kolozsvárott 1638 májusában lefoglalt nyomtatványok és kéziratok listáján szereplő *Jacobus Palaeologus, Catechesis collocutorum, Petrus, Paulus, Samuel*¹⁵ melyikkel lehet azonos. Esetleg még tovább gazdagíthatnánk a Palaeologus-életművet, ha a tartalomról semmit el nem áruló alábbi megjegyzésből is egy eddig ismeretlen opusra következtetnénk: „Palleologus

¹² Az 1580-as évek elején Krakkóban két kiadásban is megjelent mű hasonló kiadása: *Bibliotheca Unitariorum*, I, Bp., 1983.

¹³ A kódex leírása: *The Manuscripts of the Unitarian...*, No. 1669. Az értekezés modern kiadása Juliusz DOMAŃSKI és Lech SZCZUCKI gondozásában: *Archiwum Historii, Filozofii i Myśli Społecznej*, 9(1973), 265–288.

¹⁴ Szövege Růžena DOSTÁLOVÁ gondozásában jelent meg Varsóban 1971-ben a Biblioteka Pisarzy Reformacyjnych című sorozat 8. köteteként.

¹⁵ *Erdélyi országgyűlési emlékek*, szerk. SZILÁGYI Sándor, Bp., 1884, 165.

Jakab írt más könyvet is az háromságosok ellen, ugyan Caroly Peter ellen, mint szinte Somerus Janos...” (7r.) A görög eretnek *Refutatio scripti Petri Caroli* című művét a Lisznyai-kódex őrizte meg, a másikat pedig, a mohóságot elkerülendő, talán az ötnapi könyvvel azonosíthatnánk.

Sommertől a már említett, nyomtatásban is megjelent munkákra hivatkozik kéziratunk, ám jóval izgalmasabb a kép a legtöbbet idézett Glirius esetében. Itt a már többször előkerült, nyomtatásban is megjelent szövegek – a Sommer-féle *Refutatio scripti Petri Caroli* előszava, a *Tractatus aliquot* előszava – mellett felhasznál a szerző további szövegeket is. A leggyakrabban egy cím nélkülinek látszó művet idéz, amelynek a kezdetét adja meg: „Mas kõnbenis bõvõn irt ezen dologrol mely kõnyvet im igi kezdi el. Sz. iras kwwl Isten felõl es az õ akaratia felõl nem kel szolni, otht azert bõsegesen tanulhacz az irasnak igaz magiaraszatiarol es annak minden modgiarol.” (5r–v.) Ez a mű mindig így kerül elő, s egészen egyértelmű, hogy a *Mattanjahr*ról van szó, hiszen a rövid tartalmi kivonat után a 33 pont között elsőként valóban ott olvasható a német nyelvű nyomtatványban: „I. Az isteni – írott és íratlan – törvényen kívül semmit nem állíthatunk vagy mondhatunk sem az Istenről, sem pedig az ő irántunk való akarataról – hiszen a nevezett törvény önmagában elégséges a boldogsághoz, s egymagában szükséges a tanuláshoz, és ennél fogva örökkévaló forrása is önmaga tanításának.”¹⁶ Szerzőnk tehát sohasem az eredeti címét adja meg, s mivel másfelől Dán Róbertnek sikerült kimutatnia, hogy az Árkosi János-kódex prózai szövegeiből tekintélyes részt adnak ki a *Mattanjah* egy-egy egységének fordításai, talán joggal gondolhatunk itt arra, hogy a nyilvánvalóan kézíratos magyar fordításból is merített.

A heidelbergi eretnek egy másik művéről értesítenek bennünket az alábbi részletek: „Hamissan mondgiatok azert hogi Istennek Isten fia vagion mint az mw doctorunk Theodosius könyveben kit Esayas 53dik reszeben irt megh mutatodik ellene mondhatatlan bizonsagokkal” (10r); „Lasd az iras igaz magiaraszattianak igaz modgiarol Thedosius doctor könyben, mely kõnyvet igi kezd el, Szent Iras kwl Isten fellõl es az õ akarattia felõl nem kel szolnj, de lasd vgian az õ kõnyveben, kirõl oda felis emlekezem kit irt Isa. 53 reszbõl...” (13r–v.) Ezek szerint tehát Glirius írt egy magyarázatot Ezsaiás 53. fejezetéről. Ez a munka azonban elveszett, bár a németországi eretnek egyéb művei és a *Pécsi disputában* szereplő (Gliriusra egyébként nem hivatkozó) részletek alapján tartalma könnyen megállapítható: nyilvánvalóan arról értekezett, hogy a bibliai szövegben szereplő nyomorúságos ember a fogságba vetett zsidókkal azonos, s csak a hasonlatosság miatt applikálták később Krisztusra. Megjegyzendő még, hogy a nemrégén Kecskemétről előkerült unitárius kódex tartalmaz egy erről a fejezetről írott s ilyen értelmű magyarázatot.¹⁷

Míg az eddigi esetekben csupán mára elveszett művek címeit őrizte meg kéziratunk, az alábbiiban már egy műrészlet fennmaradását is regisztrálhatjuk: „De vegiwk el Janos

¹⁶ DÁN, *Matthias Vehe-Glirius*, 292; magyar változat: Matthias VEHE-GLIRIUS, *Istenismeret és más írások*, ford. RUTTNER Tamás, Bp., 1984, 39 (Prométheusz Könyvek).

¹⁷ BALÁZS Mihály, *A szekér és az ökör: Adalék a baranyai antiunitarizmus történetéhez = Pécs a török korban*, Pécs, 1999, 267 (Tanulmányok Pécs Történetéből, 7).

első részt kiből tő legh feliebb erősítitek az Christusnak eoröktől fogva valo istensegeth, kit igi magyaraz az my doctorunk Theodosius etc.” – olvassuk egy helyütt, s ezt követően mintegy négy oldalon keresztül valóban bő kivonatot kapunk Gliriusnak a János evangélium prológusához írott magyarázatából, amelyet azzal zár, hogy a szöveg „tüb magiaraszasat keresd az mi doctorunk Theodosiusban”. (8r–12v.) Azt, hogy a *Mattanjabban* Glirius megfigyerte egy ilyen munka megírását, természetesen már regisztrálta a szakirodalom, s Dán ezt kapcsolatba hozta az Árkosi János-kódex néhány megjegyzésével is.¹⁸ Nagyobb szövegrészlet azonban csak most válik ismertté ebből az értekezésből, amely egyébként lényeges ponton eltér még az eddig ismert nonadorantista magyarázatoktól is. Ennek bemutatására itt nincs lehetőség, de nem is tudnám megtenni, mivel a szöveg a zsidó nyelvben jártas értelmezőt kíván: legtöbbször mondandója ugyanis az, hogy a prológus szóhasználata és mondat szerkezetei egyaránt abból vezethetők le, hogy János „sidó mód szerint” szól.

További két mű emlékének felidézésével fejezzük be ezt a szemlét. Az egyik a már korábban idézett szöveghely folytatásában található: „Palleologus Jakab irt mas könyvet is az haromsagosok ellen, vgian Caroly Peter ellen mint szinte Somerus Janos, Theodosius doctoris meghmutattia az könyben kit utmutatás könynek nevez kit Calvinus ellen irt hogi emberi tartalmani az haromsagh Isten, valameni mondasokbol tő azt erosititek hogi Isten volna az Christus böven meghfeleltek ellenetek ezek a bölycz emberek David Ferenczel egietemben.” (7r.) Itt tehát egy kifejezetten Kálvin ellenében írott műről lenne szó, amelyről azonban semmit sem tudunk. Ugyanez áll az alábbi idézetben elrejtett munkára is: „Az mi nez az Christusnak születesere, olvasd meg Theodosius Shimbergiusnak irasat, kit erről irt etc.” (20r.)

Míndezeken túlmutat, s ugyanakkor a hosszú századforduló antitrinitarizmus-teológiájának eddig figyelmen kívül hagyott sokrétűségébe enged bepillantást az alábbi idézet: „De erről bövön irtak az mi Attiankfiaj egi magyar könyben, kit az apostolok ideie vtan tamadot innatorok (!) ellen irtak, ennek vegheben egi Chatechisisben lathacz rolla, kiben az eörök vallasrol szepen tanit, ugian ezen Theodosius szepen irt errolis melliet az Somerus könyve mellett talalz, kiben ő az keresztsegh felől irt.” (23v.)

Azt javasolom, hogy tekintsünk most el az egyéb információktól, s koncentráljunk csupán arra, hogy az itt leírtak szerint 1588 táján Erdélyben létezett olyan antitrinitárius káté, amelyről egy olyan szerző, akinek mindennapi olvasmányai Dávid Ferenc, Palaeologus, Sommer és Glirius munkái voltak, lelkes támogatással tudott szólni, s használatára biztatta olvasóit. Úgy vélem, hogy egy ilyen, a káté műfaját is elfoglalni tudó hagyomány kimutathatósága meglepetés, s nehezen illeszthető be abba a képbe, amely a 16–17. század fordulójának antitrinitarizmusáról kialakult. Jól tudjuk, hogy milyen jelentékeny tudósok életműve árnyalta ezt a képet akárcsak az utóbbi évtizedekben is, s bizonyos, hogy munkálkodásuk újabb és újabb színfoltokkal gazdagította. Így például igen sokat megtudtunk a radikális vallásfilozófiai útkeresés különféle módozatairól, illetőleg más-

¹⁸ DÁN, *Az erdélyi szombatosok...*, 59.

felől a szombatosság igen gazdag termést produkáló írásbeliségéről.¹⁹ Az institucionalizált vallásoktatás és a szélesebb körben hatni akaró hitterjesztés olyan műfaja azonban, mint a *káté*, ezek ellenében az unitarizmus dogmatikusnak tekintett, a vallási útkeresésnek megállj parancsoló, „hivatalos” változata számára látszott fenntartva lenni, annak az áramlatnak tehát, amelynek jelképes figurájává vált a mostani iratunkban is hevesen támadott Hunyadi Demeter.²⁰

A szakirodalomban a legállhatatosabban Keserű Bálint figyelmeztetett arra, hogy ez a kép elfogadhatatlanul leegyszerűsítő. Szólt erről már kandidátusi értekezésében, de különösen fontos, hogy egy új adatokban és megfontolásokban gazdag német nyelvű tanulmányban a nemzetközi tudományosság számára is követhetően mutatta be, hogy dogmatikailag milyen sokszínű volt a 17. század első évtizedeinek unitárius írásbelisége.²¹ Keserű Bálint ösztönzésére – jóval szűkebb területen vizsgálódva – magam két 1632-ben Kolozsvárott megjelent magyar nyelvű káté összehasonlítására vállalkoztam.²² Megállapíthattam, hogy az egyik kicsit durván fogalmazva lényegében szociniánus szemléletű, azaz az antitrinitarizmusnak olyan változatát fogalmazza meg, amely Erdély egyre inkább reformátussá váló egyházi és politikai vezetői számára az unitarizmus egyedül elfogadható formájához nagyon közel állt, a másik pedig egészen egyértelműen nonadorantista.²³ Ez utóbbi szerzője Toroczkai Máté volt, tehát az 1616-ban elhunyt püspök halála után másfél évtizeddel látta meg a napvilágot. Időben még messzebbre visszatekintővé teszi ugyanakkor ezt a kátékiadást az, hogy a kísérőszövegei között ott találjuk Bükfalvi Imrénnek (Emericus N. Bükfalvinus) az olvasóhoz címzett latin epigrammáját, amely a chioszi Jakab, azaz Palaeologus dicsőségét zengi. A magyar kutatók előtt ez persze jól ismert, s bár részletes elemzés még nem készült, Pirnát Antal nyomán az is bekerült a különböző összefoglalásokba, hogy Toroczkai kátéja Palaeologus műveit kivonatolja. A káté szövegét tanulmányozva azonban rájöttem arra, hogy ennél valamivel többről van szó. Toroczkai ugyanis nem csupán Palaeologus tanait fejti ki kátéhez méltóan igen didaktikusan, az úrvacsora genezisést és lényegét ugyanis teljesen Glirius szellemében írja le, oly módon, hogy egész bekezdéseket vesz át a *Mattanjab*ból. Magyarán szólva Palaeologus (s vele együtt persze Sommer és Dávid Ferenc) e kátében éppúgy együtt szerepel Gliriusszal, mint értekezésünkben. Azt persze nem merjük mondani, hogy az értekezésünkben imént

¹⁹ Az erdélyi hivatalnok arisztokrácia drámai bukását jelentő 1594-es esztendőig a legárnyaltabb összefoglalás: PIRNÁT Antal, *Arisztotelianusok és antitrinitáriusok: Gerendi János és a kolozsvári iskola*, Helikon, 17(1971), 363–392.

²⁰ Róla hamarosan megjelenik POZSÁR Annamária teljességre törekvő biobibliográfiai összeállítása a *Bibliotheca Dissidentium* 21. kötetében.

²¹ KESERŰ Bálint, *Die ungarische unitarische Literatur nach György Enyedi (Über ideengeschichtlich relevante Werke aus der Zeit 1597–1636) = György Enyedi and Central European Unitarianism in the 16–17th Centuries*, ed. Mihály BALÁZS, Gizella KESERŰ, Bp., 2000, 107–124 (Studia Humanitatis, 11).

²² Az összehasonlítás alábbiakban közölt eredményei megjelentek németül a hetvenéves Zbiegniew Ogonowskit köszöntő tanulmánykötetben Varsóban: Mihály BALÁZS, *Zwei unitarische Katechismen in Klausenburg 1632*, *Archiwum Historii Filozofii i Myśli Społecznej*, 38(1993), 139–152.

²³ Lefrásuk; RMNy 1542, 1544.

említett káté azonos lenne Toroczkaiéval, de azt igen, hogy azonos szemléletű lehetett, s ugyanabban a körben fogalmazódott meg.

A ma kézbe vehető műszöveget elkészítő személyén keresztül talán valamelyest arról is képet alkothatunk, hogy milyen szerepet játszott ez a kör az unitárius egyház életében. A dolgozatunk elején említett Réthi Jánosról csak töredékadatokkal rendelkezünk, ám a Kénosi–Uzoni-féle egyháztörténetből néhány nagyon fontos mozzanatról értesülünk.²⁴ A legfontosabbnak azt tartom, hogy kétségteljesen megállapítható: Réthi a székelyföldi szombatos központokon kívül élte le életét, semmi jel sem mutat arra, hogy kapcsolatban lett volna Eössi András környezetével, ugyanakkor az 1610-es években az unitárius egyház vezető személyiségei közé tartozott. Az egyháztörténet azt közli róla, hogy 1607 és 1615 között Abrudbányán volt lelkész, s 1615 júliusában került a Torda melletti Kövendre, de a szomszédos Bágyonban is őrizték egy darabig prédikációi emlékét. Kénosi tud egy vagyoni peréről az anyósa ellenében ugyancsak az 1615-ös esztendőből, de arról is, hogy 1617-ben bekövetkezett halála után Radecius püspök, továbbá Göcs Pál, Szentmártoni Bálint és Lisznai Kálmán nézték át javait. De az talán még ennél is jelentékenyebb információ, hogy ő volt az 1616. november 6-án Székelykeresztúron tartott egyetemes zsinat jegyzője. Mivel ezt a tisztséget mindig a konzisztórium valamelyik tagja töltötte be, Kénosi ebből arra következtetett, hogy ő lehetett ebben az időben az aranyos-tordai egyházkör esperese. Kénosi azt is tudja még róla, hogy írt egy kommentárt a János evangélium prologusához.

Réthi János tehát valószínűleg utóda volt Toroczkai Máténak az aranyos-tordai esperességben, s az egészen bizonyos, hogy ez utóbbi püspöksége idején vezető szerepet töltött be egyházában. Ennek ellenére nem vagyok biztos abban, hogy helyesen jártunk el, amikor a most tárgyalt iratot nem anonimként vettük fel a kolozsvári unitárius kollégium kéziratárának angol nyelvű katalógusába, hanem szögletes zárójellel és persze kérdőjellel, de Toroczkai Máténak tulajdonítottuk. A csábítás ugyanis nagyon nagy, hiszen az utolsó lap margójára egy későbbi, de 17. századi kéz ráírta, hogy *Toroczky*. Ebben nem vagyok biztos, abban azonban igen, hogy a szövegnek további, a *Pécsi disputa* mellett Karádi Pál és mások írásait is hasznosító tanulmányozása módosítani fogja a Dávid Ferenc halála utáni évtizedek unitarizmusáról kialakult képet.

²⁴ János KÉNOSI TÖZSÉR, István UZONI FOSZTÓ, *Unitario ecclesiastica historia Transylvanica*, ed. János KÁLDOS, introduced by Mihály BALÁZS, revised by Miklós LATZKOVITS, Bp., 2002, 972, 989 (Bibliotheca Unitariorum, IV/2).

HAGYOMÁNYOZÓDÓ OLVASATLANSÁG (A *Parainesis* avagy az oráció nemes popularitása)*

A *Parainesis* olvasatlanságának hagyományát az alábbi főbb témákban jelölhetnénk ki: a történetfilozófiai, a morálfilozófiai, a történeti, a műfaj történeti, a filológiai és a retorikai olvasatlanságban. A következőkben ez utóbbit kívánjuk bemutatni. Tehát a *Parainesis* című beszéd retorikai olvasatlanságának hagyományáról, illetve a hagyományt leváltani képes olvashatóvá tétel lehetséges feltételeiről lesz majd szó.

A retorikai olvasatlanság hagyományának lényegét a beszéddel kapcsolatban reflektálatlanul ismétlődő aforisztikusságban jelölhetjük meg.¹ Miközben a Kölcsey-filológia lényegében az életmű jelentős teljesítményeként ismeri el a *Parainesis*t, műfaji értelemben – a paraineszisz-hagyományba való (olvasatlan) elhelyezés elégedettsége mellett – kimondva-kimondatlanul degradálja azt.² Az aforisztikusság emlegetése ebben a hagyományban ugyanis egyszerre jelenti a szöveg egyfajta formai definiálását és negatív előjelű jelzői minősítést. A *Parainesis*t az aforisztikussággal *leíró* hagyomány rejtett kétértelműségét Lukácsy Sándor teszi nem kis bátorsággal nyilvánvalóvá – lényegében fenntartva azonban ezt a kétértelműséget, továbbra is olvasatlanul hagyva az aforisztikusságot mint olyat.³

A „retorikai olvasatlanság hagyománya” kijelentés eleve magában rejti a hagyomány jogosultsága felett érzett kételyt és az olvashatóvá tétel igényét. A kétely megfogalmazódásának indokaként említhető például a Kölcsey-filológiának az a kényszerűen feltűnő elnéző tapintata, amellyel – a *Parainesis* aforisztikusságáról való beszéd során – megfélemedezni látszik Kölcsey retorikai iskolázottságáról és műveltségéről, az ékesszólásról vallott nézeteiről, az oratori tapasztalatáról és gyakorlatáról.⁴ Feltűnő, hogy a Kölcsey-filológia lényegé-

* A tanulmány az OTKA T29386 kutatási program keretében készült.

¹ ANGYAL Dávid, *Kölcsey Ferenc*, Budapesti Szemle, 1903, 313. szám, II. rész, 214–238, itt: 229–230; RIEDL Frigyes, *Kölcsey Ferenc*, Bp., é. n. [1939] (Magyar Irodalmi Ritkaságok, 42), 75; ROHONYI Zoltán, *Kölcsey Ferenc életműve*, Kolozsvár-Napoca, Dacia, 1975; LUKÁCSY Sándor, *A Parainesis = „A mag kikél”*: *Előadások Kölcsey Ferenc születésének 200. évfordulóján*, szerk. TAXNER-TÓTH Ernő, Bp.–Fehérgyarmat, Kölcsey Társaság, 1990, 126–138.

² Különösen: ANGYAL, *i. m.*; RIEDL, *i. m.*, 75; LUKÁCSY, *i. m.*, 134. A szerkesztőelvet az ún. „nagyobb tartalmi egységekben” felmutató értelmezéseket is ide sorolhatjuk, amennyiben a retorikai elemzés elmellőzésére vagy az arról formált vélemény elhallgatására éppen a „tartalmi elemzés” hívja fel a figyelmet. Lásd SZAUDER József, *Kölcsey Ferenc*, Bp., Művelt Nép Tudományos és Ismeretterjesztő Kiadó, 1955, 230–233; ROHONYI, *i. m.*, 189. A *Parainesis*-receptiót (különösen Szaudert) és a beszéd tartalmi és formai jegyeit egyaránt bírálja TAXNER-TÓTH Ernő, *Kölcsey és a magyar világ*, Bp., Akadémiai, 1992, 304–305.

³ LUKÁCSY, *i. m.*, különösen: 131–134.

⁴ Szörényi László filológiai értelemben is inspiratív tanulmánya ebből a szempontból visszhangtalan maradt, Kölcsey érett szónoki művészetének és iskolai retorikai műveltségének tanulmányozása nem történt meg. Lásd SZÖRÉNYI László, *A diák Kölcsey ismeretlen latin nyelvű műve = „A mag kikél”*, *i. m.*, 19–30, itt: 22.

ben kísérletet sem tesz arra, hogy a *Parainesis* műfaji sajátosságait ne a parainesziz-hagyományból, hanem mondjuk a Kölcsey-biográfiából és/vagy a Kölcsey szöveg- és beszédvilágból olvassa és magyarázza.⁵ A *Parainesis* című Kölcsey-szöveg retorikai teljesítményként való vizsgálata és értékelése a Kölcsey-filológiában nemcsak hogy nem történt meg, de még az értékelhető kérdésfeltevésig sem jutott el. Az újraolvasás kritikán túl megjelenő igénye nem szorulhat magyarázatra. A *Parainesis* hagyományozódó retorikai olvasatlanságát leváltani képes újraolvasás feltételei közül a továbbiakban kettő mellett kívánunk érveket felsorakoztatni. Az első feltétel az, amit bizonyos értelemben Kölcsey retorikai programjának nevezhetnénk. A második feltétel ennél sokkal egyszerűbb és kézenfekvőbb: a *Parainesis* szembesítése a szerkesztett beszédekkel általában támasztható retorikai elvárásokkal. Valójában tehát két állítás bizonyítása következik, miszerint Kölcseynek volt retorikai programja, illetve hogy a *Parainesis* arányosan megszerkesztett beszéd.

I. Az, amit Kölcsey retorikai programjaként nevezünk meg, valójában elbeszélésünkben konstruálódó allegória. Kölcsey retorikai programjának két nyilvánvaló, meghatározó és egymásból következő eleme mindenesetre pontosan kijelölhető. Az első az a „levél”, amely előbb az *Élet és Literatúrában* jelent meg, később pedig *Szónoklat*, illetve *Egyházi beszéd* címmel vált ismertté.⁶ A második a Hartleben-kontraktusban tervbe vett gyűjteményes kiadás II., beszédek (így a *Parainesis*t is) tartalmazó kötete, amely végül is Kölcsey életében nem jelent meg.⁷ Az *Egyházi beszéd* című szöveget olyan írásnak tekintjük, amely programszerűen éppen a hazai retorikai diskurzus újraszituálására tesz javaslatot. A *Parainesis*t pedig – többek között – olyan figurának, amellyel szemben érvényesíthetők az *Egyházi beszéd*ben megfogalmazott elvárások. Az allegóriaként érthető Kölcsey-féle retorikai program számos eleme és összetevője közül – a retorikai program kontextusának vázlata mellett – részletesebben csak az ékesszólás „nemes popularitásáról” lesz majd szó beszédünkben.

1. Májer István *Egyházi beszédének* közlése után⁸ az *Élet és Literatúrában* olvasható Kölcsey-„levél” már nem arról szól, ami eredetileg létre hívhatta (vagyis Szemere szer-

⁵ A *Parainesis*nek a Kölcsey-szövegvilág más beszédeivel és írásaival való kapcsolatáról – nem retorikai értelemben: SZAUDER, *i. m.*, 227–231; ROHONYI, *i. m.*, 187–189; LUKÁCSY, *i. m.*, 133–137; KULIN Ferenc, *Közelítések a reformkorhoz*, Bp., Magvető, 1986, 132; KULIN Ferenc, *Kölcsey Ferenc*, Bp., Új Mandátum, 1988 (Magyar Szabadelvűek), 20–24.

⁶ A szöveg teljes címe: *VII. Egyházi beszéd. A' boldogságos szűz' mennybe menetelének ünnepén. Azon szempillantásokról, melyben magát az ember mint egy mennyben lenni érezi. „Mária legjobb részét választott magának” Luk. X. 24.* A szöveg megjelent: *Élet és Literatúra*, 1827, 2. k., 10. r., VII, 226–235; KÖLCSEY Ferencz' *Minden munkái*, I–VI, kiad. EÖTVÖS József, SZALAY László, SZEMERE Pál, Pest, Heckenast, 1840–1848 (a továbbiakban: MM1), 1842, III, *Szónoklat*, 84–91; KÖLCSEY Ferenc *Összes művei*, I–III, s. a. r. SZAUDER Józsefné, SZAUDER József, Bp., Szépirodalmi, 1960 (a továbbiakban: KÖM2), I, *Egyházi beszéd* (1825), 482–490.

⁷ Az 1832. szeptember 10-én Hartleben Konrád Adolf pesti kiadó és Kölcsey Ferenc által kötött megállapodás értelmében „öt fertály év alatt”, öt kötetben (1. versek, 2. beszédek, 3. görög filozófiai história, 4. kritika, 5. egyveleg próza) jelentek volna meg Kölcsey összegyűjtött munkái. Lásd KÖM2, III, 441, 447.

⁸ [MÁJER István], *Egyházi beszéd. A' Boldogságos Szűz' mennybe menetelének ünnepén. Azon szempillantástól, melyekben magát az ember mint egy mennyben lenni érezi*, *Élet és Literatúra*, 1827, 2. k., 6. r., [47]–67.

kesztői kérdése a közlést illetően),⁹ hanem inkább tekinthető immár – többek között – *vitairatnak*. A levélforma megőrzése (ennek ellenére vagy éppen emiatt) még hangsúlyosabbá teszi a levél státusában bekövetkezett funkcióváltást. A szerkesztők közötti (mágn) diskurzus nyilvánosságra kerülésével Kölcsey problémafelvetése az *Egyházi beszédre* és a hazai retorikai diskurzusra adott nyilvános reflexióvá válik. Az *Élet és Literatúra*-ban megjelent levelet Kölcsey retorikai programjának alapszövegeként – vagy beszédeként – fogjuk olvasni.¹⁰ Úgy véljük ugyanis, hogy a – funkciójában tehát továbbra is *vitaindító – beszéd (genus deliberativum)* szükségképpen tartalmazza Kölcsey koncepciójának főbb téziseit. A beszéd által tárgyalt ügy lényegében a polgári vagy a törvényszéki tárgyat érintő művészi oráció és írói orátor hiánya, illetve a hiány megszüntetésének feltételei. A beszéd négy fontosabb, jól elkülöníthető szakaszra bontható: az első a konkrét ügyet jelöli meg, a második a hazai retorikai szituációt, a harmadik és a negyedik pedig a változtatás lehetséges módozatait, illetve ennek személyi feltételeit tárgyalja.¹¹

Az első szakasz valójában Májer váli beszéde kapcsán a Szemere felvetésére adott igenlő válasz érvelő kifejtése: vagyis milyen is ez az egyházi beszéd. „Kérdésedre, édes Szemerém – mondja Kölcsey –, ha Májernek Válban mondott Egyházi Beszédét felkelljen e vened Gyűjteményünkbe? nem lehet nem helybenhagyólag felelnem.”¹² Az ékes-szólás ugyanis a szépművészetek egyik fontos része, állítja a beszélő, továbbá a retorikán belül (annak nemei között) az egyik legfontosabb az egyházi beszéd faja, mivel „az erkölcsiségnek legbiztosabb vezére.”¹³ Kölcsey ezt követően az erkölcsi aspektus mellé emeli az esztétikait, lényegében ezután már csak Májer beszédének *kidolgozottságát* (az *inventiót*, a *dispositiót*, az *elocutiót*, a *pronuntiatiót*) értékelve. Jelentős érvnek tekinthető az, hogy a beszélő saját *theóroszi* (hallgatói–befogadói) tapasztalatát ismerteti, mintegy ezzel is bizonyítva azt, hogy az olvasott beszéd hatása jól bevéődött (*memoria*) emlékezetébe. „Én olvastam a' váli beszédet 's ismét olvastam azt egy érdemes Egyházi előtt azok közül, kik a' Calvin tanításit követik; 's mi mindketten elbájoltatánk azon *nemes popularitású nyelv*, azon *szép könnyűségű előadás*, 's azon *meleg érzés* által, melly minden sorból felénk zengett volt. E' *szelíd de férjfiás* hevület heveskedő csapongás nélkül,

⁹ Szemere előszeretettel alkalmazott szerkesztői eljárása volt, hogy (Kölcsey) leveleket közölt, nem feltétlenül levélként, és nem feltétlenül teljes terjedelmében, vö. pl. *Iskola és világ*, *Önpanaszok* stb. Kölcsey véleménye erről: KÖM2, III, 443–444. Szemere levele (általam) nem ismeretes, mint ahogy Kölcsey válaszevele sem. Szauder a szöveg keletkezését 1825-re teszi (KÖM2, I, 1307).

¹⁰ A nyilvánosságról és a levél műfajának egykorú összefüggéseiről: MEZEI Márta, *Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy levelezésben*, Bp., Argumentum, 1994. A levélírási retorikai szempontú oktatásáról és szabályairól lásd 14–16.

¹¹ Figyelemre méltó eredményekhez vezethet a levél gondolatmenetének és téziseinek összevetése Cícero *A szónok* című művével, amire itt most nincs módunk (CICERO, *A szónok*, ford. KÁRPÁTHY Csilla = C. *Válogatott művei*, szerk. HAVAS László, Bp., Európa, 1987, 203–286). Az mindenestre megjegyezhető, hogy Kölcsey már ebben a szakaszban a „poétai művekkel” való összevetésben tárgyalja az oráció (itt még az egyházi beszédek) egykorú helyzetét – megkezdve ezzel a közel azonossá értékelt befogadási szituáció kidolgozását. Figyelemre méltó a befogadási szituáció esztétikai tapasztalatának *szimbolikus* megjelenítése is: (Kölcsey) a poeta és a kálvinista pap *együtt* hallgatják elragadtatva a beszédet.

¹² *Élet és Literatúra*, 1827, 2. k., 10. r., VII, 226.

¹³ Uo.

e' sebes folyam felesleges áradozás nélkül, e' nyugalommal egybekapcsolt erő, e' művészi kezet és philologiai tudományt bizonyító kidolgozás: lehetetlen, hogy a' szépet kedvelő olvasóra jöltév, kedves behatással ne munkálkodjanak.”¹⁴ Májer beszédének argumentatív bemutatása során a nyelvről, az előadásmódról és a tárgyról, illetve az elokúció figuráiról és a befogadóról itt elmondottak a későbbi szakaszokban már mint az új retorikai diskurzussal szemben támasztott elvárások térnek vissza. Lényeges megemlítenünk azt is, hogy a „művész kezet és filológiai tudományt bizonyító kidolgozás” formula, csakúgy, mint az idézetben kiemelt többi jelző, kétféle tulajdonságot egyesít magában: a *tekhné* és a *dinamiszt*. Azaz a retorika egyszerre mesterség (és tudomány, azaz *episztémé*) és egyszerre művészi képesség.¹⁵ Egyedül a művészi és filológusi „kézzel” rendelkező orátor nyerheti meg ugyanis a „szépet kedvelő olvasót.” Joggal érezhetjük úgy, hogy Májer beszéde egyszerre ürügy és indikátora annak, hogy Kölcsey megfogalmazza az oráció hazai funkciómódosításával kapcsolatos nézeteit, és a nem *tekhné* (törvényszék/politika) és/vagy *episztémé* (tudomány/katedra) értelemben vett retorikától elvárható „formát”.

A második szakasz a hazai retorikai szituáció milyenségére adott reflexió, amely máris egy diskurzuskezdeményező mondatlall kezdődik: „Midőn e' sorokat írom, természetesen támad fel bennem az ohajtás: bár valamely polgári vagy törvényszéki tárgyat érdeklő Oratóri művet is keresnél és mutatnál elő.”¹⁶ A kérés szándékoltan költői is, mivel a keresés eredményeképpen szinte semmi sem lesz felmutatható a hazai retorikai diskurzusból. Kölcsey vitabeszéde szerint ugyanis az ékesszólás hazai szituációjából pillanatnyilag *hiányzik a* (tágabb értelemben vett) *művészi beszéd*. Az „oratóri mű” ugyanis művészi beszédként (*genosz epideiktikon*) érthető Kölcsey beszédében. A hiányt Kölcsey a teljes beszédszituációra kiterjesztve érti, azaz (egyébként érthetetlen okból) nincs sem megfelelő orátor és oráció, és valójában a lehetséges befogadók is hiányoznak, amennyiben nincs olyan szemlélő (*theórosz*), aki érdekelt volna ennek meghallgatásában. Miközben az ügyvédelemben, a vármegyei összejöveteleken vagy az országgyűlésben (összeségében a szónoklat gyakorlati fajaiban – *genosz pragmatikon*) van tér és mód az ékesszólásra (arról nem is beszélve, hogy adottak az iskolai stúdiumok is), addig a művészi beszéd fajtát a hazai retorikai diskurzusban sem az ügyvédek és a politikusok (nemeselek), sem pedig az *írók* nem használják ki („senki még, mint Író, mint művészi studiummal kikészült Író, ezen pályán meg nem jelent”).¹⁷ Holott, érvel Kölcsey, megfelelő tárgy (a polgári életből – *törvényszéki beszédek*; a polgári alkotmányból és a nemzethez kapcsolódó kérdésekből – *tanácskozó beszédek*) mindenképpen volna, amely hatással lehetne a szemlélőre is. Végül is a beszélő nem a tárgy (*materia*) hiányában avagy a szemlélő alkalmatlanságában állapítja meg a művészi oráció hiányának okait, hanem a megfelelő művek és a megfelelő szónokok hiányában – miközben arra nem kapunk választ, hogy

¹⁴ *Uo.*, 227 (kiemelés tőlem – O. Cs.).

¹⁵ ARISZTOTELÉSZ, *Rétorika*, ford., jegyz. ADAMIK Tamás, Bp., Gondolat, 1982, 5–10 (1354a–1355b); CICERO, *i. m.*, 206–208.

¹⁶ *Élet és Literatura*, 1827, 2. k., 10. r., VII, 229.

¹⁷ *Uo.*

valójában az orátori pálya (a katedra kivételével) miért is áll zárva az írók előtt. A második szakasz (amely tehát egy „természetesen feltámadó ohajtással” kezdődött) mindehhez kapcsolódóan egy kérdéssel ér véget, miszerint: „miért nincsenek beszédgyűjteményeink?” A kérdésre a harmadik és a negyedik szakasz ad választ, pontosabban azok a felsorolt módozatok és feltételek, amelyek érvényesülése esetén lehetségessé válnak majd a kívánt beszédgyűjtemények. A harmadik és a negyedik szakasz nem véletlenül fogja tehát a helyes művészi oráció milyenségét, illetve a megfelelő orátor képességeit tárgyalni. Mind a harmadik (*milyen legyen az oráció*), mind a negyedik (*milyen legyen az orátor*) szakasz a beszéd által a befogadóra gyakorolt pozitív hatás szempontjából fogalmazódik majd meg.¹⁸ Ez a befogadó Kölcsey beszédében valójában csak a felkeltett hatás alapján ragadható meg. Olyan ideális átlagos szemlélről van szó, aki csak a „bizonyos részvételt gerjesztő tárgyakra” való fogékonyságban képződik meg, akit valójában a (Májor váli beszéde kapcsán már összefoglalt) lélekkel, a tudománnyal, a széperejű nyelvvvel megszólaló, az iskolai stúdiókat, illetve a formákat elhagyó, eredeti módon beszélő orátor hozhat csak létre. Miért nincsenek erre képes hazai író orátorok, teszi fel a kérdést a beszélő, „ha nem olyanok is mint Isokrates, vagy Demosthenes vagy Cicero (mert miért éppen és egyszerre a’ legfentebb lépcsőt kívánni?), de legalább olyanok mint Ciceronak bizonyításaként az idősb Cato s Gracchus voltak?”¹⁹ A kérdés nagyon provokatív és ismételten megválaszolatlan. Pedig megfelelő tárgy és erre fogékony hallgató tehát volna: „Miért ne kellene hinnünk, hogy valamely, köztünk folyó pörben lelkesen írott, ügyvédelem sokak előtt kedvességet találand?”²⁰ (Kölcsey fiktív törvényszéki beszédei felől olvasva ezt a felvetést úgy gondoljuk, hogy a megfelelő tárgynak mindenképpen meggrázó, felkavaró, közérdeklődésre számot tartó ügynek kell lennie, olyan hőssel, akin – bűnössége ellenére is – a hallgató kénytelen megkönyörülni.)

A harmadik szakasz a programadás, pontosabban a jó oráció ismérveinek bemutatása. „Akármint legyen is; semmi esetben nem tilthatod el bennem az ohajtást: bár az ékesszóllás ne csak a katedrán tétetnék studium’ tárgyává!”²¹ – mondja a beszélő, azaz a poétikailag érvényes oráció feltételeit kívánja majd megnevezni. Eszerint az orátor természetes szükséglete a *popularitás* (közérthetőség értelemben), méghozzá a *nemes popularitás*.²² Mindennek célja: a közönség észrevétlen felemelése, az értelem mesteri könnyűséggel való felvilágosítása és az ismerős nyelv megnemesítése. Kölcsey szerint mindehhez jó alap lehet a prózai nyelv, amellyel az orációnak hasonlóak a céljai (vagyis

¹⁸ Quintus HORATIUS FLACCUS, *Ars poetica*, Ep. II. 3, ford. MURAKÓZY Gyula = H. *Összes versei*, Bp., Corvina, 1961, 575–599, itt: 575; CICERO, *i. m.*, 209.

¹⁹ Élet és Literatúra, 1827, 2. k., 10. r., VII, 230.

²⁰ *Uo.*, 231.

²¹ *Uo.*, 232.

²² A popularitás egykorú kérdéséről általában: DEBRECZENI Attila, „Literátusság” és „popularitás” (*Közélet és felvilágosodás kori magyar irodalomhoz*), *Studia Litteraria*, Tom. XXXVI, Debrecen, 1998, 131–151; HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Elkülönülő és közösségi irodalmi programok a 19. század első felében (Fáy András irodalomtörténeti helye)*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000 (Csokonai Könyvtár), 34–55.

a próza sem tűrheti a dagályt, a piperét és a szárazságot).²³ A beszélő szerint a *költés és az ékesszólás* alapvetően *eszközeiben különbözik* csak egymástól (az előbbi „főkép a phantasiához”, az utóbbi „főképp az értelemhez” szól),²⁴ de mindkettőben *közös a cél*, az a törekvés, hogy „szárazság és földönmászástól egyformán távol lenni tartoznak. [Továbbá] Mindkettőnek ki kell a’ hallgatót kapni a hidegség’ köréből, ’s egy más melegebb ’s egyszersmind nemesebb körbe által vinni.”²⁵ Kölcsey a retorika (a meggyőzés művésze) lényegéhez ér vissza: a hallgatóhoz. És valójában a hallgató felől definiálja (újra) a művészi orációt a hazai retorikai diskurzus számára. Ez a definíció azonban nem egyértelmű: a beszélő továbbra sem keveri össze a poézist (ideális világ, fantázia) az ékesszólással (mindennapi élet, pragmatizmus), csak a befogadóra gyakorlandó hatás közösségét említi, lényegében a negyedik szakaszban válaszolva arra, hogy mindezek után mi is a művészi oráció.

A negyedik, lezáró szakasz éppen ezért talán a legfontosabb része Kölcsey beszédének. „A’ világ minden theoriája, ugymond egyvalaki, a’ példaadás’ fáklyája nélkül kevés gyümölcsöt hoz.”²⁶ Az orátorról lesz tehát szó, de nem egyszerűen a cicerói ideális, tehát nem létező szónok – mint ahogyan azt Cicero férfiasan be is vallja Brutusnak²⁷ – definiálása következik itt, hanem a cselekvés, a példaadás hangsúlyozása. Kölcsey olyan szónokra vár, aki képes az általa megfogalmazott elvárásoknak *itt és most* megfelelni. Májerhez hasonló orátorokra van tehát szükség az irodalom eszközeivel megnevesített polgári oráció különféle ágaiban is. Lennie kell valakinek, aki a fent részletezett és bizonyítottan nem lehetetlen nehézségeket leküzdeni képes. Ennek az orátornak pedig nem ideális körülmények között, hanem a kijelölt eszközökkel az adott problémát kell megoldania. Ebből az orátorból Kölcsey szerint egyvalami nem hiányozhat, mégpedig a „saját fellobbanás”, azaz az eredeti, „nem pedig szokás’ és kimért formáktól” meghatározott egyéniség, a valóban művész, a „bámulatra méltó művet” teremtő lélek, akit – legyen *alkalmi vagy pillanatnyi* ihlete – érzés és erő egysége jellemez.²⁸ Ismét a művészi és a filológusi kéz formulájához értünk vissza, a tekhné és a dűnamisz egységéhez. Ez az egység teszi egyedül alkalmassá az orátort arra, hogy a művészi oráció imént szándékolatlan elmaradt definícióját *nem definitív módon*, hanem mindenkor a hallgatóhoz igazodva *újra és újra megalkossa* majd. Véleményünk szerint ez a rövid negyedik szakasz teszi programmá a látszólag vitairatnak induló írást. A cselekvés hangsúlyozása²⁹ különbözteti meg ugyanakkor ezt a *Szónoklatot* a cicerói szónoklattól – amelyre nagyon is emlékeztet

²³ A (fiktív) törvénytészai beszédek és a novellák kapcsolatáról vö. Szilágyi Márton jegyzetével: KÖLCSEY Ferenc, *Szépprózai művek*, s. a. r. SZILÁGYI Márton, Bp., Universitas, 1998 (Kölcsey Ferenc Minden Munkái) (a továbbiakban: KFMM I), 188.

²⁴ Élet és Literatúra, 1827, 2. k., 10. r., VII, 233.

²⁵ Uo.

²⁶ Uo., 234.

²⁷ CICERO, *i. m.*, 204.

²⁸ Élet és Literatúra, 1827, 2. k., 10. r., VII, 235.

²⁹ Ennek első említése: *Iskola és világ*, KÖM2, III, 203–206 (1815), Élet és Literatúra, I. r., VI, 12–15 (1826). Lásd még SAUDAER, *i. m.*, 142.

–, amely így nem egyszerűen Kölcsey (ideális) retorikai elveit összegző írás, hanem *praktikus cselekvési terv*.

Nagyon vonzóznak tűnik tehát annak vizsgálata, hogy maga Kölcsey valóban vállalkozik-e a fentiek megvalósítására. Hogy a levél olvasható-e Kölcsey egyfajta retorikai programjaként, csak akkor megválaszolható, ha összevetjük a levél tételeit (mint deklarációkat) Kölcsey gyakorlatával (vagyis beszédeivel mint a deklaráció figuráival). Figyelembe véve a gyűjteményes kiadás terveit és szándékait, úgy tűnik, hogy a poézis és az oráció Kölcsey megvalósítani kívánt írói szándékainak sarkalatos pontjait képezik. Szinte bizonyosnak látszik, hogy Kölcsey a tettek mezejére lépett.

2. A Kölcsey-levelezés, illetve a beszédeként számon tartott szövegek keletkezési és megjelenési története alapján nagy biztonsággal nevezhetőek meg azok a művek, amelyek a *Beszédek* kötetben kaptak volna helyet.³⁰ Amennyiben a klasszikus beszédfajták alapján kívánnánk besorolni a II. kötet beszédeit, akkor a tanácskozó beszédek (politikai beszédek), a törvényszéki beszédek és a szemléltető beszédek fajait tudjuk megkülönböztetni. A politikai beszédekre itt nem kívánunk kitérni.³¹ A nem politikai beszédeket sorra véve a beszéd fajtái közül a törvényszéki (1) és a szemléltető beszéd (2) következő típusait láthatjuk: (1) (fiktív)³² *törvényszéki (védő) beszédek (A' gyilkos anya, A' férj-ölő)*³³, (2) a) *halotti beszéd (Vilma)*, b) *dicsőítés (Celesztína)*, c) *parainesisz (Parainesis)*

³⁰ A levelezésből a már hivatkozott, Döbrentei Gáborhoz, illetve Wesselényihez írt levél: KÖM2, III, 441, 447. További levelek a készülő 2. kötetrel kapcsolatban: KÖM2, III, 219, 493–494, 534, 633; KÖLCSEY Ferenc *Levelezése: Válogatás*, s. a. r. SZABÓ G. Zoltán, Bp., Gondolat, 1990 (a továbbiakban: KölcLev), 139–140; Szemerei SZEMERE Pál *Munkái*, I–III, s. a. r. SZVORÉNYI József, Bp., Franklin-Társulat, 1890 (a továbbiakban: SzemereP), III, 244. Az Athenaeum számára elküldött kéziratok listáján jóformán csak beszédek címei olvashatóak, többnyire a még meg nem jelentek (KölcLev, 240–241): a politikai beszédek mellett (*Játékszín; I. Ferenc; Követválasztáskor, 1823.; Követek visszaérkezésekor; Sorsvonás; Magyar nyelv, orsz[ág]gyűlési beszéd; Erdély; Kir. fiscus öröködése; A papi dözma; Az írtásokról; Az örökös megváltás; Az első szülöttségi javak; Mohács*) egy emlékbeszéd (*Kazinczy*), egy parainézis (*Kölcsey K. hoz. Parainesis*), két törvényszéki beszéd (*A gyilkos anya, Törvényszéki beszéd [A' férj-ölő]*), egy halotti beszéd (*Vilma*), egy dicsőítő beszéd (*Celesztína*). Kölcsey „leginkább” a *Parainesist*, a *Gyilkos anyát* és a *Törvényszéki beszédet* ajánlja kiadásra (erről lásd még SZILÁGYI Márton jegyzeteit: KFMM I, 180–189, 197–205). Szemere, aki Kölcsey által megbízott szerkesztőként egyben láthatta a szövegek jó részét, a beszédek gyűjteményéről azt írja Kölcseynek, hogy az „egy legrikább tulajdonsággal fog birni – többszínűséggel a formában.” SzemereP III, 251. Az MM I II. kötete végül is *Kölcsey Ferencz' Elbeszélései és vegyes beszédei* címmel jelent meg.

³¹ A tanácskozó beszédek közül a *Játékszín* és a *Mohács* fiktív tanácskozó beszédnek tekinthető. A politikai beszédekről lásd a kritikai kiadás elkészült (KÖLCSEY Ferenc, *Országgyűlési íráskor*, I, *Országgyűlési napló*, s. a. r. VÖLGYESI Orsolya, Bp., Universitas, 2000 [Kölcsey Ferenc Minden Munkái]) és készülő kötetét (*Országgyűlési és megyei beszédek, Wesselényi védőbeszéd*, s. a. r. GÁNGÓ Gábor, PAJKOSSY Gábor, RATZKY Rita).

³² A két törvényszéki beszéd fikciós voltáról lásd KFMM I, 185 skk. és 198 skk.

³³ Az Athenaeumban *A' férjölő, törvényszéki beszéd* címmel megjelenő szöveg peritextusában olvasható a lap mottója: „Birák! végzéseiteket igazságszeret és mély megfontolás vezesse, mert ti istennek vagytok e' földön képviselői 's isten szemmel tartja a' maga sáfárjainak cselekedetét. *Régi egyházi beszéd.*” (KFMM I, 180.) A beszéd címében tehát hangsúlyosan van jelen a „törvényszéki” műfaji megjelölés, az idézett mottó pedig – a hitelesítés funkciója mellett – egy „régí egyházi beszéd”-re utal: vonzó lehetőséget kínálva az *Egyházi beszéddel* való párhuzam megvonására.

Kölcsey Kálmánhoz), d) *emlékbeszéd (Emlékbeszéd Kazinczy Ferenc felett)*.³⁴ Alapvetően tehát a genosz pragmatikon és a genosz epideiktikon fajtáit láthatjuk Kölcsey beszédei között. Meg kell jegyeznünk ugyanakkor, hogy a törvényszéki beszédek és néhány tanácskozó beszéd (*Játékszín, Mohács*) műfaji státuszának megítélésében a beszédek fiktív voltából eredő differencia okozott mindenkor zavart.

A rendelkezésünkre álló adatok alapján azt mondhatnánk, hogy az *Egyházi beszédben* körvonalazott program valójában az 1830-as évek elején (1832–34) kezd formát ölteni. Kölcsey még ha korábban tervezte is beszédek írását (nem tudjuk), csak ekkor lát ténylegesen hozzá, hogy megalkossa azokat a beszédalfajtaikat, amelyekkel újraszituálható a hazai retorikai diskurzus. Paradox módon éppen a II. kötet meghíusulása bizonyítja azt, hogy Kölcsey mennyire ragaszkodott elképzeléseihez: inkább elviselte, hogy szerződszegővé váljék.³⁵ Kölcsey ragaszkodása a második kötethez sokat elárul preferenciáiról, amennyiben mindezt fontosabbnak ítéli más tárgyú (kritikai, esztétikai, filozófiai stb.) műveinél. Mint láttuk, Kölcsey nagy valószínűséggel az alapvető beszédalfajtaiból állította volna össze kötetét, feltehetően a fajtáknak megfelelő rendben-tematikában, az *Egyházi beszédben* olvasható cselekvési terv szerint.

Az ismert és feltehető keletkezési rendek alapján azt lehet mondani, hogy a beszédek megírásának, befejezésének, átírásának stb. időpontjai mind a Hartleben-kontraktus köré rendezhetőek, azaz a már készen álló és hamar meg is jelenő *Versek* után tervezett és feltehetően fontosnak ítélt *Beszédek* kötet szövegei ekkoriban (1832–33) formálódtak. A rekonstruálható keletkezési rend így nézhet ki: *Egyházi beszéd* 1825–27, a Hartleben-szerződés 1832, a *Beszédek* tervbe vett kötete 1833. tavasz, a *Vilma* 1829–33, *A' férj-ölő* 1833, a *Parainesis* 1833–34, a *Celesztína* 1833–34, *A' gyilkos anya* 1834–36.³⁶ Az *Egyházi beszéd* valójában csak a polgári, a törvényszéki és a tanácskozó beszéd fajtát tárgyalja, azaz a többi, imént felsorolt beszédalfajtaról ott még nem esik szó. A politikai (tanácskozó) beszédek az országgyűlési szerepvállalás miatt érthetőek, megvalósulnak – cenzurális okokból viszont kiadhatatlanok. Valós törvényszéki beszéd írására Kölcseynek nincs módja.³⁷ A törvényszéki beszédek fiktívek, Kölcsey maga teremti meg azt a beszédalfajtát, ami a valóságban, a gyakorlatban nincs olyanformán, ahogyan szeretné. *A' gyilkos anyáról* és *A' férj-ölőről* bizonyossággal állítható az, hogy az *Egyházi beszédben* említett törvényszéki beszédek figurái. A többi, konkrétan nem említett beszédalfajta keletkezéséről annyit: a *Vilma* és a *Celesztína* keletkezésében nagy valószínűséggel Szemere Krisztina halála játszott közre. A róla való emlékezés kapott temetési beszéd-, illetve dicsőítő, idealizáló formát. A *Parainesis* keletkezésének indokaiban hasonló okokat láthatunk: Kölcsey Kálmánka nem csupán ürügye egy újabb, a hazai gyakorlatból

³⁴ A beszédalfajta megkülönböztetéséhez ARISZTOTELÉSZ, *i. m.*, 19–20 (1358b); SZABÓ G. Zoltán, SZŐRÉNYI László, *Kis magyar retorika (Bevezetés az irodalmi retorikába)*, Bp., Tankönyvkiadó, 1988, 17–25. Nagyobb figyelmet érdemel Cicero méltatása a dicsőítő beszédek kapcsán Iszokratésről (CICERO, *i. m.*, 214).

³⁵ Lásd Kölcsev, 171–172.

³⁶ *A' gyilkos anya* Szilágyi-féle megfontolt és óvatos datálását (1836 – KFMM I, 205) a fentiekből kiindulva – egyéb és újabb bizonyítékok híján – mégsem tartjuk elfogadhatónak.

³⁷ KFMM I, 186 skk. és 198 skk.

hiányzó művészi paraineszis megírásának. A Kálmán iránt érzett szeretetben és aggodásban feltehetőleg már benne van az országgyűlési ifjakkal is kapcsolatba hozható intő atyai attitűd teljes komolysága és ihletettsége.³⁸ Mindennek megírását azonban a Hartleben-kontraktus teszi sürgetővé. A törvényszéki és a szemléltető beszédek kapcsolata tehát – a kiadás és az *Egyházi beszéd* elvárásai felől is (gondoljunk a próza és az ékesszólás hangoztatott kapcsolatára) – igazoltnak látszik.³⁹ A törvényszéki beszédek formálisan korrektek, ugyanakkor részvétet gerjesztő tárggyal rendelkeznek. A *Celesztína*, a *Vilma* és a *Parainesis* tárgya szintén közérdeklődésre számot tartó, mi több: megindító. Nyelvezetük, előadásmódjuk pedig egyaránt némesen populáris. Különösen a *Parainesis*-re igaz mindaz, amit az *Egyházi beszéd*-ben olvashatunk: formája és tartalma a megszokottól eltérő, amennyiben a beszélő a maga képére formálja a paraineszis hagyományát, a gyakorlatban is megvalósítva a poézis és az ékesszólás közös nevezőre hozását. A *Parainesis* eszerint ugyanis éppen a költészet és az ékesszólás „határpontjában áll”: távol a szárazságtól, felgerjeszti a hallgatót, egybekapcsolja az ideális erkölcsi világ képzeteit a mindennapi élet gyakorlati szükségleteivel.

II. Mint ahogyan arról már szóltunk, a Kölcsey-filológia formai (*taxisz*) értelemben – finoman szólva – nem tartja arányosnak a *Parainesis*-t. A következőkben arra vállalkoznánk, hogy a *Parainesis* formai értelemben vett egységessége mellett érveljünk, azt állítván, hogy a beszéd megfelel mind a paraineszis hagyomány általános elvárásainak, mind pedig a szerkesztett beszédekkel kapcsolatban tehető általános elvárásoknak.⁴⁰ Tehát a *Parainesis* jól és arányosan szerkesztett, nem pedig elrajzolt szerkezetű, gnómák csapongó sorozatából álló beszéd.

1. A *Parainesis* a beszéd fajtái alapján a szemléltető beszédekhez tartozik, amennyiben valamely magasztalásra méltó dolgot dicsőít (erény). A dicsőítés módjának a címben is megjelölt beszédfajtája a paraineszis.⁴¹ A *Parainesis* a serkentő beszédeknek azt a

³⁸ Kölcseynek az országgyűlési ifjakkal, a Társalkodási Egyesülettel, illetve a S. Pataki Ifjú Egyesülettel való kapcsolatáról és az említett társaságokról bővebben lásd SZABÓ G. Zoltán, *Kölcsey és az országgyűlési ifjak = Társasági füzetek*, 1, szerk. CSORBA Sándor, Fehérgyarmat, k. n., 1988, 37–45; CSORBA Sándor, *Reformkori diákegyesületek Patakon és a Társalkodási Egyesület Pozsonyban*, Bp., Akadémiai, 2000, 123–135, 50–53; illetve KÖM2, III, 673–674.

³⁹ A *Vilma*, a *Celesztína*, az *Iskola és világ*, illetve a *Parainesis* kapcsolatát a Kölcsey-filológia igazoltnak látja (ANGYAL, *i. m.*, 233 skk.; SZAUDER, *i. m.*, 230–243; ROHONYI, *i. m.*, 187–188; LUKÁCSY, *i. m.*, 133). A gyűjteményes kiadásokban viszont a beszédek rendre elválnak egymástól: csak példaként, a KÖM2 I. a *Parainesis*-t a filozófiai tárgyú írásokhoz, a kritikai kiadás a fiktív törvényszéki beszédekkel a szépprózához sorolja – sohasem a nem csak feltételezhető szerzői szándékok szerint.

⁴⁰ SZABÓ G.–SZÖRÉNYI, *i. m.*, 19; vö. ARISZTOTELÉSZ, *i. m.*, 19 (1358b).

⁴¹ Kölcsey levelezésében a *Parainesis* háromféle megnevezését használja: 1. „parainézis” (1834 – KÖM2, III, 633); 2. „Kölcsey K. hoz, Parainesis” (1837 – KölcseLev, 240); 3. „Parainesis” (1837 – KölcseLev, 241). A szöveggel kapcsolatba kerülő egykorú szerkesztő-olvasók közül Schedel (Toldy) Ferenc „Parainesis”-nek, Vörösmarty „Kölcsey Kálmánnak szóló oktatás”-nak, majd „Parainesis”-nek (1837 – KölcseLev, 242, 243, 247) nevezi a szöveget. Az Athenaeumnak megküldött, a kéziratokat sorra vevő lista (KölcseLev, 240–241) címléírásáról jelenthetjük ki csak egyértelműen, hogy címszerű megjelölése a szövegnek. Az itt olvasható „Kölcsey K. hoz, Parainesis” az MM1 címléírásában köszön vissza (*Kölcsey Kálmánhoz. Parainesis. Az*

típusát valósítja meg, amelyet Iszokratész a jó jellem érdekében intéseket adó szónoklatként ír le.⁴² A *Parainesis* (anyaga, témája) megfelel a paraineszisz hagyományból következő és elvárható formaságoknak: a beszélő az általa kitüntetett hallgatónak (atya–fiú) ad intéseket, meghatározott toposzok szerint tematizálva (haza, család, beszéd, viselkedés stb.) mondandóját, fogalmazását tekintve jobbára szentenciózusan. A paraineszisz műfaj sajátosságából adódóan a megnevezett és kitüntetett módon megszólított hallgatónak szóló intelmek általános érvénnyel rendelkeznek, azaz rajta keresztül valójában másokhoz is szólnak.

A Kölcsey-filológiában sokan sokféleképpen vélekedtek a szóba jöhető források kérdéséről, megnyugtató eredmény vagy elfogadható konszenzus nélkül.⁴³ A Kölcsey-filológia (Cicero mellett) jobbára Iszokratész *Démonikoszhoz* intézett intelmeivel rokonítja a *Parainesist*,⁴⁴ leginkább a retorikai beszédszituáció (megszólított–megszólított viszonya:

MMI II. kötetének címléírása a tartalomjegyzékben és a főszovegben azonban eltér egymástól. A mutatóban a *Parainesis Kölcsey Kálmánhoz* olvasható címként!). Az Athenaeum címközlése (és az idézett szerkesztők címhasználatá – különösen a Vörösmartyé) ennek éppen a fordítottja: *Parainesis. Kölcsey Kálmánhoz*. Az MMI címléírásában a *Kölcsey Kálmánhoz* tekinthető a tematikus (fő)címnek, míg a rématikus alcím (*Parainesis*) tulajdonképpen műfaji megjelölésként funkcionál. Az Athenaeum címléírásában a rématikus, műfajt jelölő parainézis a tematikus cím helyén bukkan fel, azaz pusztán a helycsere (illetve a nagybetűs írásmód) tematikus (fő)címmé alakítja az eredetileg műfaji megjelölést. Az Athenaeum eljárása egyszerre teszi így a *Parainesist* egyedi címmé és általános műfaji megjelöléssé. A rématikus cím funkcióban lévő *Kölcsey Kálmánhoz* immár a *Parainesis* címet pontosítja, amennyiben a klasszikus parainézis szabályainak megfelelően kijelöl egy konkrét hallgatót, akihez a beszélő szól. A tematikus–rématikus (MMI: Kölcsey Kálmánhoz – *parainézis*) versus rématikus–tematikus cím (Athenaeum: *Parainesis* – Kölcsey Kálmánhoz) alapvető különbsége abban volna összefoglalható, hogy az MMI közlésében a cím egyes elemeinek sorrendje és funkciója kanonikus, és a „parainesis” ('intelmek', 'erkölcsi célzatú tanító beszéd') megjelölés leginkább csak műfaji kódként (olvasási ajánlásként) érthető. Az Athenaeum közlésében a kanonikus címrend megváltozik: az eredetileg műfaji megjelölés (parainézis) domináns címmé válik (a tematikus és rématikus címekről lásd Gérard GENETTE, *Seuils*, Paris, Seuils, 1987).

⁴² A *Parainesis*ben és Iszokratész művében egyaránt az exordiumban válik reflektálttá a beszéd műfajának kérdése: „A kik már kedvelteikhez csak serkentő beszédeket írnak, szép dologba vágta ugyan, de nem a körül forognak, mi a tudományban legjelesb. Kik ellenben az ifjaknak előadják, nem mikép képezhessék magokat nagy szónokkává, de hogyan nyerhessenek jó jellemet; annyira több hasznot hajtának amazoknál hallgatóiknak, hogy az elsők csak szónoklatra buzdítják őket, míg ezek erkölceiket javítják. Azért mi nem serkentést szerkesztve, hanem intést írva, tanácslandók leszünk neked, mire kelljen az ifjaknak törekedni s mi dolgoktól távoznok, minő emberekkel társalkodni s életüket hogyan elrendelniök.” PYTHAGORAS *Arany mondatai*, ford. KIS János – ISOKRATES *Négy beszéde*, ford. SZABÓ István, Pest, Hartleben K. A., 1846, 37.

⁴³ Ennek összefoglalásaként: LUKÁCSY, *i. m.*, 128 skk.

⁴⁴ Iszokratész műve egyes részeinek fordítását először MOLNÁR János *Magyar könyv-háza* közli (III. sz. kasz, Posonyban, Landerer Mihály, 1783, CCLXIV. Könyv, 615–617), első teljes fordítása Schedel (Toldy) Ferenc nevéhez köthető (ISOCRATIS *Parainesis ad Demonicum* e Graeco per Rudolphum AGRICOLAM. *Adiecta translatione Hungarica*. Curavit Franciscus Iosephus SCHEDEL, Pesthini, 1822). Kölcsey magyarul valószínűleg ezeket olvashatta, az iskolában minden bizonnyal fordította is, mivel Püthagorasz *Aurea carminája* mellett Iszokratész is kötelező olvasmány volt a régi protestáns iskolákban (WALDAPFEL János, *Kölcsey Parainesisének antik mintája*, EPhK, 1904, 425–427, itt: 426; LUKÁCSY, *i. m.*, 129; G. SZABÓ Botond, *A Debreceni Református Kollégium a „pedagógia századában”*: *Neveléstörténeti tanulmány XVIII. századi forrásgyűjteménnyel*, Debrecen, 1996, 433. Kölcsey Iszokratészről: *Egyházi beszéd*, KÖM2, I, 485; *Kritika*, KÖM2, I, 663; III, 42). Kulin Ferenc bővebben ki nem fejtett véleménye szerint Kölcsey elsősorban Cicerót követi

az ifjú Démonikosz a beszélő barátjának elárvult fia), a felszólító mód, illetve az *exordium* és a *peroratio* formái („műfaji”) hasonlóságai alapján.⁴⁵ Egyöntetű ugyanakkor az a vélekedés, hogy az említett, viszonylagos és inkább általánosíthatóan igaz formai egyezéseken túl tartalmi szempontból közel sem emlékeztet egymásra a két mű.⁴⁶ Az antik irodalmi művekkel való tartalmi párhuzamok vizsgálata egyébként sem szolgálhat túl sok konkrét eredménnyel, mivel a *Parainesis* beszélője (a műfaj és a tárgy sajátjaként) olyasmiket fogalmaz meg, amelyek szinte mindenhol megtalálhatóak, vagyis megfogalmazott bölcsességei túl általánosak ahhoz, semmint hogy egyértelmű forrásuk megjelölhető volna. Mindez igaz a belső konkordanciákra is, mivel elfogadhatónak látjuk azt a gnómius kijelentést, miszerint a *Parainesis* „Kölcsey világnézetének legteljesebb összefoglalásaként fogható fel.”⁴⁷ Vagyis a *Parainesis* kapcsán nagy biztonsággal vagy kockázat nélkül nem jelölhetőek meg biztosnak tekinthető retorikai minták és források. A *Parainesis* bevezetőjébe számító első tíz sor véleményünk szerint valójában éppen a források és a konkordanciák keresése alól ad felmentést. Egyfajta olvasási ajánlasként fogalmazódik meg, hogy „[s]ok szépet írnak a bölcsek, [...] gazdag forrást nyitának fel [...] de azok is csak úgy hatnak reánk, ha érzés és gondolkodás által sajátunkká tevőnk, ha saját magunkban kiforrva lényünkhöz kapcsolódtak, mint esti szélhez a virágillat, melyben megfürdött.”⁴⁸ Ha mindezt a *parainesisz* műfajra tett megjegyzésünként is értjük (és az *Egyházi beszéd* negyedik szakaszában foglaltakra is), akkor az intelmek beszélője éppen az egyéni szublimálást, integrálást, szintetizálást tartja célravezetőnek, nem pedig az ismétlést, felmutatást vagy átfogalmazást. Tehát tartalmi és formai értelemben véve is eredeti alkot, amely egyszerre lesz ismerős és ismeretlen szöveg.⁴⁹

A Kölcsey-filológia éppen ez utóbbit kérdőjelezi meg: ugyan nem vitatja el a formai eredetiséget, de elnagyolt szerkezetűnek tartja a *Parainesis*t, amelynek strukturálása (az imént említett Iszokratész-párhuzamokon túl), éppen a retorikai szempontból dehonesz-

(KULIN, *i. m.*, 21), Taxner-Tóth pedig szintén a cicerói retorikával hozza kapcsolatba a *Parainesis*t (TAXNER-TÓTH, *i. m.*, 304).

⁴⁵ WALDAPFEL, *i. m.*, 426–427; KOVÁCS Ernő, *Kölcsey Ferenc klasszikus műveltsége*, Debrecen, 1931 (A Debreceni Református Kollégium Tanárképző Intézetének Dolgozatai, 2), 103–104. Meg kell jegyeznünk, hogy az *exordium*–*peroratio* hasonlóságai mellett lényeges különbségek vannak a két mű között: Iszokratész Démonikosza ugyanis már „a tanulási kor javában” van, apja, Hipponikosz a beszélő (Iszokratész) barátja. Kölcsey Kálmánról viszont az derül ki a beszédből, hogy még igen fiatal, továbbá az, hogy a beszélő (Kölcsey Ferenc) „szeretett fia”, azaz konkrétan és/vagy metaforikusan érthetően is rokoni kapcsolat áll fenn a beszélő és hallgatója között. A kapcsolat bizalmassága, személyessége ugyanakkor nem tagadható. A legfontosabb különbség ugyanakkor mégsem ez. Iszokratész ugyanis „Hipponikosz természetéből” ad „mutatványt” Démonikosznak, az apát állítva példaképül a fiú elé, hogy az szánja rá magát az atyai erények utánzására és követésére. A *Parainesis* beszélője viszont saját életének tapasztalataiból leszűr mintát kínál elfogadásra hallgatójának.

⁴⁶ WALDAPFEL, *i. m.*, 426–427; KOVÁCS, *i. m.*, 103–104; SZAUDER, *i. m.*, 231; LUKÁCSY, *i. m.*, 129.

⁴⁷ ROHONYI, *i. m.*, 188.

⁴⁸ Kiemelés tőlem – O. Cs. Persze az ördög nem alszik: *Jézus, Sirák fia könyve* hasonlóképpen kezdődik.

⁴⁹ KOVÁCS, *i. m.*, az antik retorikai figurák hatását vizsgálja (80), de nem a *Parainesis* tekintetében. Ezzel kapcsolatban egyébként önmagával is ellentmondásba keveredik a formai és a tartalmi hatásokról tett kijelentései során (vö. 102, 104).

tárolólag ható aforisztikusság miatt,⁵⁰ csak tartalmilag, tematikusan lehetséges.⁵¹ Lukácsy Sándor, szándékai szerint, el kíván térni a szöveg tartalmi jegyek felől történő strukturálásától, és „a meghatározó formai jegyeket” kívánja szemügyre venni.⁵² Úgy véli, hogy a személyes bevezető után a szöveg két nagy részre oszlik: „egy szigorúan szerkesztett s tagolt első részre, és egy valóban laza gnómasorozatból álló másodikra.” Lukácsy meghatározó formai jegyeknek az imperatívuszokat tekinti (amelyeket érvek vesznek körül), szerkezetalakító funkciót adva nekik. Hat imperatívuszt választ el: 1. Imádd az istenséget, 2. Szeretni az emberiséget, 3. Szeresd a hazát, 4. Törekedj ismeretekre, 5. Tudományt a munkás étellel egybekötni, 6. Meleg szeretettel függj a hon nyelvén. Az első imperatívusz eszerint csak a 135. sorban bukkan fel. Ha imperatívuszon a felszólító módot és a szentenciózusságot értjük, akkor mindez már a „Nyugalom és önérzés” magasságában elkezdődik, ahol pedig nincsenek imperatívuszok, vagy nem olyanok, amelyek Lukácsy hipotézisébe illenének, azokat nem említi (60–130. sor) vagy funkciótlannak tartja (az ún. 2. rész, kb. a 435. sortól). Lukácsy a formai jegyeket végül is nem retorikai szempontból vezeti le, ezért beszélhet lírai bevezetőről exordium és imperatívuszokról *szentencia* és *toposz* helyett. Lényegében ismét tartalmi elemzést végez. Lukácsy szintén nem tud mit kezdeni a gnómaszerűséggel. Ennek feleslegességét azonban csak a második rész kapcsán ismeri el: „a hatodik imperatívusszal véget ér a *Parainesis* jól megszerkesztett első fele. A továbbiakban elmaradnak a tagoló felszólítások, s ha akad is még néhány [...], szerkezetalakító szerepük már nincs. Következik a gnómák kissé csapongó sorozata. [...] A második részben Kölcsey meg-megismétli az első rész egy-egy gondolatát...”⁵³ Végeredményében tehát Lukácsy is elrontottnak tartja a *Parainesist*, anélkül téve meg egy ilyen, a beszéd elrendezésére vonatkozó súlyos kijelentést, hogy valóban a retorikai elvárásokhoz igazította volna értelmező és értékelő szempontjait. „Miért mond le Kölcsey a világos szerkesztésről? – teszi fel a kérdést Lukácsy. – Mondanivalója nem fulladt ki, a második rész nem odacsapott függelék, fontos gondolatokat közöl. Elfogyott az ideje? Gyorsan kellett bevégezni a munkát? Nem tudhatjuk.” Lukácsy válaszát az életrajzból veszi, azaz az országgyűlési elfoglaltsággal indokolja Kölcsey sietségét. Persze itt már kényszerűen hallgat azokról az általa is idézett Kölcsey-levelekről, amelyek éppen arról árulkodnak, hogy Kölcsey időközben „letisztázta” beszédeit, mi több, a *Parainesist* immár első helyen ajánlja megjelentetésre Vörösmartyknak és Toldynak.

A *Parainesis* gnómikussága miatt fanyalgó recepció elbeszéléseiben valójában a szöveg formájára utaló megjegyzések maguk is gnómikusak. Miközben a *Parainesis* éppen meghonosítani látszik valamit, ami ebben a formában éppen az – iskolás – gnómikus irodalom *megújítása*, a recepció gnómikussága visszaszűkíti oda, ahonnan éppen kitör.

⁵⁰ ANGYAL, *i. m.*; RIEDL, *i. m.*, 75: „bölcészeti aforizmagyűjtemény”; ROHONYI, *i. m.*, 184: „aforisztikus hullámvázis”; LUKÁCSY, *i. m.*, 131: „valóban laza gnómasorozat”.

⁵¹ KERESCSÉNYI Dezső, *Kölcsey Ferenc*, Bp., Franklin, é. n. [1940], 117–121; ROHONYI, *i. m.*, 189: „háromtétéles zenemű”; FENYŐ István, *Haza s emberiség 1815–1830*, Bp., Gondolat, 1983, 216; SZAUDER, *i. m.*, 230–234. a nagyobb tartalmi egységek rendjében látja a mű szerkesztőelvét.

⁵² LUKÁCSY, *i. m.*, 130 skk.

⁵³ *Uo.*, 134.

Gnómizálja azt, ami valójában már nem az. Állításunk szerint Kölcsey egyáltalán nem mond le a világos szerkesztésről. Mi több: a kárhoztatott gnómák éppen hogy a beszéd funkcionális részét képezik, nemcsak tartalmilag, hanem *szerkezetileg* is.

2. Indokoltnak látjuk tehát a beszéd részeinek és elrendezésének rövid áttekintését – az *általában* vehető retorikai elvárásokkal való összevetésben –, amely összevetés, reményeink szerint, nagyon is világos választ adhat a Kölcsey-filológia fel sem tett vagy megválaszolatlan kérdéseire. Itt és most tehát csak az invencióval és a diszpozícióval kívánunk foglalkozni, nem elemezve az elokúció figuráit.⁵⁴

Ami a materiát *themává* emeli, vagyis az *intellectio* művelétével kialakított hypothesis, az a *Parainesis*ben erkölcsi szempontból *genus honestum*, a tárgy minősége szempontjából pedig *genus ethicum* (ahol azonban a beszélő szereplője önmaga, nem pedig valaki más). Terjedelem szerint a *hypothesis simplex*, az ügy (*causa*), amelyről szó van, valójában egy kérdést ölel fel (erkölcs).

2.1. A *hármass elrendezés*. A *Parainesis* című paraineszisz az *elrendezés* (taxisz, ordo) szempontjából három, jól érzékelhető részből áll. Az initium – medium – finis klasszikus hármasa a tanulság előlegezését, ennek bizonyítását és végül mindezeknek a fokozással (ismétlő összefoglalással) való újra megjelenítését jelenti. Az első rész az *initium* (1–62. sor): a beszéd részeinek szempontjából itt található az *exordium*, vagyis a kezdet, illetve a bevezetés, a *narratio* (elbeszélés) és a *propositio* (részletezés). A második rész a *medium* (63–429. sor): a beszéd részeinek szempontjából ez az *argumentatio* (bizonyítás) és a *refutatio* (cáfolás) helye. A harmadik rész a *finis* (430–1042. sor): a beszéd részeinek szempontjából ez a *peroratio*, vagyis a befejezés. Az arányokat tekintve a három rész (62 sor – 367 sor – 613 sor) között *hözavétoleg* az 1/12 – 4/12 – 7/12 megoszlás a jellemző – máris meg kell azonban jegyeznünk, hogy matematikai értelemben *korrekt* aránypár a fentiek alapján nem adható meg, mivel nincs igazi közös nevezője a részeknek (lásd még 2.2).

(*initium*) Az initiumban az *exordium* funkcionálisan és tématikailag is többszörösen összetett részekből áll. I. 1. A. tárgymegjelölés (1–10. sor) – a beszélő érzéseinek és gondolatainak összegző rögzítése. I. B. a cím műfaji kódjának („*parainesis*”) módosítása. I. 2. a rokonszenv fölkeltése (*benevolentia*, 10–20. sor): a beszélő saját szenvedéseit (*tormenta*) állítja a középpontba, az érzelemfelkeltés eszközével kívánva hatni hallgatójára. Mindezek egyben a hallgató számára a beszélőről alkotott önarc képként is szolgálnak, mintegy az elhangzó intelmek erkölcsi hitelesítéséül. II. 1. *narratio* (20–44. sor): az ügy tulajdonképpeni előadása. Az *elementumok* szempontjából: a személyek (*personae*), azaz a beszélő és a hallgató, a hely (*locus*) és az idő (*tempus*) meghatározása. Vagyis: itt és most, a beszélő élete alkonyán, a hallgató ifjúkora kezdetén van. A beszéd-szituáció alapján apa–fiú kapcsolatra következtethetünk. Az írás nemcsak szöveggént (irat), hanem tevékenységként (írás) is szóba kerül. Az ügy (*causa*) a *genus honestum*ba (becsületes fajba) sorolható, a *materia* (anyag) az egyéni életbölcsség, a tulajdonképpeni dolog

⁵⁴ A fogalomhasználat alapja SZABÓ G.–SZÖRÉNYI, i. m., 32–114, 114–125. A sorok hivatkozási alapja pillanatnyilag: KÖLCSEY Ferenc, *Hymnus. Nemzeti hagyományok. Parainesis: Válogatás a Kölcsey-életműből*, s. a. r., szerk., jegyz. SZABÓ G. Zoltán, Bp., PannonKlett, 1997 (Matúra Klasszikusok, 25).

(*res*) pedig az életbölcsesek intellekként való összefoglalása és közvetítése. (Valójában a címben megjelenő műfaji kód és ennek pontosítása – 1–10. sor – szükségtelenné teszi a narratio ilyenformán való részletezését: a hagyományos értelemben vett parainesiszisz elvileg ugyanis eleve magában foglalja az ismert beszédszituációt, az ügy jellegét és az anyagot.) III. 1. *expositio* (részletezés), az elbeszélés gondolati magvának közlése (44–62–70. sor), egy negatív látomás (a gonosz külvilág, álarc) és az ezzel szembeállított eljárás (erény – nyugalom és önértzet) exponálása.

(*medium*) A *mediumban* az *argumentatio* valóban „imperatívuszok” köré csoportosítja a főbb témákat. Ezek kifejtésekor a rávezetés–imperatívusz–példa–ellenpélda sorok a jellemzőek. Az imperatívuszok helyett célra vezetőbb az *argumentatio* helyén toposzokról (*topoi, loci*) beszélünk. A *Parainesisben* is jól látható, hogy a beszélő a toposztan meghatározott helyeiről meríti érveit. A személyi érvek (*argumenta a persona*) közül ilyen a *genus* (család, nemzetség), a *natio* (nemzet), a *patria* (haza), az *aetas* (életkor), a *sexus* (nem), az *educatio* (nevelés), az *animi natura* (jellemvonás), a *studia* (foglalkozás), a külvilágnak alkotott önarckép (*quid affectet quisque*), a személyi bizonyítékok (*argumenta ad hominem*). A tárgyi érvek közül (*argumenta a re*) elsősorban a természeti okok (az *argumenta necessaria* és *argumenta non necessaria*), a helyből (*argumenta a loco*), az időből (*argumenta a tempore*) és az összehasonlításból (*locus a comparatione*) vett érvek fajtái a jellemzőek. A leggyakoribb bizonyítékok az antik példák, a törvények, a megismerés és nem utolsósorban a kínvallatás.

(*finis*) Arányait tekintve a *finis* a leghosszabb. A *peroratio* célja általában kettős: az emlékeztet felfrissítése és az érzelmek befolyásolása. Quintilianus mindezt tárgyi vagy érzelmi célként határozza meg – az *exordium* rokonaként. Cicero az érzelmi célt tekinti elsődlegesnek, így a tárgyi vonatkozás (*enumeratio*) után az érzelmekre ható befejezést két fő részre bontja: méltatlankodásra (*indignatio*) és szánakozásra (*conquestio*). A *Parainesis* szövegében az az érzékelhető különbség, amely alapján két részre bontják a szöveget, a finisszel veszi kezdetét.⁵⁵ Az érzékelhető különbséget és az összetartozást paradox módon mindkét esetben éppen a *medium* és a *finis* tartalmi hasonlósága jelenti. A *Parainesis* egyik legfontosabb eszköze, formai és tartalmi szempontból egyaránt, egymással kölcsönhatásban, a *gnóma* és a *gnóma* ismétlése. Az ismétlődést a Kölcsey-filológia lényegében funkciótlannak látta, amely funkciótlanságot a *gnóma* alakzatával írt le.⁵⁶ A két részt ugyanakkor funkcionálisan éppen az ismétlés és a szentenciózusság tartja egybe. Az ismétlésnek mint retorikai alakzatnak két alapvető funkciója: a fő témák, tételek felidézésével azok nyomatékosítása, illetve az evvel való érzelmi ráhatás.

A *Parainesis* finisében a *peroratio* tárgyi funkcióját az összefoglaló ismétlés (*recapitulatio*) látja el. A *recapitulatio* a tárgyalásban már előfordult dolgokat sorolja fel újra. Fő

⁵⁵ Lukácsy maga is kb. ide teszi a két rész határát: LUKÁCSY, i. m., 134.

⁵⁶ Érdemes mindezt a *Példabeszédek* könyvével való összevetésben is megvizsgálni, ahol is Salamon mondásai két gyűjteményből kerülnek a könyvbe, és mindkét részhez további függelékek kerülnek. „A szakaszok sorrendje közömbös [...] az egyes szakaszokban a mondások minden terv nélkül következnek egymás után. A könyv tehát gyűjtemények gyűjteménye, amelynek a bevezetés és a befejezés ad keretet.” *Biblia*, Bp., Szent István Társulat, 1992, 691. ROSTA Ferenc magyarázata.

erénye, ha átfut a mű fő részein, és azokat kellő nyomatékkal idézi fel. Elsődleges hatása az emlékezet felfrissítése – a paraineszisz jellegből következően pedig a tárgyalt intelmek megerősítése és szentenciózus összefoglalása. Valójában az ismétléssel hat leginkább az érzelmekre is: az ismétlés így valójában az emlékezés eszköze, ismételni annyi, mint emlékezni valamire. Az összefoglaló ismétlésen belül jellemző csak az, amit aforisztikusnak, gnómaszerűnek ír le a Kölcssey-filológia. Ha úgy tetszik, az összefoglaló ismétlés (amely tehát a felidézést és a személyes ráhatást célozza) gnómaszerűen történik. Az argumentatio bőségét, példalázó érvelését a tömörítés, az érvelés nélküli szentenciózusság váltja fel és erősíti meg.

A Kölcssey-filológia által emlegetett „aforisztikusság”, „gnómikusság” tehát egyszerre tematikus és szerkezeti funkcióval rendelkező eleme a *Parainesis*-nek. Ha ebből a retorikai funkcióból indulunk ki, valójában azt kell látnunk, hogy az argumentatio gnómái (*gnomé*, *sententia*) inkább *enthümémák*, mintsem gnómák.⁵⁷ Ezt támaszthatja alá az is, hogy a bizonyítás (argumentatio) inkább kívánja meg a gnóma okának megnevezését, azaz valamiféle magyarázatát és irányított értelmezését, mintsem az összefoglaló ismétlés (recapitulatio). A *Parainesis* tulajdonképpeni gnómái a recapitulatioiban találhatóak. Ha összevetjük a recapulatio helyéről és funkciójáról mondottakat a gnóma beszédbeli funkciójával, még világosabbá válhat az *enthüéma*/argumentatio – gnóma/recapulatio viszonya. A gnóma alkalmazásának Arisztotelész szerint kettős haszna van: általános természetű kijelentés lévén (tömör, találó, megjegyezhető, közérthető) a hallgatók is magukénak vallhatják, másrészt jellemre hatóvá teszi a beszédet, azaz világossá teszi az erkölcsi tartalmat és a szónok választását. A gnómák jellemzője az is, hogy mintegy kiválva a szövegből ornátussá vagy bizonyítékká válnak.⁵⁸ A gnóma–*enthüéma* megvilágítására, fontosságánál fogva, hoznánk egy jellemző példát. Az argumentatio 282–292. sorában egy összehasonlításból vett érv olvasható a sztoa és az epikureizmus különbségéről, ahol azonban a beszélő magyarázva fejt ki álláspontját, mégpedig úgy, hogy véleményét csak megfontolásra ajánlja theóroszának. A recapulatioiban (913–914. sor) mindez már gnómaként bukkan fel újra, azaz elől az imperatívusz („Közre élj”), majd ezt követően ennek rövid indoklása.

A *Parainesis* peroratiójának része a *conquestio*, azaz a szánakozás is, amely során a beszélő ismét felidézi hallgatója számára saját, szubjektív álláspontját az elhangzottakkal kapcsolatban (1035–1042. sor).

2.2. *A kettős elrendezés.* Valószínűnek tűnik ugyanakkor – éppen a jelzett arányok és funkciók miatt –, hogy a *Parainesis* esetében a recapulatio nem a peroratio része, hanem a befejezésen kívül használt önálló alakzat, azaz *epimeriszmosz*. Az mindenesetre bizonyosnak látszik, hogy a recapulatio terjedelmileg jóval nagyobb az argumentatió-nál, vagyis funkcionálisan több, mint ami a peroratiótól elvárható volna, azaz feltehetőleg maga is fő rész. Retorikai szempontból, helyét tekintve az elrendezésben – és a paraineszisz műfaji kódból következően – összefoglalást, emlékeztetőt kell nyújtania, amelyet

⁵⁷ ARISZTOTELÉSZ, *i. m.*, 139–149 (1394a–1397a).

⁵⁸ ARISZTOTELÉSZ, *i. m.*, 144–145 (1395b).

az invenció szempontjából tehát a recapitulatio lát el. Ha ez így van, akkor a *Parainesis* elrendezése valójában a hármas (initium – medium – finis) és a kettős felosztás egyfajta kombinációjának tekinthető. A hármas felosztás lehetőségeit már láthattuk. A kettős felosztás esetében nem a) versus b) részek állnak szemben egymással, hanem az a) és b) részek mintegy kiegészítik egymást. Így az exordium (1–63. sor) és a peroratio (1020–1042. sor) között az argumentatiót és az epimerizmoszt láthatjuk, egymást funkcionálisan (érvelés–megerősítés) és retorikailag (meggyőzés–ismétlés) is hatásosan kiegészítő és feltételező fő részekként. A kettős elrendezés megoldja a korrekt aránypárok kérdését is, hiszen ebben az esetben a) és b) rész (63–429, illetve 430–1035. sor) arányaihoz viszonyítottan az exordium és a peroratio valóban az elfogadható terjedelmi kereteken belül marad, az aránypár pedig az 1/3–2/3 lesz.

Mindemellett úgy véljük, hogy a *Parainesis* olvasatlansága nem tudható be egyszerűen a Kölcssey-filológia olvasásmódjában meghonosodott retorikai érzéketlenségnek. Mint ahogyan nem magyarázható ezzel a retorikai program látenciája vagy a beszédek többségét, és így a *Parainesis*t is nem-beszédként értelmező egykorú és későbbi kiadási gyakorlat sem.⁵⁹ Inkább úgy tűnik, hogy a *Parainesis* paradox (vagy éppen nagyon is magától értetődő) módon magában rejti nem-olvasásának módját is. A *Parainesis* kettős elrendezésében az epimerizmosz recapitulatiója (az explicit műfaji-olvasási kódok mellett) és annak gnómái ugyanis elzárják a szöveget a teljes, beszédként való olvasástól, éppen a szöveg gnómikus olvasását erősítve. Ha úgy tetszik, a *Parainesis* ezzel maga zárja rövidre olvasásának módjait, ezáltal téve mintegy természetessé nem (beszédként való) olvasását – miközben a maga módján tökéletesen figurálja az (Iszokratésztől, Püthagorasztól vagy a *Példabeszédek* könyvéből is ismerhető) beszédként értett parainesziszt. Úgy tűnik, a parainesziszek sajátos olvasásmódja az a gnómikus olvasás, amely aztán végül is olvasatlanul hagyja őket.

Meg kell jegyeznünk, hogy az elmondottak inkább általánosító érvennyel bírnak, elsősorban a *Parainesis* elrendezésére vonatkoznak, nem részletezve és elemezve a beszéd összes figuráját, sem pedig az egykorú elvárásokat és a retorikai diskurzus szituációját. Szándékunk az volt, hogy felhívjuk a figyelmet a *Parainesis* retorikai olvasatlanságára, a recepció méltatlan kiskorúsító szándékára, illetve bizonyos értelemben felvázoljuk és megerősítsük azt a szűkebb kontextust, amelybe a beszéd vissza- és/vagy elhelyezhető. A Kölcssey-filológiából egyetlen aspektust emeltünk csak ki: az aforisztikusság kérdését. Talán bizonyosságot nyert, hogy Kölcssey megvalósította azt a retorikai programot, amelynek körvonalai már az *Egyházi beszédek*ben láthatóak voltak, és talán meggyőzően érveltünk amellett is, hogy Kölcssey beszédeinek retorikai és diszkurzív szempontokat érvényesítő újraolvasása már nem várthat sokáig magára.

⁵⁹ A beszédek és a fikciós Kölcssey-szövegek viszonyát, illetve ez utóbbiak olvasásával, kiadásával és kanonizációjával kapcsolatos problémákat ZÁKÁNY TÓTH Péter inspiratív tanulmánya már tárgyalja (*A tökéletes olvasó megkonstruálása*, kézirat, 2002).

EGY MEGEMLEKEZÉS TÜKRÉBEN

Kodolányi János: *Arvi Järventaus és egyéb emlékek*

1. Kodolányi János 1943 legelején kezdte el írni azokat a finnországi élményeit felidéző emlékezéseit, melyek között Arvi Järventaus – abban az időben hazájában és Magyarországon egyaránt népszerű író – teremtett kapcsolatot. A visszatekintés egyes, már elkészült részleteit folyamatosan közölte a Sorsunk folyóirat, s még ugyanebben az évben kötetben is közzétette két másik írásával együtt *Arvi Järventaus és egyéb emlékek* címmel.¹ Korábbi finn tárgyú cikkeit, jegyzeteit ciklusokba rendezte, és először egy-egy kötetben jelentette meg, melyek a *Suomi a csend országa*, illetve *Suomi titka* címet kapták,² majd *Suomi* cím alatt összevonva még két alkalommal adta közre őket.³ Az *Arvi Järventaus és egyéb emlékek* azonban csak egyszer jelent meg kötetben. Szemlélete és egyes kitételei – a finn–oros, illetve a finn–szovjet kapcsolatok megítélése, a korabeli sajtóviszonyok ábrázolása, egyes közéleti személyiségekről alkotott véleménye – miatt, akárcsak a *Suomi titka*, nem volt közzétehető a szovjet megszállást követő évtizedekben. Kodolányi korábbi finn tárgyú írásai elsősorban tudósítások; az író felfedezéseit, rácsodálkozásait osztotta meg olvasóival. Olvasva őket érezni a szavak mögött az élmény közvetlenségének melegét. Míg azokban a személyes események általánosabb reflexiók kiindulópontjai lettek, addig Järventausra emlékezve az egyéni történések – melyekre egy kesernyés rezignáció távlatából tekintett – meghatározóvá váltak. A kézirat lezárásakor, 1943. április 6-án Järventaus már majd négy éve halott volt. Az emlékezés apropója, hogy Kodolányi ekkor fordította a finn író első regényét, melynek címe *Risti ja noitarumpu*, magyarul *Kereszt és varázsdob*.⁴ Järventaus egy másik regénye, a *Taivaallinen puuseppä A mennyei mester* címmel látott napvilágot 1944-ben, szintén az ő fordításában.⁵ Kodolányi ekkori munkásságának több más finn vonatkozása is volt. Az előző évben, 1942-ben jelent meg Aleksis Kivi *Hét testvér* című klasszikus regényének tőle

¹ KODOLÁNYI János, *Arvi Järventaus és egyéb emlékek*, Sorsunk, 1943, 2. sz., 89–94; 3. sz., 187–193; 4. sz., 277–283; 5. sz., 379–388; 6. sz., 450–462; ua. = K. J., *Zárt tárgyalás*, Bp., Turul, 1943. A könyv ma már szinte hozzáférhetetlen. Közkönyvtárakból bevonták. Az itt szereplő írások sorrendben: *Zárt tárgyalás* (5–49), *Márai és a kultúra* (51–80), *Arvi Järventaus és egyéb emlékek* (81–170).

² KODOLÁNYI János, *Suomi a csend országa: Útirajz*, Bp., Cserépfalvi, 1937; második kiadása: K. J., *A csend országa: Finnországi élmények*, illusztr. FÁY Dezső, Bp., Stádium, 1942 (Nemzeti Könyvtár, 83–84). – K. J., *Suomi titka*, Bp., Magyar Élet, 1939.

³ KODOLÁNYI János, *Suomi*, Bp., Turul, 1942; ua., Bp., Magyar Élet, 1944.

⁴ ARVI JÄRVENTAUS, *Kereszt és varázsdob*, Bp., Turul, 1943.

⁵ ARVI JÄRVENTAUS, *A mennyei mester*, Bp., Turul, 1944.

származó fordítása,⁶ 1943-ban Eino Leino verseit magyarította, ekkor adta ki újból két korábbi finnországi úti jegyzeteit tartalmazó könyvét, összevonva, *Suomi* címmel, és a következő évben, 1944-ben állította össze Képes Gézával a finn irodalmat bemutató *Északi csillagok* című antológiát.⁷

Arvi Järventaus leginkább mint a Lappföld erőteljesen romantikus ábrázolója vált ismertté.⁸ Írói működését első regényének megjelenésétől, 1916-tól számítják. A *Kereszt és varázsdob* is lappföldi környezetben játszódik, főhőse egy 1600-ban Enontekiöben élt lelkész elődje, Olaus Sirma. Ebben a művében romantikus pátozzsal ábrázolta a hatalmas erdőségben élő lelkipásztornak a küzdelmét Paulus-Jounival, az utolsó lapp táltossal, illetve Sirma harcát a pogány varázslással szemben. Lappföld finn, norvég vagy svéd népi elbeszéléseinek és hiedelmeinek sajátos világa elevenedik meg *Maan hiljaiset* (*A föld szótlan fiai*) című regényében is. Ebben a művében kiemelkedő az ottani táj évszakainak valóságúen szuggesztív megjelenítése.

Järventaus első ízben az 1928-as finnugor kongresszus idején került közelebbi kapcsolatba Magyarországgal, a magyar emberekkel.⁹ Larin-Kyösti kezdeményezésére döntött úgy feleségével együtt, hogy Magyarországra is kiterjeszti európai körútját. Järventaus számára nagy élmény volt ez a magyarországi utazás. Erről több levele is tanúskodik. Viljo Tervonen szerint alapjában véve romantikus alkata predesztinálta arra, hogy lelkében abszolutizálja az 1928 nyarán, a néprokonságot ünneplő Magyarországon szerzett benyomásait.¹⁰ Feltehetőleg első magyar tárgyú versét is erről a kultúrkongresszusról hazatérőben írta Bécsben, melynek a címe: *Tervehdys Unkarin kansalle* (magyarul: *Üdvözllet a magyar népnek*).¹¹ A kongresszus alkalmával számos ismerőst szerzett. Néhányan később jelentős szerepet játszottak magyar tárgyú regényeinek megszületésében. E szempontból volt fontos barátsága Kisfaludy Jánossal, egy hódmezővásárhelyi banktisztviselővel vagy a helsinki egyetem magyar lektorával, dr. Weöres Gyulával.

⁶ Aleksis KIVI, *Hét testvér*, Bp., Stádium, [1942]. A későbbi kiadások RÁCZ István fordításában tettek közzé a regényt *A hét testvér* címmel. (Rácz fordításának első kiadása: Bp., Új Magyar Kiadó, 1955.)

⁷ *Északi csillagok: Finn rokonaink költészete*, szerkesztette és magyarázatokkal ellátta KODOLÁNYI János, KÉPES Géza, Nemzeti Könyvtár, VI. évf., 118–119. sz. (a megjelenés időpontja: 1944. február 26.). Ebben az antológiában jelentek meg Kodolányi említett Eino Leino-fordításai.

⁸ Heikki Arvi Järventaus, Ockenström (családi név 1903-ig) (Oulu, 1883. december 17.–Hartola, 1939. június 5.); író, költő. 1908-tól evangélikus lelkész. A hallei egyetemen folytatott tanulmányokat. 1910–1916-ban a lappföldi Enontekiö köplánja, majd 1918–1923-ban Sodankyläben lelkész. Később Tuusulában töltötte be a köplán tisztét, egy ideig hitoktatóként is működött Keravában. Több tanulmányutat tett Magyarországra. Életének utolsó évében jelent meg a látogatásai során fogant útirajza. Munkásságát Magyarországon Weöres Gyula, Virányi Elemér, Bán Aladár, Tauszig Mária, Fėja Géza, Szász Levente értékelte. Lásd róla: *A finnugor népek irodalmának bibliográfiája*, Bp., Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 1975, 97–100.

⁹ Az 1920-as években a finnugor tudományokkal foglalkozó vagy azok iránt érdeklődő finn, észt és magyar kutatók, tanárok részvételével kezdődött meg a finnugor kongresszusok szervezése, amelyek közül az elsőt 1921-ben Helsinkiben, a másodikat 1924-ben Tallinnban, a harmadikat 1928-ban Budapesten rendezték meg.

¹⁰ Viljo TERVONEN, *Arvi Järventaus és Magyarország = Viljo TERVONEN Válogatott írásai a finn-magyar kulturális kapcsolatokról*, Bp., Magyar–Finn Társaság, 1996, 36–44.

¹¹ Megjelent BÁN Aladár fordításában, Turán, 1931, 26–27.

Leginkább a magyar történelem tett Järventausra mély hatást. A finnugor rokonsághoz való tartozásról – mint Tervonen megállapította – aligha lehettek mélyebb ismeretei.¹² Irodalmi élményei is közrejátszhattak abban, hogy Magyarország lassan második otthonává vált. Järventaus volt a szerzője az első olyan finn szépirodalmi alkotásnak, melynek témája teljesen magyar. Ez a munkája a *Maahantulo* (magyarul: *Honfoglalás*) című regény, mely képet ad szerzőjének a közös finn–magyar gyökerekről kialakított romantikus elképzeléséről. A regény egyik főhőse a finn Tarkkanen, aki Bizáncból Árpád népéhez kerül, és a rokonoknak bizonyulód magyarokba beolvadva Tárkánnyá válik. E regényben önmagát is megmintázta: a csendes, álmodozó, elmélkedésre hajlamos Szeményiben a lelkész Järventausra ismerni rá. Ez a mű a finn író későbbi regénytrilógiájának első könyve lett. A művet láthatólag elmélyült tanulmányok előzték meg. A nyelvrokonság taglalása a Horger Antal által adott felvilágosításokon és ismeretanyagokon alapul. A mű magyar recenzensei szerint Järventaus hitelesen, a tudomány feltevéseinek megfelelően írta le a magyar szokásokat, hiedelmeket, népi történeteket. A *Maahantulo* megjelenését nem sokkal másik magyar tárgyú regényének megjelenése követte 1932-ben. Ez a *Savuava maa* (magyarul: *Füstölgő föld*). Ebben a mohácsi tragédiához vezető utat és Magyarországi mohácsi csata utáni helyzetét ábrázolta Järventaus. A harmadik magyar tárgyú regény, a *Sydenpolttajat* (magyarul: *Szénégetők*) a Rákóczi-szabadságharc idejében játszódik. A regénytrilógia egyes darabjait az köti össze, hogy hősei ugyanabból a Tárkány-családból származnak, melynek őse Árpád idején a magyarokhoz csatlakozott. E trilógia egyik célja az volt, hogy képet nyújtson a finn olvasók számára a magyar történelemről, a magyar népről, nem kis mértékben a néprokonsági eszme nevében. A Järventaus életművét értékelők között voltak, akik úgy tartották: életművében megtorpanást jelentenek ezek a magyar tárgyú regények; jellemábrázolásban, korfestő képességben elmaradnak egyéb munkáitól. Az irányában sok tekintetben elfogult méltatója és fordítója, Kodolányi szerint is: „magyar tárgyú regényeit a közönség szívesen fogadta ugyan, de nem mondhatók olyan értékesnek, mint a másikkak”; „Ezeknek másféle jelentőségük van.”¹³

2. Kodolányi János Arvi Järventaust első finnországi útja alkalmával, 1936 augusztusának második felében ismerte meg Helsinkiben, három évvel Järventaus halála előtt. Ekkor a finn író ötvenhárom, ő harminchét éves volt. Így írt e finn utazásáról, akkori önmagáról, az új élmények kiváltotta elragadtatottság érzéséről: „Akkor, 1936 nyarán, első találkozásom meghatott örömét éltem Suomival, harminchét éves fővel is szinte kamaszon, rajongón, egyetlen lelkendezésben és ragyogásban, szerelmes kitarulkozásban s föloldódva nehéz életem minden nyúge, keserűsége, csalódottsága alól. A hajdani pécsváradai kislíú voltam akkor, ugyanaz, aki az orgonabokrok árnyékában hallgatta a méhek döngését, a fecskefarkú lepkék halk surrogását, bámulta a végtelen égbolt kékjét, s Istenről és a létezés titokzatosságáról álmodozott valami félelmetes, hatalmas boldogságban. Ugyanaz, aki megfoghatatlanul sóvárgott elveszett anyja után, – de mintha azt az

¹² TERVONEN, i. m.

¹³ KODOLÁNYI János, *Arvi Järventaus és egyéb emlékek* = K. J., *Zárt tárgyalás*, Bp., Turul, 1943, 169.

eltűnt, elveszett édesanyát, akit ismeretlen erők ragadtak el egyik napról a másikra mel-
lőle, most zokogó nevetéssel megtalálta volna. A finn égbolton úszó ezüstös felhők, a
végtelenbe kanyargó sima utak, a mindenütt fölvilanó tavak és 'lampik', a szikrázó ten-
ger s az illatozó fenyvesek, a vörös sziklákon habzó hullámtörés meg a húsvörös zelnice-
fürtök csodálatos, először látott világa volt az. Életem legszebb pillanatában találko-
zunk."¹⁴

Rögtön, az első találkozásukkor kialakult későbbi együttléteik alapvető tónusa, hang-
neme, módja. „Egy cseppet sem viselkedtünk egymás iránt az új ismerősök tartózkodásá-
val vagy hűvösségével” – emlékezett Kodolányi. Järventaus a fiatal magyar író kalauza,
vendéglátója, személyes ismeretségeinek kialakításában segítője volt. Järventaus és az
első finnországi tartózkodás élménye egymástól elválaszthatatlanul tartozott össze emlé-
kezetében.

A finn író ekkor már a Petőfi Társaság tiszteleti tagja volt. Ebben az évben tüntették ki
a magyar érdemrend csillagos középkeresztjével, és ekkor fejezte be magyar tárgyú re-
génytrilógiájának harmadik darabját. Kodolányi ilyenek látta ekkor Järventaut: „Sze-
retném tárgyilagosan leírni őt, ahogy a Tornai-szállóban bekopogtatott hozzám 1936 au-
gusztusának második felében, egy napsugaras délelőtt. Termete közepes, vállas, arca
lappitípusú, borotvált, arccsontjai szélesek, szeme kissé ferdén metszett, kicsiny és világ-
os színű, homloka magas volt. Erőteljesnek látszott, valójában azonban kényes, töré-
keny szervezet volt az övé. Ruhája igen egyszerű, majdnem hanyag. Kezében ezüstfejú
kicsiny pásztorbotot tartott, olyat, amelyet a juhászaink használnak. Széles tömpe orrán
csipetűt viselt. Szerényen, de hangosan örvendező köszöntéssel lépett be, hosszan szo-
rongatta a kezemet, paraszti gyanakvással vizsgált éles szeme sarkából s többször is
elégedetten dörmögte a svéd–finn helyeslő szót: *jo... jo...* Szokása volt ez, ha töpren-
gett.”¹⁵ Az emlékezés másik helyén így jelenik meg: „Valósággal 'kuruc'-nak tartotta
magát. S igen érdekes, e világlátott, tanult író, ez az evangélikus pap, mélységes meg-
győződéssel hitte s vallotta, hogy ő, egy korábbi életében, magyar volt. Szentül hitte s
vallotta, hogy együtt lépte át a Kárpátokat Árpáddal, együtt harcolt Rákóczival az osztrá-
kok ellen s most, hogy finnek született, kötelessége a két – nem is rokon, hanem – azonos
nép barátságán, szoros lelki kapcsolatain munkálkodni. Hazája Suomi, mert hiszen
finnek született, de a másik, a régebbi, eredeti hazája Magyarország, hiszen korábbi
életeit magyarként élte.”¹⁶

Järventaus rögtön megismerkedésük után aktívan közreműködött Kodolányi finn kap-
csolatainak megteremtésében. Beszélt Kodolányi érdekében az Uusi Suomi főszerkesz-
tőjével, és nem sokkal később Kodolányi már áttekintő cikket adott a lapnak az újabb
magyar irodalomról. Järventaus elvitte új barátját a tekintélyes Werner–Söderström ki-
adóvállalat vezérigazgatójához, Jänttihez, a belügyminiszteren keresztül vasúti szabadje-
gyet szerzett számára, és meglátogatták a költő Koskenniemit. Közös utakat, programo-

¹⁴ Uo., 82.

¹⁵ Uo., 83.

¹⁶ Uo., 89.

kat terveztek, de az együtt töltött időt félbeszakította Järventaus rosszullete. Egy Karjaaniba és Tornioaba tervezett közös utazásuk Järventaus szívrohama miatt hiúsult meg.

Az 1936 szeptemberébe nyúló finnországi tartózkodásnak sok momentumáról beszámolt Kodolányi ebben az emlékezésében, míg korábbi finn tárgyú írásaiban ennek az időszaknak a személyes vonatkozású eseményeit kevésbé érintette. Azokról szólt, akikkel ekkor ismerkedett meg. Külön meg kell említenünk egy Finnországban élő magyar származású festőt, akit Kodolányi csak „M. J.” monogrammal jelölt. A művész a kettejük közötti, barátinak induló kapcsolatnak hátat fordítva ellensége lett, és egy ideig sok tekintetben befolyásolta Kodolányi helyzetét, megítélését Finnországban. Eredeti neve Miklós Nándor József.¹⁷ Miklós ekkoriban kapott megbízást a Helsinkiben található magyar étterem falfestményeinek elkészítésére. A Szovjetunióval szembeni 1939–40-es téli háború idején magyar önkénteseket toborzott. Finnországban letelepedvén a Nándor Mikola nevet használta. Kodolányi Järventaus tanácsára kereste fel dr. Weöres Gyulának, a helsinkii egyetem magyar lektorának társaságában. Mikola akkor a Finn–Magyar Társaság titkára volt. Kodolányi a művész egyéniségét rokonszenvesnek találta, és „finomtónusú képei s különösen arcképei tetszettek” neki.¹⁸ E találkozás alkalmával kötetlen hangvétellő beszélgetés alakult ki közöttük, melynek során szóba került a magyar földkérdés, a spanyol polgárháború és sok más aktuális politikai probléma is.

A viszony kettejük között azután romlott meg, hogy Kodolányi – már hazaérkezése után – megírta egy külügyi tisztviselőnek a svéd kérdéssről kifejtett nézeteit. „Hazautazásom előtt tekintélyes finn barátaim erősen panaszkodtak egyik diplomatánk viselkedésére. Kértek, minden eszközzel hassak oda, hogy a diplomatát kicseréljék, éppen a finn–magyar baráti kapcsolatok érdekében. Én azután itthon megírtam azt a beszélgetést, amit a diplomatával a svéd kérdéssről folytattam. Erre kitört a botrány. Kellemetlen bonyodalmak keletkeztek itthon is, Helsinkiben is. Cikkettem nem voltam hajlandó visszavonni. A finnek egy része úgy gondolkozott, hogy ravasz ember ez az író, hiába, mégis csak idegen, nem hiszünk neki. Bizonyára a saját nézeteit adta a másnak a szájába, hogy őt meg ne foghassuk. Ekkor nyilatkoztam, hogy a közölt nézetekkel nem azonosíthatom magamat. Kormányunk azonban jónak látta a diplomata kicserélését, hiszen panasz volt már ellene éppen elegendő. Visszahívták. De kitűnt, hogy a festő életre halálra híve. Termé-

¹⁷ Nándor Mikola 1911. november 27-én született Budapesten. Apja nyomdokait követe a Képző- és Iparművészeti Főiskolán litográfusságot, majd a Budapesti Szabadiskolán festészetet tanult. Később tökéletesítette tanulmányait a Bécsi Grafikai Intézetben, majd a Helsinkii Athenaeum grafikai osztályán. 1936-ban, egy barátja közvetítése révén kapott felkérésnek eleget téve, elkészítette a Helsinkiben lévő Hungária étterem falainak dekorációját a magyar paraszti életből vett motívumok felhasználásával. A következő évben elfogadta egy Vaasaban található nagy textilipari cég ajánlatát és mint reklám menedzser dolgozott. Jelenleg is Vaasaban lakik. Első önálló kiállítása 1943-ban volt Helsinkiben, de az igazi nagy áttörést az 1953-as művészeti kiállítás jelentette számára. Munkásságának jellege azzal a kortárs finn művészcsoporttal mutatott rokonságot, melyet „Novemberick”-nek neveztek. 1966-ban a Magyar Nemzeti Galériában állított ki. Készített nyolc dokumentumfilmet, melyeket bemutatott a finn televízió. Filmjeinek témája elsősorban a finn vidéki élet és népművészet. Akvarellfestészeti magánkurzusokat vezetett. 1979-ben a Művészetek Professzora címmel tüntette ki a finn állam.

¹⁸ KODOLÁNYI, *i. m.*, 100.

szétesen ellenem fordult, s mindent elkövetett, hogy soha többé ne tegyem a lábamat Finnországba. Ezt többször tudtomra is adta. Hogy célját elérje, felhasználta ellenem baráti beszélgetéseink során tett állítólagos kijelentéseimet. Elhíresztelte, hogy 'bolseviki kém' vagyok. (...) Meghurcoltak keresztül-kasul egész Suomiban.”¹⁹

A diplomata nevét abban a botrányt kavarázó cikkében sem közölte, mely a Pesti Napló 1936. október 24-i számában jelent meg. A diplomata Nemeskéri Kiss Sándor m. kir. követ volt, akit ötven éves korában, 1934-ben neveztek ki a helsinki magyar nagykövetség élére. Azt megelőzően volt gazdasági szaktudósító, követségi tanácsos, császári és királyi kamarás, és vezette a szófiai magyar követséget is. A diplomatának különösen ezeket a mondatait kifogásolták: „A svédek nélkül a finn ma olyan jelentéktelen finnugor törzs lenne egy orosz bolsevista birodalom kereteiben, akár a vogul vagy osztják.” „Ne feledjük: a svédeknek itt történelmi jogaik vannak. Amit itt ma látunk: kikötővárosokat, hajózást, ipart, magasabb kultúrát, állami intézményeket, mind a svédek csinálták. Hát persze, hogy felháborodnak akkor, ha például a svéd pénzen alapított egyetemről kijelentik, hogy az finn egyetem! (...) Hiszen legnagyobb íróik Franzéntól kezdve Kiviig, Larin-Kyöstiig mind svédek. Legfeljebb később finn nevet vettek fel. Hiszen a múlt század nagy finn reformerei még svéd nyelven írták műveiket! És még legnagyobb zeneszerzőjük: Sibelius is svéd...”²⁰ A riport inkriminált részét Kodolányi már az első, 1937-es kötetbéli közlés alkalmával elhagyta,²¹ és ez a rész a későbbi kiadásokban sem szerepel. A diplomatát azonban nem váltotta le a kormány. A cikk finn körökben kifejtett hatásáról, a minisztériumnak az ügyben tanúsított magatartásáról, Kodolányi finnországi megítélésének visszaszólásáról és Mikola szerepéről Weöres Gyula később, egy 1937. március 2-i levelében számolt be barátjának, a jogtudós Csekey Istvánnak: „Követünk Általad is ismert svédbarát magatartása miatt finn körökben nagy az elégedetlenség, különösen amióta Kodolányi P. Naplóbeli leleplezését az ősszel a finn sajtó is napokon át szellőztette. Az pedig, hogy a követ visszahívása helyett prestige-kérdést csináltak magyar részről az ügyből, nem tudom, használt-e a magyar–finn kapcsolatok ügyének? Legutóbb az ismét ittjárt Kodolányit emiatt minden bizonyíték hiányában kommunistának híresztelték (főleg Miklós J. festő- és pletykaművész) és igyekeztek lehetetlenné tenni itteni irodalmi működését. Midőn ez ellen az eljárás ellen tiltakoztam, nekem estek és szavaim értelmét – 'a követet ne úgy védjék, hogy egy másik magyar embert rágalmaznak' – kiforgatva, a követség úgy tünteti fel, mintha én a magyar állammal szembe helyezkedtem volna, ami soha eszem ágában sem volt. Követünk személyét különben is nagyra becsülöm és fentebbiekben is csupán a finnek álláspontját fejtettem ki. Ennyivel tartozom a finneknek is. Ezt részletesen megírtam a kultuszminisztériumba is. Remélhetőleg a helyzet hamarosan tisztázódik, és zavartalanul folyhat tovább a magyar–finn kulturális együttműködés minden személyi és politikai érdekeken felülálló szép munkája

¹⁹ Uo., 101–102.

²⁰ KODOLÁNYI János, *A svéd kérdés. A csend országa: Suomi*, Pesti Napló, 1936. október 24., 10.

²¹ Lásd KODOLÁNYI János, *Suomi, a csend országa: Útirajz*, Bp., Cserépfalvi, 1937, 90–94.

mindkét testvérnép javára. Különösen irodalmi téren van kilátás éppen Kodolányi fellépése révén – hacsak végleg el nem keseredik – élénkebb kapcsolatokra.²²

Weöres Gyula fennmaradt tudósítása egyszerre árnyalja és igazolja a Kodolányi által elmondottakat. A nagykövet – bár betegsége miatt 1937 lelegelején már Magyarországon tartózkodott – formálisan tisztségében maradt. A kormány nem leváltotta – mint ahogyan erre esetleg Kodolányi szavaiból következtethetünk –, hanem egyébként három évre szóló mandátumát nem hosszabbította meg, és ez összhangban volt Nemeskéri Kiss Sándor szándékával is.²³ Kodolányi cikkében nem utasította élesen vissza Kiss Sándor nézeteit, hanem inkább saját tapasztalatait állította azokkal szembe, de ez kevés volt az elfogult közvéleménynek, és ez váltotta ki a riport Kodolányi számára igen kedvezőtlen visszhangját. A finn irodalmi közéletben Kodolányi helyzetét az is rontotta, hogy akaratán kívül megsértette a nagy tekintélyű Larin-Kyöstit, amikor egy interjúban jó szándékúan bohémnak nevezte őt, nem tudván, hogy ennek a kifejezésnek inkább pejoratív jelentése van Finnországban. Az emlékezésből kiderül, hogy Mikola mindezeket kihasználta Kodolányi ellen. Mikola Kodolányival szembeni befolyásának kérdése voltaképpen kihatott Kodolányi és Järventaus kapcsolatára is. Järventaus kínos helyzetbe került, mivel a Finn–Magyar Társaságnak – melynek titkári tisztségét Mikola Nándor töltötte be – elnöke volt, és kényszerűen ugyan, de együtt kellett működnie a festővel, hiába füzte baráti viszony Kodolányihoz.

3. Kodolányi több alkalommal is elmondta: diákkorától kezdve szeretett volna már Finnországba utazni. E vágyát csak azután tudta megvalósítani, hogy a Magyarország című, délutáni napilap alkalmazásába került, s rendszeres jövedelme lett. Első, 1936-os útját még négy követte. Az utolsóra 1938 őszén került sor. A Järventaus-emlékezésből is kiderül, hogy első látogatása alkalmával igyekezett minél többet és minél alaposabban megismerni az országból. Fiának, Dr. Kodolányi Jánosnak emlékezete szerint már elindulásakor az volt a szándéka, hogy tapasztalatairól útirajzokban számol be.²⁴ Nem sokkal hazatérése után elkezdte közölni az utazásáról feljegyzett beszámolóit a Pesti Naplóban, a Bajcsy-Zsilinszky által szerkesztett hetilapban, a Szabadságban, Az Estben, valamint az Est-lapok karácsonyi albumában. *Suomi a csend országa* címmel ezekből az úti jegyzetkből állított össze kötetet, mely a Cserépfalvi kiadónál 1937-ben jelent meg. Ahogyan ifjabb Kodolányi János is hangsúlyozta apjának finn kapcsolatairól szólva: „Finnország megismerése és megismertetése 1936-ban még úttörő vállalkozásnak számított.”²⁵ Kodolányi finn tárgyú munkái közül a legnagyobb sikert ezeknek az 1936-ban írott úti jegyzeteknek az önállóan kétszer kiadott gyűjteménye aratta.²⁶ Fogadtatását, jelentőségét

²² MTA Könyvtára, Kézirattár, Ms 4711/538.

²³ Lásd Nemeskéri Kiss Sándor Csekey Istvánhoz írott levelét. MTAK Kézirattár, Ms 4710/133.

²⁴ Ifj. KODOLÁNYI János, *Kodolányi János és Finnország*, Árgus, 2001/2, 60.

²⁵ Uo.

²⁶ Míg egyéb 1945 előtt keletkezett finn tárgyú írásai 1945 után nem jelentek meg, addig a *Suomi a csend országa* majd teljes terjedelmében megjelent emlékezéseit tartalmazó kötetében: KODOLÁNYI János, *A csend országában* = K. J., *Visszapillantó tükör*, Bp., Magvető, 1968, 253–326.

az író egy közeli ismerőse, a finn–magyar evangélikus egyházi kapcsolatokért élénk közéleti és irodalmi tevékenységet kifejtő Koren Emil így ítélte meg: „Útirajza több kiadást ért meg, egymástól különböző változatokban is. A két világháború közötti szakasz egyik legerterjedtebb könyve volt ebben a témakörben, s leginkább hangadó. Adott bizonyos romantikus színt a szemléletnek, erősen idealizált, de ugyanakkor egyensúlyban is tartott, témaválasztásaival, reális szemléletével.”²⁷

1936 szeptemberében, már nem sokkal hazatérése után úgy érezte, jó volna visszatazni. A Järventaus-émlékezésben így szólt erről: „Mindenki, aki valaha Finnországból hazaérkezett, érezte ezt a fájdalmas, szinte elviselhetetlen nyüzottságot. Az égő torokszorító vágyat, hogy bárcsak ottmaradt volna. Mindenkit, aki Finnországból jött, arculvert Középeurópa.”²⁸ Kodolányi ugyanis hazautazásának körülményeiről, benyomásairól, „honvágýáról” beszámolt Järventausnak. Emlékezésében közölte a finn író válaszeveleit. Järventaus episztolái mintegy kijelölték az emlékezés irányát. A levelekben elmondottak teremtették meg a különféle események, emberek megidézésének lehetőségét Kodolányi számára.

Nem csak ebben az emlékezésben írt hosszabban Järventausról, személyével találkozunk a *Suomi a csend országa*, illetve a *Suomi titka* lapjain is. Az utóbbit az órá emlékezés fejezete zárja, mely az *Arvi Järventaus és egyéb emlékek* előképének is tekinthető. Järventaus Kodolányinak ebben az utolsó hosszabb, finn tárgyú írásában, mondhatni, a túlvilági vezető szerepét tölti be, aki inkább már a személyes múltban, és nem annyira a lehetséges jövőben létező helyek között vezeti az író emlékezésének útján. Järventaus a közösen átélt események felidézésével, levelekkel, a hozzájuk fűzött reflexiókkal jellemzi elsősorban. A kibontakozó kép mély rokonszenvről tanúskodik. Szeretetteljes gyengédséggel ugyan, de Kodolányi szólt barátja esendőségeiről is, annak tudatában, hogy mindazok a tulajdonságok, amelyeket rossz érzéssel vett észre a másikban, ugyanannak a világszemléletnek, lelki alkatnak csak egyik oldalát illetik, s amit szeret vagy becsül barátjában, nem létezhetne ezek nélkül a hiányosságok nélkül. Mint egy elbeszélésben, úgy elevenedik meg a kissé alacsony, zömök, nehéz mozgású, ugyanakkor gyermekien nyílt és kíváncsi, egyszer könnyen, a rajongásig lelkesedő, máskor meg a kedvetlenségbe zuhanó ember. Kodolányi Järventaus egyéniségében a „primitívember”²⁹ lelki tulajdonságait rajzolta meg. E meghatározás Kodolányinál mentes minden pejoratív jelentéstől, barátja vallásosságát, természetközeli szemléletét illeti. Megmutatta Järventaus titkolt, de olykor megmosolyogtatón tetten érhető hiúságát, a cím, a kitüntetés kedvelését, örömteli hódolását a mindennapi élvezeteknek, a társaságnak, és azt a zavart tehetetlenséget, melyet a hatalommal, az erőszakkal szemben érzett. Ugyanakkor szólt annak a szellemi embernek a képzeletéről, írói feladatvállalásáról, áldozatkészségéről, akinek Magyarország iránti romantikus vonzalma, finn–magyar rokonságot illető sejtései egy életre szóló párbeszédnek és baráti köteléknek szolgáltak alapul. Különösen érdekes

²⁷ KOREN Emil, *Testvéreink északon: A finn–magyar egyházi kapcsolatok története*, Bp., Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, 1986, 12.

²⁸ KODOLÁNYI, *Arvi Järventaus...*, i. m., 104.

²⁹ KODOLÁNYI János, *Suomi*, Bp., Magyar Élet, 1944, 192.

Kodolányitól az a jellemzés, amely Järventaus vallásosságát, személyiségének „sámáni” mivoltát illeti. „Két lélek, két világ élt Arviban. Az ősi szimbólumok, mítoszok lapp lelke, lapp világa és a modern keresztény finn. E két princípium találkozásából olyan művek születtek, amelyeknek a magyar lélek számára is vannak mondanivalói.”³⁰ Korábbi írásában, a *Suomi titkában* pedig Järventaus finn pogánysággal erősen kevert északi kereszténységéről szólt.³¹ Kodolányi a szellemi rokonságot elsősorban Järventaus írói világának ebben a kissé romantikus, mítoszszerű aspektusában vélte felfedezni.

4. Järventaus leveleiben a Kodolányi és Mikola Nándor közötti konfliktusról, illetve a Kiss Sándor nagykövettel kapcsolatos eseményekről, szóbeszédekről szólt. Kodolányi majd egy hónapja tartózkodott Finnországban, Padasjokiban, mikor 1937. február 10-én kézhez vette Järventausnak azt a levelét, amelyben értesíti a Finn–Magyar Társaság soros ülésén történekről. Ettől a rendezvénytől mindketten azt várták, hogy tisztázódnak a félreértések, és vége lesz Kodolányi méltánytalan megítélésének. A dolgok azonban másképpen alakultak. „Lemondtam a Finn–Magyar Társaság elnöki tisztségéről. A levegő irányodban azokban a körökben is teljesen meg van mérgezve, amelyekhez legutóbb tartoztam. Kommunista vagy, – nem használ semmi beszéd. Néhány kijelentésed a spanyol polgárháborúról (így mondják), meggyújtotta lábad alatt a talajt. És ezek a körök nálunk valódi kuructársaságok. Az én hangomat elnémítják. Nem akarnak meghallgatni. Az *Ajan Suunta*, amely interjúval bízott meg, egyetlen szót sem hajlandó szólni Rólad. Azokat a sorokat, amelyeket Rólad írtam, a szerkesztőség kihúzta. Egyébként az egészet beledobhatták volna a papírkosárba. Más lapokat nem használok a Te ügyedben, mert sajnos a *Suomen Sosiaaldemokraattiba* nem akarok írni. Ez kommunista újság. Mondják K[iss Sándor]. visszajön. Örökös zürzavar lesz ebből. És ezt M. J. a maga energiájával teremtette. Éljen a magyar energia! – Most a jelenlegi helyzetet a következő megvilágításban látom: K. úr ostobának mutatkozott. Kodolányi író ezt nyilvánosságra hozta. Azonban olyan pártatlan formában, hogy a mi közönségünk már elejétől fogva így gondolkodott: ez az úr ugyanazon a véleményen van, azonban K. háta mögé bújt. (Ez nálunk, finneknél, velünk született gyanú, tévedés.) Riportjaid túlzott hangja is aggodalmat keltett. (A pozitív és a negatív sarkok találkoznak és – villámlik, mennydörög!) Labancaink megdühödtek. Ők természetesen el akarták üldözni K. urat. Hogyan lehetett áttörni ezt a frontot? Jó! Kodolányi úr kommunista! Az *Ajan Suunta*, amely elsőnek írt a K.-ügyről s egy kissé téged is megcáfolt, az ügyet tehát egy kommunista ügyének fogta fel. S ez az újság a kommunizmus ellen harcol. Ó micsoda ünneplés a labancok táborában! De hát a bizonyítékok? Igen, Kodolányi úr a spanyol vörösöket védelmezte. Kodolányi úr az *Ajan Suunta* tudósítójának azt mondta, hogy ő – ami politikai álláspontját illeti – *bohém*. Tehát kultúrliberális... (...) És most visszajön K. úr! A fiatal egyetemi hallgatók megígérték, hogy kifütyülik, ha visszajön. Azonban – egy diplomatát mégsem lehet kifütyülni.

³⁰ KODOLÁNYI, Arvi *Järventaus...*, i. m., 169.

³¹ KODOLÁNYI, *Suomi*, i. m., 192.

Tüntetésnek tekintenek az ellen az ország ellen, amit az a diplomata képvisel. És én vagyok az első, aki egy ilyen tüntetést meg kívánok akadályozni.”³²

Kodolányit megrázta az a mód, ahogyan Järventaus szolidaritást vállalt vele. Tudta, hogy barátjának mi mindent jelent a Suomalais–Unkarilainen Seura elnöki tiszte. E tiszteletbeli pozíciót Järventaus szerette és büszkén viselte, de passzív egyénisége okán riadtan meghátrált minden harc elől, és nem talált más módot a barátjával való szolidaritásra. Järventaus azonban tehetetlenségét – leveleinek tanúsága szerint – több alkalommal is azzal mentette, hogy lám, barátja is rákényszerül az elveit tagadó együttműködésre, hisz maga az újságírói lét kényszeríti erre. Ugyanakkor hálával mondott köszönetet minden figyelmességért, mely Kodolányitól és Magyarországról érkezett. Kodolányi válaszul bőségesen kifejtette Järventausnak, milyen a helyzet a magyarországi sajtóban, s így ebben az emlékezésben is szólt a harmincas évek vége hazai lapkiadásának világról, és arról, hogy ő miként létezett akkor mint újságíró. Főképpen azt az időt elevenítette fel, amikor az Est-lapoknál dolgozott, azaz a Magyarország szerkesztőségében eltöltött időszakot, melyről később is szólt a főszerkesztő Zilahy Lajoshoz fűződő kapcsolatára visszatekintve.³³ Nagyon bántotta, hogy Magyarországon és Finnországban mennyire egymásnak ellentmondóan ítélték meg újságírói működését: „Itthon, az országban, csöstül hullottak fejemre a támadások, mert Zilahy 'új szellemi frontjához' és az 'elparlagiasított' Magyarországhoz tartoztam, kint Finnországban pedig viselnem kellett annak ódiáját, hogy az Est-lapokba írok, tehát eo ipso zsidóbarát, liberális, sőt 'bolseviki' kém vagyok. Kínos helyzet volt, mondhatom, szenvedtem is miatta eleget. Annyt 'nyeltem', hogy hamarosan gyomorbajt kaptam, négyszer ért szerkesztőségi munka közben gyomorvérzés, – kimentem, elszenvedtem, azután visszaültem az asztalhoz és dolgoztam tovább. Nem egyszer meg kellett tagadnom olyan munka elvégzését, ami meggyőződéssel ellenkezett, fogtam a kalapomat, botomat s kijelentettem, hogy azonnal távozom. Amikor pedig Zilahy egy szép napon bevágta maga mögött az ajtót, láttam, hogy napjaim meg vannak számlálva ezen a helyen. Utóda [Mihályfi Ernő 1936 áprilisától töltötte be a főszerkesztői tiszte – H. K.] alatt pokollá vált számomra a szerkesztőség...”³⁴ És a kínzó ellentmondás meg-megnyilatkozott Järventausszal való barátságában is. Kodolányi mint-ha újból átélte volna a vitákat, a meggyőzés kimondatlan kudarcát. Az események azonban lassan túlhaladtak ezen a helyzeten. Hónapok alatt a Kodolányiról kialakított kép is megváltozott Finnországban. Az 1937-es esztendő summáját derűvel vonhatta meg: „Boldogan úsztam a szabadság édes napsütésében, teli voltam munkakedvvel, harci elszántsággal. És akár ösztöndíj nélkül, akár ösztöndíjjal, ismét ki akartam utazni Finnországba.”³⁵

A Järventausszal közösen átélt eseményekre visszaemlékezve Kodolányi felidézte együttléteiket Erdélyi Józseffel és Terescsényi Györggyel. Megemlékezett a finn író és

³² KODOLÁNYI, Arvi *Järventaus...*, i. m., 121–122.

³³ KODOLÁNYI János, „Gömbös legkitartóbb híve”; K. J., *Elvetélt reformer* = K. J., *Visszapillantó tükör*, Bp., Magvető, 1968, 348–395.

³⁴ KODOLÁNYI, Arvi *Järventaus...*, i. m., 132–133.

³⁵ *Uo.*, 159–160.

Gulyás Pál baráti és szellemi kapcsolatáról. Hosszasan ismertette Järventausnak Finnország, Magyarország és Törökország eljövendő történelmi szerepét illető elképzeléseit, melyek várhatóan egy új Európai rendszerben realizálódnak. Kodolányi szerint barátja világosan látta a finnséget és a magyarságot fenyegető erőket, azt, hogy mi készül Európában, milyen katasztrófa fenyegeti mindkét népet, s hogy ki melyik oldalon fog állni. Järventaus politikai helyzetértékelésének pozitívumai – Kodolányi szerint – nem annyira felkészültségből, jól tájékozottságból fakadtak, hanem inkább egészséges ösztönéből. „Gyűlölete mint finn és mint keresztényé határtalan volt az új világháború megszervezői és kezdeményezői ellen – mondta róla 1943-ban –, s ha ma látom, hogy sorra látogatnak hozzánk a finn politikai és közéleti tekintélyek, ha látom a mi egyre erősödő kapcsolódásunkat is Finnországhoz, az ő testvérösztönének okosságát, tisztaságát, biztonságát kell csodálnom.” Kodolányinak nem sokkal később meg kellett tapasztalnia, hogy ez a számára ígéretesnek látszó folyamat véget ér.

A személyes emlékek felidézése mellett beszélt a finn–magyar kulturális kapcsolatokról, a finn nevelési rendszerről, a finn és a magyar szocialista mozgalom összevetéséből kínálkozó tanulságokról, a finn munkásság helyzetéről, a finn szokásokról. De ez a számvetés kiterjedt a magyar állapotokra is. Sok olyasmiről is szólt ez alkalommal, melyről később már nem. Érdekes visszaemlékezése Pethő Sándorra, Imrédy Béla Pesti Naplóval kapcsolatos terveire, és sokat sejtetőek a magyarországi titkos társaságokkal, köztük a szabadkőművességgel kapcsolatos megjegyzései is. Megemlítette, hogy egy ilyen titkos társaság állt a *Földindulás* színrevitele után ellene folytatott plágiumper, illetve az ezt követő sajtókampány mögött.

Ebben az írásában idézte fel Juha Artturi Kannistohoz, a finnugor nyelvudomány művelőjéhez fűződő emlékeit is, aki éppen e feljegyzéseinek írása idején halt meg, szinte egy időben a másik finnugor nyelvészszel, Szinnyi Józseffel. „Csikesz Sándor után ő volt a második olyan barátom, aki döntő fordulatot adott életemnek, gondolkodásomnak, érzésvilágomnak.”³⁶ Kannisto sokat foglalkozott a Budenz József által megkezdett finn–magyar szótári munkálatok helyzetével. A finn–magyar szótárkezdeményekről írt cikkét ezzel fejezte be: „A két testvérnép kapcsolatainak élénkülésével egyre érezhetővé válik, hogy nagy szükség lenne egy új finn–magyar szótárra. Meg kellene csinálni finn–magyar együttműködéssel.”³⁷

Utolsó finnországi tartózkodásáról Kodolányi keveset írt, azonban ez alkalommal említést tett közreműködéséről *Az ember tragédiája* finnre fordításának munkájában. A költői átültetést Toivo Lyy végezte, és mivel magyarul nem tudott, egy – Kodolányival közös – ismerősét, az akkor még fiatal pályakezdő Paavo Sirót bízta meg a nyers szöveg elkészítésével. Ebben segített Kodolányi az utolsó Finnországban töltött napjaiban.

Kodolányi az *Arvi Järventaus és egyéb emlékekkel* sem tette teljessé finn élményeinek számvetését. Például érintőlegesen szólt csak történelmi regénytrilógiájának itteni munkájáról, melyre Koren Emil Kodolányival való megismerkedésére emlékezve tért ki:

³⁶ *Uo.*, 129.

³⁷ Artturi KANNISTO, *Suomalais-unkarilaisen sanakirjan hankkeita 1860-luvulla*, Virittäjä, 1939, 188–201.

„Finnországban tanúja lehettem annak, milyen szoros kapcsolat, megtermékenyítő kölcsönhatás alakult ki közöttük, s az akkor előtérben álló finn írók között. Talvio mellett ő maga Järventaust, Kannistot, Mikkolát jelölte meg. Egy-egy társasági este Meilahtiban, Maila Talvio írónő házában hosszantartó élményem marad. Arra az egyetemi korporációban tartott előadásra is jól emlékszem, amiben – a hitlerizmus kibontakozó éveiben, 1938-ban, a magyar közmondásról szóló: »a barátaimtól ments meg Uram engem, az ellenségeimmel elbánok magam is«. Kodolányi 1936–38 között többször járt Finnországban. Ebben az időszakban írta *A vas fiait*, de Budapesten, a finnországi Padasjokiban dolgozott a *Boldog Margiton*, 1938-ban Helsinkiben fejezte be a *Julianus barátot*. Ebben az időben voltam vele többször együtt Helsinkiben. Beszélgetéseink a vallásról, hitről – saját közlése szerint – beleszövédket a regénybe. Különösen is Julianus barátnak a székesfehérvári tanítóbaráttal folytatott beszélgetésének leírásába. Indulatos beszélgető volt. Egyszer előkapta Bibliáját az éjjeliszekrény fiókjából, s oly indulatosan tette az asztalra, hogy szétnyíltak a lapjai. Kevés olyan olvasott Bibliát láttam, mint az övé. »Mit gondolsz, miért lettem én katolikusból reformátussá« – mondta indoklásul. Máskor azt kérte számon, hogy »hol vannak a reformáció korának vándor prédikátorai, akik iszákjukban a Bibliával nemzetet mentettek!«³⁸

5. A finnországi politikai életről, a demokratikus hagyományokról, a szövetkezeti mozgalomról és az oktatásról szóló jellemzését a következőképpen zárta Kodolányi János: „A finn nevelés – ideszámítva az iskolákat csakúgy, mint az egyházat, az irodalmat, a zenét, a képzőművészetet, a közigazgatást, a sajtót s minden olyan intézményt vagy szervezetet, amely akár közvetlenül, akár közvetve neveli a tömegeket – szigorúan alkalmazkodik a finn lélek alkatához, s ha a nagy kikötővárosokban tapasztalható is a romlás, a *finn lélek szimbólumteremtő képessége* még nem pusztult ki.”³⁹ A finn lélek szimbólumteremtő képességéről mondtak is jeleznek valamit az író Finnországhoz fűződő szellemi kapcsolatának mibenlétéről. A *Zárt tárgyalás* című kötet – melyben az *Arvi Järventaust és egyéb emlékek* is megjelent – két másik írásának fényében jobban érthető ez az általa hangsúlyossá tett kifejezés. Ezekben az írásaiban kísérte meg először kifejtetni azt a kultúra-felfogást, amely későbbi pályaképét alapvetően meghatározta.

A kötet címadó művében, a *Zárt tárgyalás*ban röviden így definiálta a kultúra fogalmát: „A kultúra a lélek szimbólumteremtő működése.”⁴⁰ A negyvenes évek első felében részben Vatai László filozófus hatására formálódó nézete szerint, az emberi lélek a szellemtelen létezés és a transzcendens létezés között létrejövő feszültséget a transzcendens világ jelképrendszerében oldja fel. Az ember azáltal vált emberré, hogy ilyen szimbólumrendszert teremtett, tehát, hogy tudatos létező. A kultúra fogalmát az embernek és a társadalomnak a transzcendenciához fűződő viszonyából eredeztette, s ebből következően

³⁸ KOREN, *Testvéreink...*, i. m., 12–13. A Bibliával kapcsolatos jelenetet felidézte egy emlékezésében is: KOREN Emil, *Kodolányi gnoszticizmusa*, Délsziget, 1994. sz., 23. Lásd még KODOLÁNYI János 1951. október 7-i levelét Koren Emilhez (KABDEBŐ Lóránt, *Levelek egy pap íróhoz*, Délsziget, 1988. 12. sz., 10–12).

³⁹ KODOLÁNYI, *Arvi Järventaust...*, i. m., 126; kiemelés a szerzőtől.

⁴⁰ KODOLÁNYI János, *Zárt tárgyalás* = K. J., *Zárt tárgyalás*, Bp., Turul, 1943, 27.

élesen elválasztotta egymástól a kultúra és a civilizáció jelentését, sőt ellentétes voltukat feltételezte. Jelenkorának civilizációjában a kultúrának, a transzcendenciához kötődő szimbólumrendszernek a bomlását látta, azt tartotta, hogy a jelképek valóságának az érzése egyre inkább elenyészik. A kultúra és a civilizáció közötti különbségetevésből következett számára az „urbánusság” és a „népiség” lényegének felfogása. Az „urbánus” létben megszűnik a transzcendenciával kialakítandó viszony lehetősége, míg a „népi” lét megőrzött valamit a jelképek kollektív valóságából. A „népi gondolat” Kodolányi számára a szimbólumrendszer s ezáltal egy nép, egy közösség újjáteremtésének eszméjét jelentette, az egyén, a társadalom, a természet harmonikus életének feltételét. „Kultúra nélkül nincs elviselhető élet” – mondta e könyvének egy helyén.⁴¹

A közösség fogalmát Kodolányi a következőképpen határozta meg: „Önként egybeálló és egybeillő, önmagát nem külső erőszakkal, hanem belső alkalmazkodással, a jelképrendszerhez való spontán igazodással szabályozó, kollektív, harmonikus életforma.”⁴² Ez volt demokrácia-felfogásának alapja. Valami hasonlót fogalmazott meg még korábban a *Suomi titka* egyik jegyzetében, amikor a szövetkezeti mozgalom kapcsán a finn földön tapasztalt demokráciáról írt: „Csodálatos valami ez, nem intézmény, nem politikai pártok hitvallása, nem cél, nem elv, nem program. *Maga a levegő*. Illata, élete van, átjárja a földet és embert, beleszívódott a lélek tudattalan rétegeibe, az őszinte krisztusi kereszténységgel, mely tulajdonképpeni alapja.”⁴³ Idézett művének egy másik fejezetében pedig arról értekezett, hogy a finnországi ipar és kereskedelem hogyan vált integráns részévé az ősi, kollektív formák modern változatának, a szövetkezeteknek. Amikor a finn nép még élő szimbólumteremtő képességét említette, akkor ezeknek a kollektív ősi formáknak a továbbéléséről is szólt. Kodolányi Finnországot a „népi gondolat” megtestesülésének tartotta. Szerinte a finn társadalom paraszti gyökere a nemzeti identitás érzésének a biztosítója. Ez mutatkozik meg abban a kulturális egységben, mely érzékelhető a különböző társadalmi rétegek egymáshoz való viszonyában. A Kodolányi vallotta elvek fényében: a transzcendenciáról való leválás révén autonómmá lett ember nem csak a saját sorsát akarja birtokolni, hanem az őt körbevevő anyagi világot is. A szimbólumrendszer valóságát felejtő egyén civilizációs igényei a természet ellen hatnak. Mint a finn nép szimbólumteremtő képességének a megnyilvánulására, úgy emlékezhetett Kyösti Kalliot köztársasági elnök 1935-ben Sortavalában, egy Kalevala-ünnepen mondott beszédére, melyből a *Suomi titka* egyik fejezetének lezárásaként hosszabban idézett: „A mi mai nemzedékünk számára a természet néma, jóllehet éppen a mi időnk harcol tudományával és ismereteivel azért, hogy úrrá legyen a természet fölött és titkaiba behatoljon. Ez azonban nem csökkenti a Kalevala szellemét és jelentőségét, hanem ellenkezőleg, megadja kimagasló értékét.”⁴⁴

Kodolányi János mindig úgy tekintett Finnországra, mint a nemzeti értékek tiszteletének hazájára, a tradíciók és a nemzeti múlt megbecsülésének földjére, ahol természetesen

⁴¹ *Uo.*, 62.

⁴² *Uo.*, 61.

⁴³ KODOLÁNYI János, *Suomi titka* = K. J., *Suomi*, Bp., Magyar Élet, 1944, 146.

⁴⁴ *Uo.*, 97.

s józanul gyakorolják a demokráciát. Finnország társadalma néha szigorúnak, szűk körűnek látszó, mégis szilárd értékrend szerint él, ahol a szabadság fogalma valami jótékony nehézkedési erővel telítődik, ahol erősebben létezik az elviselhető élet feltétele, a kultúra. Finnországot nemcsak ismerte, hanem úgy is képzelte el, mint egy, a kétségektől, a hazugságtól, a felejtéstől, a széthullástól féltett magyarság számára létező példát.

6. Järventaus hatszor járt Magyarországon. Utolsó előtti itt-tartózkodása megbetegedése miatt majd egy évig elhúzódott. Ebben az időszakban született meg magyarországi útirajza, az *Itevien pajujuen maa* (magyarul: *Szomorúfüzek országa*), mely egyben az utolsó, még életében megjelent munkája is volt. Ebben így írt Magyarország iránti vonzódásáról: „Nekünk, északi embereknek bizonyos mértékig egzotikus ország, amelyben a lelkünket olyasmiről érinti meg, amit sosem találunk meg Északon: a közvetlen életöröm és a pillanat büntelen lelkesedése, amely olyan természetességgel, harmonikusan keveredik a hétköznapi zibongásába, mint ahogyan az élénk, ragyogó színű minták a magyar népviselet színeibe.”⁴⁵ Hasonló indokot érzékelt Kodolányi Järventausnak Magyarország iránti vonzalmában; a *Suomi titka* című útirajzában így írt erről: „Hogy olyan gyakran s annyi sóvárgással szinte menekült Magyarországra, annak nemcsak az volt az oka, hogy szeretett bennünket, hanem még inkább az, hogy cseppet sem nyárspolgári természete szűknek érezte Finnország nagy fegyelmét, sok tekintetben fantáziátlan társadalmát, gyakran képmutató erkölcsseit, szigorú kicsinyességét s nem utolsósorban az egyházi élet kötelességeit.”⁴⁶

Kodolányi baljós jelentőséget tulajdonított Järventaus egy megjegyzésének, miszerint félbehagyja regényét, és egy Magyarországról szóló útirajz megírásába fog, a *Suomi titka* mintájára. „Arvi irodalmi pályáját lapp tárgyú regényeivel kezdte. Első könyve a *Kereszt és varázsdob* volt. Mint mondtam már, fiatal lelkész korában a Lappföldön élt első feleségével mint a lappok szuperintendense. (Ezért a miskolci kórházban az ápolónők püspök úrnak és méltóságosnak szólították. Arvi nevetett rajtuk, mert hiszen ő csak egyszerű káplán, de azért jólesett neki.) Most, élete végén, visszahajlott ifjúkorához, s megint a lappokról kívánt írni. A figyelmes lélekismerő ebből megérthette, hogy Arvi élete már nem lesz hosszú. Beszélgetés közben is egyre emlegette a lappokat, s azokat az éveket, amelyeket közöttük töltött. Saivo népe, a lapp ősök – jabmekek – társasága, már üzent neki. S ő egyre nagyobb örömmel figyelte halk üzeneteiket. Paulus-Jouni, a *Kereszt és varázsdob* hőse, az utolsó lapp táltos dobját verve Arvi fülébe súgta halálos varázsszót: »Engem már a holtak hívnak Saivonak mély honába...« Talán érezte, hogy már csak egy művet lehet megírnia: emlékezt az ő szeretett Magyarországról. Erre tartogatta határozó erőit.”⁴⁷

A *Kereszt és varázsdob* főhősének szavai a regény fordítása közben különös értelmet nyertek Kodolányi számára, felidézve Järventaus utolsó magyarországi napjait, s azokon keresztül egész emberi és írói sorsát. Az akkori szorongó érzést, mely előre jelezte ba-

⁴⁵ Idézi TERVONEN, i. m., 41.

⁴⁶ KODOLÁNYI, *Suomi titka*, i. m., 195.

⁴⁷ KODOLÁNYI, *Arvi Järventaus...*, i. m., 160–161.

rátja halálát, az „állati közösség” fogalmával magyarázta. Ez a kifejezés későbbi írásai-
ban is jó néhányszor felbukkan. A másiktól való végleges búcsúzás pillanatai nem min-
dig a tényleges utolsó találkozás alkalmához köthetők. Järventaus utolsó magyarországi
tartózkodásának végén feleségével együtt meglátogatta Kodolányit családi körében,
budai otthonában. Ez az együttlét magasztos derűje és meghittsége által vált az utolsó,
Järventaushoz kapcsolódó emlékké Kodolányi tudatában, annak ellenére, hogy ezt kö-
vetően ritkán ugyan, de még látták egymást.

Emlékezése lezárásaként Kodolányi Järventaus írói jelentőségéről szólt, baráti és író-
társi szubjektivitással. Hangsúlyozta Järventaus művei magyar nyelven való kiadásának
szükségességét. Sajnos az elmondottak hatása elveszett az idővel. Az emlékezés megírá-
sa után az *Északi csillagok* című finn antológiában közölték Järventaus egy versét,
Kodolányi fordításában kiadták két regényét, de azóta önálló kötete nem jelent meg Ma-
gyarországon. Kodolányi ebben az írásában is kárhoztatta a könyvkiadóknak a finn iro-
dalommal szembeni érdektelenségét, mely annak ellenére áll fenn, hogy a finn könyvek-
nek sikerük szokott lenni. „A lélekkel van itt baj, nem az üzlettel – zárta mondandóját
Kodolányi. – A lélekkel, amely borzongva fordul el mindentől, ami valóban magyar vagy
finn. A lélekkel, amely mohón szolgálja a civilizációt, de retteg a kultúrától.”⁴⁸ Majd
Kodolányi idézte Järventaus egy levelét: „*Oh, lieber Bruder! Die Zukunft ist finster.* –
Igaza volt.”⁴⁹

⁴⁸ Az utóbbi mondat a folyóiratbeli közlés alkalmával: „A lélekkel, amely mohón szolgálja a civilizációt,
de retteg a kultúrától, azaz mindentől, ami mítosz vagy szimbólum.” (Sorsunk, 1943, 6. sz., 462.)

⁴⁹ KODOLÁNYI, Arvi *Järventaus...*, i. m., 170.

NÉMETH ZOLTÁN

A PÁLYÁM EMLÉKEZETE SZÖVEGHAGYOMÁNYÁRÓL
ÉS AZ ÖNÉLETÍRÁS TERVÉNEK EREDETÉRŐL

„Senki sem érezte annyira a különbséget, mely a korabeli magyar stíl és az előtte remekeknek tetsző klasszikus és nyugateurópai művek stílje között volt, és senki nem törekedett e különbség megszüntetésén oly tudatos elszántsággal, mint Kazinczy. Innen van, hogy nagyobb eredeti műveit, a *Pályám emlékezetét* és az *Erdélyi leveleket* annyiszor át-meg átdolgozta”¹ – írja 1909-es monográfiájában Váczy János. Az általa elsőként említett önéletírás, a *Pályám emlékezete* azonban nem csupán ezért, vagyis az átdolgozások, a szövegváltozatok nagy száma miatt tekinthető irodalmunk egyik legtitokzatosabb remekének. A művel kapcsolatos rejtélyek másik – legalább olyan fontos – csoportja a fogantatással, azaz a megírás ötletének eredetével kapcsolatos. Kítől s pontosan mely időből származik vajon az életének megörökítésére vonatkozó elképzelés?

Mielőtt azonban a keletkezéstörténet vizsgálatához kezdenénk, röviden összefoglaljuk, milyen ósváltozatait, illetve szövegváltozatait ismerjük e nagyszabású emlékirói műnek. Nyolc olyan szöveget találunk, amelyben Kazinczy saját életét és korának nevezetesebb eseményeit születésétől fogva beszéli el. Közülük talán a legközismertebb a Tudományos Gyűjtemény 1828-as évfolyamában jelent meg, a másik hét pedig a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában található. Az elsőként írt – és egyben legrövidebb – szövegről már Toldy Ferenc megállapította, hogy 1814-ben keletkezett: *Kazinczy Ferenc élete egyedül maradékainak számokra. Széphalom, májusban, 1814.*² Ez az írás csak 1767-ig jut, ugyanis a 18. oldalon megszakad, és utána egy sérült szöveg következik a kéziratban, melynek az első két oldala hiányos (félíg kitépték a lapot). Itt tehát valójában két hiányos szöveggel van dolgunk: az egyiknek a vége, a másikkal az eleje hiányzik; az utóbbit valószínűleg később illesztették az előzőhöz. Ezt igazolja, hogy a két írás megszakadó mondatai között nincs tartalmi, grammatikai összefüggés és az oldalszámozás sem folyamatos. A 18. oldal után következő – az elején sérült – szöveg kronológiájában ott folytatódik, ahol az előző megszakad: az 1767-es esztendő-től atyja temetéséig beszéli el a történéseket. Ma a K 612 jelzeten 2a–10b, illetve a 11a–18a oldalakon találhatjuk meg e szövegeket az MTA Kézirattárában. A továbbiakban ezeket együtt kezeljük és *Kazinczy Ferenc élete..., 1814* név alatt említjük őket.

¹ VÁCZY János, *Kazinczy Ferenc*, Bp., 1909, 145.

² TOLDY Ferenc, *Kazinczy Ferenc és kora*, Pest, 1859–1860, Jegyzések III.

A második munka Abafi Lajos szerint 1817-ből való: *Az én életem. Barátimnak, literatúránk barátjainak s legközelebb gyermekeimnek. Kazinczytól* – ez 1781-ig jut.³ (Szintén a K 612 jelzeten: 20a–66a). Alább *Az én életem, 1817* címen nevezzük e kéziratot. A harmadik fogalmazvány időben 1785-ig terjed, s Toldy megállapítása szerint 1823-ban készült. Ez két kéziratban is ránk maradt: egyrészt Toldy másolatában, másrészt az e másolat alapjául szolgáló, *Kazinczy Ferenc saját kezével írt autobiographiája 1785-ig* címet viselő (de Szilágyi Ferenc szerint Kazinczy Gábor által másolt) szöveggént⁴ (MTAK Kézirattár, Tört. 4-r 65. 23a–31b; a továbbiakban: *Autobiographia, 1823*). Az említett három szöveg ugyan nem a *Pályám emlékezete* címmel íródott s nem is jelent meg az író életében, de kétségtelenül a későbbi változatok előzményeként tarthatjuk nyilván őket. E szövegek (tehát a *Kazinczy Ferenc élete..., 1814*, *Az én életem, 1817* és az *Autobiographia, 1823*) létrejötte között viszonylag hosszú idő telt el. Nem így áll ez a másik öt esetében. Közülük az első – mely, immár *Pályám emlékezete* címmel, a Tudományos Gyűjtemény 1828. évi I., II., XI. és XII. számában jelent meg és 1792-ig jut – 1827–28 folyamán került papírra. Ezt még három teljes,⁵ valamint egy hiányos⁶ változat követi, tehát a fáradhatatlan szerző négy ízben írta át és tovább e művet élete hátralévő pár esztendejében. Ezzel szemben a korábbi Kazinczy-szakirodalomban azt találjuk: az első megjelent (1828-as) változatot még háromszor dolgozta át írójuk. Az utóbbi adat – mint látjuk – tévesnek bizonyult, nyilván annak következtében, hogy a korábbi kutatás során nem került elő a negyedik átdolgozás. Ez az általunk negyedik átirásként említett, címlapján – tévesen – *Biographiám 1759–1779* megjelölést hordozó változat legfőképp abban tér el a többitől, hogy csak 1787-ig terjed – ezért neveztük hiányosnak. A másik három átdolgozás mindegyike nagyjából a szerző házasságáig (1804-ig) jut,⁷ míg az 1828-ban megjelent 1792-ig. Tény tehát, hogy négy olyan kézirat szövegváltozat létezik, amely biztosan az 1828-as megjelenést követően keletkezett, így a még életében – a Tudományos Gyűjtemény 1828-as számaiban – megjelent szöveg átdolgozásához négy-szer fogott hozzá Kazinczy. Az utóbb említett öt szöveg közül három viseli a *Pályám emlékezete* címet,⁸ a másik kettőn *Biographiám*,⁹ illetve *Biographiám 1759–1779*¹⁰ megjelölés szerepel. A munkák tartalmából és szövegezéséből azonban nyilvánvaló, hogy egyazon mű át- és átdolgozott változataival állunk szemben, a címek eltérése tehát megtévesztő, s így az azonosítás szempontjából nem ad megfelelő támpontot. A Tudo-

³ E munka Toldy állítása szerint nem 1817-ből való (TOLDY, i. m., Jegyzések IV), s ezzel a véleménnyel száll szembe Abafi (KAZINCZY Ferenc, *Pályám emlékezete*, szerk. ABAFI Lajos, Bp., 1879). E kérdésről később még szólunk.

⁴ KAZINCZY Ferenc, *Az én életem*, szerk. SZILÁGYI Ferenc, Bp., 1987, 588.

⁵ Ezek a K 634, 121a–261b, 1a–120b, valamint a Tört. 4-r. 70, 1a–127b oldalakon található meg az MTAK Kézirattárában.

⁶ MTAK Kézirattár, K 606.

⁷ Itt jegyezzük meg, hogy a három változat közül az egyik (a *Biographiám* című) részben túlterjed az említett perióduson, hiszen 1806-os eseményeket is említ. MTAK Kézirattár, Tört. 4-r. 70.

⁸ A Tudományos Gyűjteményben megjelent, valamint a K 634 jelzet alatt található változatok.

⁹ Ez a Tört. 4-r. 70. alatti.

¹⁰ Ez – mint említettük – valójában 1787-ig jut időben. MTAK Kézirattár, K 606.

mányos Gyűjteményben napvilágot látott munka szövege az egyik említett kéziratos változatával sem azonos, kézirata valószínűsíthetően elveszett.

A *Pályám emlékezete* keletkezéstörténeti kérdéseit vizsgálva a szakirodalom legfőképpen az író környezete részéről megnyilvánuló ösztönzést, a kitartó „ostromot” említi. Mezei Márta szerint „Kazinczynak évekig tartó, többoldalú, meg-megújuló biztatásra volt szüksége ahhoz, hogy pályaképét megírja.”¹¹ A pálya- és kortársak buzdító szövegeiből – úgy tűnik – Szemere biztatása volt a legfontosabb Kazinczy számára. Erre vonatkozóan már a tízes évek elejéről találunk utalást: 1813. szeptember 4-én Kis Jánosnak írt leveléből például kiderül, hogy Szemere unszolja biographiája megírására.¹² Később – mint látni fogjuk – más barátai is ösztönzik a munka folytatására: így Kölcsey, Toldy és Vörösmarty. A legfontosabb kérdés azonban nem is az: létezett-e és milyen módon érvényesült a kortársak biztató „kórusa”, hanem sokkal inkább a belső indíttatás. Volt-e ilyen (önéletrírói) szándék Kazinczyban, s ha igen, mikor nyilvánult meg először, és milyen okra, milyen belső késztetésre vezethető vissza ennek jelentkezése. Ahhoz azonban, hogy e kérdésekre választ találjunk, nem elégséges a tízes–húszas évek vonatkozó eseményeinek, adatainak áttekintése.

A történet valójában ugyanis nem az első *Pályám emlékezete*-ösváltozat 1814-re tehető megírásakor, illetve annak előkészítésénél kezdődik! Mint arra Mezei Márta rámutatott, a Kazinczy-levelezésben már 1808-ból találunk adatot arra, hogy az önéletrírás gondolata megfogalmazódott: „Kevésbé ismert adalék, hogy Cserey Farkas már 1808-ban ösztönzi rá... Kazinczynak ekkor oly mértékben megtetszik a terv, hogy írásáról egy Cserey Miklósnak küldött levélben már mint saját ötletéről számol be.”¹³ De csakugyan szükség volt-e Cserey Farkas biztatására? Valóban mástól származott-e az ötlet?

A fent idézett tanulmányban citált, Cserey Farkas által Kazinczyhoz írt sorok egy kijelentést és egy felszólítást fogalmaznak meg: „Hiba volna tölled, nagy, ha életedet le nem írná és azt nem csak ön maradékidnak, hanem tiszteletedre kész Barátidnak is meg nem hagyná... ird meg tehát életedet minden környül állásokkal és ugy, a mint olj férjfiú, mint Te, maradékinak és Biztos Barátyainak által adhattya.”¹⁴ Kazinczy már szintén említett, Cserey Miklósnak címzett levelében pedig így fogalmaz: „Tegnap az a gondolat szálla-meg, hogy életemet irom meg születésem olta esztendőnként.”¹⁵ E sorok olvastán kétségtelennek tűnhet a megállapítás: Kazinczynak megtetszett az elképzelés, és ily módon az egyik Cserey ötletét a másiknak írt levelében már a sajátjaként említi. Ám ha egy kicsit jobban átvizsgáljuk e küldeményeket, kiderül, hogy nem igazán stimmel az időrend, de még a címzések sem.

Haladjunk időben visszafelé. Az egyértelmű, hogy a kettő közül elsőként idézett, Cserey Farkas által írott levél 1808. szeptember 6-i keltezéssel született, a másik (történetesen a Kazinczy által Cserey Miklóshoz írott) keletkezési idejére viszont csak követ-

¹¹ MEZEI Márta, „Magamat ragyogtatom”: *Közelítések a Fogságom naplójához*, ItK, 2000, 418.

¹² KAZINCZY Ferenc *Levelezése* (a továbbiakban: KazLev.), szerk. VÁCZY János, XI, 44.

¹³ MEZEI, 2000, 418.

¹⁴ KazLev. VI, 76.

¹⁵ KazLev. XXIII, 161.

keztetni tudunk, dátum ugyanis nincs rajta. Az utóbbi levél a KazLev. második pótköte-tében (XXIII.) jelent meg, s a sajtó alá rendezők szerint valamikor augusztus vége vagy szeptember eleje táján íródhatott,¹⁶ válaszul egy másik – 1808. augusztus 17-i¹⁷ – Cserey-küldeményre. Itt tehát megjelenik egy harmadik levél is, és ilyen módon az alábbi sor-rend állítható fel: elsőként született Cserey Farkas levele Kazinczyhoz (1808. augusztus 17-i keltezéssel), ezt követően Kazinczy írt Cserey Miklóshoz (1808. augusztus végén, szeptember elején), majd – sorban a harmadikként következne – a Cserey Farkas által Kazinczyhoz (1808. szeptember 6-án) intézett levél.¹⁸

Csakhogy – jegyzi meg az időrendet megkérdőjelező Mezei Márta – e következtetés téves, hiszen az említett sorozatban az elsőként, augusztus 17-én írt levelet nem Cserey Miklós, hanem Cserey Farkas írta, így a Kazinczy által Cserey Miklósnak címzett levél nem tekinthető az erre adott válasznak.¹⁹ Mezei Márta összegzése szerint tehát a fenti sorrend nem helytálló! Álláspontja értelmében létezik egy Cserey Farkas által Kazinczyhoz írott levél (szeptember 6-áról), majd megszületett – ennek folyományaként – egy Cserey Miklóshoz címzett írás, mely keltezetlen. Ezen állítás igazolására látszólag cáfol-hatatlan érv Mezei Márta fenti (a címzésre vonatkozó) okfejtése. A leveleket átolvasva mégis kénytelenek vagyunk vitába szállni vele.

A kérdés voltaképp az, hogyan tekinthetjük a három levelet összetartozónak (kérdé-ssek, válaszok és utalások folytatólagos sorozatának), amikor az egyik levél a címzés szerint kilóg a sorból. Ha hitelesnek fogadjuk el a címzéseket, akkor a fenti sorrend (il-letve a levelek e kronológia szerinti összefüggése) megkérdőjelezhető, s ebből követke-zően a két utóbbi levél egymásutánisága is felcserélődhet, a sorban első (augusztus 17-i) pedig érdektelenné válik.²⁰ Ebben az esetben viszont a keltezetlen (Cserey Miklóshoz címzett) írás vélelmezett keletkezési időpontja is kétséges lesz, az erre vonatkozó véle-kedésnek ugyanis egyedüli alapja volt az augusztus 17-i levéllel mutatott összefüggés: az, hogy sok tekintetben rímel az egyik levél a másikra (tehát válaszokat fogalmaz meg a felvetésekre, mégpedig konkrét, véletlenszerűséget kizáró utalásokkal). A kérdés lényege pedig éppen itt van: hogyan lehet megállapítani és igazolni egy keltezetlen levél keletke-zési időpontját?! A felelet kézenfekvő: meg kell keresni azokat a leveleket, amelyek a kérdéses írás előzményeként, illetve arra adott válaszként értékelhetők. Esetünkben – szerencsés módon – találunk ilyeneket: mint említettük, létezik két olyan levél, amely tartalmában több ponton egybevág e kérdéses keletkezési idejű küldeménnyel. Nézzük, melyek ezek a tartalmi egyezések!

¹⁶ KazLev. XXIII, 463.

¹⁷ KazLev. VI, 33–35.

¹⁸ Itt természetesen csak egy rövid időszak *témában összefüggést mutató* leveleit ragadtuk ki – sorrendben – a Kazinczy-levelezésből, olyan leveleket tudniillik, amelyek egyike a másikkal felvetett kérdésekre reflektál. Ilyen módon e levelek zárt sorozatot képeznek, de ez nem jelenti azt, hogy más levelek – más címzettekhez – ne születtek volna ez idő tájt.

¹⁹ MEZEI Márta, *Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy-levelezésben*, Bp., 1994, 254.

²⁰ *Uo.*, 254, 96; MEZEI, 2000, 418.

Az egyik levél tehát, amelyre a keltezés nélküli írás rímel, az, amelyet Cserey Farkas 1808. augusztus 17-én Kazinczynak írt. Ebben Cserey egy kérést fogalmaz meg hegyaljai barátjához: „Mivel a Hegy alján jutalmossabban jut az ember asszu szálló Borhoz, ha aszt szüretkor ott heljbe készített, ... nagyon le fogsz kötelezni, ha számomra asszu szállót, és ahoz mostot vásároltatván, egy általaggal szüretkor készítettész, árát nagy köszönettel meg fogom fizetni.”²¹ Kazinczy pedig így ír a keltezetlen levelében: „Asszúszlót a’ legszívesebb örömmel készitek...”²² Ez a megállapítás kétségkívül rímel az előbbi kérésre, s arra adott válaszként, egyértelmű ígéretként értékelhető. Az augusztus 17-i Cserey Farkas-levél egy másik részlete örömmel számol be egy nem mindennapi eseményről: „A Napokba kaptam Lipsiából haza egy ... Saphirumot, meljet Lisabonbul kaptam volt ... Nékem ígértek [érte] 7000 Rftot, meg vallom, gyereki indulattal örvendek ezen gyűrűmnek, hogy oljan szépen sült el.”²³ Kazinczy kérdéses keltezetlen levele pedig így fogalmaz: „Én kövekhez nem értek: de a’ mit a’ disborusi köről írsz, nagy gyönyörűséggel olvastam, 7000 Rf. mennyi pénz! és egy kőért!”²⁴ A tartalmi, tematikai egyezés – a szereplő adatok tanúsága szerint is – nyilvánvaló. Ugyanígy áll ez a következő részlet esetében is: „Most képedet fel küldöttem Lipsiába Rosthoz, hogy a szerint gyűrű köbe fel emelt munkával ki metczettesse. Bal kezem mutató újján fogom azt gyűrűbe viselni – szívem részin – meljbe holtig lakozol úgy is” – szól Cserey Farkas augusztus 17-én kelt levele.²⁵ A keltezés nélküli Kazinczy-küldemény minden bizonnyal erre válaszol, amikor megfogalmazza: „Profilomat ... azért küldöm, hogyha ezt Rostynak felküldenéd tetszenék, felküldhesd, mert ő a Cuprum után dolgoztathat belé szemet fület et cet. ... Hiddel, hogy barátságodat, mellyet ezen czikkely mutat leveledben, érdeme szerint becsülöm.”²⁶ Mindezek a részletek talán meggyőző bizonyítékként szolgálnak arra, hogy a keltezetlen levél röviddel az augusztus 17-i Cserey Farkas-írás után született, kétségtelenül az előbbire adott válaszként.

Létezik egyébként egy másik Kazinczy-levél is, amely ugyancsak az említett augusztus közepi Cserey Farkas-küldeményre felel, legalábbis részben. Ez augusztus 24-én kelt, és konkrétan megnevezi azokat a Cserey Farkas-leveleket – köztük az idézettet –, melyekre reagálni kíván. E Kazinczytól Cserey Farkashoz írott küldemény így zárul: „Postscriptum. Fanninak első leveledbe tészem a’ czédulát. Ebbe nincs többé hely.”²⁷ Ezen írása szövegében Kazinczy valóban ígéretet tesz egy Fanninak szóló lapocska elküldésére, melyet – ezek szerint – kellő hely hiányában egy másik, ugyancsak ekkor született levélbe iktatott. Gyaníthatóan az utóbbi lehetett az említett keltezetlen levél. Az utóirat mindenesetre azt bizonyítja, hogy egyidejűleg született egy másik küldemény is, amely ugyancsak válaszokat fogalmaz meg az augusztus 17-i Cserey-levélre. Ebbe azok a gon-

²¹ KazLev. VI, 34.

²² KazLev. XXIII, 161.

²³ KazLev. VI, 34–35.

²⁴ KazLev. XXIII, 161.

²⁵ KazLev. VI, 35.

²⁶ KazLev. XXIII, 161.

²⁷ KazLev. VI, 58.

dolatok, reflexiók kerültek, amelyek az utóiratot tartalmazó levélből terjedelmi okból kimaradtak. Ilyen módon az utóirat is apró bizonyíték feltevéssünk alátámasztására: kell, hogy legyen egy másik – az előbbit kiegészítő – válaszlevél, s a témák egyezése folytán aligha gondolhatunk másra, mint a keltezetlen írásra.

Térjünk azonban vissza a három vizsgált levél tematikus összefüggéseire – felkutatva ezúttal a sorban két utóbbi (a keltezetlen Kazinczy- és a szeptember 6-i Cserey Farkas-írás) kapcsolatát. A fentebb említett, a gyűrűbe vésendő Kazinczy-profilról szóló levél ugyanis olyan kapcsolatot teremt a levelek között, mely sorozattá formálja az írásokat. A következő, Cserey Farkas által Kazinczyhoz írott, szeptember 6-án kelt levél ugyanis viszontválaszt fogalmaz meg: „Köszönöm profilod el küldésit, aszt a jövő postán ugyan Lipsiaba fel küldöm, de aszt tartom, későre már, mert eddig készen lészen.”²⁸ E gondolatok egy olyan témát érintenek, amely mindhárom vizsgált levélben fellelhető, egyértelműen füzérré formálva e leveleket. A levelek időrendjének megállapítására persze eleendő lenne az is, ha pusztán két írás között találnánk egyértelmű kapcsolatot, esetünkben azonban – mint láttuk – ennél többről van szó.

A legmeggyőzőbb érvet a fenti sorrend felállításának alátámasztására éppen egy olyan momentum szolgáltatja, amely a két utóbbi levélben egyaránt szerepel – és csak ezekben. E mozzanat ráadásul nem csupán tartalmi, tematikai egybeesést mutat, hanem – és ebben rejlik különös jelentősége – éppen az önéletírásra ihletet adó *eseményre* utal. Kazinczy Csereyhez írt, keltezetlen levelében – közvetlenül a már idézett, az önéletírás szándékát megfogalmazó részletet követően – a kicsinységek megörökítésének fontosságát említi, kitérve egy konkrét történetre: „...Nem a' publicum számára, és nem azért, mintha valami nagyot gondolnék nékiek hagyhatni, hanem azért, mert a' maradéknak mindig kedves az, ha Elődjeiket a' legkissebb kicsinységekben is ismerhetik. Hiszen magunknak nem azért festetjük, hogy szép ábrázatot akarunk hagyni a' maradéknak. Ezt a' gondolatot onnan fogtam, mert a' napokban láttam, hogy Péter Bátyám (az a' temérdek gazdagságú ember) a' sírásig illetődött-meg, midőn, bizonyos dolgot parancsolván, hogy beszéljek-el előtte, azon scénámra jutottam, hogy a' Minister B. Swieten Gottfried midőn 1791 anno elmozdítatván vallásom miatt a' hivataltól, engem két ízben ölelt meg, és így egyszer is két, másszor is két csókot nyomott orcámra. Ennek a' négy csóknak mindegyike megér, édes barátom, egy-egy koronát.”²⁹ S most nézzük meg a fentebb már szintén citált részletet – immár kihagyás nélkül – Cserey Farkas Kazinczyhoz címzett, 1808. szeptember 6-i leveléből: „Hiba volna tölled, nagy, ha életedet le nem írnod és aszt nem csak ön maradékidnak, hanem tiszteletedre kész Barátidnak is meg nem hagynád – csak a' Báro Swieten csókjai magokba elégségesek, hogy Tégedet a' maradék előtt el feleithetetlenül kedvessé tégyenek; ird meg tehát életedet minden környül állásokkal és ugy, a mint olj férjfiú, mint Te, maradékinak és Biztos Baráttainak által adhattya.”³⁰ Mint láthatjuk, ugyanez az idézet a Swietenre való utalás nélkül egészen más aspektust nyer, mint így, egészében. A Kazinczy számára igen kedves és maradandó emléket nyújtó esemény

²⁸ KazLev. VI, 76.

²⁹ KazLev. XXIII, 161–162.

³⁰ KazLev. VI, 76.

(Swieten ölelése s csókjai) tehát visszaköszön a Cserey Farkas által hozzá írott levélben is, utalásszerűen: válaszul Kazinczy előbbi soraira. A szövegből egyértelművé válik, hogy Cserey biztatása már csak egy következmény, egyfajta *megegerősítő reagálás* Kazinczy önéletírásra irányuló felvetésére.

Ezek az egybeesések kétséget kizáróan igazolják a fenti sorrendiséget. Egyetlen érv szól ellene, mégpedig a címzés, mely kétségtelenül Cserey Miklóshoz – és nem Farkas-hoz – szól. Kérdés azonban, hogy a meggyőző bizonyítékok ellenében perdöntő lehet-e ez a momentum. Eerre talán akkor kaphatunk feleletet, ha megvizsgáljuk a levél sorsát és fellelhetőségét, valamint a Kazinczy-levelezés más adatait. A levél szövegből ugyanis nem csupán a dátum hiányzik, hanem a megszólítás is, s e mozzanatból arra következtethetünk, hogy a szöveg csonkán maradt ránk. Ez talán annak tudható be, hogy nem Kazinczy eredeti írásával, hanem csak másolatban (Horváth Döme kézírásával) lelhető fel. A szöveget első ízben – viszonylag későn, 1932-ben – közrebocsátó ifj. Váczy János megjegyzésként azt írta a címzés mellé: „kétes, talán Farkasnak.”³¹ Váczy már ekkor felismerhette a másik két levéllel mutatott rokonságot, amely – mint láttuk – teljesen nyilvánvaló. A másolás során bekövetkező szövegromlás nem zárható ki, és ez magyarázatot adhat arra, hogy a nevek nem egyeznek. Cserey Miklós címzettként történő feltüntetése ily módon elírás, másolási hiba folytán is megtörténhetett. Ha pedig kicsit tovább vizsgálódunk a levelezésben, kiderül, hogy ez a vélekedés kétséget kizáró kijelentésként is megállja a helyét. Kazinczy ugyanis már csak azért sem írhatott 1808-ban Cserey Miklósnak, mert kettejük levelezése csak két és fél évvel később, 1811 telén vette kezdetét. 1808-ban Cserey Farkas még csak úgy ír Kazinczynak távoli rokonáról, Cserey Miklósról, mint a címzett számára ismeretlen férfiról: „A vellin papirosra való nyomtatásodat egy atyámfia vette meg, Cserey Miklós, ki is assessor super numerarius az Erdélyi Királyi Táblán, velem egy familiabul, de más ágbul való.”³² 1810-ből is ismerünk olyan Cserey Farkas-megnyilvánulást, amely valószínűsíti, hogy Kazinczy ekkor még nem ismerhette Cserey Miklóst. Ezt igazolja – biztossá téve e vélekedést – Kazinczy 1810. szeptember 10-én Cserey Farkasnak írt levele: „Rokonodat Mélt. Cserey Miklós Urat, szeretném közelebről ismerni. Tudósíts ideje felől? házas e? atya e? hol lakik? Visel e hivalt?...”³³ Ugyanezen év október 4-én Cserey Farkas levelében tudtára adja Kazinczynak, hogy „Cserey Miklós tisztel, és nagyon örvend, hogy veled meg ismerkedhetik – fog Néked nem sokára maga is írni.”³⁴ Az ígéret valóban teljesül: 1811. február 10-én Cserey Miklós megfogalmazza és elküldi levelét Kazinczynak. Ez kapcsolatfelvételi bizonyíthatóan első mozzanata. Kazinczy válaszelevelét ugyan nem találhatjuk meg a KazLev.-ben, megszületését azonban igazolják Cserey Miklós február 27-i válaszában utalásai.

Pusztán kései megismerkedésük tényéből persze következhet az is, hogy csak jóval 1808-at követően született a keltezetlen levél. Az írást akár 1816 utánra is datálhatjuk,

³¹ Ifj. VÁCZY János, *Ismeretlen Kazinczy-levelek*, ItK, 1932, 85–86.

³² KazLev. VI, 34.

³³ KazLev. VIII, 88.

³⁴ KazLev. VIII, 114.

hiszen egy 1816-ra vonatkozó, múlt idejű kitétel is szerepel a szövegében. Ez az utalás – amelyet egyébként egyetlen értékelés sem említ – valóban ellentmondásban áll a fenti érvelésünkkel, mint ahogy az eddigi összes, a kérdéses küldeményre vonatkozó állítással is. Az 1816-os évszám szereplésének indoka lehet a szöveg másolása során bekövetkezhetett elírás. E feltevés igazolására hívjuk segítségül az adott mondat tartalmát. „Asszúszólt a legszívesebb örömmel készíték, bár oly jó esztendő légyen ez is, mint 1816 volt. Tavaly egy cseppnyit sem csináltam, mert az esztendő rossz volt borra.”³⁵ Ha feltételezzük, hogy a dátum nélküli írás valójában 1808 késő nyarán született, akkor a szöveg vizsgálatára az 1807-es („tavalyi”) és az 1806-os (talán ezt írhatták helytelenül 1816-nak) év levelezését célszerű áttekintenünk. Ebben valóban találunk fogódzókat: az 1806-os és 1807-es esztendők küldeményeiben olyan megjegyzéseket találunk, amelyek harmonizálnak az idézett szöveg állításaival. 1806 ugyanis viszonylag jó, 1807 ellenben kifejezetten rossz termést hozott – derül ki a szintén Cserey Farkasnak írt levelekből.³⁶ Ezzel szemben az 1816-os évet illetően nem találunk olyan adatot, amely megerősítené a fenti állítást. Az 1816-ra utaló megjegyzés tehát önmagában nem elegendő ok arra, hogy megsemmisítse az összes többi, az 1808-as keletkezést bizonyító érvet. Sokkal valószínűbb – figyelembe véve az iménti adatokat –, hogy elírás történt, és a kérdéses helyen valójában 1806-nak kellene állnia.

Mindezek alapján tehát szinte teljes meggyőződéssel felállíthatjuk az említett levelek sorrendjét, és korrigálhatjuk a – valószínűleg a másolás folyamán a címzésbe került – tévedést: elsőként keletkezett Cserey Farkas levele Kazinczyhoz (1808. augusztus 17-i keltezéssel), ezt követően Kazinczy írt Cserey Farkasnak (nem Miklósnak) 1808. augusztus végén, szeptember elején, majd sorban a harmadikként következett a Cserey Farkas által 1808. szeptember 6-án Kazinczyhoz intézett levél.

E megállapítás maga után von egy másik következtetést is, nevezetesen azt, hogy az önéletírás szándéka *először* magában Kazinczyban fogalmazódott meg, s ehhez nem volt szükség Cserey biztatására. A Cserey Farkas részéről írt sorok így csak e szándék *megerősítését* szolgálták, további ösztönzésül a munka megkezdésére.

Az 1808-as levélváltás a legkorábbi fellelhető adat a Kazinczyban megmutatkozó önéletírói szándéokra vonatkozóan. Az ezen időt megelőző évekből is ismerünk azonban olyan próbálkozásokat, amelyek előkészületnek tekinthetők egy később születendő önéletírás megalapozására: ezekről számolt be Dékányi Kálmán, aki 1803–1805-ből, illetve 1805–1806-ból talált „főljegyzést” és „Diáriumot”.³⁷ Ezek előzményei lehetnek az 1804 áprilisával lezáruló *naplónak*, melyet 1812-ben öntött formába Kazinczy: „Épen ma egy hete kezdém Naplómát 1801 olta tisztázni, hogy valaha fiam olvashassa, mert én Jun. 28dika olta 1801. Naplót tartok. Már a 171dik lapot írom és még csak 1803 Júniusában vagyok” – ad hírt munkálkodásáról 1812. április 2-án Helmeccy Mihálynak. Eredeti

³⁵ KazLev. XXIII, 162.

³⁶ KazLev. IV, 373; V, 221–222, 249.

³⁷ DÉKÁNYI Kálmán, *Kazinczy Ferenc „Diáriuma” (1804–1806)*, ItK, 1905, 193–206, 327–346. Itt jegyzendő meg, hogy Dékányi egy másik, későbbi időből, 1810-ből származó művet is megjelentetett, szintén az ItK-ban, 1904, 223–231 (*Kazinczy „Széphalom és házi dolgaim” című feljegyzései*).

terve szerint a napló 1801-től 1810-ig haladt volna, de végül csak három esztendőt sikerült átfognia. E munka azonban nem tekinthető a pályairás egyik korai változatának, illetve egy átfogó önéletírói munka kezdetének, hiszen nem születésétől fogva meséli el élete eseményeit. Sokkal inkább mondhatjuk róla, hogy egy kiválasztott időszak napló-szerű feldolgozását adja, s mint ilyen, az adott periódust illetően kitűnő adaléku szolgálhat a *Pályám emlékezete* elemzéséhez. Az is tény, hogy – mint az imént idézett levélből kiderül – az írást igen szűk körnek (mondhatjuk úgy is: „maradékainak számokra”) szánja, akárcsak az 1814-es önéletírást.

Úgy tűnik, az 1808-as szándékkifejezés egyelőre csak egy lelkes fellobbanás, pillanatszerű gondolatának hirtelen kitörése volt, melyet – noha kétségtelenül tetten érhető a barátja részéről érkező biztatás – nem követ cselekvés. Márpedig ösztönzésre a továbbiakban is számíthat: mint egy 1810. január 19-én kelt leveléből kitűnik, valamivel korábban nem kisebb személyiség kérte önéletrajza megírására, mint Széchényi Ferenc. A Kazinczyval már hosszú ideje kapcsolatban álló gróf kívánsága megfogalmazásakor gondol a kényes és a cenzúra figyelmére érzékeny témákra is, ezért a fogság időszakát kihagyni javasolja, meghozzá nagyon nyomatékosan – derül ki az említett levélből: „Ha a' Gróf Széchényi parancsolatjára végre elkészítem köszönő levelemet, mellyben a' parancsolathoz képest életem leírásának is állani kell – de – csak képzeld ezt a' tilalmat! – szerencsétlenségemnek említése nélkül: – le fogom azt Néked is másolni, még pedig a' Gr. Széchényi által említeni tiltott cikkellyel.”³⁸ Ebben az időszakban érik az író más impulzusok is: 1810-ben Szemere, később Döbrentei és Kis a levelek összegyűjtésére buzdítja.³⁹ Az erre és az önéletírára biztatás – úgy tűnik – ez idő tájt összekapcsolódik, s ily módon együtt indul meg, e két tevékenység összefonódik. Ezt mutatja 1813. szeptember 4-én Kis Jánosnak írt levele, melyből kitűnik, hogy Szemere unszolja biográfiája megírására,⁴⁰ és ennek a következménye, hogy Kazinczy visszakéri korábbi leveleit, hogy válogatás után új stílusba öntse s kiadja őket, életének „nevezetesebb történetei”-vel, a „publicumot” érdeklő dolgokkal együtt.⁴¹ Ekkor egyfelől elhárítja az önéletírára vonatkozó Szemere-ösztökélést, tudniillik így ír Kisnek: „Azt sem szerénységem, sem kevélységem, sem ízlésem nem engedi. Melly génie tudna ebből egy *művész munkát* dolgozni!” (Érdekes fejtegetésnek tűnik ez – az 1808-as Kazinczy-sorok tükrében.) Másrészt a javaslatot bizonyos mértékben figyelembe veszi, hiszen a levelekhez önéletrajzi és kortörténeti jellegű írást is csatolni készül: „A' helyett – folytatja imént idézett levelét – valamit készítek a' mi ehhez [értsd: a biográfiához] hasonlíthat, és erre Te [Kis János] adtad nekem a' gondolatot. ... [Leveleimet] új stílusba öntöm, 's haladék nélkül kiadom. Meg fogom vallani, hogy új formába vannak öntve, és hogy sok leveleimet emlékezetből írom. Szüleimen, életem első esztendein, iskolai 's patvaristai koromon kezdem, 's elbeszéllem mint fejlődtek-ki tehetségeim, mint lettem Íróvá, mint jöttem szövetkezésbe Rádayval, Orczyval, Báróczyval 'stbb 's ezeknek képeiket festem, elbeszéllem hol voltam velek,

³⁸ KazLev. XXIII, 178–180.

³⁹ MEZEI 1994, 127.

⁴⁰ KazLev. XI, 44.

⁴¹ KazLev. XI, 45.

mik felől beszélünk; elbeszéllem életemnek szebb scénaít, 's Leveleim hasonlítani fog-
nak Mathissonnak leveleihez."⁴²

Másfél évvel korábban, 1812 áprilisában még a levelek kiadásával kapcsolatos aggo-
dalmait is megfogalmazza, hiszen nem remekművekre, kiadásra szánt alkotásokra lelhe-
tünk ezekben – értékeli saját leveleit.⁴³ Ugyanakkor – Helmezyhez címezve sorait –
annak az óhajának is hangot ad, hogy: „Szeretném, kedves barátom, ha Te ezt a' munkát
együtt tehetné meg Szemerével, kit én rég olta Biographusomnak óhajtok...”, és aki
korábban ígéretet is tett neki erre. E munka céljaként „literaturánk progressiójá”-nak
bemutatását, szemléltetését említi.⁴⁴ Létezik tehát Kazinczyban egyfajta aggodalommal
teli készítés levelei későbbi kiadására, illetve – kevesebb fenntartással – azok önéletraj-
zi célú feldolgozására vonatkozóan. Azt bizony állíthatjuk, hogy első gyakorlati lépései
leveleinek feldolgozására és kiadására irányulnak: erről több levelében is olvashatunk.
1813. szeptember 19-én Helmezynek ad hírt arról, hogy műveinek kiadását tervezi, ezek
rendjében megtalálják helyüket a levelek is: „A kötetek így állanak: ... A' negyedik
(Lieferung 16–20.) Leveleimből, mellyeket újra dolgoznék 's méltónak tennék hogy
közre eresztessenek...”⁴⁵ A leveleket ekképp egyfajta öncenzúrán futtatná át: stilizálni,
átfésülni tervezi, hogy kiadásra éretté tegye őket. A publikum ily módon már egy válo-
gatott és javított levélgyűjteményt vehessen kézbe, olyat, amely közérdekű ügyekben ad
képet, mutat példát – így foglalható össze Kazinczy szándéka. A kezdeti kételkedést és
hezitálást tehát hirtelen lelkesedés váltja fel (ami nem jelenti azt, hogy időnként ne me-
rültek volna fel aggályok levelei kiadásának gondolatával kapcsolatban).⁴⁶

A két folyamat – a levelezés összegyűjtése és az önéletírás megindulása – nagyjából
ez idő tájt (1813 őszén) kapcsolódik össze. Ezt az időbeli egybeesésen (1814 tavaszán
készül el önéletrajzi tárgyú munkája: *Kazinczy Ferencz élete...*, ugyanakkor folyik to-
vább a levélfeldolgozás is)⁴⁷ túl egy-egy levele is bizonyítja. A fentebb már idézett, 1813
szeptemberében Kisnek írt levélen kívül a két hónapra rá Helmezyhez címzett is ilyen
bizonyosságot ad. A levélben ismét összes művei kiadásának tervét tárja barátja elé, is-
mertetve a kötetek rendjét, megadva címüket. A kötet ezúttal ezt a megnevezést viselné:

⁴² KazLev. XI, 44.

⁴³ 1812. április 2-án Helmezy Mihálynak így ír: „A' mit leveleim' özszeszedeéről írsz, pirít is, el is re-
tent, de megvallom, olly kedves nekem, hogy kedvesebb alig érhet. – Az én leveleimnek egy érdemk vagyon:
az, hogy forró lélekkel írom, 's látszik rajtok, hogy minden tartalék nélkül írom; hogy azt a' kihez írom, a'
barátságna minden érzéseivel szeretem. Betűim mutatják, hogy gond nélkül 's mintegy reptében vagynak
írva. Remekek tehát nem lehetnek. Kinevettetném én, kinevettetnék kiadójk, ha illy végből adnánk-ki.”
KazLev. X, 4.

⁴⁴ KazLev. X, 5.

⁴⁵ KazLev. XI, 62.

⁴⁶ A levelek kiadásával kapcsolatban 1827-ben többször is ír Toldy Ferencnek, s igen sok aggályt fogalmaz
meg. (KazLev. XX, 208, 209–210, 284.)

⁴⁷ 1814. február 27-én Kisnek ezt írja: „Hozzája 1793 olta írt leveleimet küldé-meg, hogy végig tekinthes-
sem, 's belőlök a' mi nyomtatást érdemel kiszedhessem. Ezt fogom tenni Kisnek, Szemerének és másoknak
tanácsokra mind azon leveleimmel a' mellyeket vissza kaphatok, még pedig használván a' válaszokat mellyek
mind megvagnak nálam.” KazLev. XI, 248.

„Levelek. Életem nevezetesebb epochái”.⁴⁸ Itt nem pusztán a levelek kiadásáról van szó, hanem – ahogy korábban írta – életének „nevezetesebb történetei” is helyet kapnának a gyűjteményben. E munka nem jelent meg az író életében, egyes nevezetes történetek azonban 1814 májusában, kéziratos formában papírra kerültek, rendszeres, az író születésétől induló önéletrajz formájában. Ez a *Pályám emlékezete* első (ös)változata, mely *Kazinczy Ferencz élete egyedül maradékainak számokra* címmel íródott – még csak egy igen szűk kört, saját családját célozva meg „olvasótáborként”.

E munka elkészültéről a levelezésben nem találunk híradást. Annál több adat vonatkozik viszont a két esztendővel később elkezdett önéletrajzra. 1816 áprilisában Kazinczy értesíti Helmecezy Mihályt arról, hogy saját életének leírásába fogott, méghozzá nagy kedvvel és lelkesedéssel. Az ösztönzés persze ekkor sem hiányzott, s a szerző által is bevallottan ez adta az indíttatást: „Kölcsey újabb levelében is unszol, a’ mire ő és Pali rég olta unszolnak, hogy írjam meg életemet. – Elővévém papirosaimat, ’s két nap olta folytatom. Szebb mint képzelní mertem; ha tovább is így megyen, igen szépen fog el-sűlni. Titulusa ez: AZ ÉN ÉLETEM – barátimnak, Literaturánk’ barátjainak, ’s legközelebbi gyermekimnek – KAZINCZYTÓL.”⁴⁹ A cím megegyezik az Abafi Lajos által 1817-re datált kéziratos munka címével, mely – noha magán az előlapon is viseli ezt az évszámot – Toldy Ferenc szerint később keletkezett. Toldy ugyanis 1859-ben kiadott monográfiájában azt állítja, hogy a címlapon található 1817-es évszám „nem a munka keletére vonatkozik.” E véleményét legfőképp a könyvekre osztás tényével támasztja alá: ez a mű ugyanis – hasonlóan a húszas évek végén írt változatokhoz – könyvekre tagoló-dik, míg az 1823-ban született „Autobiographiában” nem találunk felosztást. Toldy azzal is érvel, hogy az 1823-as szegényebb tartalmú, ezért az utóbbi (az *Autobiographia*, 1823, amely bizonyosan 1823-ban született) mindenképpen korábban keletkezhetett, mint *Az én életem* című – mondja.⁵⁰ E gondolatmenetet azonban éppen a levelezés cáfolja meg, igazolva egyben Abafi két évtizeddel későbbi állításait. Az 1816. május 3-án Kazinczy által Döbrentei Gábornak írt levél tudniillik szintén beszámol a munka folyásáról, s leírja azt is, hogy a művet három könyvre kívánja tagolni, meghatározott időszakokra bontva a feldolgozni szándékozott periódust. Hasonló szándékot olvashatunk ki Kölcseynek és Rummy Károly Györgynek szintén májusban írt leveléből: igaz, ezekben már négy részre (szintén „Könyv” megjelöléssel) tervezi felosztani készülő művét.⁵¹ Az általunk – Abafihoz hasonlóan – 1817-re datált szöveg valóban így készült el: könyvekre tagoltan. Toldy másik, a tartalom szegénységére, illetve gazdagságára vonatkozó érve szintén nem perdöntő, sőt inkább állításának ellenkezőjét igazolja, hiszen – megfigyelve a művek (illetve szövegváltozatok) tendenciáját – azt tapasztaljuk, hogy a tartalom, bizonyos szempontból, folyamatosan szegényedik: a szerző egyre kevesebb gyermekkorára, családijára vonatkozó anekdotikus részletet, történetet szerepeltet az írásokban.

⁴⁸ KazLev. XI, 109.

⁴⁹ KazLev. XIV, 143.

⁵⁰ TOLDY, *i. m.*, Jegyzések IV.

⁵¹ KazLev. XIV, 172.

Mint az említett, Döbrenteinek szóló levélből kiderül, a szerzőnek határozott kiadási szándéka is volt a munkával kapcsolatban: „Áprilben dolgozni kezdett életem... három könyvben, 's egy vagy két kötetben fog megjelenni ez idén vagy esztendő alatt.”⁵² A kiadásra vonatkozó rövid távú elképzelés némileg ellentmond a címnek, melyben egy viszonylag szűk – bár az előző, 1814-es munkánál kétségkívül tágabb – célcsoportot jelölt meg az író. E kis táborra egyébként nem csak olvasóként számított, hanem előzetes véleményükre is kíváncsi volt – ez olvasható ki a Döbrenteihez írott sorokból: „De te, Szemere, Kölcsey, Helmeczi, Szent Miklósi, Tóth László, Kis Superint. olvasni fogjátok, hogy ítéleteketek értsem. Mert képzeld melly zivatar vár értte. Azt sem fogják nekem elnézhetni, hogy életemet írni mertem.”⁵³ Korántsem ez az egyetlen levele, melyben nagy hangsúlyt kap a hiúság vádjától való félelem, hiszen még egy évtizeddel később is tetten érhető ez az aggodás, csakúgy, mint hét évvel a fent idézett sorok írását megelőzően, 1810-ben. Az, hogy önéletrajzát illetően ódzkodott a nagyobb nyilvánosságtól, markánsan jut kifejezésre, miután 1810 áprilisában Rummy Károly György megjelentette életrajzát a bécsi Annalen című folyóiratban: ekkor ugyanis számos barátjának panaszolta el, hogy a lépés – tudtán kívül – megtörtént. Kazinczy maga írta le Rummy számára életét, de csak saját használatra, Rummy „Biographiai Gyűjteménye”⁵⁴ számára, s tartott attól, hogy az életét és pályáját túlságosan részletesen bemutató írás miatt a dicsekvés vádja érheti, pedig – írta Cserey Farkasnak – „az ilyen dolog engemet nem csikland.”⁵⁵ Berzsényinek kifejtette, hogy véleménye szerint egy ilyesféle életrajz megjelenése csak halála utánra „való volna”.⁵⁶ E vélekedés azonban még 1810-ből való, hét esztendővel később már – úgy tűnik – megbarátkozik a kiadás gondolatával, noha – mint láttuk – aggályai még mindig vannak. A publikálás ekkor persze nem valósult meg, a munka azonban alapja és előzménye lett egy későbbi – és még az író életében megjelent – *Pályám emlékezete*-változatnak.

A nagy kérdés az: vajon mi lehetett az oka a kiadás meghíúsulásának? Alábbhagyott volna az imént illusztrált írói lelkesedés? Ennek azonban nincsen semmi nyoma a levelezésben. Az 1817 májusában Szemerével folytatott levélváltás viszont talán közelebb segít a megoldáshoz. Szemere Pál ugyanis ekkor pendíti meg egy elképzelését Kazinczy előtt: „Kazinczy Ferencznek Literatori pályája – mint Theatralische Laufbahnja Ifflandnak, mellyet Uram Bátyám ismerni fog – ez tehát czélom. Való e az, hogy Uram Bátyám Pataki tanulócska korában magyar Geographiát nyomtattata 's ada-ki? Való e az, hogy a kis Kazinczynak társalkodása mindég a' fennebb Classisu gyermekekkel 's ifjakkal volt,

⁵² KazLev. XIV, 172.

⁵³ KazLev. XIV, 173.

⁵⁴ Ezt a fogalmat maga Kazinczy használja egyik levelében. Ennek értelmezése nem teljesen egyértelmű, hiszen Kazinczy a barátainak, illetve Rummy-nak írott levelekben önellentmondásba esik: míg egyszer arról szól, hogy Rummy saját életrajz-gyűjteménye számára kérte tőle az önéletrajzot (mert az érintett saját keze írásával szeretne volna birtokolni azt), máskor dicséri azon gondolatát, hogy „a jelenleg élő magyarországi tudósokról könyvet akar írni”, s rendelkezésre bocsátja önéletrajzát. Igaz – s itt a legfőbb ellentmondás –, hozzáteszi: ezt „csupán önnek írom, nem pedig a közönségnek.” KazLev. VII, 515, 110.

⁵⁵ KazLev. VII, 495. Vö. MEZEI 1994, 107.

⁵⁶ KazLev. VII, 498.

's nem soha vagy igen ritkán a' maga classisának ifjaival? 'S hogyan és mikor történtek ezek, 's mint és mikor történt az hogy a' kis Kazinczy Baróthi Szabó Dáviddal levelezett?...'⁵⁷ Szemere – mint a levélből kiérthető – maga készül megírni Kazinczy életét, illetve összefoglalni literátori pályáját, s terve igen kedvező fogadtatásra talál az érintett-nél: Kazinczy előre is megköszöni a munkát. Az író 1817. május 7-i levelében azt is kifejti, hogy más munkái (történetesen a „Nyelvrontók” című) lassan haladnak, és elvonják az energiát önéletírásától.⁵⁸ Örömet veszi tehát, ha leveszik a válláról az előbb említett „Nyelvrontók” terhét, s arra is buzdítja Szemerét, hogy ne hátráljon meg a tervezett pályarajz tekintetében – mint írja: „Ha van valami becse dolgozásaimnak Uram Öcsém előtt, ne feledje azt Uram Öcsém, 's a' Munka menni fog. Ne ijesszesse-el magát általa.”⁵⁹ Kazinczy felajánlja saját segítségét is – legalábbis amiben „lehet és illik.” Példát is állít a munka elkészítője elé, azt, amit „Jénisch írt Göthének Írói érdeme felől.”⁶⁰ Kazinczy egy pillanatra maga is megretten a hasonlítástól, feltéve a kérdést, nem tűnik-e majd önhittségnek a közönség szemében. A megnyugtató választ ezúttal azonban mindjárt ő maga adja meg, elvárva azt az elismerést, amely őt mint kora irodalmának egyik legnagyobb mesterét, megilleti. „Göthe és K? ezt lehetne kérdeni. De kevélység nélkül, ha Göthét csak úgy tekintjük mint Nyelvművészt, én vagyok, lehetek az a' *Magyarnak és most*, a' mi 1800 körül Lessing és Klopstock után Göthe a' Németnek.”⁶¹ Már-már szokatlan magabiztosság ez attól az írótól, akit korábbi (és későbbi) megnyilatkozásaiból e téren ismerhetünk.

Nem tudunk arról, hogy megvalósult volna valami is Szemere tervéből, mint ahogy azt sem, elképzelésének volt-e szerepe *Az én életem* megjelenésének elmaradásában, a munka megszakadásában. A levélváltás mégis érdekes adalékot szolgáltat, hiszen nem kizárható, hogy volt valami összefüggés a kettő között. A két esemény kapcsolatának meglétét valószínűsítheti – bár elég soványka érvnek tűnik – az a tény, hogy Kazinczy még korábban – midőn *Az én életemet* 1816-ban írni kezdte – Helmezy Mihálynak szóló levelében szintén Goethét említi hasonlításként. Saját munkájának címét – de csakis azt – Goethe „Aus meinem Leben”-jével találja rokoníthatónak. Amúgy „a' kettő közt nincs hasonlóság... Nem Chroniconi renddel megyen a' dolog, hanem poetai öszvefűződéssel, és a' mi benne legjobb, meleg szívvel és az elmének, jó kedvnek, csintalanságnak elég benigna venájával” – írja az imént említett levélben saját készülő művéről. A példakép tehát bizonyos mértékig mindenképpen Goethe, s erre nemcsak az utal, hogy többször is felbukkan neve az önéletírás, illetve a pályarajz kapcsán, hanem azok a tartalmi változtatások is, amelyek az emlékirói művet formálják, átalakítják. Az utóbbiak, a változtatások történetesen éppen Goetheéhez közelítik Kazinczy önéletírását: egyre fogy a jókedv, a csin-

⁵⁷ KazLev. XV, 179.

⁵⁸ „Örömet abba hagyom én a' Nyelvrontókat, hiszen az a' kevés a' mit két papirosra írva lát Uram Öcsém, egész Aprilisi munkám; egyebet egy holnap alatt nem tudtam dolgozni. Azalatt életemnek egy epicháját ledolgozhatám vala.” KazLev. XV, 182.

⁵⁹ KazLev. XV, 182.

⁶⁰ Uo.

⁶¹ Uo.

talanság, ily módon személytelenebbé válik az életrajz, hogy a későbbi változatokban átadja helyét a korrajznak. Erre azonban a húszas évekig várni kell.

Az emlékrői munka folytatásának jó öt esztendeig nem találjuk nyomát a levelezésben. A levélfeldolgozás, valamint az önéletírási folyamat fentebb már említett összekapcsolódásának 1822–23 táján azonban ismét egyértelmű jele van. A párhuzamosságra, sőt a szoros összefüggésekre utal ugyanis az 1823-as önéletírás (mely ismét csak egy szűkebb kört céloz meg⁶²) és az ugyanebben az időben újból megindult levél-feldolgozási munka: 1822. október 25-i, Kis Jánosnak írt leveléből megtudhatjuk ugyanis, hogy hozzáfogott „Leveleink’ újra dolgozásához.”⁶³ Elképzelhető, sőt valószínűsíthető, hogy ez Kazinczy részéről már nem a levelezés kiadásának szándékát, hanem kizárólag az önéletírói célú feldolgozás tervét jelzi. Ezt látszik alátámasztani az is, hogy az ebből az időből származó levelekben hangsúlyosan jelennek meg a levelezés szó szerinti kiadásával szemben támasztott kételyek. Az egyik ilyen az imént idézett levélből való, ahol megállapítja, hogy nehéz munkáról van szó, s így ír Kisnek: „Te engem e részben is nagyon elpirítasz: a’ tiéidben kellem, erő, rend van: az enyém merő rendetlenség. S mely sokat nem lehet elmondani nyomtatásban.”⁶⁴ Kis János válaszában vitatkozik Kazinczyval, de részben igazat ad neki: „Elméd’ születményei eránt nagyon mostoha vagy, midőn leveleid ellen panaszkodol. Én mindenkor azt mondtam, most is azt mondom, hogy leveleidnek minden betűi méltók volnának a’ kinyomtatásra. Hanem az már igen igaz, hogy felette sokat nem lehet úgy sajtó alá adni, a’ mint írva vagyon.”⁶⁵ Itt eljutottunk egy nagyon fontos megállapításhoz, mely az átírások szempontjából is meghatározó jelentőségű: tudniillik a tartalmi kérdésekhez. Mindketten említik ugyanis ezeket mint a kiadás befolyásolóit, illetve akadályozó tényezőit. Kazinczy a stílusról (saját stílusáról) igen kételkedően vélekedik. Az író t e két vonatkozás egyaránt befolyásolhatta, amikor a levelek feldolgozásához, a pályairások meg-, illetve átírásához újból és újból hozzáfogott.

Az 1822-ben említett levél-feldolgozási munka eredményeként is értékelhetjük tehát a következő évben keletkezett önéletírást. Ez feltehetőleg utólag kaphatta – nem Kazinczytól, hanem valaki mástól – a *Kazinczy Ferencz saját kezével írt Autobiographiája 1785-ig* címet. Mint azt Toldy Ferenc felismerte, a keletkezési időpont ezúttal magából a szövegből derül ki, az egyik közbevetett megjegyzés ugyanis így szól: „Én pedig – mondtam azzal a nagy tüzzel, mely engem, hatvanegyedik esztendőmben, most is ifjúvá teszen – én pedig...”⁶⁶ E szöveg következőképp tehát bizonyosan 1823 táján keletkezett.

A levél-feldolgozási és önéletírói tevékenység időbeli egybeesésének újabb példáját ismét csak fél évtized múltán érhetjük tetten. A következő fellelhető szöveg (az 1828-as *Pályám emlékezete*) előzményeként is megjelenik a levelezés kiadásának – nem Kazinczy

⁶² Toldy Ferenc a cím nélküli írás bevezetőjét idézi, melyben így ír Kazinczy: „A munka maradéknak leve hagyva, azon tilalommal, hogy azt idegenekkel – megkülönböztetés nélkül – láttatni, annyival kevésbbé pedig lemásoltatni ne engedjék.” TOLDY, *i. m.*, Jegyzések III.

⁶³ KazLev. XVIII, 177.

⁶⁴ KazLev. XVIII, 177.

⁶⁵ KazLev. XVIII, 198.

⁶⁶ TOLDY, *i. m.*, Jegyzések III.

réséről megnyilvánuló – szándéka. Az 1827-ben írt levelekből ugyanis kiderül: biztatják őt a kiadásra, de ő újra és újra megfogalmazza egyre határozottabb ellenvetéseit és kéte-lyeit ezzel kapcsolatban: saját stílusát és a levelek tartalmát, a műfaj intimitását említve elsősorban.⁶⁷ A levelezés feldolgozására vonatkozó – pályatársai irányából érkező – ösztönzés azonban csak az egyik előzménye a *Pályám emlékezete* 1828-as változata keletkezésének és publikálásának. Egyidejűleg ugyanis az önéletírás megalkotását illetően is találkozunk biztató szavakkal – többek között a fiatal Toldy Ferenc részéről, 1826 októberében: „Kölcsey azt beszélte egyszer nekem, hogy több évek előtt önbioographiá-dhoz fogtál, 's hogy nagy veszteség lenne, ha be nem végeznéd: az nemzetünk belső életé-nek is ama korban historiája fogna lenni. Sürgetve kérlek tehát erre, most és mind addig, míg reá nem adod Magadat.”⁶⁸ Toldy ostroma eredményes: 1827. június 10-én már örö-mét hangoztathatja Kazinczy „évkönyveinek” készülte miatt. Ugyancsak Kölcseyt említi: „Kölcsey beszéllé nekem, hogy ezelőtt több évvel felolvasád jelenlétében Életed, gon-dolom patvarista-korodig víve, s hogy az remek. S még többet monda, mi mohón várhatja velem a megbecsülhetetlen könyvet.”⁶⁹ Nem derül ki pontosan, Toldy melyik változatra céloz, illetve Kölcsey melyiket ismerhette meg, elképzelhető azonban, hogy az 1817-es lehetett az. Kazinczy 1827. június 19-én Toldynak ír a készülő és a kiadásra váró önélet-rajzáról, megfogalmazva óháját, s jelezve, hogy már a kész ívekre vár: „Bár Szemere Pályám Naplójának íveit még a' Könyv elkészülése előtt nekem postán megküldené.” Ugyanitt említi „Biographiá”-ját, azonban nem derül ki egyértelműen, melyik változatra céloz: „Biographiám, tudniillik a' mit K. remeknek monda, előttem olvashatatlan. Nem égettem-el, de elfogom. Bár időm legyen Pályám Naplójit (nem Annálisait – a' szó ke-

⁶⁷ Lásd ebben a témakörben: MEZEI 1994, 97, 126–128. Kazinczy 1827 februárjában így ír Toldy Ferenc-nek: „Én elhiszem, hogy leveleink' kiadása a Publicumnak örömére lehet; de akarnád e Te, hogy leveleid, úgy a' mint írtad, kiadassanak – híred nélkül – törlések nélkül? – Cicerónak említett helyet állítom védelmemre. Mi lesz úgy a' társasági életből? S azt kell e tenni Vályi-Naggyal, özvegyével, gyermekeivel? Kölcsey bizonyo-san nem szeretné ha minden levelei kiadattatának, noha őtet az okosság (prudence) nem hagyja úgy el leve-leinek írása alatt mint engem.” (KazLev. XX, 208.) Ugyanebben a hónapban, szintén Toldynak ezeket a gon-dolatokat fogalmazza meg: „Arra intesz, hogy leveleimet adjam-ki. Én pedig szeretném, ha írni se tanúltam volna meg, mint hogy azt lássam, mint trombitáltatik-ki a Publicumnak, a' mit barátimnak fók, 's bizoda-lommal. Elhiszem, hogy a' Psychologusnak kedves dolog bekindikálni estve ablakomon, 's kilesni mit csinál-ok magamban vagy barátommal. De én nem vagyok nézést érdemlő personnage historique, 's éjszakára gondosan bévonom tábláimat...” „[Még halálunk után] sem szabad baráti kezek' törlése nélkül s meztelensé-geinkben [látni hagyni magunkat]” (KazLev. XX, 209–210). 1827. június 27-i levelében pedig így vélekedik saját és mások leveleiről: „...én az én epistolai stílusomban 's leveleimben nem csak semmi elsőséget nem lelek, de nem is értem, mit tudnak azon mások szeretni. Ellenben melly szépek a Kis Leveli! Melly franciaia lepor van a Desöffyéin, melly saját bája a Szemereéinek, Szent-Miklósyéinak!” (KazLev. XX, 284.)

⁶⁸ KazLev. XX, 147. Elképzelhető az is, hogy az előző jegyzetben idézett, Toldy Ferencnek írt levélben Ka-zinczy erre a megjegyzésre utal, amikor a levelek kiadására vonatkozó „intés”-t említi. A Kazinczy-leve-lezésben ugyanis nem találtam arra vonatkozó adatot, hogy Toldy konkrétan a levelezés kiadására biztatta volna Kazinczyt. Ha valóban nem volt erre vonatkozó, Toldy irányából érkező ösztönzés, akkor Kazinczy félreértéséről lehet szó, ami – az előző két évtized eseményeinek tükrében – nem kizárható, sőt nagyon is érthető: lehet ugyanis, hogy az idős író az önéletírásra való biztatásban mindig a levelezés kiadásának sürgeté-sét látta.

⁶⁹ KazLev. XX, 282.

vélykén hangzik, a' mellékideák miatt) folytatni.”⁷⁰ Nem tudjuk, valóban megtette-e a megsemmisítő lépést az író: ha igen, akkor az utókor szegényebb lett egy szövegváltozattal, ha nem, akkor a ma is fellelhető változatok egyikéről szólt ilyen becsmérőlen szerzője. Az azonban bizonyos, hogy Kazinczyban létezett az emlékirói munkára vonatkozó szándék, s egy hónappal későbből már újabb, megerősítő jellegű adatra lelhetünk – Toldy Ferenc leveléből: tényleg létezik egy „Önbiographia”, kéziratos formában, melyről pályatársai véleményt is mondanak.⁷¹ Ez lehetett a közvetlen előzménye annak a munkának, amely azután az 1828-as kiadásban látott napvilágot.

⁷⁰ KazLev. XX, 284.

⁷¹ Lásd Toldy, illetve Kazinczy leveleit: KazLev. XX, 318, 321.

KAZINCZY FERENC PÁLYÁM EMLÉKEZETE CÍMEN ISMERT
ÖNÉLETÍRÁSÁNAK KÉZIRATAI ÉS KIADÁSAI

Bevezetés

A *Pályám emlékezete* cím alatt a különböző kiadások részben eltérő szövegeket közölnek. Más szöveg olvasható pl. az Abafi (Aigner) Lajos,¹ a Váczy János² vagy a Szauder Mária³ által szerkesztett kötetekben. Azonban a változatok sora nem rajzol ki egy olyan fejlődési ívet, mely egyre hitelesebb szöveget felmutatva könnyítené meg az olvasó/kutató szövegválasztását. A későbbi kiadások legtöbbször nemcsak hogy nem igazítják ki a korábbi szövegközlések hibáit, hanem újabb szövegrontásokkal, elírásokkal terhelik meg a *Pályám emlékezetét*.

A legutóbbi, a Magyar Hírlap–Maecenas kiadó gondozásában megjelent 1993-as kiadás⁴ Orosz László 1956-os szövegét⁵ adja ki újra. Átveszi annak főszövegét, függelékét, jegyzeteit, utószavát – és a hibáit is. Ám Orosz László is egy korábbi kiadás alapján közölte a *Pályám emlékezete* főszövegét. Ő Váczy János 1903-as szövegközlését használta fel. A ma leginkább forgatott kiadvány Szauder Józsefné 1979-es kötete. Ez a kötet a tizenkilenc évvel korábbi, Szauder Józseffel együtt szerkesztett szöveg⁶ változatlan újraközlése. A Szauder-házaspár szintén Váczy 1903-as szövegét vette át, de felhasználta Abafi Lajos 1879-es kiadását is: a főszövegbe szögletes zárójelbe téve iktatta be az Abafi által a *Pótlásokban* közölt szövegváltozatok egy részét.

Más, kevésbé ismert kiadásokat vizsgálva is hasonló megállapításokra jutunk. A Kazinczy-önéletírást az 1903-as és/vagy az 1879-es kiadások alapján adták ki. Ez a két alapl művé vált kötet azonban nem azonos szöveget közöl, és a szerkesztői jegyzetek szerint nem azonos kéziratokból. Ezekre a nyilvánvaló ellentmondásokra már az 1979-es kiadás is felhívja a figyelmet, de részben téves választ ad a felmerült kérdésekre, részben pedig átengedi a válaszadás lehetőségét egy majdani kritikai kiadásnak.

E dolgozat egy olyan szöveggondozói munka része, melynek célja, hogy számba vegye és bemutassa a *Pályám emlékezete* címen ismert önéletírás fellelhető és lappangó vagy elveszett kézirateit, nyomon kövesse ezek kiadásait, és segítséget nyújtson egy kritikai igényű kiadás főszövegének kiválasztásához.

¹ ABAFI (a rövidítések listáját lásd a tanulmány végén).

² VÁCZY.

³ SZAUDER.

⁴ KAZINCZY Ferenc, *Pályám emlékezete*, Bp., 1993.

⁵ OROSZ.

⁶ SZAUDER J.

A Kazinczy-önéletrások kéziratának a pontos számát nem tudjuk. Az író átdolgozó hajlamát, folytonos jobbító szándékát az önéletrásainak többszörös átdolgozásai, változatai is jelzik. A több évtizedes időtartam, míg a Kazinczy-hagyaték végleg a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárába került, pedig a utókor nehézségeit vetíti előre az írói örökség áttekintésekor. A közvetlen utókor nem férhetett hozzá minden kézirathoz, és nem volt meg a szövegek pontos beazonosításának a feltétele. Toldy Ferenc és Abafi is többnyire csak Kazinczy Gábor tulajdonában lévő vagy hagyatékából származó kéziratokat említhetett, ami, mint alább látjuk, eléggé tág kategória.

A Kazinczy-hagyaték 1868 végén került az Akadémiai Kézirattár tulajdonába. A szépművészeti mester 1831-es halálától majdnem negyven évig folyt a kiadóknál, barátoknál, rokonoknál maradt kéziratok összegyűjtése, az örökösök és az Akadémia, a kiadók és Toldy vitája. Az özvegy 1832-ben, egy gyűjteményes kiadás reményében elküldte az Akadémia által kért kéziratokat, és Kazinczy Klára, Horváth Ádám özvegye és Kis János is jelentős kéziratgyűjteményt juttatott el Pestre. A gyűjteményes kiadás azonban nem valósult meg. Török Sophie 1842-es halála után az örökösök érdekeit az egyik fiú, Kazinczy Bálint képviselte tovább. 1848-ban a Kazinczy-testvérek felhatalmazást adtak Kazinczy Gábornak, az író unokaöccsének az Akadémián lévő kéziratok birtokbavételéhez. Ekkor már Kazinczy Gábor gyűjteményében volt a hagyaték egy része, és most az Akadémián lévő kéziratok is öhozzá kerültek. Gergye László szerint „Az összkiadás tervének megghiúsulása elsősorban valóban Kazinczy Gábor lelkén száradt, másfelől azonban igazságtalanság lenne vele szemben elhallgatni, hogy így is sokat tett e hagyaték egyes részeinek publikálásáért.”⁷ E publikációk között azonban nem szerepelt a *Pályám emlékezete*. Kazinczy Gábor 1862-ben meghalt, és a fiától, Artúrtól Arany János és Lónyay Gábor sürgetésére 1868-ban végre megvette az Akadémia a kéziratokat.

Tehát az a kitétel, hogy Kazinczy Gábor hagyatékából való, a legtöbb Kazinczy-kéziratra igaz lehetett még 1879-ben, a *Pályám emlékezete* első önálló megjelentetése idején. Az iratanyag rendezése 1875-től 1891-ig tartott, tehát ekkorra még nem fejeződött be, így Abafi Lajos nem adhatta meg lelőhelyként az Akadémia kézirattárának akkori jelzeteit. 1903-ra, a Váczy-kiadás idejére azonban már megtörtént a rendszerezés, ezért a kéziratok nem fűződtek annyira Kazinczy Gábor nevéhez. (Ezenkívül Kazinczy Gábornak a hagyaték körüli vitatható szerepe is oka lehetett annak, hogy Váczy elhagyta az unokaöcs nevét. Toldy szerint ugyanis irreális árat kért a kéziratokért, így az 1859-es évfordulós kiadás megghiúsulásáért is őt okolta.)⁸

A kéziratok azonosíthatóságának a kezdeti nehézségei ellenére is bizonyos, hogy több *Pályám emlékezete* kézirat keletkezett, mint ahány jelenleg hozzáférhető. Így a Tudományos Gyűjteményben⁹ elsőként megjelent változat kéziratát, és az erről Szemere Pál

⁷ KazKat. 19.

⁸ *Uo.*, 7–23.

⁹ KAZINCZY Ferenc, *Pályám emlékezete 1805-ig*, közli SZEMERE Pál, TudGyűjt, 1828/1, 32–59; 2, 3–24; 11, 43–79; 12, 74–103.

írásával készült (javított) másolatot¹⁰ sem találtuk meg, és az 1879-es Abafi-kiadás forrását sem tudtuk minden kétséget kizáróan azonosítani. Nehézséget jelent az is, hogy a másolatokat és az autográfokat nem lehet mindig megbízhatóan elkülöníteni (lásd Abafi-kiadás és *Kazinczy Ferencz' saját kezével írt Autobiographiája 1785*¹¹). Nem egyértelmű az sem, hogy mit tekinthetünk a *Pályám emlékezete* szövegének vagy szövegváltozatának, és mit nem. Nehéz lenne meghúzni a határt az elsősorban emlékeztető funkciójú, napok szerinti feljegyzések, az előzménynek, esetleg folytatásnak tekinthető önéletírások és a *Pályám emlékezete* szövegei között. Az áttekinthetőség kedvéért mégis kategorizáltuk az önéletrajzokat.

Az *Önéletírások* megnevezést Toldy Ferencet, Abafi Lajost és Váczy Jánost követve használjuk, tehát ide tartozik *Az én naplóm 1801. jún.–1810. Decemb.*,¹² *Kazinczy Ferenc élete, egyedül maradékainak számokra*,¹³ *Az én Életem. Barátaimnak, Literatúránk barátjainak s legközelebb gyermekeimnek*¹⁴ és a *Kazinczy Ferencz saját kezével írt Autobiographiája 1785*¹⁵.

A *Pályám emlékezete* gyűjtőcím alá a következőket vettük be: *Biographiám 1759–1804*,¹⁵ *Pályám emlékezete: Második kidolgozás*,¹⁶ *Pályám emlékezete: Első kidolgozás. 1759–1783*.¹⁷ és a *Biographiám 1759–1779*;¹⁸ itt a kategorizálásakor a Tudományos Gyűjtemény és a *Pályám emlékezete* című kiadások szövegével való megfeleléseket és a megírás idejét vettük figyelembe. Ezek a szövegek minden esetben későbbiek, mint az *Önéletírások*, tehát 1827 utániak.

Külön fejezetbe sorolandók a naplók, az egyéb önéletírások, az elveszett vagy lappangó kéziratok és a másolatok. Eszerint a *Naplók* közé a rövid, naplószerű feljegyzések, a jellemzően naponként írt, eseményekkel egykorú emlékeztető írások tartoznak (pl. *Napló. 1828.; 1792. Audientziám II. Ferencz Római Császárnál Budán, Júniusban 17. és 23.*). Ezek szerepét a későbbi önéletírások reflexiói teszik nyilvánvalóvá: „Nyárban 1787. (itt nincsenek-meg Naplóim)”,¹⁹ „Most (auguszt. 27-én 1828.) akadok régen nem illetett papirosaimban e jegyzésemre.”²⁰ Vagyis ahol lehetett, ott korábbi naplójegyzeteit dolgozta át Kazinczy.

Az *Egyéb* kategóriába a fentiekbe nem sorolt, de ebbe a témakörbe tartozó szövegek kerültek (pl. az *Erdélyi levelek*, a *Fogságom naplója*) és az eseményekhez képest utó-

¹⁰ KazLev. XX, 318–319.

¹¹ MTAKK, Tört. 4° 65.

¹² MTAKK, K 614.

¹³ MTAKK, K 612.

¹⁴ MTAKK, K 612.

¹⁵ MTAKK, Tört. 4° 70.

¹⁶ MTAKK, K 634.

¹⁷ MTAKK, K 634.

¹⁸ MTAKK, K 606.

¹⁹ TudGyűjt, 1828/11, 55.

²⁰ KAZINCZY Ferenc, *Fogságom naplója*, kiadta SZILÁGYI Márton, Bp., 2000 (Millenniumi Könyvtár).

idejű, de nem átfogó igénnyel készült rövidebb írások (pl. *Pestre. 1828*). Ezekon kívül számolni kell elveszett vagy lappangó kéziratokkal és a másolatokkal is.

E dolgozat csak a *Pályám emlékezete* és a közvetlen előzménynek tekinthető *Önélet-írások* kézíratainak a vizsgálatára vállalkozik.

A többnyire ugyanazt az eseményt, kort bemutató szövegeken jól nyomon követhető az írásmód folyamatos átalakulása, a személyesség háttérbe szorulása. Az egymástól időben távolabb eső írásoknak a kidolgozása már jelentősen eltér, de a „szomszédos” művek még szoros rokonságot mutatnak. Ezért sem egyszerű kiválasztani közülük a „legjobb” kidolgozást. Szilágyi Ferenc ezt a folyamatot egy-két konkrét, gyermekkorból vett motívum változását nyomon követve mutatja ki az 1812-es, az 1814-es és az 1817-es önéletírások szövegében, majd megállapítja, hogy az ún. familiáris stílusárnyalat az, ami „*A Pályám emlékezete*-ből aztán teljesen kimaradt, s így sápadt el a stílus is – elveszítve az élet színeit – fokozatosan finomkodóvá s egyre hűvösebbé.” Majd – nyilván a „kiindulás” és a „végeredmény” (vagyis az 1810-es évek és a *Pályám emlékezete*) szövegeire értve – megjegyzi, hogy: „Voltaképp nem is változatot, hanem egy másik művet tartunk a kezünkben.”²¹

Nem teszi magától értetődővé a választást a megírás időpontja sem, noha a vizsgált szövegek keletkezési idejét – egy kivétellel – meg tudjuk határozni. A későbbi szövegek inkább átdolgozásai, és nem továbbírásai a korábbiaknak, az átdolgozások időrendje azonban nem feltétlenül esik egybe a mű esztétikai értékével. Toldy szerint Kazinczynak „1815-től fogva legtöbbször *első* dolgozásai a legjobbak”,²² és hasonló véleményen van Szilágyi Ferenc is.

A fellelt kéziratok közül a legutolsó a *Biographiám 1759–1779*, amely azonban csak 1789-ig tart, tehát a korábbi munkák közül több is lényegesen tovább megy.

Az eddigi *Pályám emlékezete* kiadások szövegválasztása egyféle kompromisszumként is felfogható az elbeszélte időtartam, a megírás ideje és a kidolgozásnak tulajdonított esztétikai érték között. Másrészről viszont olyan gyakorlati megfontolások is vezették a szerkesztőket, mint a kéziratokhoz való hozzáférhetőség (például Abafi esetében) és a korábbi kiadások hagyományteremtő ereje, azaz a Tudományos Gyűjtemény, Abafi és Váczy hatása.

A kéziratok

Az önéletírások kézíratai

Az én naplóm (lásd I. melléklet I. pontja)

A kézirat címoldala: „Az én NAPLÓM. – 1801. Jún.–1810. Decemb. – Tisztáztam Széphalmon 1812. Martz.”

²¹ SZILÁGYI 22–24.

²² KazLev. XXI, 447–448.

A címlap versója üres, csak eredeti lapszámozás van, tehát a 3. lapon kezdődik a kézirat szövege: „1801. Június. Hogy az itt mindjárt következő nevezetes dolgokat sokszor félbe ne kellessék szaggatnom, előre bocsátok holmit.” Ez az „előre bocsátott holmi” az 1800. augusztus 25-étől 1801. június 28-ig tartó munkácsi fogságának összefoglalása. Szilágyi szerint „E naplónak 1–26. oldala, a munkácsi fogság leírása, még voltaképpen a *Fogságom naplójá*-ba tartozik, bár a leírások nem vették föl mindedig.”²³ A *Fogságom naplója* kéziratai, köztük *Az én naplómmal* egybekötött és legutóbb a Millenniumi Könyvtárban megjelent szöveg forrása (melynek a jelzetét tévesen MTAK K 514-nek mondja a kötet jegyzete) hasonló módon dolgozzák ki ezt az időszakot.

*Az én napló*mban Kazinczy a kiszabadulását követő három évet beszéli el, amelynek megértéséhez szükséges az utolsó fogságban töltött időszak bemutatása is. Nemcsak a történet folytonossága, hanem a „két fogság” ellenpontozása miatt is: „Most a Józsi rabja valék, annakelőtte a császáré. Melyik alázó?” – teszi fel a kérdést *Az én naplóm*.²⁴ A házáért a császár foglyaként méltósággal szenvedő íróból szabadulása után a testvérei és az anyja által is lenézett bajkeverő válik.

„Az 1812-ben letisztázott *Az én naplóm*-at [...] Toldy nem ismerte, s így a többi kutatók, illetve szövegkiadók sem, akik Toldy kéziratismereteire támaszkodtak. Köztük az első Abafi Lajos volt [...], s Szauder Józsefnek kerek száz év múlva, 1979-ben a Magyar Remekírókban közreadott szövege is lényegében ezen [vagyis Toldy kéziratismere-tén – O. L.] alapul még [...]”²⁵ Szauder Józsefné állítását, miszerint Kazinczy „csak 1816-ban kezdte el írni és befejezni már nem tudta” a *Pályám emlékezetét*,²⁶ Szilágyi Ferenc többek között ezzel a kézirrattal cáfolja meg. Ezenkívül levelezésében is utal erre az évszámra Kazinczy: „Szemere ostromla 1812. olta hogy írjam.”²⁷ Ezt az „egyik legkorábbi s legszemélyesebb hangú önéletrajzi művet” Szilágyi szerint Váczy János az 1915-ös Kazinczy-monográfiájához már felhasználta.²⁸

Az én naplóm a „[...] legkorábbi – 1812-i –, a leghitelesebb, a legőszintébb, a legszabadabban szóló önéletírás. Egy hibája, hogy csonka.”²⁹ A napló 1804 májusánál valóban megszakad, de Szilágyi elképzelhetőnek tartja, hogy az életrajz folytatása még lappang valahol. Ennek ellentmondani látszik viszont az, hogy a *tisztázat* hiányzó része nem elvesztett, hanem valószínűleg meg sem íródott: az utolsó, 258. oldal tetejére ugyanis még felírta Kazinczy, hogy „1804. Május”, de ez az oldal már üresen maradt. „Bár föltehető, hogy – ha nem is a tisztázat: a nyersanyag – lappang valahol.”³⁰

²³ SZILÁGYI 628.

²⁴ Idézi: SZILÁGYI 17.

²⁵ *Uo.*, 18.

²⁶ SZAUDER 870.

²⁷ *KazLev.* XXI, 25–27. – Igaz, itt azt is megjegyzi, hogy „de nem merem, hogy az gögre magyaráztatik”.

De talán mégsem véletlen az évszámok egybeesése.

²⁸ SZILÁGYI 17.

²⁹ *Uo.*, 22.

³⁰ *Uo.*, 22.

Szilágyi a *napló* előzményének a Dékáni Kálmán által megtalált és az ItK 1902-es, 1904-es és 1905-ös évfolyamaiban közölt diáriumokat tekinti.³¹

Kazinczy Ferenc élete, egyedül maradékainak számokra (lásd I. melléklet 2. és 3. pontja)

A *Kazinczy Ferenc élete...* cím alatt valójában két kéziratörödedet kötöttek egybe, egy tisztázatot és annak fogalmazványát. A címlap után, mely Jakab Elek írása, Kazinczy címlapja következik, majd az utólagos számozás szerinti 3–18. lapokon található az önéletírások szövege. A tisztázatot a 3. lap rektójától a 10. lap versójáig tart, a fogalmazvány pedig a 11. lap rektójától a 18. lap rektójáig. Az eredeti lapszámozás szerint a tisztázatot az 1–18. lapig, a fogalmazványt a 11–25. lapig megy. A két töredék után *Az én Életem* és a *Pestre. 1828 c.* kéziratokat kötötték.

A kézirat első címdoldala: „*Kazinczy Ferencz Élete. (Egyedül maradéki számára.)*” Második címdoldala: „*Kazinczy Ferencz' Élete. egyedül maradékainak számokra. – Széphalom, Májusban, 1814.*”

Toldy a *Kazinczy Ferenc és kora* című munkája forrásai között megnevezi az általa ismert önéletrajzokat is: „[...] legrégebb dolgozata, melyet ismerek, e címet viseli: *Kazinczy Ferenc élete, egyedül maradékainak számokra. Széphalom, májusban, 1814.* [...] Idézeteimben ÖÉ. I. (Önéletrajz I. dolgozat) rövidítéssel hivatkozom rá. Több becses részlettel bír, mely a következő dolgozatokból kimaradt; különben – a formát tekintve is – első, az utóbbiakhoz képest még nyers öntés.”³²

Az „1814-i ösváltozat lényegében megegyezik az 1817-i kidolgozás azonos oldalai-val”,³³ mondja Szilágyi, ezért a Szauder-kiadásokra emlékeztető módon, *Az én Életem* szövegközlésébe és jegyzetei közé besúrva közöl a kéziratokból részleteket.³⁴

Az én Életem. Barátainnak, Literatúránk barátjainak s legközelebb gyermekeimnek (lásd I. melléklet 4. pontja)

Az Akadémiai Kézirattárban a *Kazinczy Ferenc élete, egyedül maradékainak számokra* és a *Pestre. 1828* kéziratok közé kötötték be. Eredetileg 1–102-ig számozta be a kézirat lapjait a leírója, az utólagos számozás viszont a 21. rektótól csak a 66. fólió rektójáig tart. Tehát az eredeti számozás tízzel több oldalt jelöl. A címdoldal után, az eredeti számozás szerinti 3. oldalon található az „ELSŐ KÖNYV 1779. Júliusáig” felirat. Az *Első könyv* a 73. lapig (56. rektóig) tart. Az 56. versó és az 57. versó üres és nincs eredeti számozásuk, akárcsak az 57. rektónak, melyen a „Második könyv” felirat olvasható. Az

³¹ *Uo.*, 24.

³² TOLDY 195.

³³ SZILÁGYI 26.

³⁴ *Uo.*, 33–109, 591–600.

58. rektón kezdődik a *Második könyv* szövege, de az eredeti számozás szerinti 85. oldalon. Az eredeti számozás szerinti 74–84. oldalak tehát hiányoznak.

A Kazinczy-katalógus autográf fogalmazványának, Szilágyi Ferenc viszont autográf tisztázatnak mondja.³⁵ Szerintem is tisztázata, melyet utólagosan, más tintával javítottak.

Az első címlapon autográf gazdasági feljegyzések találhatóak, amelyek azért igazán értékesek, mert bizonyítják, hogy 1818–19-ben is Kazinczy birtokában és keze ügyében volt ez az önéletrajz. Tehát az 1817-es tisztázás után még évekig feküdt befejezetlenül a kézirat. A befejezetlenségét jelzi az is, hogy az eredeti számozás szerinti 102. oldalra az előbbiekkal azonos színű tintával még fel van írva a lapszám, ám az oldal már üresen maradt.

Toldy ÖÉ. III. rövidítés alatt idézi, és a harmadik, 1825 körül keletkezett önéletrajznak „gyanítja”.³⁶ Ám Abafi már az 1879-es kiadása előszavában bebizonyította, hogy mégis hiteles az 1817-es évszám: „Toldy ez évszámot [vagyis az 1817-est – O. L.] nem tartja a kézirat keletkezése évének, és ezt 1835-re [sic! – O. L.] teszi azon oknál fogva, mert abban a 15 éves Kelemenre történik hivatkozás, ez pedig – Toldy szerint – 1829-ben tűnt volna fel néhány versével. Kazinczynak Bölöni Farkas Sándorral való levelezéséből azonban tudjuk, hogy az utóbbi őt 1816-ban ismertette meg tanítványával, a nagy reményeket keltett 14 éves Kelemen Lajossal, ki eszerint csakugyan 1817-ben volt 15 éves, és így ama kézirat évszáma is egészen helyes.”³⁷

Kazinczy 1816-os levelezése is igazolja Abafi állítását: „Kölcsey újabb levelében is unszol, a' mire ő és Pali rég olta unszólnak, hogy írjam meg életemet. – Elővevém papirosaimat, 's két nap olta folytatatom. Szebb mint képzelni mertem; ha tovább is így megyen, igen szépen fog elsülni. Titulusa ez: AZ ÉN ÉLETEM – barátainak, Literaturánk' barátainak, legközelebbi gyermekeimnek. – KAZINCZYTÓL.”³⁸

„A tisztázata azonban, sajnos, csak az 1781. évig készült el: az eredeti számozás szerinti 1–101. oldalra terjedő kézirat a 101. lap alján e félmondattal megszakad: *Eperjesnek fekvése gyönyö...* Folytatása nincs a 102. oldalon.”³⁹ A *Második könyv*ben, a szó közepén félbeszakadt mondat a letisztázás folyamatának a félbeszakadását sugallná, ám az utolsó mondat egészen pontosan így néz ki: „– Eperjesnek fekvése gyönyö –”. Így viszont már egy későbbi folytatás reményében feljegyzett tételmondatként is értelmezhetjük, tehát valószínű, hogy nem a másolás szakadt félbe, hanem a másolandó szöveg, vagyis a fogalmazvány fogyott el.

Máshol sem találtunk utalást *Az én Életem* folytatására. Igaz, egy Döbrentei Gábornak 1816. május 3-án írt levélből kiderül, hogy három könyvre szakaszolta volna Kazinczy, szemben a fennmaradt kettővel.⁴⁰ Az első kötetet 1779. július 13-ig, a másodikat 1794. december 14-ig tervezte, a harmadik az 1801. június 28-ától kezdődő eseményeket be-

³⁵ KazKat. 42; SZILÁGYI 589.

³⁶ TOLDY 196.

³⁷ ABAFI II.

³⁸ KazLev. XIV, 142–144, Helmecczy Mihálynak, Széphalom, 1816. április 21.

³⁹ SZILÁGYI 589.

⁴⁰ KazLev. XIV, 171–176.

szélte volna el. Vagyis a fogsága kivételével Kazinczy talán az egész életét meg akarta írni, a ránk maradt kézirat azonban még a tervezett második könyv végéig sem jut el.

A levelezés többször is megemlíti ezt az önéletrajzot, de minden esetben csupán a jelenleg is ismert szövegrészekre történik utalás, és Toldy is csak az általunk ismert szöveget találta meg 1860-ban.⁴¹

Kazinczy a Döbrentének írt levél végén közöl egy hosszabb részletet a készülő műből: „Holnap vagy még ma Pesti Juratusságom fordul elő. Életemnek második könyve pagina 85. így kezdődik: [...]” – és itt a Milecz Sámuelről szóló rész következik, ami *majdnem* azonos a kézirat eredeti számozás szerinti 85. oldalán kezdődő szövegrészlettel, tehát ez a levélrészlet sem erősíti meg, hogy a fogalmazvány tovább ment volna a tisztázatnál. És 1816 áprilisának végén még mindig nincs befejezve a *Második könyv*: „[Dessewffy József április 30-án] Látni akarã dolgozásaimat, 's én neki által adtam Biographiám' első Könyvét, mert még csak az vala kész [...]”⁴²

Egy május 22-i, Kölcseynek címzett levél tanúsága szerint Kazinczy már négy könyvre tervezi *Az én Életemet*.⁴³ De ez a levél – akárcsak a május 3-i – arról is tudósít, hogy Kazinczy még mindig az eperjesi életszakaszán dolgozik. Vagyis eszerint az április 19-i kezdéstől május 3-ig megírta volna az életének első 22 évét, május 3-tól 22-éig viszont csak az 1781. január 11-étől az 1782. július 2-áig tartó időszakot (vagy még ennyit sem), ami más fennmaradt szövegekben alig 2–3 oldal terjedelmű. Ez alatt a „meddő” két hét alatt Kazinczy tizenegy hosszabb-rövidebb levelet írt, vagyis valószínűleg lett volna ideje folytatni az önéletrajzát. Talán nem tévedünk, ha az frói kedv elapadására gondolunk, már csak azért is, mert ezután egészen 1826-ig a levelezésben nem esik több szó az önéletrásairól. Ekkor Toldy vélhetően ennek az írásnak a befejezését sürgeti: „Kölcsey azt beszélt egyszer nekem, hogy több évek előtt önbioographiádhhoz fogtál, s hogy nagy veszteség lenne, ha be nem végeznéd...”⁴⁴ Vagyis Toldy 1860-ban nemcsak a fellelhető kézirat alapján mondhatta azt, hogy *Az én Életem Második könyve* „időmeghatározás nélkül, s megszakadva 1781-nél”,⁴⁵ hanem a személyes kapcsolatai alapján is.

Úgy látszik tehát, hogy *Az én Életemet* Kazinczy 1816 áprilisában, májusában fogalmazta meg, és – a cím és Abafi érvelése szerint is – 1817-ben tisztázta le. A fogalmazvány és a tisztázat feltehetően azonos időtartamot ölelt fel.

Kazinczy Ferencz' saját kezével írt Autobiographiája 1785^{ig} (lásd I. melléklet 5. pontja)

A kézirat néhány rövidebb írás és „emléknap” után van bekötve, a címetek utólag írta Cs. Ormós László eléjük. A kötet főcímlapján „Kazinczy Ferencz Autobiographiájának

⁴¹ TOLDY 196.

⁴² KazLev. XIV, 196–200, Helmezy Mihálynak, Széphalom, 1816. május 16.

⁴³ KazLev. XIV, 209–210.

⁴⁴ KazLev. XX, 147–148.

⁴⁵ TOLDY 196.

egy része, – a' halhatatlan ember saját kezétől íratva" cím található, majd a következő oldalakon Kazinczynak és feleségének aláírása és egy néhány soros szövege.

Toldy ÖÉ. II.-ként idézi és még cím nélkülinek mondja. A Kazinczy-katalógus autográfknak tekinti, Szilágyi szerint viszont „valószínűleg Kazinczy Gábor másolata az eredetiről”.⁴⁶ A kézirat első két lapján több mint egy tucat kisebb-nagyobb javítás található, a következő oldalak viszont alig vannak javítva. Szilágyi állítását megkérdőjelezi, hogy a megírás folyamatával *egyidejűleg* javítgatott kéziratról van szó, így ez nyilván nem lehet másolat. Már csak azért sem, mert a feltételezett másolóhoz 1848-ban jutott el a Kazinczy-hagyaték nagyobb része, ezzel szemben a „kötetet – több Kazinczy-kéziratból s egyéb emlékekből Cs. Ormós László állította össze Sárospatakon, »1836. évi Nyárelő hava 16^{kán}«.“⁴⁷

Mint Szilágyi megállapítja, „A jobb felső sarokban az eredeti számozás 9–31-ig terjed, de összesen 23 lap (levél) a kézirat, vagyis 46 oldal, ahogy Toldy mondja [...]”⁴⁸ Toldy tehát még nem számolt a 8. oldalon található címlappal, melyen a „Kazinczy Ferencz' saját kezével írtt Autobiographiája 1785^{ig}” felirat található. A 31. lap versóján szakad félbe az autobiographia szövege, az 1785-i események elbeszélése közben. Ez az oldal félig üresen maradt, és a következő, 32. és 33. számozott lapok is üresek. Tehát a következő oldalak nem elvesztek, hanem meg sem íródtak.

Toldy állapította meg a szövegből a keletkezés időpontját: „Íratása korát e sorok [...] határozzák meg: »Én pedig – mondám azzal a nagy tüzzel, mely engem hatvannegyedik esztendőmben, most is ifjúvá teszen – én pedig...« stb. Tehát 1823.”⁴⁹

A Pályám emlékezete kéziratai

Az első *Pályám emlékezete* kidolgozásnak, a Tudományos Gyűjteményben 1828-ban megjelent változatnak nem találtam meg eddig a kéziratát.

Biográphiám 1759–1804 (lásd II. melléklet 1. pontja)

A kézirat 41–56. oldala hiányzik. Az utólagos számozás folyamatossága jelzi, hogy már az 1948–49-es kéziratári bekötéskor kimaradtak ezek a lapok. Abafi viszont erről a hiányzó helyről is idéz K. G. II. cím alatt, vagyis 1879-ben rendelkezésére állt e változat teljes szövege. A kéziratnak és idézeteinek az eltérései felvetik a kérdést, hogy ez a szöveg, vagy ennek a másolata-e a K. G. II. Szilágyi Ferenc azonosnak mondja ezt a kéziratot az 1879-es kiadáshoz felhasznált K. G. II.-vel: „Megjegyezzük, hogy a *Pályám emlékezete* Abafi által II.-nak jelölt változata nem másolatban, hanem Kazinczy Ferenc

⁴⁶ SZILÁGYI 588.

⁴⁷ *Uo.*, 589.

⁴⁸ *Uo.*, 588.

⁴⁹ TOLDY 195.

eredeti kézírásával, tisztázatlanban található az Akadémiai Könyvtárban, Tört. 4-r. 70. jelzeten.⁵⁰

A kézirat a Kazinczy-katalógus szerint is autográf, azonban nem tisztázatlan, hanem fogalmazványnak minősíti. Valószínűleg azonban Szilágyinak van igaza, hiszen a kéziratban több helyen is megtalálhatóak a nyomtatónak adott utasítások, tehát inkább egy javított tisztázatlannak tekinthető.

Nincs rajta Toldynak a Kazinczy Gábor tulajdonában lévő kéziratokról készült 1855-ös listáján, ahol három másik *Pályám emlékezete* kéziratot ír le (I. IV. melléklet). Toldy az 1860-as *Kazinczy Ferenc és kora* című munkájában is három átdolgozását említi a Tudományos Gyűjteménynek.⁵¹ Ezek szerint Toldy ekkor sem számíthatta bele ezt a kéziratot a sokat emlegetett három átdolgozás közé, hiszen akkor már négy ismert változatról beszélt volna.

Az autográf hat könyvre oszlik. Az *Ötödik könyv Második szakának* végéig a tartalom és a kidolgozás nagyjából megegyezik az „Első kidolgozás. 1759–1783.” kézirat első négy könyvével (vagyis a Váczy-kiadás *Negyedik könyv Második szakának* 20. fejezetéig tartó résszel, 177–362).

A *Hatodik könyv Második szakasza* helyett tévedésből *Második könyvet* írt Kazinczy. Az, hogy ezt nem javította ki utólag, mint az első négy könyv római számos dátumát, arra enged következtetni, hogy a *Hatodik könyv* szövegét már nem olvasta át, azaz befejezetlenül hagyta a munkát.

A kézirat nem azonos az Abafi- és a Váczy-kiadások szövegével, de a szerkezete hasonlít a kiadványok felépítéséhez. A „Biographiám 1759–1804” kezdése: „Én 1759. octób. 27ikén Ér-Semjénben születtem...” és az utolsó bekezdése: „Most értem igazán partra, most érzem igazán magaméne magamat. [...] nem feleségem volt, hanem szerettem [...] És hogy én ennyi bajt illy lélekkel viselek, az nem hideg bölcsesség’ munkája, hanem hála’ érzése.”

Ez utóbbi idézet már a „Második kidolgozás” című kézirat *Harmadik könyv Második szak* 23. fejezetének felel meg, vagyis a kiadások záró fejezete előtti szövegrésznek. Formailag megfelelne az Abafi és Váczy által összeszerkesztett kiadások elvárásainak.

A kézirat keletkezésének idejét nem sikerült megállapítani, a szövegben sem találtunk a megírás időpontjára utalást.

Pályám emlékezete: Második kidolgozás (lásd II. melléklet 2. pontja)

A kézirat az MTA Kézirattárában található a *Pályám emlékezete: Első kidolgozás. 1759–1783.* című szöveg után bekötve. Az utólag adott *Első kidolgozás. 1759–1783.* és *Második kidolgozás* alcímek csak legfeljebb a bekötés sorrendjére utalhatnak, és nem a megírás időpontjára vagy az egymásutániságra. A kéziratoknak nincsen címlapjuk, és a

⁵⁰ SZILÁGYI 18.

⁵¹ TOLDY 196–197.

fejezetcímlapok sem tartalmaznak elsőségre utaló feljegyzést. A *Második kidolgozás* viszont sűrűbben van javítgatva, és a javítások az *Első kidolgozás. 1759–1783.* felé alakítják a szöveget. Ez cáfolja az alcímek által megadott sorrendiséget, és kétségtelenné teszi, hogy a *Második kidolgozás* a korábbi. Összevetve a két kéziratot a Tudományos Gyűjteményben megjelent szöveggel megállapítható, hogy a *Második kidolgozás* a folyóirat és az *Első kidolgozás. 1759–1783.* szövegváltozata között helyezkedik el.

A kézirat korai keletkezését állítja egy megjegyzés is a *Második könyv* előtt: „A fogsági naplot 1828. aug körül írta [Ezt a] könyvét a Pályának 1828. dec. és utóbb Pesten, hihetőleg amazzal egy huzamban.” (Talán Toldy jegyzete?) Toldy 1855-ös listája szerint a Tudományos Gyűjtemény után a második kidolgozás, de Toldy nem ismerte a *Biográphiám 1759–1804* című kéziratot.

A *Második kidolgozás* Kazinczy Gábor hagyatékából került az Akadémia tulajdonába. Toldy legkésőbb 1855-ben szerzett róla tudomást, 1859–60-ban pedig már használhatta a *Kazinczy Ferenc és kora* című munkájához. Az 1855-ös listán a 32. pontban *Pályám emlékezete* címen említett irat azonos a *Második kidolgozással*, a felsorolt ismertetőjegyek mindegyikében megegyeznek (I. IV. melléklet).

Toldy a Kazinczy-monográfiához fűzött jegyzésekben írja, hogy az *Önéletrajzok* (ÖÉ. I., ÖÉ. II., ÖÉ. III.) kéziratai mellett csak a *Pályám emlékezetének* ehhez a változatához fért hozzá: a Tudományos Gyűjtemény szövegét „élete utolsó éveiben még háromszor dolgozta át szerzője, van tehát PE. II. – PE. III. – PE. IV.; mind a három Kazinczy Gábor úr birtokában; én közölök – ennek szívességéből – a PE. IV-et használtam, mely négyrétben lapozatlan 274 beírt lapon 1759–1804-ig megyen, úgy, hogy az I. könyv 184 lapon fogsága előtti, a II. könyv 50 lapon fogsága alatti, a III. könyv, mely 1816-ig menedett, 40 lapon házasságáig (1804) folyt életét beszéli el; az előbb is már tárgyalt részekben itt-ott bővebben, de sokat rövidítve és majdnem szárazon regisztrálva; a II. könyvben pedig rejtélyeskedve, hogy a cenzor engedélyét megnyerhesse.”⁵²

Némi magyarázatra szorul a fenti Toldy-idézetnek és a 1855-ös listának az összevetése. A kézirat ugyanis valóban a Báróczy-novellával végződik, mint ahogy a lista mondja, de ez a szöveg befejezetlensége miatt szervesen toldaléknak hat a házasságot elbeszélő rész után. Azaz mint *önéletrajz* a „házasságáig folyt életét beszéli el”, de mint *szöveg* egy idézetre végződik: „...« Báróczy eddig.” A *Második kidolgozás* kéziratja három könyvből áll, és a szakaszolás is megegyezik a Toldy által megadottakkal. Ám ő „274 beírt lap”-ról tesz említést, míg a Kazinczy-katalógus 121–261. fólió terjedelműnek mondja az autográfot, de megemlíti azt is, hogy a 190., 198–199. és a 204. fólió üres.⁵³

⁵² TOLDY 196–197.

⁵³ KazKat. 87.

Mint az előző fejezetben említettük, ez a kézirat a *Második kidolgozás* elé van bekötve, de időben utána keletkezett. Ez meglátszik a kidolgozottságán is, mert habár a Kazinczy-katalógus fogalmazványának mondja, inkább tűnik tisztázatnak. Kazinczy átdolgozó hajlamát ismerve nem meglepő, hogy a tisztázatnak készülő szövegbe is belejavított. A szövegben megtalálható, nyomtatónak adott utasítások is arra mutatnak, hogy tisztázattal van dolgunk: ezek azonos tintával és a szöveg lejegyzésével párhuzamosan íródtak. (Szemben néhány utólagos, sötétebb színű tintával készült javítással.) Egy fogalmazványba nyilvánvalóan felesleges lenne elhelyezni ezeket a német nyelvű útmutatásokat.

Az *Első kidolgozás. 1759–1783*, akárcsak Kazinczy legtöbb önéletrása, befejezetlenül maradt. Az utolsó, *Ötödik könyvből* csak az első két bekezdés készült el. A formai lezáratlanságot bizonyítja, hogy az eredeti számozás szerinti 239. oldalra felkerült az „ELSŐ SZAK” fejezetcím, de a második stb. szak már nem íródott meg (vagy nem lett átmásolva). Tartalmi lezárás sem érzékelhető, és nemcsak azért, mert az „ÖTÖDIK KÖNYV – MDCCCIV–MDCCCXV” alcímben bejelentett 1815-ös dátumot meg sem közelíti a szöveg, hanem mert Sylvester János *Grammatica Hungarolatina* című munkája lemásoltatásának a történetével ér véget, azaz nem jut el nyugvópontra sem az elbeszélte élettörténet (pl. házasság), sem a szöveg (pl. valamiféle általánosítás vagy összegzés).

Az *Első kidolgozás. 1759–1783* első (cím)oldala: „Kazinczy Ferencz életrajzi s rokontárgyu följegyzései, (cím nélkül) ELSŐ KÖNYV (1-től 240 lapig) (MDCCLIX–MDCCLXXXIII.)”. Az eredeti lapszámozás szerinti 148. és 149. oldal üres. Mindkét lap tetején ceruzával (?) írt feljegyzés olvasható. Az elsőn: „Dayka [Theatr] Ráday”, a másodikon: „Pozsonyi Diéta [Fodor]”. Az *Ötödik könyv* címlapja (237. l.): „ÖTÖDIK KÖNYV. – MDCCCIV–MDCCCXV. –” A következő 238. l. üres, a 239. l.: „ELSŐ SZAK – 2 MDCCCIV.” Az *Ötödik könyv* ez után következő szövege mindössze két bekezdésből áll, és a 240. lapig tart.

A kézirat keletkezésének idejét a kézirat 159. oldala adja meg: „Harminczöt eszt. olta úgy hiszem, hogy azért akada belém [...]”. Ugyanez az idézet az 1828-as Tudományos Gyűjtemény szövegében így hangzik: „[...] a’ mint harmincznégy eszt. olta hiszem, de akkor nem gyaníhattam [...]”.⁵⁴ Eszerint a megírás időpontja 1829.

Toldy 1855-ös listáján a 33. pont alatti bejegyzés erre a kéziraatra vonatkozik (I. IV. melléklet).

Biographiám 1759–1779 (lásd II. melléklet 4. pontja)

A számozatlan címlap versóján életrajzi és egyéb feljegyzések olvashatóak, melyek egy része egy beragasztott cédulán található.

⁵⁴ TudGyűjt, 1828/12, 95.

A kéziratnak csak eredeti lapszámozása van. A belső címlap (1–2. l.) után a kézirat két könyve következik: I. könyv: 1759–1779 (3–54. l.), II. könyv: 1779–1783 (55–124. l.). A címlap évszáma tehát csak az I. könyvre vonatkozik.

A kézirat kezdete megegyezik a Kazinczynak 1831. augusztus 10-ére keltezett, Szemere Pálhoz és feleségéhez írt levelében közölt részlettel.⁵⁵ Kazinczy a levél írása után kevesebb mint két hét múlva meghalt, tehát minden bizonnyal ez a legutolsó kidolgozása a *Pályám emlékezetének*.

A kézirat kezdete: „Eljededék midőn [...] azok érdemlik a' tudást, s' némelly tévedt hírek csak így némulhatnak el.” Az utolsó bekezdés: „Gróf Eszterházy Miklós Követünk az Orosz Udvarnál, az 1764diki Diétán magyar ruhát vona valaha magára. Testvér öccse az akkor Váczi, tovább Egri Püspök felkiálta: »Hála Istennek, hogy Kemedet valaha a' maga bőrében láthatom.«”

Toldy listájának 34. pontja erre a kéziraatra vonatkozik (l. IV. melléklet).

A Pályám emlékezete fontosabb kiadásai

Tudományos Gyűjtemény, 1828 (lásd III. melléklet 1. pontja)

A szövegnek nem találtam meg a kéziratát. (A Kazinczy-levelezés szerint a kéziratról Szemere Pál másolatot is készített.)⁵⁶

A Tudományos Gyűjtemény 1828-ban négy részletben közölte Kazinczy önéletírásainak addigi utolsó változatát. A Kazinczy-levelezés egyedül ezt a szövegváltozatot helyezi a *Pályám emlékezete* cím alá. Még 1827 közepén is *Biographiámról* és *Pályám' Naplójáról* beszél Kazinczy, 1829 januárjában pedig már ismét *Autobiographiám* és *Biographiám* címen említi önéletírását.⁵⁷ Az itt közölt részletek, a kisebb-nagyobb eltéréseket nem számítva, a Váczy-szöveg I. és II. könyvének, vagyis az 1903-as kiadás 177–315. oldalainak feleltethetőek meg.

De amíg a Tudományos Gyűjteményben Kazinczy az 1792-es koronázási események elbeszélése után rövid úton berekeszti a művet, addig a Váczy-szöveg II. könyvének a zárzata már sejteti a szerző 1795-ös letartóztatását, és a szöveg nyitva hagyásával – egy megszakított mondatral – az életrajz folytatását is. A folyóirat szerkesztői azonban nem láttak esélyt a fogságról és a fogság után történekről szóló feljegyzések közzlésére. Az utolsó, decemberi rész már *Bérekasztés* alcímmel jelent meg, és kitapintható a lezárás (kissé erőltetett) szándéka a szöveg végén is. A levelezés tanúsága szerint azonban nemcsak a cenzúra, hanem a szerkesztők és szövegközlők (Vörösmarty Mihály, Toldy Ferenc és Szemere Pál) óvatossága is befolyással volt a kiadásra.

Toldy 1828. január 21-én írt leveléből tudjuk, hogy a folyóiratban megfigyelhető „minuszokkal teli sorok a censor kegyetlen kezének nyomdoki”.⁵⁸ A januári részletben

⁵⁵ KazLev. XXI, 632; *Biographiám 1759–1779*, 3–4.

⁵⁶ KazLev. XX, 318–319.

⁵⁷ KazLev. XX, 284–286; XXI, 1–4.

⁵⁸ KazLev. XX, 457–459.

két helyen található ilyen sor: az apa halála utáni családi gyászt leíró 46. oldalon, és a gróf Sztáray Mihályról és a kanonok Forgács Ferencről (*Első kidolgozás. 1759–1783*-ban: Pál!) szóló 56. oldalon. Az *Első kidolgozás. 1759–1783* kéziratban nem találtunk olyan szövegrészt, amely magyarázatot adna a mai olvasónak a cenzúra beavatkozására. Egyértelműbb viszont a kihúzott részlet azonosítása a februári szám 23. és a novemberi szám 56. oldalán: „[Ratschky] a mészárosok embere referendárius leve a cseh cancellariánál; Sonnenfels nélkül örökké a Bécsbe hajtott vágókat improcollálta volna”, és „[Niczky Kristófot] Szabad gondolkozása s beszéde gyanússá tévé Terézia előtt, kihez ellenségei híreket vittek felőle.”⁵⁹ Ez utóbbi idézetnél biztosak lehetünk abban, hogy a későbbi kéziratba a kihúzott részt Kazinczy nem az eredeti formában csempészte vissza: „Niczky §-ában a censor négy sort töröltt: de hív nem vala stb.”⁶⁰ A novemberi szám 61. oldalán Batsányi János neve után azonban már nem a „censor kegyetlen kezének” a nyoma látszik, hanem Szemerée.⁶¹ Kazinczy kényszerű öncenzúrájáról ír 1828 novemberében, majd decemberében is Guzmics Izidornak: „Most folytatom Autobiographiámat, nem említvén a’ mit nem szabad. Lap 70. sor 3. olvasd: Martinovics, Fessler”,⁶² és „Sok szép dátumok; de mely kár, hogy a censurát rettegván, szabadon nem szólhatunk. Kivált az egri püspök gróf Eszterházy felől sok szépet mondhaték vala.”⁶³

A Tudományos Gyűjteményben megjelent változatot a cenzúra és a szerkesztők beavatkozásai miatt, és azért, mert nem ez az önéletírás utolsó kidolgozása, nem tekinthetjük a *Pályám emlékezete* hiteles, a szerző által jóváhagyott szövegének.

Pályám emlékezete, 1879 – az Abafi-kiadás (lásd III. melléklet 3. pontja)

Forrásai:

K. G. I.:

1. MTAK K 634 (korábban: Tört. 4° 12.), *Pályám emlékezete: Első kidolgozás. 1759–1783* lelőhelyű és című autográf (KazKat. 87; Abafi 1–229);

2. MTAK K 634 (korábban: Tört. 4° 12.), *Pályám emlékezete: Második kidolgozás* lelőhelyű és című autográf (KazKat. 87; Abafi 229–236);

vagy: az 1. és a 2. pontban megadott kéziratok ismeretlen, összeszerkesztett másolata (Abafi XVI, 1–236).

K. G. II.:

3. Tört. 4° 70. *Biográphiám 1759–1804* lelőhelyű és című autográf fogalmazvány (KazKat. 136; Abafi XVI, 237–343);

vagy: ennek ismeretlen másolata.

4. A Tudományos Gyűjtemény (TudGyűjt, 1828/1, 2, 11, 12; Abafi 237–343).

⁵⁹ VÁCZY 241, 257.

⁶⁰ KazLev. XX, 550–551.

⁶¹ KazLev. XXI, 1–4.

⁶² KazLev. XX, 561–563.

⁶³ Idézi: ABAFI XII.

A *Pályám emlékezete* kéziratai közül – mondja az önéletrírás elsőként önálló kötetben kiadó Abafi – „kettőt leltünk meg Kazinczy Gábor hagyatékában másolatban, sajtókészen: egyikét elfogadtuk jelen kiadásunk szövegéül, és függelékben adtuk a másiknak, valamint a Tudományos Gyűjtemény szövegének eltérő helyeit.”⁶⁴ A főszöveget K. G. I.-gyel, a *Pótlások* cím alatt a „Kazinczy Gábor második másolatát”-ból közölt részleteket K. G. II.-vel jelöli Abafi.⁶⁵

Az Abafi által K. G. I.-en alapulónak mondott főszöveg tovább megy, mint az *Első kidolgozás. 1759–1783* című kézirat, ami csak az *Ötödik könyv Első szakának* első két bekezdéséig készült el. Ezután a kiadás a 229. oldaltól, a „Debrecennek még egy kincse van...” bekezdéstől a 236. oldalig, tehát a főszöveg végéig, a *Második kidolgozás* részletét közli. A szerkesztő sem az előszóban, sem a jegyzetek között nem nevezi meg a *Második kidolgozást* forrásként, sőt még csak nem is utal arra, hogy itt már nem a K. G. I.-et adja. Emellett figyelembe kell venni azt is, hogy Abafi másolatokat nevez meg a K. G. I. és a K. G. II. forrásaként, és a bevezetés szerint a *Pályám emlékezete* változatai közül csak kettőt lelt meg Kazinczy Gábor hagyatékában. Tehát a Tudományos Gyűjteménybeli szöveggel együtt csak háromhoz fért eszerint hozzá: „Negyedik változatát, valamint az Önéletrírás három szövegét – fájdalom – nem vehettük tekintetbe, nem lévén módunk, azokhoz hozzáférni.”⁶⁶

Feltevésünk szerint a kiadvány főszövege az *Ötödik könyv* első két bekezdéséig az *Első kidolgozás. 1759–1783* című kéziratból, az ez után következő rész pedig a *Második kidolgozásból* átemelt részből állt össze (lásd a Váczy-kiadásról szóló fejezetben a 2. táblázatot). Az *Ötödik könyv* első két bekezdéséig – a sajtó- és egyéb ilyen jellegű hibáktól eltekintve – híven követi az *Első kidolgozás. 1759–1783*-at, amellyel a szakaszolásában is megegyezik.

Megerősíti kételyeinket Abafi állításával szemben Váczy János is az 1900-as kiadásának előszavában: „*Nemzeti Könyvtár*beli kiadásnak is nagyrészt ez volt az alapja...” (vagyis az *Első kidolgozás. 1759–1783*).⁶⁷ Ugyanitt írja azt is az Abafi-kiadásról, hogy: „...e kiadásban annyi hiba van, hogy a szöveg sok helyütt más, mint az eredeti”, majd lábjegyzetben közli a valóban értelemzavaró hibák egész sorát.⁶⁸ További eltérések is megfigyelhetők a kézirat és az Abafi-kiadás között. A kéziratok és az Abafi-kiadvány eltérései másolási vagy nyomdahibának tűnnek, vagy a nagyobb eltérésekben (az *Ötödik könyv* átszerkesztése és a „dán szavak” írásmódja) szerkesztői beavatkozásnak. A szövegromlásán kívül „szövegjavítást” is megfigyelhetünk, mint pl. a hiányzó adatok üresen maradt helyeinek kitöltése. Ezek a többletek utólagos kiegészítéssel is megmagyarázhatóak, tehát nem zárják ki a kézirat és a kiadvány forrásának a megfeleltethetőségét.

Az Abafi-kiadáshoz rendelt mindhárom kéziratot a Kazinczy-katalógus autográf fogalmazványoknak mondja. Egyetérthetünk azonban Szilágyival, aki szerint viszont a K.

⁶⁴ ABAFI XVI.

⁶⁵ *Uo.*, 237.

⁶⁶ *Uo.*, XV–XVI.

⁶⁷ VÁCZY 1900, 5.

⁶⁸ *Uo.*, 5–6.

G. II. vagyis a *Biographiám 1759–1804* autográf tisztázata. Abafi ezzel szemben másolatoknak mondja a K. G. I.-et és a K. G. II.-t. Autográf és másolat megkülönböztetése körüli ellentmondásokkal már a *Kazinczy Ferencz saját kezével írt Autobiographiája 1785-ig* című kézirat kapcsán találkoztunk.

Ha a kérdéses kéziratok fogalmazványok, mint a Kazinczy-katalógus állítja, akkor nyomon követhető rajtuk a megírás folyamata, ami viszont már kizárja azt, hogy a másolatok közé soroljuk őket. Ez az ellenvetés a *Második kidolgozás* esetében vitathatatlanul felmerül, hiszen ez a szöveg sűrűn van javítgatva. De az *Első kidolgozás. 1759–1783*-on már kevésbé látszik ez a munkafolyamat, így elbizonytalanodik a fogalmazvány-tisztázati kategóriába sorolás egyértelműsége is. A két kéziratot összevetve, a *Második kidolgozás* egyik későbbi változatának, tulajdonképpeni tisztázatának is tekinthetjük az *Első kidolgozás. 1759–1783*-at. Így lehetséges az, hogy Abafi nem tekintette külön változatnak a két szöveget, ezért beszélt egy K. G. I. kézitről a két *Első kidolgozás. 1759–1783* és *Második kidolgozás* helyett.

A *Pótlásokban* K. G. II. név alatt idézett szövegrészletek – egy-két kivételtől eltekintve – szó szerint megegyeznek a *Biographiám 1759–1804* kézirat megfelelő helyeivel. A kiadás pontosan megadja azt is, hogy a közölt részletek a kézirat melyik könyvének hányadik §-ából valók. Az eltérések jellege miatt azonban mégsem állíthatjuk biztosan a kézirat és a K. G. II. azonosságát: fenntartjuk mind egy ismeretlen másolatnak, mind a kiadás jelentős szövegreöntésének lehetőségét. Példaként az Abafi-kiadás 8. lapjának 25. sorához utalt „pótlás” eltéréseit mutatjuk be: „*Egy munkájában azt beszélé, hogy midőn az a' seregecske, mellyben ő is szolgált, egy váracska alá juta, 's látták hogy azt ők meg nem fogják vehetni, egy huszár, a' híréért, a' várra sütötte pisztolyát, 's oda hagyták.*”⁶⁹ „*Ifjabb esztendeiben vitézkedett is, s deák nyelven írt naplója tele van elmésségekkel. Csapatja, nem tudom hol, azt beszélé, hogy midőn az a seregecske, melyben ő is szolgált, egy váracska alá vágatván s látván, hogy azt ők meg nem fogják vehetni, egyik társa, a híréért, a várra sütötte pisztolyát, s oda hagyták.*”⁷⁰ A két szöveg egyezéseinek és eltéréseinek az arányát az alábbi táblázat szemlélteti.

⁶⁹ *Biographiám 1759–1804*, 9 – az eltérések kiemelése tőlem: O. L.

⁷⁰ ABAFI 238–239 – az eltérések kiemelése tőlem: O. L.

1. táblázat: az Abafi-kiadás *Pótlásaiban* K. G. II.-ként idézett szövegrészek és a *Biográphiám 1759–1804* kéziratnak az összevetése (a helyesírás eltéréseit figyelmen kívül hagyva)

lap- szám/ meg- jegy- zetelt lap	<i>Pótlások – K. G. II.</i>	lap- szám	<i>Biográphiám 1759–1804</i>
237/4	„Ferencnek, az erdélyi...”	3	megegyezik a kiadással
237/6	„Oly dolgok, melyek...”	5	megegyezik a kiadással
237/7	„ez a nagy ostora az életnek, magát még kegyetlenebbül bünteti mint másokat.”	6	„[...] hogy a' nehéz kedv magát még kegyetlenebbül bünteti mint másokat”
237/7	„pantalonos ifjaink”	7	megegyezik a kiadással
238/8	„A gyűlések napján...”	7	megegyezik a kiadással
238/8	„Baranyinak öltözetére...”	7–8	megegyezik a kiadással
238/8	„Sem Bossányi...”	8	megegyezik a kiadással
238/8	„két hüvelykjét...”	8	megegyezik a kiadással
238/8	„és ezt unalmában...”	8	megegyezik a kiadással
238/8	„[...] Ifjabb esztendeiben vitézkedett is, s deák nyelven írt naplója tele van elmésségekkel. Csapatja, nem tudom hol, azt beszélé, hogy midőn az a seregecske, melyben ő is szolgált, egy váracska alá vágatván s látván, hogy azt ők meg nem fogják vehetni, egyik társa, a híréért, a várra süttötte pisztolyát, s oda hagyták. [...]” (Az idézet többi része megegyezik a kéz- irattal.)	9	„Egy munkájában azt beszélé, hogy midőn az a seregecske, melyben ő is szolgált, egy váracska alá juta, 's látták hogy azt ők meg nem fogják vehetni, egy huszár, a' híréért, a' várra süttötte pisztolyát, 's oda hagyták.”
más eltérést nem találtam			

A főszoveg, a K. G. I. esetében is elképzelhető, hogy egy olyan másolat volt a főszoveg forrása, amely már összeszerkesztette az *Első kidolgozás. 1759–1783* és a *Második kidolgozás* két kéziratát. Ettől azonban még nem lesz hitelesebb a közölt szöveg, hiszen nincs lényegi különbség aközött, hogy a két autográf összeszerkesztését egy ismeretlen másoló vagy egy ismert szerkesztő végezte-e el. Ez az összemásolás is megmagyarázhatná, hogy Abafi miért írja azt, hogy csak két *Pályám emlékezete* kéziratot ismert. De ebből az is következne, hogy Abafi előtt az *Önéletrajzok* négy szövege mellett minden ma ismert *Pályám emlékezete* kézirat (a *Biográphiám 1759–1804*, a *Második kidolgozás*, az *Első kidolgozás. 1759–1783* és a *Biographiám 1759–1779*) ismeretlen volt, míg számunkra az őáltala használt K. G. I. és K. G. II. is felfedezetlenül maradt. Vagyis egyetlen „közös” Kazinczy-önéletrajzot sem tudunk megnevezni a lehetséges tízből, noha az

Abafi említette kéziratok mindegyike „Kazinczy Gábor hagyatékából a m. t. Akadémia birtokába ment át”.⁷¹

A források hitelessége körül keletkezett ellentmondást nem lehet feloldani anélkül, hogy kétségbe ne vonnánk közben Abafi közlésének a megbízhatóságát. Úgy vélem, hogy az 1879-es kiadás forrásai – a Tudományos Gyűjtemény mellett – az *Első kidolgozás. 1759–1783*, a *Második kidolgozás* és a *Biographiam 1759–1804* című kéziratok voltak.

Kazinczy Ferencz műveiből, 1903 – a Váczy-kiadás (lásd III. melléklet 8. pontja)

Forrásai:

1. MTAK K 634 (korábban: Tört. 4° 12.), *Pályám emlékezete: Első kidolgozás. 1759–1783* lelőhelyű és című autográf (KazKat. 87; Váczy 175–362);

2. MTAK K 634 (korábban: Tört. 4° 32.; a KazKat. tévesen mondja Tört. 4° 12.-nek), *Pályám emlékezete: Második kidolgozás* lelőhelyű és című autográf (KazKat. 87; Váczy 362–369).

Váczy János a *Bevezetésben* azt írja, hogy „A *Pályám emlékezete* ezúttal negyedszer jelenik meg nyomtatásban, most először teljesen s egészen híven a M. Tud. Akadémia könyvtárában őrzött azon példányhoz, a melyet Kazinczy utolsó éveiben sajtó alá készített, ellátva azt a nyomtatónak adott aprólékos utasításokkal. Csupán az orthographia tér el az eredetitől.”⁷²

A szöveg utolsó hét fejezete előtt viszont a következő megjegyzést olvashatjuk: „Innen kezdve végig Kazinczynak egy másik önéletrajzából való, a mely ugyancsak a M. Tud. Akad. levéltárában őriztetik M. Tört. 4-r. 32. alatt. A folyó számokat a szerkesztő az előbbinek folytatásaként adja.”⁷³ Tehát mégsem „egészen híven” az említett kézirathoz.

Váczy a kiadások között csak a Tudományos Gyűjtemény, Abafi és a saját, 1900-as kiadását tartotta számon, nem vette figyelembe az 1836-os, 1888-as, 1890-es és az 1899-es szövegközléseket.⁷⁴ Tehát ez nem a negyedik, hanem már a nyolcadik kiadása a *Pályám emlékezetének*; igaz, hogy az eddigi kiadások, Abafi kivételével, nem törekedtek a teljes mű közlésére.

Az *Első kidolgozás. 1759–1783* valóban „el van látva a nyomtatónak adott aprólékos [német nyelvű] utasításokkal”, de hogy a kiadás főszovegének a kézirata biztosan azonos az MTAK K 634, *Pályám emlékezete: Első kidolgozás. 1759–1783* lelőhelyű és című autográffal, azt Váczy két lábjegyzete teszi kétségtelemné: „E név [Gróf Illettháznén] után Kazinczy e sort kitörle: *de minek ez a csuda név?*”⁷⁵ A kéziraton ez a javítás a 225.

⁷¹ ABAFI III.

⁷² VÁCZY 19.

⁷³ *Uo.*, 362.

⁷⁴ VÁCZY 1900, I.

⁷⁵ VÁCZY 355.

(113r) oldalon található meg. A másik lábjegyzet: „Ide Kazinczy még óhajtott valamit följegyezni később, azért hagyott nagyobb hézagot a kéziratban is.”⁷⁶

Ez az autográf – az „orthographiát” és néhány elírást nem tekintve – megegyezik Váczy kiadásának szövegével, kivéve a kézirat *Ötödik könyve* és a kiadás *Negyedik könyv Második szakának* 22–29. fejezete közötti különbséget. Abafinál még csak feltételezhető, de Váczy esetében bizonyos, hogy lekerekítette a szöveg végét hét fejezet hozzátoldásával. Ez a kiegészítő szövegrészlet a *Második kidolgozás* című kéziratból való.

E másik kéziratból kiemelt részlet beillesztésére könnyen találhatunk magyarázatot: Váczy teljes joggal vélhette lezáratlannak a főszöveget. Nemcsak azért, mert a fejezet-címbe bejelentett 1815-ös dátumot meg sem közelíti a kézirat csupán két fejezetből álló csonka *Ötödik könyve*, hanem mert tartalmi lezárás sem érzékelhető. Az autográf ugyanis Sylvester János *Grammatica Hungarolatina* című munkája lemásoltatásának a történetével ér véget, ami nyilván nem felel meg az önéletrajz műfaji elvárásainak. Váczy egy olyan szövegrészt iktatott be az *Ötödik könyv* helyére, amely szintén leírja ezt az eseményt, de rögtön ezután Kazinczy házasságának a története követi. Ezzel a szövegrész-cserével egy tartalmi átkötésen keresztül kapcsolódik a főszöveghez egy már elfogadhatónak vélt zárlat.

Abafi és Váczy egyaránt átszerkesztette a *Pályám emlékezetét*. Az *Első kidolgozás*. 1759–1783 és a *Második kidolgozás* című kéziratokból az alábbi módon közöltek részleteket:

2. táblázat: Az *Első kidolgozás*. 1759–1783 és a *Második kidolgozás* című kéziratok kapcsolata a Váczy- és az Abafi-kiadással

<i>Első kidolgozás. 1759–1783</i>		<i>Második kidolgozás</i>	
I–IV. könyv	V. könyv	III. könyv Második szak	
		17. fej.	18–24. fej.
az Abafi-kiadás a IV. könyv végéig (1–227)	az Abafi-kiadás V. könyv első két bekezdése (228–229)	–	az Abafi-kiadás V. könyv harmadik bekezdésétől végig (229–236)
a Váczy-kiadás a IV. könyv, második szak, 21. fejezetéig (175–362)	–	a Váczy-kiadás IV. könyv, második szak, 22. fejezete (362–363)	a Váczy-kiadás IV. könyv, második szak, 23. fejezetétől végig (363–369)

A Váczy-szöveg hatástörténete lényegesen jelentősebb, mint az 1879-es kiadványé, amelynek tekintélyét Váczy már 1900-ban aláasta azzal, hogy felhívta a figyelmet a szövegrontásaira. Mások mellett Orosz László, Szauder József és Szauder Józsefné is a nagyobb tekintéllyel bíró Váczy kiadása nyomán adták ki kötetüket. Orosz László „Kiegészítésként függelékben néhány érdekes részletet” is közölt a Váczy-kiadásból átvett főszöveg után „az Abafi Lajos kiadásában megjelent szövegváltozatokból.”⁷⁷ A Szauder-

⁷⁶ Uo., 294; *Első kidolgozás 1759–1783*, 148–149 (74v–75r).

⁷⁷ OROSZ 268.

házaspár a kiadásaiban a szintén Váczytól átvett főszerzőbe illeszti be szögletes zárójelbe téve az Abafi *Pótlásaiból* kiemelt részleteket.

Összegzés

Kazinczy Ferenc százhetven évvel ezelőtt, 1831-ben halt meg. Levelezéséből tudjuk, hogy halála előtt még két héttel is „Biographiá”-ján dolgozott. Önéletírását nemcsak a szerző és a kortársak tartották kiemelkedően fontos írásnak, hanem az utókor is. A szövegközlések közül azonban egyik sem fogadható el a jelenleg ismert kéziratok bármelyike hiteles kiadásának. Tehát az a szöveg, amit százhetven éve *Pályám emlékezete* cím alatt olvasunk, nem azonos Kazinczy egyetlen önéletírásával sem. És nemcsak a szöveg megbízhatósága kérdéses: a fellelhető kéziratok egyikén sem található meg a *Pályám emlékezete* cím, és Kazinczy a levelezésében is csak a Tudományos Gyűjteményben megjelent szöveg kapcsán nevezi meg önéletírását így.

A *Pályám emlékezete* cím alá sorolt négy kézirat egyike sem felel meg egy „jó” szöveg követelményeinek. Négyből három befejezetlen, a negyedik, a *Biographiám 1759–1804* pedig a közepén hiányos. Az időben utolsó kézirat szakad félbe az elbeszélte időtartamot tekintve a leghamarabb. Marad tehát az *Első kidolgozás. 1759–1783*, mint a *Második kidolgozás* későbbi változata. Az elmúlt százhetven év szövegközléseinek a hagyománya szintén ennek a kéziratnak a megjelentetését ösztönzi.

A jövőbeli kiadásoknak a forrásul választott kézirat autonómiájának tiszteletben tartása mellett kell figyelembe venniük a *Pályám emlékezete* kiadások hagyományát is. Egy esetleges újraközlésnek, ha ki akarja javítani a korábbi hibákat, a *Pályám emlékezete* cím alatt az *Első kidolgozás. 1759–1783* kéziratot hűen, azaz változtatások és kiegészítések nélkül kell főszerzőként közölnie. A szövegváltozatokból főképpen azokat a részletet célszerű felvenni jegyzetbe és/vagy függelékbe, amelyeket már a korábbi kiadások is közöltek.

A szövegközlések eddig mintha dönteni kényszerültek volna a „jót vagy jól” dilemma között: ha a kéziratokat hűen, „jól” közltek volna, akkor az önéletírás lekerekítettége, „jó”-sága szenvedett volna csorbát. A „jót és jól” intelmét, úgy tűnik, csak egy elektronikus formában megjelenő szövegközlés képes megvalósítani. Ez a CD-ROM-on rögzítendő ideális kiadás képes lenne az összes szövegváltozatot és előzményt önálló műként tárolni, és nem csak egymás függelékeként. Emellett megteremtené a szövegek közötti átjárhatóság, összehasonlíthatóság, kiegészíthetőség lehetőségét is. A *Pályám emlékezete* eddigi könyvformájú kiadásaiba bele van foglalva a szerkesztők társszerzősége is. Ez a kiadás viszont meghagyná a szövegek önálló, betűhív, jegyzetek és magyarázatok nélküli formáját is. Erre az alapra, ha az olvasó szükségét érzi, előhívhatja a jegyzetapparátust, felnyithatja a kívánt szöveget, amit összevetethet a mögötte lévő változatokkal, és megfigyelheti az átírások, változatok dinamikáját, a „felstilizálás” folyamatát.

A digitális forma képes a jegyzetek szintjén is megengedni a választást. A csupán „kötelező irodalomként” való olvasásmódhoz elegendő egy kritikai szintű jegyzetanyag

információinak a töredéke is, míg az értelmezés és értékelés – ami ezeknél a szövegeknél nemegyszer szükségesnek látszik – már nem fér bele egy kritikai kiadás formájába.

Rövidítések

ABAFI – KAZINCZY Ferenc *Művei*, III, kiadta ABAFI Lajos, Bp., 1879.

KazKat. – GERGYE László, *Kazinczy Ferenc kéziratos hagyatéka*, Bp., 1993.

KazLev. – KAZINCZY Ferenc *Levelezése*, I–XXIII, kiadta VÁCZY János, HARSÁNYI István, BERLÁSZ Jenő stb., Bp., 1890–1960.

MTAKK – a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára.

OROSZ – KAZINCZY Ferenc, *Pályám emlékezete*, kiadta OROSZ László, Bp., 1956.

SZAUDEK – KAZINCZY Ferenc *Művei*, I–II, kiadta SZAUDEK Mária, Bp., 1979.

SZAUDEK J. – KAZINCZY Ferenc *Válogatott művei*, I, kiadta SZAUDEK József, Bp., 1960.

SZILÁGYI – KAZINCZY Ferenc, *Az én életem*, kiadta SZILÁGYI Ferenc, Bp., 1987.

TOLDY – TOLDY Ferenc, *Kazinczy Ferenc és kora*, Bp., 1987.

TudGyűjt – Tudományos Gyűjtemény.

VÁCZY – KAZINCZY Ferenc *Műveiből*, kiadta VÁCZY János, Bp., 1903.

VÁCZY 1900 – KAZINCZY Ferenc, *Pályám emlékezete*, kiadta VÁCZY János, Bp., 1900.

I. melléklet: az önéletrások kéziratai

	<i>lelőhely</i>	<i>cím, alcím</i>	<i>kézirat</i>	<i>kiadás</i>	<i>kelt</i>	<i>időtartam</i>
1.	MTAK, K 614 (korábban: Tört. 4 ^o 32), 1–258 (KazKat. 43.)	<i>Az én naplóm 1801. jún.– 1810. Decemb. Tisztáztam Széphalmon 1812. Martz.</i>	autográf, tisztázat	Szilágyi 183– 336 (a teljes kéziratot közli)	Széphalom, 1812. márc.	1801-től 1804. ápr. 15- ig
2.	MTAK, K 612 (korábban: Tört. 4 ^o 32), 1–18. (KazKat. 42.)	<i>Kazinczy Fe- rencz' Élete, egyedül mara- dékainak szá- mokra. Szépha- lom, Május- ban, 1814.</i>	autográf, tisztázat	Szilágyi a 33– 109. és az 591– 600. oldalakon []-ben közöl részleteket	Széphalom, 1814. máj.	1759-től 1767-ig
3.	MTAK, K 612 (korábban: Tört. 4 ^o 32), 11–25. (KazKat. 42.)	<i>Kazinczy Fe- rencz' Élete, egyedül mara- dékainak szá- mokra. Szépha- lom, Május- ban, 1814.</i>	autográf, fogalmazvány	Szilágyi a 33– 109. és az 588– 610. oldalakon []-ben közöl részleteket	Széphalom, 1814. máj.	1767-től 1774-ig

	<i>lelőhely</i>	<i>cím, alcím</i>	<i>kézirat</i>	<i>kiadás</i>	<i>kelt</i>	<i>időtartam</i>
4.	MTAK, K 612 (korábban: Tört. 4° 32), 21r–66r (1–101). (KazKat. 42.)	<i>Az én Életem. Barátainak, Literatúránk barátjainak s legközelebb gyermekeim- nek. (Ka- zinczytól.)</i>	autográf, tisztázat	Szilágyi a 33– 109. lapokon a teljes kéziratot közli	Széphalom, 1816. ápr. 19- tól 1817-ig	1759-től 1781 tavaszáig
5.	MTAK, Tört. 4° 65, 23r–31v (9–32). (KazKat. 136.)	<i>Kazinczy Fe- rencz' saját kezével írtt Autobiogra- phiája 1785^{ig}</i>	autográf, fogalmazvány	Szilágyi a 111– 129. lapokon részleteket közöl	1823	1759–1785-ig

II. melléklet: a Pályám emlékezete kéziratai

	<i>lelőhely</i>	<i>cím, alcím</i>	<i>kézirat</i>	<i>kiadás</i>	<i>kelt</i>	<i>időtartam</i>
1.	MTAK, Tört. 4° 70, 1–273 (a 41–56. hi- ányzik). (KazKat. 136.)	<i>Biográphiám 1759–1804</i>	autográf, fogalmazvány; ill. nyomtat- vány	részleteket közöl belőle függelékben Abafi (237–343) és Orosz (251–263); az <i>Első kidolgozás. 1759–1783</i> szövegébe ágyazva Szauder J. (1–211) és Szauder M. (209–418)	?	1759-től 1804-ig
2.	MTAK, K 634 (korábban: Tört. 4° 12), 121–261. (KazKat. 87.)	<i>Pályám emlé- kezete: Második kidol- gozás</i>	autográf, fogalmazvány	részletet közöl belőle Abafi a 229–236., Váczy a 362–369., Orosz a 239–247., Szauder J. a 203–209. és Szauder M. a 411– 418. lapokon	1829	1759-től 1804-ig
3.	MTAK, K 634 (korábban: Tört. 4° 12), 1–120. (KazKat. 87.)	<i>Pályám emlé- kezete: Első kidolgo- zás. 1759– 1783</i>	autográf, tisztázat	Abafi az egész szöveget kiadta (Abafi 1–229), Váczy a csonka <i>Ötödik könyv</i> elhagyásával közölte (Váczy 175– 362). Abafi és Váczy után az összes <i>Pályám emlékezete</i> kiadás ezt a szöveget közli	1829	1759-től 1804-ig
4.	MTAK, K 606 (korábban: Tört. 4° 12), 1–124. (KazKat. 33.)	<i>Biographiám 1759–1779</i>	autográf, tisztázat	kiadatlan	1831 nyara	1759– 1789 őszre

III. melléklet: a *Pályám emlékezete* kiadásai

(forrásmunka: BUSA Margit, *Kazinczy Ferenc bibliográfiája. (I.) 1775–1980, Miskolc, 1981; II. 1981–1990, Sátoraljaújhely, 1991)*

	év	cím, közli, egyéb
1.	1828	<i>Pályám emlékezete 1805-ig</i> , közli SZEMERE Pál, TudGyűjt, 1828/1, 32–59; 2, 3–24; 11, 43–79; 12, 74–103
2.	1836	A <i>Pályám emlékezete</i> első része, közli INÁCSI PAP Endre, Szemlélő, 1327–1334, 1345–1350, 1359–1365, 1377–1382, 1385–1394
3.	1879	<i>Pályám emlékezete</i> . Nemzeti Könyvtár. Közli ABAFI (AIGNER) Lajos (1–343)
4.	1888	<i>Pályám emlékezete</i> . [Ifjúkora]. Bp., Lampel; Tanulók olvasótára (3–91)
5.	1890	<i>Pályám emlékezete</i> . [Szemelvények], BALASSA József (6–64) – az első két könyvet közli
6.	1899	<i>Pályám emlékezete</i> . [Szemelvények], BALASSA József (6–64) – az első két könyvet közli
7.	1900	<i>Pályám emlékezete</i> . VÁCZY János (9–195)
8.	1903	<i>Kazinczy Ferenc műveiből</i> . VÁCZY János (175–369)
9.	1928	<i>Kazinczy Ferenc munkái</i> . Magyar Klasszikusok. DÉZSI Lajos (121–240) – az első két könyvet közli
10.	1932	<i>Magyar irodalmi ritkaságok 10</i> . VAJTHÓ László (92–121)
11.	1942	<i>Kazinczy Ferenc Válogatott műveiből</i> . VAJTHÓ László (19–43)
12.	1943	<i>Pályám emlékezete</i> . Jegyzetekkel és életrajzi magyarázatokkal. LENGYEL Dénes (285)
13.	1943	<i>Pályám emlékezete</i> . [Szemelvények], BALASSA József (61)
14.	1956	<i>Pályám emlékezete</i> . OROSZ László (5–263)
15.	1960	<i>Kazinczy Ferenc Válogatott művei I</i> . SZAUDER József (1–211)
16.	1979	<i>Magyar remekírók</i> . SZAUDER Mária (209–418)
17.	1987	<i>Kazinczy Ferenc élete</i> . SZILÁGYI Ferenc – más önéletrajzi írások mellett részleteket közöl a <i>Pályám emlékezete</i> ből is
18.	1993	<i>Pályám emlékezete</i> . Bp., Magyar Hírlap–Maecenas (5–172)
19.	1995	<i>Kazinczy Ferenc utazásai</i> . BUSA Margit – több részletet közöl a <i>Pályám emlékezete</i> ből is

IV. melléklet: Toldy 1855-ös listája a Kazinczy Gábor tulajdonában lévő kéziratokról (kiadatlan). Magyar Ir. RUI 4° 15. (KazKat. 138.)

„Kazinczy Ferenc írásairól készült másolatok, kivonatok, valamint Toldy Ferenc feljegyzései. Magyar., lat., ném. Több kéz írása, közte Toldy Ferencé és Kazinczy Gáboré. [...]

A kötet Toldy Ferenc hagyatékához tartozik, a Kazinczy Ferenc munkáiról készült másolatok egyaránt származhatnak Kazinczy Ferenc és Kazinczy Gábor hagyatékából is.”

„29–34. p.: »Kazinczy Ferenc kézirati Munkái Kazinczy Gábor könyvtárában.«”

Ebben a felsorolásban Toldy a 32., 33., 34. pontokban említi Kazinczy önéletrajzi munkáit. (A [] az általam kiolvashatatlan/értelmezhetetlen szövegrészek helyét jelöli.)

„32. (A *Pályám emlékezete*, egy [...] kötet, mely [...] Báróczy Két Szerencsétlenével végződik, 1803 [...] I. k. 1759–1794. II. könyv 1795–1801. III. könyv. 1801–1816. a második szak (MDCCCIV.) és 26. §§al végződik.)

44 szakban

Ugy hiszem *második* dolgozása, Tudgybéli után*)

33. (Szinte az cím nélkül, összevarrt apró füzetekben s tarka papir borítékban. Elég sűrű írással a 240 lapon szakad meg. Legtovább megy. I. K. 2. szakban 1794–1801. [...] [174]–258. [és] IV K. 2. szakt. 1801–1804. [...] 209–236. [és] V. K 1804–1815. [...] 237 [v ink.] 239 [...] 240 [248] megszakad. – Ugy hiszem *harmadik* dolgozás, legtovább megy.

34. *Biographiám*. Kék [boríték]papirba van varrva. I. K. 1759–1779 [...] [és] II. K. 1779–1783., 55–124. [5]3 §ban – Ugy látszik a *negyedik*, legbővebb dolgozás.

* Ezt előzte meg jóval korábban [181] egy csupán barátainak szánt önéletrajz, [né- mikben] gazdagabb ezeknél, de mely csak 178 ig megy, és csak *egy* (autograph) pél- dányban létezik egy asszonyságnál [Pap Endrénéél], s *egy* másolatban nálam.

Bfalva apríl 9. 1855.

Toldy"

A []-ben említett Pap Endréné talán a *Pályám emlékezetét* a Szemléelőben közzé tevő Inácsi Pap Endre rokona (felesége).

19	1905	Károlyi György: Magyar nyelv és irodalom története. Budapest, 1905.
18	1905	Károlyi György: Magyar nyelv és irodalom története. Budapest, 1905.
17	1907	Károlyi György: Magyar nyelv és irodalom története. Budapest, 1907.
16	1908	Károlyi György: Magyar nyelv és irodalom története. Budapest, 1908.
15	1909	Károlyi György: Magyar nyelv és irodalom története. Budapest, 1909.
14	1909	Károlyi György: Magyar nyelv és irodalom története. Budapest, 1909.
13	1910	Károlyi György: Magyar nyelv és irodalom története. Budapest, 1910.
12	1911	Károlyi György: Magyar nyelv és irodalom története. Budapest, 1911.
11	1912	Károlyi György: Magyar nyelv és irodalom története. Budapest, 1912.
10	1913	Károlyi György: Magyar nyelv és irodalom története. Budapest, 1913.
9	1914	Károlyi György: Magyar nyelv és irodalom története. Budapest, 1914.
8	1915	Károlyi György: Magyar nyelv és irodalom története. Budapest, 1915.
7	1916	Károlyi György: Magyar nyelv és irodalom története. Budapest, 1916.
6	1917	Károlyi György: Magyar nyelv és irodalom története. Budapest, 1917.
5	1918	Károlyi György: Magyar nyelv és irodalom története. Budapest, 1918.
4	1919	Károlyi György: Magyar nyelv és irodalom története. Budapest, 1919.
3	1920	Károlyi György: Magyar nyelv és irodalom története. Budapest, 1920.
2	1921	Károlyi György: Magyar nyelv és irodalom története. Budapest, 1921.
1	1922	Károlyi György: Magyar nyelv és irodalom története. Budapest, 1922.

Ugy hiszem második dolgozás. Tübbelti után*

HAJDU PÉTER

KÉT KRONOTOPOSZ TALÁLKOZIK AZ ÚTON...

(Mikszáth Kálmán: *Beszterce ostroma*)

Az 1880-as, de főleg az 1890-es években Mikszáth Kálmán mind kisebb, mind nagyobb epikai formák keretei között gyakran kísérletezett azzal, hogy két történetet helyezett egymás mellé.¹ E kísérletek közé sorolható az a két egymást követő, hasonló felépítésű regénye is (*Beszterce ostroma*, 1894 és *Szent Péter esernyője*, 1895), melyekben az első rész végével az egész addigi történet eltűnik, és a második résszel más helyszínen, más szereplőkkel új történet kezdődik, amely az addigi regényidőtől is független időben játszódik. Az olvasót természetesen zavarba ejti ez a jelenség: maga az a tény, hogy ez ugyanannak a regénynek a folytatása, amit a „Második rész” paratextus különös határozottsággal állít, olyan elvárásokat ébreszt, amelyeknek a szöveg egyáltalán nem hajlandó megfelelni; nincs semmiféle kapcsolat a korábban elbeszélte történettel, sem a térben, sem az időben, sem a szereplőket tekintve. A (műfaji konvencióknak megfelelő) rend csak a második rész végén áll majd helyre, amikor a két történet összefut, és attól kezdve majd együtt halad tovább.

Ez a szerkezet egyáltalán nem egyszerű, és a recepció mindig problematikusnak találta, ha reflektált rá.² A lineáris regényidőt alapvetően megkérdőjelezi, hiszen a második rész végének időpontja esik egybe az első rész időbeli végpontjával, és ez csak éppen akkor derül ki, hiszen az időbeli visszalépés a második rész elején kimondatlan, sőt kikövetkeztethetetlen volt. Azt, hogy a két történetnek bármi köze van egymáshoz, a szöveg sehol sem állítja, csak utólag látni, hogy ugyanannak a történetnek a részei. Ugyanakkor azonban az olvasó saját műfaji elvárásai következtében mindvégig várja, hogy a kettő között kapcsolatok létesüljenek, de ezeket a kapcsolatokat a történet szintjén nem teremtheti meg. Igaz, a *Szent Péter esernyőjében* a második részben is játszik szerepet egy esernyő, de semmi jel nem mutat arra, hogy ez ugyanaz az esernyő, mint amely az első részben szerepelt, csak éppen a műfaji konvenciók, vagyis az olvasó korábbi iro-

¹ Lásd erről korábbi tanulmányomat: *Történetek metaforikus interakciója*. Mikszáth: *Galamb a kalitkában*, ItK, 1999, 688–710.

² Már 1900-ban LÁZÁR Béla a *Beszterce ostromáról*: „Ekkor azonban a mese fonalát elejtjük és egy újat kapunk a kezünkbe. [...] Elvezet egy másik világba, mely minél aprózottabban alakul ki elénk, annál károsabb Nedecze (!) urának az alakjára, mert ráborul a ködfátyol, mely eltakarja. A kompozíció elhibázott volta megbosszulja magát a továbbiakon, mikor már Pongrácz gróf újra szerepel, de érdeklődésünknek immár nem ő hanem Apolka a középpontja.” *A tegnapi, a ma és a holnap*, II, 1900, 193–194.

dalmi tapasztalatai. De hogy hogyan lehetne a két esemény azonos, és hogy ez az azonoság hogyan teremthet kapcsolatot a két különböző helyen tevékenykedő két szereplőcsoport között, ez rejtély kell hogy maradjon.

Riedl a *Szent Péter esernyője* felépítését a lehetséges regényszerkezetek egyik alaptípusának tartja, melyet „kétoszlopos rendszernek” nevez, és az általánosan megnevezett „angol regényírókkal” hoz kapcsolatba. Így jellemzi: „A cselekvény megindul egy bizonyos irányban és folyik, folyik, egyszerre csak megakad, arról nem hallunk többet, mint ha csak egészen új regény kezdődne s ez a cselekvény is folyik, míg egy ponthoz ér, mikor az első oszlop a másodikkal összetalálkozik, összefolyik. [...] Ezt a szerkezetet *angol regényírók szeretik*, ahol nem két, hanem három, négy ilyen oszlop van! Csupa új cselekvény, egy harmadik, negyedik, még egy ötödik is; habozva olvassuk tovább, egyszerre valami meglepő fogást látunk s az esemény összefügg.”³

Az utalás az angol regényre akkor tűnik találónak, ha a Viktória korabeli regényre gondolunk, hiszen egyrészt köztudott, mekkora hatással volt Mikszáthra Dickens, másrészt a több cselekményszál összekapcsolásával építkező regény jellemző arra a korszakra. Éppen Dickens *Kis Dorritja* alkalmas példa lehet, hogy lássuk, mennyiben közös és mennyiben más Mikszáth technikája. Dickens így fejtette ki regénytervét még az első fejezetek írása közben: „Az villant át az agyamon, milyen újdonság lenne embereket mutatni, amint utazás közben véletlenszerűen találkoznak, és ugyanott vannak, bár mit sem tudnak egymásról, ahogyan az életben történik; aztán később újra összeköttetésbe hozni őket egymással, és magát ezt az összeköttetésre való várakozást az érdeklődés részévé tenni.”⁴ Dickens tehát kifejezetten a különböző szereplők illetve szereplőcsoportok összeköttetésére való várakozással számolt, mint ami fokozza az érdeklődést. Kérdéses, hogy ez az érdeklődés növekszik vagy csökken azáltal, hogy az elbeszélés legelején együtt mutatja a szereplőket, de még csak véletlenszerűen egymás mellé sodródva. Ugyanakkor azonban az elbeszélésnek ez a nyitótábló csak a második fejezete; az elsőben egy másik szereplőcsoportot látunk, akikkel a cselekmény később szintén össze fogja kapcsolni a második fejezet szereplőit.

Ez a kezdés véleményem szerint kétféle sugalmazással terhes. Egyrészt a befogadás érzékenyebb lesz a két illetve több cselekményszál vagy szereplőcsoport közti analógiák megfigyelésére, azaz a szöveg metaforikus olvasására. Az első fejezet két szereplője egy marseille-i börtön cellájában ül, a második jómódú utazói éppen karanténba zárva várják, hogy partra léphessenek. A hatodik fejezetben pedig megjelenik az életét a Marshalsea börtönében töltő Dorrit család is. Az, hogy ezeket a cselekményszálakat az elbeszélés egyelőre paraktikusan kezeli, és nem engedi meg integrálásukat az elbeszéltek szintjén, kiemeli kapcsolódásukat a börtön-metaforika mentén, amely az egész regényt áthatja.

Másrészt, mint arra a regényt tervező Dickens is utalt, erős lesz a várakozás az egyes szálak összekapcsolódására a történet szintjén. Ezt a várakozást felerősíti a narrátor és egyes szereplők szövegeiben is folyó diskurzus, amely azt tárgyalja, hogy a világon min-

³ RIEDL Frigyes, *Mikszáth Kálmán*, Bp., 1940, 82–83. Kiemelés az eredetiben.

⁴ J. FORSTER, *The Life of Charles Dickens*, London, 1966, II, 181.

den cselekményszál összefügg, és a különböző utakon vándorló emberek végtére mind ugyanoda tartanak.⁵ Vagyis az elbeszélés működése mimetikusan tükrözné a világnak a szereplői és narrátori szövegekben diszkurzívan is leírt működését. Ezt a vonulatot erősíti a regény krimiszzerű jellege: Clennam mindvégig kutat valami titok, régi bűn után, melyről intuitíve sejti, hogy kapcsolatot teremt saját családjá és a Dorritok között.⁶

Ez a krimi azonban végül csak nagyon felemás módon vezet a rejtély megoldásához. Egyrészt a szálak viszonya csak egy olyan zavaros leleplező jelenetben derül ki, hogy ember legyen a talpán, aki tényleg megérti; másrészt maga a rejtélyt firtató Clennam sohasem tudhatja meg a leleplezett titkot. Annak a titoknak a tartalma, amely a cselekményt szervezni látszott, végül teljesen irrelevánsnak bizonyul, és kiderülése egyáltalán nem számít a cselekmény további alakulásában. Bár a szálak összetalálkozásának poétikai szükségszerűsége megfelelni látszott a cselekmény és a világ szükségszerűségeinek, a rejtély köré szerveződő kapcsolatuk végül kipukkadt, mint egy üres hólyag, és ez csak a metaforikus szükségszerűséget hagyta érintetlenül, tovább erősítve a metaforikus olvasás felhívását.

Míndez sok hasonlóságot mutat a Mikszáth-szövegekkel; fel kell azonban tűnnie az aránybeli különbségeknek. A *Kis Dorrit* több mint ezer oldalas magyar fordításában 17 oldal után indul el egy új, az előzőhöz egyelőre nem kapcsolódó szál. A *Beszterce ostromában* (a kritikai kiadás szerint) a 170 oldalas regény 40. oldala után.

És e felfokozott várakozás után hogyan kapcsolódnak össze Mikszáthnál végül a történetek? Míg Wibra Gyurit az esernyő keresése szükségképpen vezet el a másik világba, addig a *Beszterce ostromában* a két történet csak mintegy véletlenszerűen, sőt valószínűtlenül kapcsolódik össze.⁷ De vajon az összekapcsolásnak ez az esetlegessége nem

⁵ „Életünk útján mindazokkal találkozunk majd, akik jönnek, ismeretlen tájakra, ismeretlen utakon jönnek, egyre jönnek felénk [...]. S mindazon dolgokat tenni fogják velünk, s mi hasonlóképpen övelük, amiket tenni elrendeltetett. [...] Az ön csinos leánya [...] megriad e gondolatoktól. Mégis [...] szinte biztosra veheti, ifjú hölgyem, hogy már elindultak útjukra azok is, akiknek majd önnel lesz dolguk, s akik tenni is fogják a dolgukat. Holtbiztos, hogy így lesz. Jöhetnek a tengerentúl száz-, ezermérföldes távolából, és lehetnek már itt, a közelben is, s anélkül, hogy ön bármit is tudna róluk vagy tehetne ellenük, előbújhatnak még onnan is, ahol e város legocsmányabb söpredéke tanyázik” – mondja Miss Wade (ford. BIZÁM Lenke, Bp., 1961, 43). „Milyen különös is lenne, ha a kicsiny betegszoba halovány világa valójában jelzöttüz lenne valakinek, akire itt a legkevésebb sem számítanak, s akinek mégis meg kell érkeznie ide; milyen különös is lenne, ha a kicsiny betegszoba halovány világa valójában őrtüz lenne a vártán, és várna valamit, melynek bekövetkeztéig égnie kellene e lángnak minden éjszakán. És a nagy tömegeből, akik megyünk és megyünk, itt lenn, a nap alatt, s a csillagok alatt, éjjeleken, nappalokon, porlepte dombokon, tikkasztó lapályon át megyünk, menetelünk, átkelünk a vízen, át a szárazföldön, furcsán, idegenül, csak jövünk és megyünk, a nagy találkozásra egymáshoz sietünk, ki lesz miközülünk, ki célját nem tudva, most bizton erre tart, az élet zarándokútján vajon ki lesz az a vándor?” – mondja a narrátor (237 – kiemelés az eredetiben).

⁶ A krimi-jelleghez és az azt lezáró antiklimaxhoz lásd GARRETT, *The Victorian Multiplot Novel: Studies in Dialogical Form*, New Haven–London, Yale University Press, 1980, 74 skk.

⁷ Amit RIEDL Frigyes is megfigyelt (*i. m.*, 95), és mint hibát rótt fel a regénynek (amint az egész itt tárgyalt szerkezetet is): „egyszerre megakad a cselekvény, és Zsolnán vagyunk; egy fiatal leány, Apollónia történetét halljuk. A két történetet aztán Mikszáth egy nem éppen valószínű fordulattal egybekapcsolja.” De ugyanezt figyelte meg az esernyővel kapcsolatban is. Hiszen Wibra még csak nem is az esernyő, hanem egy elveszett fülbevaló véletlen megtalálása révén ismerkedik meg Veronkával (*i. m.*, 83). Az egyébként, hogy az esernyő

sugallja-e, hogy az igazi kapcsolatot valahol máshol, nem egyszerűen a történet menetében kell keresni? Az, hogy a két történet utólag (bár meglehetősen valószínűtlenül) egyazon történet két részének bizonyul, nem hasonlít-e a *Galamb a kalitkában* befejezésére, amely a két különböző történetről utólag azt állítja, hogy azonosak? Azt a kijelentést metaforaként értelmezhetjük, hiszen két különböző dologról azt állítja, hogy azonosak. Itt is az derül ki utólag, hogy a két történet ugyanaz a történet. Ezek szerint ezt a szerkezetet is tekinthetjük metaforikusnak, ami nem jelenti azt, hogy a hasonlóságokat kellene keresnünk a részek között, hiszen a metafora működésében a különbségeknek talán még nagyobb szerepük is lehet a hasonlóságnál. Ha a metafora két különböző dolgot összekapcsolván két nézőpontot jelöl ki, ahonnan a másik dolgot tekintjük, ez sokkal inkább a különbségek megfigyelését segíti elő, és éppen ezáltal támogatja a megismerést.

A regény első része Nedecen, Pongrácz világában játszódik, a második Zsolnán. Azt fogom megvizsgálni, miben különbözik egymástól ez a két világ, vagyis a kettő egymás mellé helyezése e világok mely vonásait emeli ki. Ha az első és a második rész egyazon történet két része, akkor valahogyan azonosak. Kapcsolatuk mégis merőben külsődlegesnek tűnik, hiszen nincs szó többről, mint hogy a Beszterce ellen vonuló Pongrácz útja Zsolnán vezet át.

Ha viszont a két történet mégis egyazon történet, akkor összemérhetőeknek kell lenniük. Ez az összemérés pedig nem jelenthet mást, mint hogy a két történetet egymás felől olvassuk. Jó előre le kell szögeznünk, hogy ez az összemérés nem szerveződhet Pongrácz gróf örültségének problémája köré. A *Beszterce ostromában* mind az elbeszélő, mind a szereplők rengeteg energiát szánnak azon kérdés boncolgatására, örült volt-e a főszereplő. Mintha ennek a kérdésnek az eldöntése volna az egész elbeszélés tétje. A magam részéről ezt az elbeszélő által túlhangsúlyozott kérdést amolyan csalinak tekintem. A recepció nagyrészt ráharapott erre a csalira: ezt a narrátori diskurzust folytatja, tovább mérlegeli a pro és kontra érveket, és fő feladatának a döntést tekinti. De már maga az a tény, hogy az örültségről folyó narrátori diskurzus folytatható, gyanút kell hogy ébreszsen. A narrátor ugyanis mindig elkerüli a választ, fejtegetései mindig aporetikusan végződnek. Mindig az derül ki, hogy az örültség megítélésének mércéje hiányzik. A két egymás mellé került világ egymás felől olvasása viszont sokkal bonyolultabb képet kell adjon Pongrácz világaról is, mint amit az örült-normális besorolás eredményezne. Nem egyszerűen arról van szó, hogy a kérdés megfordíthatóvá válik, hiszen ha azt kérdeznénk, bolond-e Zsolna, akkor még mindig a fentebb csalinak nevezett kérdésfelvetés hatókörén belül maradnánk: abból indulnánk ki, hogy valamelyik viselkedésmódnak normálisnak kell lennie, az ettől eltérően viselkedőknek viszont bolondoknak. Csakhogy azzal, hogy egy viselkedésmódot bolondságnak minősítünk, megszűnik problémának lenni. Akiről sikerül bebizonyítani, hogy örült, azt be lehet zárni a bolondok házába, ki lehet iktatni a

keresése vezeti el a hőst és az őt követő elbeszélőt az egyik világból a másikba, csak az elbeszélés és nem az elbeszélte teleológiája felől nézve jelent szükségszerűséget. Hiszen a két világ közötti kapcsolatot így egy teljességgel esetleges tárgy, az esernyő, végső soron pedig az elborult elméjű Münz Jónás bolyongása teremti meg. Ha pedig a kapcsolat egy örült kóborlásai révén jön létre, akkor ez a kapcsolat esetlegesebb aligha lehetne.

világból, következőképpen az általa képviselt viselkedés- vagy látásmódokkal többé már nem kell foglalkozni. Ami meg is történik Druzsba tanárral *A sipsirica* című kisregényben, amelyet a *Beszterce ostroma* átírásaként is olvashatunk, hiszen a kapcsolatra jó pár egyező momentum, intertextuális (ön)reflexió hívja fel a figyelmet.⁸ Amikor Druzsbat az önkényes hatalom a bolondok házába zárja, maga ez a tény látszik garantálni, hogy állításai nem igazak, hogy azokkal nem is érdemes foglalkozni: „Néhány nap múlva kommuniké jelent meg a lapokban, hogy a zsámi kastélyról forgalomba hozott pikáns hírek, melyek közéletünk egy tisztos, kimagasló alakját is kellemetlenül érintették, egy megtébolyodott tanár, Druzsba Tivadar megbomlott agyában keletkeztek, vagyis ennek jelentéséből szivárogtak ki, s természetesen minden alapot nélkülöznek. Az illető tanár jelenleg a lipótmezei tébolydában van gyógykezelés alatt.”⁹

Az, hogy Druzsba a tébolydában van, bizonyítja, hogy tébolyodott; az, hogy tébolyodott, bizonyítja, hogy az a perspektíva, amelyből ő a grófot bemutatta, inadekvát és a figyelemre sem méltó. Ugyanezen az alapon utasítják el egykori asztaltársai a Jahodovska személyiségéről szóló interpretációját is: „– No, persze, hogy nem igaz, – kiáltott fel Mliniczky megbotránkozva és hevesen hadonászva a kezével. – Oh, hogyisne! Csak őrült ilyet kitalálhatta.”¹⁰

Csakhogy Druzsba esete azt is világosan megmutatja, hogy az őrültség megítélése egész egyszerűen hatalmi kérdés. A rivális értelmezések képviselői közül az egyik félnek hatalmában áll a másikat tébolydába zárni és ezáltal annak (világ)értelmezését értelmetlenségnek bélyegezni. Viszont *A sipsiricában* van olyan narrátori pozíció, amely erre a vitára felülről lát rá, amely az igazság birtokában meg tudja ítélni, melyik fél állítása igaz.

A Beszterce ostromában sem ilyen narrátori pozíció nincs, sem a környezete nem képes Pongráczot őrültként izolálni és semlegesíteni. Ha igaz, amivel Eisemann György a regény elemzését Michel Foucault-ra hivatkozva indítja, hogy „a közös értésrenden kívüli, ám éppen ezért – a vele szembeállításban – az önfelismerést elősegítő pozíciót sohasem nélkülözi a történelem”, és ezt a helyet „újabbán a bolond, az őrült képviseli[; e] pozíció tehát a diskurzusrend változékonyságával nemcsak értelmezett, hanem értelmező is”,¹¹ akkor ez egyben azt is jelenti, hogy a közös értésrend érvényesítése már eleve hatalmi kérdés, az adott közösségnek rendelkeznie kell azzal a hatalommal, hogy az értésrendjén kívül izolálja és önmegértése vonatkoztatási pontjaként tematizálja. Az ily módon uralom alá hajtott vonatkoztatási pont tehát nem önjogán lesz a közös értésrend értelmezője, hanem csupán különbözőségében: teljesen mindegy, hogy az őrült mit állít a világról, csak az számít, hogy nem azt állítja, amit a hatalommal rendelkezők állítanak. Tartalommal csak a hatalom értésrendje bír. Az őrült mint értelmezési pont az önmagát

⁸ Lásd FÁBRI Anna, *Mikszáth Kálmán 1847–1910*, Horpács, é. n.², 103 sk.; valamint EISEMANN György, *Mikszáth Kálmán*, Bp., 1998, 82 ssk.

⁹ MKÖM 15, 159:1–8 (kiemelés tőlem).

¹⁰ MKÖM 15, 162:14–16.

¹¹ EISEMANN, *i. m.*, 76.

normálisnak tekintő (és állítását elfogadtatni elég erős), győztes ellenpólus ellenőrzése alatt áll.

A kérdés, hogy Pongrácz bolond vagy épelméjű, éppen azért maradhat probléma a regény szereplői számára mindvégig, mert senkinek sem áll hatalmában őt bolondként kiiktatni a világból, és azért fontos maga Pongrácz számára is, mert környezete izolációs törekvéseit ő is érzékeli, sőt ebben mintha maga is közreműködne. Pongráczal mindenestre nem olyan könnyű örülként (el)bánni, mert vagyona, társadalmi helyzete, családi kapcsolatai és nem utolsósorban személyiségének ereje révén képes rákényszeríteni az akarátát környezetére, illetve elhárítani a külvilág beavatkozási kísérleteit. Amikor azt olvassuk, hogy „A káprázatok közt, amelyekben fiatal kora óta élt, ez volt neki az első valóság. Igen, ez. Ez a nagy hazudozás”¹² – akkor a valóság és káprázat teljességgel relativizálódik. Beszterce hódoló követsége azonban mintha nemcsak Pongrácz számára volna valóságosabb korábbi élményeinél, amikor hadijátékaihoz ő maga rendelte meg az ellenséget. Valóban győztesen térhet vissza hadjáratáról, hiszen a külvilágot mégiscsak rákényszerítette, hogy az ő világszemléletéhez alkalmazkodjon. Ahogyan a budetini parancsnok fogalmaz, Pongráczal a „saját nyelvén”¹³ kell beszélni. Ebben a „hazudozásban” tehát a zsolnai társaság egyenrangú alternatív nyelvnek ismeri el Pongráczét, és hajlandó azon beszélni. Nem jelentéktelen körülmény azonban, hogy erre végső soron az a katonai parancsnok kényszeríti rá a zsolnai polgármestert, akit szoros családi kötelékek fűznek István grófhhoz.

Mivel az erők ilyen kiegyenlítettek, Pongrácz problémát jelenthet környezete számára, és a narrátor ebben a kérdésben mindvégig tartózkodó álláspontot képvisel: gyakorta veszi fel maga is ennek a diskurzusnak a fonálát, de csak a legritkább esetben minősíti egyértelműen bolondnak Pongráczot. Például ilyen felemás módon: „Volt valami ebben a bolondban a nagy emberből, mint ahogy minden nagy emberben van valami a bolondból.”¹⁴

Ezek szerint a regényszólások afeletti diskurzusát, hogy bolond-e Pongrácz, felesleges a kritikának folytatnia. Sokkal fontosabbnak látszik, hogy éppen a szerepek közötti erőegyensúly és a két első fejezet strukturális mellérendeltsége alapján metaforikusan, egymás felől olvassuk Pongrácz és Zsolna világát. Itt azonban nemigen találunk olyan textuális jeleket, amelyek az összeolvasás szempontrendszerét kijelölhetnék. Ezért a regényolvasásban kitüntetett szereppel bíró szempont, az idő felől kezdem fejtegetéseimet. Nem annyira azért, mert az idő a huszadik századi regényben is témává és problémává válván magában is érdekes, hanem mert úgy vélem, hogy a két első regényfejezet időszemléletének különbözősége világíthatja meg legjobban e két világ alapvető különbségeit. Ezt az egyelőre intuitívnek tűnő állítást persze megtámogathatja a különböző

¹² MKÖM 6, 104.

¹³ MKÖM 6, 97.

¹⁴ MKÖM 6, 30.

regényvilágok mint különböző kronotoposzok bahtyini leírása,¹⁵ amihez a későbbiekben még visszatérünk.

Ahhoz azonban, hogy kétféle időt szembesíthessünk egymással, részletesebben kell foglalkoznunk az elbeszélések idejével kapcsolatos elméleti diskurzus fogalomhasználatával, amely az ilyen vállalkozást nagy mértékben megnehezíti. A narratológiák ugyanis általában az idő lineáris felfogására alapozzák az elbeszélés megközelítését. A lineáris idő homogén módon halad előre: mindig egy irányba és mindig azonos sebességgel. Az egyirányúságból következik, hogy ugyanaz az esemény nem ismétlődhet meg. Szükséges ez ahhoz is, hogy működhessen a kauzalitás princípiuma: egy esemény csak a lineáris időben utána következő eseményeknek lehet az oka. A narratológia abból indul ki, hogy az elbeszélő világ ideje szükségképpen lineáris idő. Az elbeszélő események sorrendje és tartama tehát megadható ehhez a homogén, lineáris időhöz viszonyítva. Az események elbeszélése azonban többnyire mégsem alkalmazkodik sem ehhez a realitásként felfogott sorrendiséghez, sem ezekhez az időtartam-viszonyokhoz.

A kettő közötti különbséget az orosz formalisták a *fabula* és a *szűzsé* fogalompárjával írták le. Mivel a szűzsé kialakítását „az irodalmi alkotások specifikus sajátosságának” tekintették,¹⁶ márpedig céljuk az irodalom irodalmiságának megragadása volt, az elbeszélő szövegek megközelítésében éppen *fabula* és *szűzsé* különbsége lett a döntő szempont. De hogyan jutunk el a *fabulához*, amely természetesen nem adott közvetlenül az olvasó számára? Ehhez a befogadó tevékenységére van szükség, aki a számára a szűzsében hozzáférhető információk válogatása és értelmezése révén alkothatja meg a maga számára a *fabulát*. Ezek után viszont az így kialakított *fabulához* kell viszonyítani a *szűzsé* eltéréseit, hogy az elbeszélést leírni, kvalitásait értékelni tudja. A *szűzsé* alapján konstruált *fabulához* viszonyított *szűzsé* első pillantásra *circulus vitiosus*nak tűnhet. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy a formalisták a cselekményszövéssé, azaz a *szűzsé* kialakításának azért tulajdonítottak jelentőséget, mert itt fedezték fel az eltávolítás gesztusát, amely a hétköznapi világérzékelés stratégiáinak elbizonytalanítását eredményezi. Ahogyan a költői nyelv szembeállítható a gyakorlati nyelvvel, úgy áll szemben a *szűzsé* a *fabulával*.¹⁷ Vagy legalábbis a *szűzsé* világa a *fabula* világával. Ahogyan a költészet olvasója a gyakorlati nyelv birtokában közelít a költészet nyelvéhez, amely éppen az eltávolítás révén bizonyul nehéznek a számára, úgy közelít az elbeszélés olvasója a hétköznapi világérzékelés vagy időtapasztalat alapján az elbeszéléshez, amely egy másféle, eltávolított időtapasztalattal szembesíti. Ezek szerint, amikor az olvasó létrehozza a *fabulát*, a hétköznapi időtapasztalatot oktrojálja rá az elbeszélésre.

Egyrészt természetes, hogy az olvasó saját előzetes tapasztalatai szerepet játszanak a megértésben, a megkonstruált *fabula* tehát a saját időtapasztalat tematizálásaként szem-

¹⁵ M. M. BAHTYIN, *A tér és az idő a regényben* = Uő., *A szó esztétikája*, ford. KONCZÓL Csaba, Bp., 1976, 257–258.

¹⁶ B. EICHENBAUM, *A „formális módszer” elmélete*, ford. FOLLINUS G. = B. E., *Az irodalmi elemzés*, Bp., 1974, 19.

¹⁷ A. JEFFERSON, *Az orosz formalizmus*, ford. BABARCZY Eszter = *Bevezetés a modern irodalomelméletbe*, szerk. A. JEFFERSON, D. ROBEY, Bp., 1995, 44.

besíthető a szüzsé idegen világával. Másrészt azonban problematikusnak tűnhet, hogy a fabulát az elbeszél világ realitásának és nem az olvasó világa részének tekintik. Hiszen így elvileg kizárt, hogy az olvasóétól eltérő időtapasztalat az elbeszél világ sajátja legyen, hanem ehelyett csak az elbeszélés tevékenységére lehet jellemző mint afféle költői licencia. Bár a fogalompár elvileg épp arra szolgált, hogy azt a mechanizmust írja le, ahogyan az olvasó szembeáll egy az övétől eltérő időtapasztalattal, az olvasót mégis olyan fölérendelt pozícióba juttatja az idegen tapasztalattal szemben, ahonnan az idegen tapasztalat valójában nem vehető komolyan.

A narratológiai ezen az úton továbbhaladva tették meg a lineáris, homogén idő koncepcióját az elbeszélés leírásának viszonyítási alapjává. És hogy ezt megtehessek, folyamatosan a hétköznapi tapasztalatra, a józan észre vagy a *communis opinió*ra kell hivatkozniuk. Vagy arra, hogy milyen a világ valójában. A kettő bizonyos szempontból azonos, hiszen a világ valósága nem lévén közvetlenül elérhető, csak a közgondolkodásban létezik a számunkra. De hol létezik az a lineáris idő, amihez a narratológia viszonyít? Genette a következőképpen magyarázza az ismétlődés lehetőségét általában: „Egy esemény nemcsak arra képes, hogy megtörténjen, hanem arra is, hogy újra megtörténjen, vagyis ismétlődjön: a Nap mindennap felkel. Szigorú értelemben véve az ilyen többszöri előfordulások *azonossága* természetesen vitatható: »a Nap«, amelyik minden reggel »felkel«, nem marad pontosan ugyanaz egyik napról a másikra [...]. Az »ismétlődés« valójában mentális konstrukció, amely az előfordulásból minden csak rá jellemzőt eltávolított, hogy csak azt tartsa meg, ami közös benne osztálya összes többi tagjával, ami viszont egy absztrakció.”¹⁸

Itt még nem irodalomról van szó, csupán arról a hétköznapi nyelvhasználat által kifejezett hétköznapi tapasztalatról, hogy az események ismétlődhetnek. Ez a tapasztalat azonban mégis problematikusvá válik, hiszen ellentmond a lineáris idő koncepciójának, mely szerint ugyanaz az esemény egyszerűen nem ismétlődhet meg. A megoldást valóság és emberi gondolkodás teljes szétválasztása adja: „valójában” nincs ismétlődés, hanem pusztán egy „mentális konstrukció”, amely bennünk van, nem a valóságban. Mindenesetre az olvasó eltekinthet attól a „ténytől”, hogy a valóságban nincs ismétlődés, és elfogadhatja az ismétlődés mint mentális konstrukció realitását, de tudnia kell, hogy ez nem igazi realitás. Ami ismétlődhet, az pusztán egy általános séma, amely az emberi absztrakciós tevékenység eredménye, aminek viszont éppen az a lényege, hogy eltekint a részletektől. Tulajdonképpen ugyanaz a gondolkodásmód ez, amelyet már a fabula és a szüzsé kettőseben is megfigyelhettünk: hogy a valóságban (miként az elbeszél világban) lineáris idő működik, axióma; ha tehát az érzékelő szubjektum ismétlődést tapasztal, az az ő (illetőleg az elbeszélés mint tevékenység) saját konstrukciója kell legyen.

További problémát okoz azonban az az előfeltevés, hogy az ismétlődés kizárólag részletek nélküli, elvont sémák ismétlődését jelentheti, hiszen a világirodalomban bőven találhatunk példákat igen részletgazdag jelenetek ismétlődésére is. A megoldást Genette a pseudo-gyakorító elbeszélés fogalmában találta meg, azaz hogy vannak „ismétlődő-

¹⁸ G. GENETTE, *Narrative Discours*, ford. J. E. LEWIN, Ithaca–New York, 1980, 113.

ként előadott jelenetek, ahol azonban a részletek bősége és kidolgozottsága biztosítja, hogy egyetlen olvasó se hihesse komolyan, hogy ezek előfordulnak majd ugyanúgy, minden változás nélkül többször megisméltődnek.”¹⁹ Az ilyen előadás „irodalmi konvenció”, „elbeszélői licencia”,²⁰ „amelyet minden olvasó természetes módon értelmez túlzásként”: ahelyett, hogy „mindennap ez történt”, úgy olvassa: „mindennap valami ilyesmi történt.”²¹

A narratológia tehát komplett eszköztárat és egy meglehetősen zárt rendszert dolgozott ki annak érdekében, hogy teljességgel kiküszöbölje minden nem lineáris időkonceptió lehetőségét az elbeszélt világban. A rendszer gyenge pontja, hogy az alapjául szolgáló lineáris időkonceptiót örökérvényű realitásnak és ugyanakkor a józan ész, a *communis opinio* által konstituált szemléletnek tekinti. Ez a józan ész ugyanakkor nem azonos az olvasó primér tapasztalataival, amelyek saját mentális konstrukcióit szükségképpen tartalmazták. Az emberek többségének primér tapasztalata, hogy a világban van ismétlődés. De ez az ő mentális konstrukciójuk: józan eszükkel persze tudniuk kell, hogy nincs. Evidens viszont, hogy az emberi gondolkodás ki van téve a történetiség változásainak. Vajon hol találhatjuk fel a józan ész örök instanciáját, amely a lineáris időkonceptió etalonját is tartalmazza? Nos, leginkább a 18–19. századi természettudományban. Egyrészt akkoriban tűnt úgy, hogy a ráció a történeti változásoknak kitett mentális konstrukcióktól függetlenül képes megismerni a valóságot, másrészt akkoriban volt a lineáris idő fénykora.

Az idő konceptiói természetesen maguk is változnak a történetiségben. Az ókor ciklikus időkonceptióit a kereszténységgel, elsősorban Augustinusszal váltja fel a lineáris idő konceptiója, minthogy az üdvtörténet olyan egyszeri eseményeket tartalmaz (teremtés, bűnbeesés, megváltás), amelyek az időben soha nem ismétlődhetnek meg.²² A lineáris idő valószínűleg csak a pontos mechanikus órák elterjedésével lett homogénné, amikor mintegy az emberi időérzékeléstől független, objektív instanciává válhatott.²³ Ilyen időkonceptióra alapozta fizikáját Newton. Az idő és a tér állandóságából a sebesség relativitása következett. Csakhogy a fénysebesség állandóságának tapasztalatával ez az elképzelés már nem volt összeegyeztethető. A relativitáselmélettel a fiziká feladta a homogén idő konceptióját, egyes újabb természettudományos elméletek pedig az idő linearitását is bizonyos mértékig korlátozni látszanak.²⁴ A 20. századi filozófiában sem igazán a lineáris, homogén idő konceptiója játszik központi szerepet. A narratológia időkonceptióját tehát egy korábbi természettudományos paradigmához köthetjük.

¹⁹ GENETTE, *i. m.*, 121.

²⁰ Uo.

²¹ GENETTE, *i. m.*, 122.

²² AUGUSTINUS, *De civitate Dei*, XII, 13–14; vö. Ph. TURECZKY, *Time*, London–New York, 1998, 56.

²³ TURECZKY, *i. m.*, 68–69.

²⁴ Ami természetesen nem ciklikus időkonceptiót jelent, csupán a határnélküliség feltételezését, amely a világegyetem kezdetén és végén szünteti meg a lineáris idő érvényét, lásd S. W. HAWKING, *Az idő rövid története*, ford. MOLNÁR I., Bp., 1989, 121–146.

Úgy tűnik tehát, hogy a narratológiai elemzés etalonjául szolgáló lineáris és homogén időkonceptiót el kell utasítanunk, egyrészt mert maga is történeti jelenség lévén nem szolgálhat örök érvényű viszonyítási pontként, másrészt mert tapasztalat és józan ész, valóság és mentális konstrukciók avagy valóság és nyelv ilyen goromba szembeállítása sem tűnik posztmodern horizonton többé tarthatónak.

Gilles Deleuze az ismétlődésnek két archetípusát különböztette meg, melyeket platóni és nietzschei típusoknak nevezett. Az előbbi alapvetően azonosságokat tételez fel a világban, és csak ehhez képest tartja érzékelhetőnek a különbségeket; a másik „a hasonlóságot, sőt még az azonosságot is az alapvető különbözőség termékének” tekinti.²⁵ Az ismétlődés narratológiai koncepciói nyilvánvalóan az utóbbi, valamiért nietzscheinek nevezett típusba²⁶ tartoznak, és zártságukat éppen az okozza, hogy az azonosságot mint mentális, vagy akár, mondhatnánk, nyelvi konstrukciót alárendelik a realitásként felfogott különbözőségnek. Kívülről nézve azonban már korántsem bizonyos, hogy mindenki ennek az azonosságkonceptiónak az alapján kell az irodalmi szövegeket megközelítse.²⁷ Ciklikus idő természetesen csak az első azonosságkonceptió alapján képzelhető el. Ha pedig feltételezzük, hogy az ábrázolt világban működő idő nem feltétlenül azonos a mi saját időkonceptiónkkal (bármilyen legyen is az), akkor talán érdekesebb megfigyeléseket tehetünk.

E hosszadalmas, de szükséges elméleti exkurzus után térjünk vissza a *Beszterce ost-roma* időszemléletéhez. Mikszáth regényének első része Pongrácz világában játszódik. Ennek a világnak különös sajátossága, hogy a lineáris idő törvényszerűségei nem, vagy csak igen nehezen érvényesülnek benne. Az idő részint áll, részint ciklikusan működik. Ha a történelmet a 19. századi tudományos világképpel összhangban úgy képzeljük el, mint ami a lineáris időben játszódik, akkor lehetetlennek kell tartanunk, hogy egyazon pillanatban különböző szereplők különböző korokban éljenek, illetve hogy bizonyos helyeken megálljon a történelem. Márpedig az elbeszélő valami effélet állít mind Pongrácz grófról, mind környezetéről. „Várnak és várúrnak való hely ez; itt még az őskor szörnnyetegei élnek, nem a jelenkoré. Itt nem prüszköl a vonatok gőzgépe, hanem ehelyett az erdei szellem, a Jarinkó köhécsel.” „Kuss! Ide ugyan be nem tolakodik a XIX-ik század.”²⁸ Megpróbálkozhatnánk persze azzal, hogy ezeknek a narrátori kijelentéseknek figuratív jelentést tulajdonítsunk: nem a történelmi időre, nem az adott helyen ténylegesen érvényesülő törvényszerűségekre vonatkoznának, hanem az ott lakó tót nép hiedelemvilágából adnának ízelítőt. Úgy foglalhatnánk ezt össze, hogy a környéknek mind

²⁵ G. DELEUZE, *Logique du sens*, Paris, 1969, 302; vö. J. HILLIS MILLER, *Fiction and Repetition*, Cambridge, Massachusetts, 1982, 5–17.

²⁶ Hiszen Nietzsche nevéhez éppenséggel olyan ismétlődés-konceptiót is rendelhetnénk, amelyben minden pontosan ugyanúgy ismétlődik örökké; lásd TATÁR György, *Az öröklét gyűrűje: Nietzsche és az örök visszatérés gondolata*, Bp., 1989.

²⁷ Genette narratológiájának kritikájához vö. BEZECZKY Gábor, *A regényszerűség és az elbeszélésciklus = Találkozó poétikák: A 70 éves Szili József köszöntése*, Miskolc–Bp., 2000, 56–57, különösen: „... attól függ, melyik időfelfogást, melyik azonosságkonceptiót tekintjük helyesnek. Ezek azonban egyáltalán nem tőlünk független képződmények, hanem egyéni jóváhagyást igénylő társadalmi termékek.”

²⁸ MKÖM 6, 10:34–37 és 11:6–7.

infrastrukturális modernizálása, mind lakosságának gondolkodása elmaradott. Csakhogy az „elmaradottságot” negatívumként megítélő aufklérista retorika maga is hajlamos a történelem és az idő azonosítása révén azt állítani, hogy különböző idők létezhetnek egyszerre is, bár az ilyesmit az idő/történelem mielőbb orvoslandó, kóros anomáliájaként mutatja be (pl. amikor olyasmiket mondunk: „Ez tiszta középkor!”). Ebben az esetben viszont a kort az emberek világvilágával kéne azonosítanunk. A 19. századot képviselő gőzmozdony és az őskort képviselő Jarinkó mint két (egy prűszkölő és egy köhécselő) szörnyeteg szembeállítását csakis az „elmaradott” helyi népeesség nézőpontjából történhet, minthogy a gőzmozdonyt, ha megjelenne közöttük, ők vélhetnék szörnyetegnek.

Akármelyik megoldást válasszuk is, Nedec és környéke mindenképpen kivonja magát a lineáris, természettudományos időben játszódó történelem érvénye alól. Ha a narrátori kijelentéseket elfogadjuk, akkor azért, mert itt megállt a történelem, itt a környező világ idejénél korábbi idő törvényszerűségei érvényesek, tehát az idő különböző helyeken különböző sebességgel halad, vagy meg is állhat akár; ha a narrátori kijelentéseket figurálisan értelmezzük, akkor azért, mert a történelem ekkor eleve elválik a lineáris időtől, és a közösségi világszemlélet változásaival lesz azonosítható, amelyekre viszont a természettudományos időfelfogást nem lehet alkalmazni. Még világosabban tagadja a történelem mint a lineáris időben játszódó folyamat általános érvényét a narrátor szerint maga Pongrácz: „Én nem akarok a XIX. században élni, visszamegyek a XVII-ikbe, mert nekem úgy tetszik. Az idő jöhet, mehet, de engem nem visz, oda állok, ahova akarok.»²⁹ Ebben a történelemben tehát még visszafelé is lehet mozogni, ha valaki eléggé megfeszíti az akaratát.

Ahhoz persze, hogy valaki *álljon* valahol az időben, ahelyett, hogy az idő *vinné* őt valahová, a maga részéről meg kell állítania az időt, illetve legalábbis kívül kell kerülnie az idő mozgásán. Ennek az a módja, hogy Pongrácznál minden napnak egyformának kell lennie. Ezt az egyformaságot az egész *Első rész* hangsúlyozza, de leginkább a napirend leírása, ahol sorra hangzanak el az ilyen narrátori kommentárok: „Minden program szerint ment.” „A pecsenyénél felállott Pongrácz s egy felköszöntőt mondott Ferenc József király egészségére (*mindennap azt az egy felköszöntőt*)...” „...kiült az erkélyre, *egy nap úgy, mint másnap*, intvén a várnagynak: – Hozza elő kegyelmed a kincstárt!” „...várván a *mindennapi* pénzszórást.” „Az úr szolgája ne mászkáljon az ördög vermeibe – figyelmeztette István gróf *mindannyiszor*.”³⁰

Nemcsak ugyanazt teszik a szereplők minden nap azonos órájában, hanem ugyanazt is mondják. Ezt tehát vagy a pseudo-gyakorító elbeszélés jelének tekintjük, vagy elfogadjuk, hogy Nedec olyan világ, ahol tényleg mindennap ugyanaz történik.

A környező világból kimetszett hely, ahol másféle idő van: egyrészt egy történelmileg más idő, másrészt egy olyan idő, amely áll a környező világhoz képest, illetve a minden napok pontos azonosságának ciklikusságában létezik – mindez olyan módon definiálja az első rész világát, hogy az idő és a tér elválaszthatatlan egysége révén egy önálló, bahtyini

²⁹ MKÖM 17:28–31 (kiemelés tőlem).

³⁰ MKÖM 6, 14–15 (kiemelések tőlem).

értelemben vett kronotoposzt sejtet. Találunk is Bahtyinnál olyan regény-kronotoposzt, amely feltűnően hasonlít az itt leírtakhoz. Ez – cseppet sem meglepő módon – a „várkastély” kronotoposza: „A várkastélyban minden zug »időtől terhes«, sőt a szűkebb értelemben vett történelmi időtől – azaz a történelmi múlt idejétől – az. A vár az a hely, ahol a feudális kor hatalmasságainak – s ezzel egyszersmind a múlt történelmi alakjainak – élete folyt, látható alakban benne halmozódtak föl – az építmény különféle részeiben, a berendezésben, a fegyverzetben, az ősök arcképcsarnokában, a családi levéltárakban, a dinasztikus öröklődés specifikus emberi viszonylataiban, az öröklési jogok átruházásának formáiban – elmúlt korok és nemzedékek nyomai. Legvégül, a legendák és a hagyományok elmúlt események emlékeivel teszik élővé a kastély és környéke minden zugát.”³¹

Bahtyin ezt a kronotoposzt az angol romantika gótikus regényével és a történelmi regénnyel, annak is elsősorban Walter Scott-i változatával hozza összefüggésbe. Nyilván ugyanerre az európai regényhagyományra hivatkozik a *Beszterce ostroma* narrátora is, amikor a nedeci idő sajátosságait, illetve Pongrácz időfelfogását (láttuk, a kettő aligha különböztethető meg egymástól) a várkastélyban és berendezésében tárgyiasult, a családi hagyományban és a vár környékének legendáiban jelenlévő történelmi idővel hozza kapcsolatba. A mindennapi háborúzás előfeltétele a várban őrzött rengeteg középkori fegyver, Estella várúrnői szerepléséé a temérdek középkori női ruha.³² A családtörténet és Pongrácz a kívülállók számára szokatlannak tűnő viselkedése között már a *Bevezetés* megteremti a kapcsolatot – természetesen a narrátorra jellemző racionalizáló jelleggel: „A Pongrácz-család története tele van középkori fényvel, ragyogással. Szentmiklósi Pongrácz, kinek fejedelmek voltak adófizetői, Pongrácz Péter, a legszebb magyar levente, ki iránt egy királyné gerjedt boldogtalan szerelemre, a nagypallosú Pál, török fejek lekaszabolója, megannyi vitéz ő, annyi délceg Pongrácz-kisasszony, harmatos arcú, tollas kalapú, aranyos cipellőjű, nagy történelmi alakok anyái később, fehér ruhás várkísértetek a legkésőbb... Olyan ez a családi történelem, mint egy mélységes tó. Aki bele néz, aki belemereng, ha nincs erős feje, megszedül. És István grófnak nem volt erős feje, és nagyon mélyen belenezett...”³³

Ez a kapcsolat aztán még világosabb lesz, amikor a narrátor Pongrácz elalvási szertartását kommentálja: „Az apród a lábait vakarta, a diák pedig ősei történetéből olvasott fel fejezeteket. Az ősök elringatták a hóbortos unokát, ki tovább szötte azt álmában, amit ők megkezdték, s ki tovább csinálta másnap ébren, amit éjszaka ő közöttük álmodott.”³⁴

A környék legendáiról már volt szó; a narrátor ott is igyekezett kapcsolatot létesíteni a környezet és Pongrácz viselkedése között: „Várnak és várúrnak való hely ez; itt még az őskor szörnyetegei élnek, nem a jelenkoré.”³⁵

Logikus, hogy egy ilyen statikus kronotoposz létrejöttéhez az adott hely izoláltsága és a szereplők helyváltoztatásának korlátozása alapvetően hozzájártozik. Ez az első részben

³¹ BAHTYIN, *i. m.*, 298.

³² MKÖM 6, 12 és 14.

³³ MKÖM 6, 8.

³⁴ MKÖM 6, 17.

³⁵ MKÖM 6, 10.

Így is van, bár az izoláltság nem mint előfeltétel, hanem mint egy hosszabb folyamat végeredménye jelenik meg. Bármilyen statikus is Nedec világa, az elbeszélésben a statikus leírás és a gyakorító elbeszélés dominanciája ellenére fontos szerepet tölt be a szinguláris elbeszélés is. Csakhogy az elbeszélte szinguláris események kivétel nélkül az izoláció fokozódását eredményezik. Pongrácz viselkedésére tágabb környezete (a Nedec környéki nemesség) azzal reagál, hogy megpróbálja őt elszigetelni; ezekre a törekvésekre Pongrácz olyan szokatlan lépésekkel reagál, amelyek végső soron tovább növelik elszigeteltségét. Amikor eltöri a lábát, nem hagyja helyretenni a csontokat, következésképpen sánta marad, tehát kizárja magát a táncos mulatságokból. Pongrácz hadijátékait este „magnum áldomás”³⁶ követi, amely „az úri résznek” bált jelentene, csakhogy „a rangbeli emberek nem igen engedték a maguk feleségeit és leányait a nedeci várba”, merthogy nem volt asszony a háznál.³⁷ Erre Pongrácz megvásárolja donna Estellát, hogy legyen asszony a háznál. Az ő személye természetesen nem különösebben alkalmas arra, hogy a rangbeli hölgyeket Nedecre csalogassa, de Pongrácz elszigeteltségét még ezen túlmenően is növeli, hiszen ettől kezdve megakadályozza, hogy látogatásokat tegyen a szomszéd nemesi családoknál. Ezzel Pongrácz izolációja teljessé válik: hozzá nem jön senki, ő nem mehet sehova, immár semmi nem zavarhatja meg a nedeci idő napi ciklikusságát, a helyváltoztatás megszűnése beteljesíti a kronotoposz zártságát; a mozgás hiánya, ha önmagában nem is állítja meg az időt, nehezen érzékelhetővé teszi. Úgy látszik, a külső hatások nem képesek lényegi változást előidézni Nedec világában. Estella odakerülésekor azt halljuk, „[a gróf] tovább élt az ő különködéseinek.” Még amikor lázasan készülnek a háborúra a budetini honvédekkel, akkor sincs lényegi változás: „de amellett rendes medréből ki nem tért a napi élet.” A narrátor végül így foglalja össze Nedec világának, illetve e világ stabilitásának ismertetését: „Nem, talán sohasem történt volna semmi változás a várúr életében (s én most meg se írhatnám ezt az elbeszélést), ha olyan bolond szomszédjai nem lettek volna, mint Behency Pál báró és a fia, Károly.”³⁸

Ezután a Behency bárók életének leírása következik. Ha úgy tetszik, itt is két történetet kapunk, már az első részen belül is. A Behencyek ideje azonban szinte ugyanolyan ciklikus, mint Pongráczé, csak a ciklikusság valamivel nagyobb intervallumokban érvényesül. „A vitaliciumot félévenként kapták, s volt akkor hegyen-völgyön tivornya, muri, míg az összegből tartott. A fiú Bécsben lumpolt, az apa Pesten vagy megfordítva, de sohasem együtt. Hanem iszen mennyi ideig tartott nekik ötezer forint. Tíz-húsz napig! A félév első hónapjának végén már összehozta őket a nyomor a trencsényi ősi kastélyban,

³⁶ A kifejezés természetesen szintén azt emeli ki, hogy Pongrácz világát, vagy legalábbis e világ elbeszélését a történelem, illetve a történetírás narratívái strukturálják. Az Anonymus-idézet (*Gesta Hungarorum*, 16) közvetlenül a honfoglaláshoz kapcsolja Pongrácz hadi győzelmét.

³⁷ MKÖM 6, 13.

³⁸ MKÖM 6, 19; érdemes visszautalni a bolondság narratori és szereplői diskurzusára, amely, mint mondtuk, egészében aporetikus eredménnyel jár: itt a narrátor kinyilatkoztatja, hogy Pongrácz szomszédjai a bolondok, ami alkalmasint azt sugallja, hogy ő nem az.

ahol aztán úgy tengették életüket öt hónapig (mire ismét eljön a kiröpülés ideje), mint Toldi Miklós lova.”³⁹

Tehát öt hónap nyomor Trencsénben, körülbelül egy hónap fényűző élet Pesten vagy Bécsben. Öt hónap együtt, egy hónap külön. További különbséget jelent, hogy a nyomor időszaka télre vagy nyárra esik, mert az utóbbi mégiscsak elviselhetőbb, ugyanakkor ez a különbség is ciklikusan ismétlődik. Ez a szempont a Behenczyek világának mesterséges ciklikusságát (az évenként kétszer kifizetett életjáradékot) összekapcsolja a természeti világ eredendő ciklikusságával. Amennyire látjuk, Behenczyék világa éppoly statikus, mint Pongráczé, ami nem azt jelenti, hogy azonosak lennének. Az idő szempontjából nincs köztük lényegi eltérés, ugyanakkor a világukat szervező értékhierarchia alapvetően különbözik.

Az, ahogyan az elbeszélő saját elbeszélésére reflektál – „s én most meg se írhatnám ezt az elbeszélést” –, azért feltűnő, mert az elbeszélés lehetőségét a változáshoz látszik kötni. Annyit mindenképpen megkockáztathatunk, hogy van olyan elbeszélés-hagyomány az európai irodalomban, amelynek sajátossága és előfeltétele, hogy a történet egy kezdeti statikus egyensúlyi állapotból valamilyen változás révén bontakozzon ki. A *Beszterce ostroma* narrátora mintha erre az elbeszélés-hagyományra hivatkozna, amikor Pongrácz világának elbeszélhetőségét a világában bekövetkező változáshoz köti.

Ez azonban Tzvetan Todorov szerint egészen általános szabály, és általában igaz az elbeszélésre mint olyanra. Az ő narratológiájában a minimális cselekmény átmenet az egyik egyensúlyi állapotból a másikba. Az ideális elbeszélésben tehát van egy kezdeti stabil állapot, amelyet valamilyen „hatalom vagy erő” megzavar, és az így létrejövő változás révén végül új egyensúlyi állapot alakul ki.⁴⁰ A kezdeti egyensúlyi állapotot és az ennek megváltoztatására irányuló szándékot Todorov az elbeszélés kötelező tartozékának tekinti.⁴¹ Ezzel kapcsolatban két dolgot kell leszögeznünk. Egyrészt Todorov az elbeszélés grammatikáját kívánja ugyan megírni, demonstrációs anyagát azonban kizárólag a *Dekameron* novellái (a kerettörténettel nem foglalkozik) szolgáltatják. Az a tanulmánya, amelyre hivatkoztam, egy évvel *A Dekameron grammatikája*⁴² előtt jelent meg, és lényegében vázlatát adta mindannak, amit ott részletesebben, de az általánosítás kisebb igényével volt kifejtendő. Todorov semmivel nem igazolja, hogy a *Dekameron* novelláinak strukturális elemzéséből levont következtetései minden elbeszélésre általánosíthatóak volnának: úgy általánosít, hogy az általánosíthatóság problémájára még csak nem is reflektál. A másik probléma Todorov saját értelmező szempontjainak esetlegessége. Vizsgálódásait teljesen objektívnak (és talán éppen ezért általánosíthatónak) tartja, és nem vesz tudomást arról, hogy egyrészt a szövegértelmezés milyen mértékben határozza meg a szövegek strukturájának eredményképpen kialakuló képét, és másrészt a saját maga által választott értelmezői szempontok milyen mértékben határozzák meg az értelmezést.

³⁹ MKÖM 6, 20.

⁴⁰ TODOROV, *The Grammar of Narrative* = Uő., *The Poetics of Prose*, ford. R. HOWARD, Oxford, 1977, 111.

⁴¹ TODOROV, *i. m.*, 117.

⁴² T. TODOROV, *La gramair du Decameron*, The Hague–Paris, 1969.

Azt állítja például, hogy „a második egyensúlyi helyzet hasonlít az elsőhöz, de a kettő soha nem azonos.”⁴³ Hogy mi hasonlít és mi azonos, az szinte teljes egészében az általunk választott szempontrendszerrel függ.⁴⁴ Mindazonáltal például a tragikum esetében, ami az európai narratíváknak mégiscsak elég erőteljes csoportjára jellemző, nagyon nagy elmeéllal kell kidolgozni szempontrendszerünket, ha a kezdeti és a végállapot hasonlóságát szeretnénk kimutatni. De az értelmező szempontok kérdése lehet az is, hogy mit tekintünk egyensúlyi állapotnak, és mit nem. Ezt a problémát Todorov azzal a húszrészlettel oldja meg, hogy a kiinduló egyensúlyi állapotot a fabula sajátosságának tekinti: „ideálisnak” nevezi az olyan szüzsét, amelyik ebben nem tér el a fabulától.⁴⁵ De még a *Dekameron*ban is fontos csoportnak tekinti az olyan elbeszéléseket, amelyek nem egyensúlyi állapottal kezdődnek, mert a fabula kezdetét képező egyensúlyi állapot már a szüzsé kezdete előtt kibillent.⁴⁶

E megszorítások alapján nem tulajdoníthatjuk a narrátornak egy általános igazság megfogalmazását, hanem mindössze azt, hogy a változás mint az elbeszélhetőség kritériumának hangoztatásával az európai elbeszélés-irodalom egyik fontos hagyományára hivatkozik. Az azonban, hogy mi hozza létre a változást, egészében meglehetősen bizonytalan kérdésnek tűnik. A bolond szomszédok ezek szerint szükséges feltételei a változásnak, de nem biztos, hogy elégséges feltételei is. Ha szükséges és elégséges feltételt jelentenének, akkor ebből a narrátori kitételből olyan elbeszélésvilágot sejtethetnénk, amelyben minden szükségszerűen következik az előzőekből. Nem lenne nehéz ebben a cselekmény egészére kiterjedő kauzalitás azon arisztotelészi követelményét felismerni, amely a regényről szóló 19. századi elméleti reflexiókban is központi szerepet játszott. A narrátor ebben az esetben megint egy európai regénytradícióra, illetve annak domináns olvasatára hivatkozna. Ilyen messzire azonban nem szabad mennünk, hiszen a narrátor a Behenczyek világával létesített kapcsolatot nem a változást eredményező egyetlen oknak, csupán a változás előfeltételének mondja. De ha már előfeltételekről beszélünk, akkor máris számolunk valamiféle, ha nem is a legszigorúbb arisztotelészi követelményeknek megfelelő kauzalitással. Kiváltó okként, mivel Behenczy odakerülése a várba jó darabig semmilyen következménnyel nem jár („mindjobban megmelegedett az új otthonban”, tehát ő alkalmazkodott az új környezethez), csakis az asztali jelenetre gondolhatunk, amikor megpróbál kikezdeni Estellával. Ha ez a kiváltó ok, amelynek valóban lehetett előfeltétele, hogy az embernek „olyan bolond szomszédai vannak”, akkor rekonstruálhatunk egy olyan kauzális láncolatot, amelyben elég egy rossz mozdulat, és az ember a várkertben találja magát, amiből majd szöktetés, hadüzenet stb. következik.

Hangsúlyozni kell azonban, hogy ezt a kauzális logikát az előfeltételek narrátori emlegetése nem feltétlenül implikálja. És még ha úgy volna is, a mikszáthi szövegvilágban a

⁴³ TODOROV, *The Grammar of Narrative*, 111.

⁴⁴ Ezen alapul BEZECZKY Gábor kritikája Todorov elbeszélés-konceptiójáról (*i. m.*, 57–58), amely kritikának érvényét azonban korlátozhatjuk, ha Todorov eredményeit csak a *Dekameron*ra illetve az azzal rokon elbeszéléstípusokra tartjuk érvényesnek.

⁴⁵ TODOROV, *The Grammar of Narrative*, 111.

⁴⁶ TODOROV, *i. m.*, 118.

narrátornak nincs hegemon értelmezői pozíciója, sőt a narrátor azonossága is gyakorta megkérdőjelezhető a szöveg különböző részein. Itt is van ellentmondás, hiszen korábban a narrátori diskurzus olyannak mutatta be Pongrácz világát, amely meglehetősen stabilitással rendelkezik, és amely a kívülről érkező impulzusokat képes elhárítani vagy integrálni. Tehát már azt is meg kellene magyarázni, miért nem képes erre most, illetve miben különbözik ez az esemény a korábbiaktól. Miért pont ezek a szomszédok képesek az ő világában változást elérni?

Pongrácz reakcióját környezete túlzottnak és értelmetlennek találja, következképpen, amit korábban sohasem tettek, összefognak, hogy terveit meghiúsítsák. Azt, hogy Pongrácz szokatlan módon reagál egy eseményre, a saját lelki diszpozíciójában bekövetkezett előzetes változások hivatottak magyarázni. Hiszen már a Behenczy-affér előtt letépkedte az almavirágokat, és lemondta a nyárra tervezett háborút, melyre pedig akkora lelkesedéssel készült. A Pongrácz lelki változását leíró részletet a következő narrátori kijelentés vezeti be: „Egy nap azonban egy új esemény adta magát elő; a gróf a kertjében sétált s egy gyönyörű rózsát látott kinyílna az üvegházban.”⁴⁷

Talán nem is a Behenczy mozdulata az új esemény, amely mindent megváltoztat, hanem pusztán annyi, hogy kinyílt egy rózsza a kertben? Pongrácz beleegyezik, hogy a rózsát elküldjék Motesiczky Erzsébetnek, aki cserébe Cervantes *Don Quijotéj*át küldi, és mintha ez az olvasmányélmény változtatná meg a grófot. Itt tehát megint az európai regényhagyomány, ezúttal annak egy konkrétan megnevezett, központi jelentőségű műve lép be a történetbe.⁴⁸

Érdemes ezzel kapcsolatban pár szót ejteni a fikcionalitás kérdéséről. Abban a *Bevezetésben*, amelyet a narrátor a regény elé illesztett, és amelyben a regény keletkezésének történetét meséli el, egyrészt biztosítja az olvasót arról, hogy nem fiktív történetet fog olvasni: Pongrácz István valóban élt, mi több, valódi nevén fog szerepelni a regényben, maga az elbeszélő is találkozott vele személyesen, az adatok a rokonaitól származnak; másrészt már itt kiderül, hogy a rokonok nemcsak adatokat szolgáltatnak, hanem értelmezéseket is: „Rokonok jöttek az asztalhoz; azok ismét új meg új *vonást* fedtek fel előttem Istvánról.” „Kérdezősködtem utána, fűrkészttem lelkének rugóit; akik őt közelebről ismerték, mind azt mondták: – István grófnak volt esze, de nem sok, ambíciója is volt, de sok; szerepelni akart mindenáron, de látta, hogy mint okos ember nem szerepelhet, megpróbálta tehát mint bolond ember.”⁴⁹

Nem egyszerűen adatközlőkkel beszélget, hanem mindenki jellemrajzot ad (vonásokról beszél), viselkedésének pszichológiai magyarázatával kísérletezik, és ezeken az értelmezéseken kell alapulnia majd az elbeszélő tevékenységének is. Tehát már itt, a kezdet kezdetén szembesülünk azzal, hogy a tények (vagy óvatosabban fogalmazva: Pongrácz gróf élettényei) csakis az értelmezői tevékenységet már eleve magában foglaló emberi percepció révén léteznek (vagy legalábbis: léteznek az elbeszélő és rajta keresztül a mi számunkra). Azok a sémák, amelyek mentén vagy alapján ezek az értelmezések konsti-

⁴⁷ MKÖM 6, 30.

⁴⁸ A vendégköveg paradigmaváltást tükröző kettős funkciójáról a regényben lásd EISEMANN, *i. m.*, 79–81.

⁴⁹ MKÖM 6, 7 (kiemelés tőlem).

tuálódhatnak, természetesen kulturális meghatározottságúak. A legkézenfekvőbb, mint láttuk, a bolond meglehetősen általános sémája, amellyel a legtöbb szereplő és maga a narrátor is a legtöbbször próbálkozik meg. A bolond sémájával értelmezni persze nem feltétlenül azt jelenti, hogy valakit bolondnak tartunk, hiszen az értelmezői eljárás negatív eredményre („nem bolond”) is vezethet. Az értelmezést azonban az irodalmi hagyomány kínálta számtalan további séma is vezérelheti. A regény későbbi részeiben például Pongrácz Apolkával szembeni viselkedését a szereplők többsége a szerelmes öreg vígjátéki figurájának segítségével értelmezi, és ezt az értelmezést a narrátor is támogatni igyekszik. De láttuk már azt is, hogy a narrátor reflexióiban hogyan sejlnek fel az európai elbeszélés-hagyomány különféle elemei: a várkastély kronotoposza, a változáson alapuló elbeszélés hagyománya, a szigorúan érvényesülő kauzalitás elve. Ezek az értelmező sémák többé-kevésbé inkompatibilisek. Valószínűleg egyénileg változó, hogy az egyes értelmezési kísérleteket ki mennyire tekinti sikeresnek, és talán az is az olvasó értelmezői eljárásaitól függ, hogy a különböző sémák viszonyát dialogikusnak vagy összességükben aporetikusnak (a kettő talán nem feltétlenül zárja ki egymást), esetleg dialektikusnak tekinti. A kauzalitás-elvű értelmezéssel kapcsolatban például kérdés lehet, hogy az elbeszélés kínálta okok (bolond szomszédok, egy rossz mozdulat, egy szál rózsza, a *Don Quijote* olvasása) kizárják vagy kiegészítik egymást? Ha kizárják egymást, akkor ez jelenti-e a kauzalitás-elvű elbeszélői stratégia lebontását is egyben? Ha kiegészítik egymást, az garantálja-e az összes rész-ok megismerését is, vagy a részleges magyarázatok tetszőlegesen folytatható sorának megnyitásával éppúgy apóriához vezethet, mint az egymást kizáró okok rendszere?

Mindenesetre Motesiczky Erzsébet a *Don Quijote* narratívája alapján értelmezi Pongráczot, és ez az értelmezés cselekvő erőként lép be a történetbe, amikor megváltoztatja a gróf viselkedését. „A könyv nagy hatást tett István grófra” – olvassuk. A célzásként kapott könyvet önmagáról szóló értelmezésként kell olvasnia, és a helyzet által kikényszerített applikatív mozzanat rendkívül destruktívan hat rá. Azt természetesen nem tudjuk meg, miért pont ez az értelmezés hatott rá így, míg a bolond sémáján alapuló értelmezési kísérletek mindig leperegtek róla. A kulturális utalás mégis fontos lesz mint az elbeszélői tevékenység *mise en abyme*-ja. A realitásnak tekintett Pongrácz gróf a *Bevezetés*ben a szereplőként fellépő narrátor számára csak értelmezéseken keresztül látható, és amikor ezen a ponton maguk a szereplők az értelmezést egy közismert irodalmi narratívához kötik, akkor szinte explicitté válik az a modernizmussal vagy akár a posztmodernnel rokonítható gondolat, hogy a valóságértelmezés a már meglévő kulturális sémák és narratívák által prefigurált. És amikor egy ilyen értelmezés elkezd cselekvő erőként magát a történetet is alakítani, akkor ez végképp aláássa a tényeket rögzítő elbeszélő sugalmazását, és a figyelmet a történet poétikai alakításaira, azaz kitaláltságára irányítja.⁵⁰ A *Don Quijote* jelenléte természetesen a poétikai alakításokban is felfedezhető:

⁵⁰ Ez a jelenség, hogy a valóság fikcionálása beleíródik a fikcióba, kapcsolatba hozható a realizmus kérdéskörével is. Az 1945 utáni recepció megpróbálta Mikszáthban a magyar kritikai realizmus reprezentatív figuráját látni, és a nehézséget éppen a szembeötlően romantikus, néhol lektúrszerű poétikai alakítások jelentették. Azok az újabb Balzac- és Zola-olvasatok azonban, amelyek a realitás irodalmi leképezésének teoretikus

ezáltal lesz a Motesiczky kisasszony Pongrácz-értelmezése az egész *Beszterce ostroma* mise en abyme-ja.

A narratori sugalmazások alapján tehát úgy tűnik, hogy Pongrácz olyan stabil világot épített ki magának, amely egyre jobban izolálódván a külvilágtól, a ciklikusan ismétlődő események egyformaságába záródott mindaddig, amíg valamilyen külső esemény (igaz, arra nézve, hogy ez a külső esemény mi volt, az elbeszélés több különböző lehetőséget is kínál) fel nem borította ezt az egyensúlyi állapotot, létre nem hívta a változást, amely a külvilággal fennálló hallgatólagos megállapodás felmondását, és ami legalább ilyen fontos, helyváltoztatást jelentett. Maga Pongrácz gróf azonban egészen másként értelmezi a változás genesisét: „Tudtam, hogy történnie kell valaminek, éreztem, mert lásd, lengyelkém, már nagyon üres színtelen volt a világ, egészen elposványosodva. Már azon gondolkodtam, hogy talán elválnék egymástól.”⁵¹

Mintha maga a világ statikussága vagy statikussá válása kényszerítené ki a változást, ami ezek szerint nem is érkezhethet kívülről. Meglehetően, Pongrácz a külvilág izolációs törekvéseit sokallta meg, de az izoláció széttörésével az időt is mozgásba kellett hoznia. A ciklikus időt fenntartó imitált és helyhez kötött háborúk helyett valódi hadjáratba kezd.

Vegyük ezek után szemügyre Zsolna világát is, ahová Pongrácz útja vezet, bár ennek jelentőségével az első rész olvasása után még nem lehetünk tisztában. Zsolna más világ, ahol másféle törvényszerűségek érvényesülnek, és ez a másság Nedec világának további sajátosságait is meg fogja világítani. A második részben a szinguláris elbeszélés uralkodik, Zsolnán lineáris az idő. Ismétlődés persze itt is előfordulhat, és kézenfekvő először ezzel foglalkozni. Egy ideig a két Trnowszky testvér felváltva gondoskodik Apolka neveltetéséről: fél évig az egyiknél, fél évig a másiknál lakik. A féléves ciklusok a Behenczy bárók életrendjére emlékeztethetnek. Ez a ciklikusság azonban egyrészt csak Apolka neveltetésének egy rövid szakaszára terjed ki, hiszen mind előtte, mind utána összevissza hányódik a városban, másrészt nem is tartható fenn, mindössze két évig, ami az adott házban töltött félév egyszerű ismétlődését jelenti. Ennél is fontosabb azonban, hogy ezek a félévek sem látszanak ismétlődni: a Behenczyek esetében gyakorító elbeszélés mutatta be az egymástól megkülönböztethetetlen félévek megszámlálhatatlan halmazát, Zsolnán viszont a két testvér között kialakuló verseny eredményeképpen csak arról értesülünk, miben különböznek az egyes félévek egymástól, ezért minden félév a maga egyediségében jelenik meg, és mindegyik pontosan azonosítható a mind az előzőtől, mind a következőtől eltérő sajátosságok alapján. Itt még a féléves periódusok is állandó változás hordozói lesznek.

Az is látszik itt, hogy Zsolna világa tele van ellentétekkel. A két testvér ellenségesen áll szemben egymással, de ugyanilyen ellenségesség választja el a magyarokat és a tótokat, pontosabban a magyar hazafiakat és a pánszlávokat, hiszen az etnikai hovatartozás

narratívájával éppen a regényszövegek romantikus alakításait állítják szembe, a realizmus kérdéskörét mintha éppen olyan eszközökkel próbálnák meg újrafogalmazni (illetve felforgatni), amilyenekkel a *Beszterce ostroma* dolgozik.

⁵¹ MKÖM 6, 45.

Zsolnán mintha inkább személyes döntés, mintsem akkulturáció vagy származás dolga lenne.⁵² A regény fontosabb, középosztálybeli szereplői kétnyelvűek, és nemcsak a nyelvek között képesek könnyedén váltani, hanem – mint Trnowszky Miloszláv, a későbbi Tarnóczy Emil példája mutatja – nemzeti identitásukat is megváltoztathatják. De akár melyik oldalon álljanak is, ellenségesen tekintenek a másikra.

Ennek az etnikai ellenségeskedésnek nyomát sem láttuk Pongrácz világában. Ott a parasztságot, a gróf környezetét szintén többségében szlovák népesség alkotja, ennek eredményeképpen a hadijátékokon a vezényleti nyelv mindig a tót. Pongrácz természetesen használja a tótok nyelvét, és semmiféle etnikai jellegű konfliktusa nincs, és viszont: „A bálványozásig szerette a röghöz ragadt nép.”⁵³ A „háborúk” során a két ellenséges sereg alkalmanként, esetlegesen alakult ki („Na dve stranke chlupci! Két pártra szakadtatok, fiúk!”⁵⁴), szerepük az ostromban sorsolással dőlt el, és a játékban mindenki vidáman vett részt, „mert szép a háború, mihelyt ki van belőle zárva a halál.”⁵⁵ Nedecen minden héten háború van ellenségeskedés nélkül, Zsolnán viszont ellenségeskedésekkel teli béke.

Kétszer fordul elő, hogy az első részből ismerős alakok felbukkannak a második részben, és mindkétyszer egészen másképp viselkednek, mint ahogy a korábbiak alapján várnánk. Két lehetőségünk van. Vagy ragaszkodunk egy olyan olvasási stratégiához, amelyben feltételezzük, hogy az egyes szereplők egységes pszichológiai entitások, és ebben az esetben a második részben tapasztalt viselkedésük alapján módosítanunk kell a róluk kialakult képet, és valamiféle pszichologizáló magyarázatot kell találnunk az inkohenciára. Vagy (és én inkább ezt javasolnám) azt kell feltételeznünk, hogy a két különböző világban megjelenő szereplők identitása megkérdőjelezhető. Ahogyan egy jel más kontextusban egészen mást jelenthet, ugyanúgy egy adott regényszereplő is eltérő viselkedésmódokat produkálhat más környezetben. Amikor Pongrácz gróf a második fejezet etnikai ellenségeskedéstől meghatározott világában bukkan fel, akkor a Matica turóc-szentmártoni gyűlését zavarja meg egy „rossz tréfával.”⁵⁶ Behenczyék az első részben még meglehetősen ártalmatlan csibészeknek tüntek. Igaz, sok apró kárt okoztak a környező lakosságnak, ezzel kapcsolatban azonban a környék vénei is azt mondták: „Ugyan ne panaszkodjatok, szamarak, hogy a Behenczy urak szegények, éhesek, és hogy valamit ehessenek, azért pusztítanak benneteket. Ez a jó. Ez a természetes. Egy-két tyúkocska nem a világ!”⁵⁷ Ezzel szemben a második részben Behenczy Pál igen kártékony embernek mutatkozik, akivel akkor találkozunk, amikor tevékeny részt készül vállalni Apolka prostituáltta nevelésében.

⁵² Zsolna etnikai megosztottságáról lásd KISS Gy. Csaba, *Mikszáth szlovák világából: A „Beszterce ostroma” interetnikus olvasatban = Mikszáth-émlékkönyv*, szerk. FÁBRI Anna, Horpács, 1997, 83–92. A szlovák-magyar viszonyról Mikszáth műveiben magam is írtam: *Mikszáth és a tótok*, 2000, 2001. április, 61–68.

⁵³ MKÖM 6, 29.

⁵⁴ MKÖM 6, 12.

⁵⁵ MKÖM 6, 29.

⁵⁶ MKÖM 6, 53–54.

⁵⁷ MKÖM 6, 20.

Ez a két momentum, amikor az első részből ismert szereplők megemléknek, illetve felbukkannak a második részben, alkalmas arra, hogy tudatosítsa a két rész egymásra vonatkoztatottságát, összetartozását, várakozásokat ébresszen a két, egymástól egyelőre független történet összekapcsolódását illetően. Ugyanakkor a más környezetből ismert szereplők szokatlan viselkedése ráirányíthatja a figyelmet a kontextus eltéréseire, arra, hogy mennyire különböző törvényszerűségek és viselkedésmódok uralják ezt a másik világot.⁵⁸

Zsolna világát azonban nem csak a személyek és csoportok közti ellentétek tartják folytonos változásban. Legalább ilyen fontos, hogy az itteniek mindig törekszenek valamire, mindig akarnak valamit, mindig hosszú távú terveik vannak. Ez természetesen összefügg az ellentétekkel, hiszen egyrészt a különböző csoportok egymással ellentétes törekvései vezethetnek ellenségeskedéshez, másrészt amit a két Trnowszky testvér általában akar, az nem egyéb, mint a másiknak ártani. Apolka, a gyönyörű fiatal lány úgy jelenik meg e világban, mint a vágy tárgyának szimbóluma. Nem mintha a vágyak közvetlenül rá irányulnának; de majd' mindenki az ő birtoklása és felhasználása révén kívánja céljait elérhetni. Klivényi Apolka révén akar minél több pénzhez jutni. A két Trnowszky Apolka kényeztetésével akarja bosszantani a másikat. A polgármester azért bízza Klivényi gyámságára, hogy biztosítsa hazafias neveltetését. Talán csak Tarnóczy Emil a kivétel, akinek vágya valóban magára Apolkára irányul. Apolka maga teljesen passzívan áll e különféle törekvések középpontjában. Ő maga sohasem törekszik semmire, mindig csak alkalmazkodik a mások szándékaihoz.⁵⁹ Az is világos, hogy Apolka személye (Emil kivételével) egyáltalán nem érdekel senkit, ami azokban a pillanatokban válik igazán világossá, amikor éppen nem kell senkinek.

Nedec világában ezzel szemben nincsenek törekvések. Maga Pongrácz gróf nem akar semmit, statikus létformájával teljesen elégedett; környezete pedig, amely belőle él, szintén a *status quo* fenntartásában érdekelt. A kivétel itt is a nőalak, Estella, aki szeretné elvetetni magát a gróffal. Ez a törekvés önmagában még nem teremt ellentéteket Nedecen, és mint láttuk, változást sem képes előidézni, legfeljebb az izolációt fokozza, és ezáltal éppen a stabilitást, Nedec világának uniformizáltságát támogatja. Egy egészen apró ellentétről mégiscsak értesülünk, amikor azt a bizonyos rózsát elküldik Motesiczky kisasszonynak. Az ötletet Pamutkay ezredes adja, „aki szerette volna megházasítani urát a vagyonos kisasszonnal.” Vele szemben e könyvajándék sértő voltára Pruzsinszky hívja fel a figyelmet, „aki nem szerette volna, hogy a gróf megnősüljön (itt akart ő már meghalni).”⁶⁰ Ez az ellentét nem vezet ellenségeskedéshez, és elég jelentéktelennek tűnik. Valamire azonban ráirányíthatja a figyelmet: aki Nedecen akar valamit, az azt akar-

⁵⁸ Hasonlított ez a jelenség arra, amelyet a *Galamb a kalitkában* elemzésénél figyeltem meg, amikor is az egyik történetben központi jelentőségű metaforák és fogalmak teljesen új jelentésben bukkantak fel a másikban: ItK, 1999, 694–710.

⁵⁹ Vö. Kiss Ernő, *Mikszáth Kálmán*, Kolozsvár, 1910, 39: „jól látjuk, hogy [Apolka] csak báb a sors kezében, minden akarat, minden szenvedély nélkül”, amely kijelentésben azonban a *sors* kifejezést igen tág értelemben kell vennünk, hiszen sorsszerűségről Apolkát illetően aligha beszélhetünk.

⁶⁰ MKÖM 6, 31.

ja, hogy Pongrácz gróf tegyen valamit. Ha úgy tetszik, ő valóban középkori oligarcha módjára él: itt minden tőle függ, a többiek legfeljebb az ő befolyásolására tehetnek kísérleteket. Cselekvési lehetősége egyedül neki van, és mivel ő nem kíván cselekedni, világában nem is történik változás. Mindaddig, amíg Estella meg nem szokteti Behenczyt, ami természetesen csak Pongrácz udvartartásának összefogásával lehetséges: ezáltal nem befolyásolni akarják, hanem maguk cselekszenek, és ezáltal Pongrácz cselekvési szabadságát elorozzák.

Nedec és Zsolna világa tehát több szempontból alapvetően különbözik egymástól. Nedec ciklikus idejével Zsolna lineáris ideje áll szemben. Ettől egyáltalán nem függetlenül Zsolna világát különböző törekvések és ellentétek állandó feszültsége tartja mozgásban, míg Nedecen épp a törekvések hiánya állítja meg az időt. Mindezt olyan ellentétekkel is megpróbálhatnánk leírni, mint falu–város, középkor–modernitás, harmónia–diszharmónia. Ugyanakkor a fikcionalitás szignáljai is különbségeket mutatnak. A *Bevezetés* deklarálta, hogy Pongrácz István története nem fiktív, majd egymást érik az utalások a különféle műfaji tradíciókra, valamint a fikcionalitás egyéb jelei, míg a második rész népmesei kezdése után (melyből megtudtuk, hogy volt egyszer egy ember, volt annak három fia, mindegyik más mesterséget választott⁶¹) mindjárt a pánszláv mozgalomban, a Matica gyűlésein, szóval a korabeli újságokból ismerős tényvilágban, egy saját fikcionalitására kevéssé reflektáló, „realistának” tekinthető elbeszélésben találjuk magunkat.

Amikor a két történet egyesül, akkor az lesz a kérdés, mit tud egymással ez a két világ kezdeni. Összecsapnak egymással, vagy kompromisszumot kötnek? Megváltoztatja, lerombolja-e az egyik a másikat, vagy valamilyen kölcsönhatás során összeolvadnak? Először úgy tűnik, a zsolnai uraknak sikerül egy furfangos ötlettel meggátolniuk az összecsapást, és helyreállítani a korábbi állapotot. A seregek visszatérnek Nedecre, ahol akár folytathatják is korábbi izolált életmódjukat, és Pongrácz rövid látogatása sem fog Zsolnán nyomot hagyni. A gróf azonban magával viszi, ha nem is zsákmány-, de túszként Apolkát, és vele Zsolna világa maga hatol be Nedec várába. A helyzet alapvetően megváltozik attól, hogy Estellát Apolkával helyettesítették. Korábban István gróf passzivitása a környezetében lévők minden törekvését meggátolta, míg Zsolnán Apolka hasonlóan passzív alakja mindenki másnak a törekvéseit aktivizálta, körülötte mindenki akarni és cselekedni kezdett. Attól kezdve, hogy Nedec várában mind Pongrácz, mind Apolka jelen van, a dolgok úgy kezdenek működni, mint korábban Zsolnán: Apolka lesz a passzív központi alak, aki különböző törekvések keresztútjába kerül. Maga Pongrácz gróf is elkezd hosszú távú terveket szőni. Az „az ambíciója”, hogy Apolkát jó nevelésben részesítse, könyvet kezd írni a szamarak értelmi képességeiről („A szamarakat okvetlenül rehabilitálni kell a világ előtt”⁶²), rendbe akarja hozni a gazdaságát, sőt meg akar gazdagodni.

⁶¹ „Zsolna városában élt sok-sok esztendővel ezelőtt egy Trnowszyk nevű vaskereskedő, akinek három fia volt, Péter, György és Gáspár. Mikor a fiúk fölcsperedtek, a haldokló öreg úr pályaválasztásra szólította őket.” MKÖM 6, 52. Megemlítendő azonban, hogy ettől a népmesei sémától az elbeszélés hamar elszakad: az egyaránt ellenszenves legnagyobb és legkisebb fiú sikeres ember lesz, a középső szegénységben hal meg.

⁶² MKÖM 6, 112.

Míg Estella növelte Pongrácz gróf elszigeteltségét, Apolka hamarosan megszünteti: „Apolka ezalatt gyönyörű, nyúlánk hajadonná fejlődött. Szépségének híre messze eljutott, túl Trencsén határain, még a gazdag Nyitrában is sokat emlegették a »nedeci rózsát«. Fiatал emberek sáskaszámra környékezték a várat. [...] A fiatal embereknek nővéreik voltak, a nővéreiket rávették (mert a nővér jó közbenjáró), hogy azok is látogassanak el Nedecre, a leányaik kedvéért eljöttek a mamák is, és a nedeci vár, mint azelőtt régen, újra megtelt a környék előkelő nemességével, selyemtopánkájú kisasszonyokkal, délceg, kevély tartású matrónákkal. Nagy tivornya helyére vidám bálók jöttek.”⁶³

A kedélyes hadijátékok, amelyekből a halál ki volt zárva és amelyek nem okoztak el-lenségeskedést, megszűnnek. Ehelyett Pongrácz pisztolypárbajt vív Apolka miatt, amely-ben életveszélyesen megsebesül. Az Apolka körüli zsolnai ellentétek újratermelőnek Nedecen is, különösen amikor Tarnóczy Emil kérőként jelentkezik. Ettől kezdve Pong-rácz nemcsak Tarnóczyval kénytelen megküzdeni Apolkáért, hanem lényegében az egész külvilággal: Zsolna visszaköveteli a túszt.

Riffaterre szerint a fikcionalitás jelei éppen azért utalnak egy különösen fontos igaz-ságra, hogy felfüggesztik a valószínűséget.⁶⁴ A valószínűség azonban maga is mestersé-ges képződmény, amely egy nyelvi adott elem tautologikus derivációinak ismétlődé-séből keletkezik.⁶⁵ A valószínűséget tehát nem csak a fikcionalitás szignáljai függeszthe-tik fel: a szöveg által korábban kialakított valószínűségi normáknak ellentmondó új ele-meket csak azoknak későbbi tautologikus ismétlődései tehetik visszamenőleg valószínű-vé, felbukkanásukkor valószínűtlenné lévén talán még a fikcionalitás jeleinek is tekint-hetők, de legalábbis utalhatnak valamilyen igazságra, hiszen Riffaterre szerint ahol a valószínűség véget ér, ott az igazság lép a helyére.⁶⁶ Tarnóczy Emil kiszabadítása Nedec várbörtönéből olyan esemény, amely ellentmond a szövegben addig kialakított valószí-nőségi szabályoknak, hiszen a földalatti folyosót csak Pongrácz Károly ismeri, maga Nedec tulajdonosa, a családtörténet igazi szerelmese, István gróf, aki például tisztában volt az ebédlőterem sülyesztőjének működésével, megfoghatatlannak találja a fogoly eltűnését. Joggal állíthatjuk, hogy Apolka megjelenése Nedecen felszámolta Pongrácz világát: a földalatti folyosó története pedig egyértelműsíti, hogy e világ integritásának vége. Egyrészt a titkos várfolyosó pontosan az a fajta dolog, ami Pongrácz világába ille-nék, és most íme, a külvilág talál fel egy ilyen eszközt az ő ellenében. Nem elég, hogy maga a gróf integrálódott a törekvések, ellentétek és a lineáris idő világába, hogy részben lemondott saját világának kellékeiről (a hadjáratok szünetelnek; bár a csendbiztosnak még azt mondja: „A hadiszerencse forgandó, jó uram”⁶⁷), ráadásul ezeket a kellékeket most mások használják. Másrészt a titkos folyosó végképp felszámolja Pongrácz világá-nak izolációját. A védelmet biztosító, a külvilágot kizáró várfal helyett most olyan kö-zépkori kellék bukkan fel, amely beereszti a külvilágot. Ez a folyosó nem a várbeliek

⁶³ MKÖM 6, 113.

⁶⁴ M. RIFFATERRE, *Fictional Truth*, Baltimore–London, 1990, 33.

⁶⁵ RIFFATERRE, *i. m.*, XIV–XV.

⁶⁶ RIFFATERRE, *i. m.*, 46.

⁶⁷ MKÖM 6, 143.

menekülését szolgálja szorongatott helyzetben: a várbeliek nem tudnak a folyosóról. Kívülről lehet ezen az úton a várba jutni, a várbeliek tudta nélkül. És mint megtudjuk, a folyosót már annak idején is ilyen céllal építették: „Szunyogh István csináltatta valaha titokban a nedeci börtönhöz, hol fogva tartották a szép Nedeczkynt, Czobor Erzsébetet. Erre hozta ki a kópé.”⁶⁸

A folyosó tehát úgy szünteti meg a vár izolációját, hogy a várbeliek erről mit sem tudnak. Ha úgy vesszük, hogy a folyosó mindig is létezett, akkor Nedec izoláltsága utólag illuzórikussá minősül át: a külvilág bármikor képes lett volna behatolni, mindig is titkos fölényben volt, csak ezt eddig nem használta ki. De talán ezzel a lineáris időt feltételező olvasásmóddal már eleve a külvilág oldalára állunk. És talán az esemény valószínűtlensége is másféle olvasásra ösztönöz. Hiszen láttunk már a regényben hasonlót, amikor Pongrácz gróf és Behenczy báró egészen másfajta karakter volt Zsolna világában, mint korábban Nedecében. Ott sem tartottuk feltétlenül szükségesnek, hogy másféle viselkedésmódjuk alapján korábbi viselkedésüket is átértelmezzük. Ugyanígy feltételezhetjük, hogy az első részben Nedec egyre jobban izolálódó világát várfal választotta el a külvilágtól, míg a negyedik részben, amikor a két világ teljesen összeolvad, földalatti folyosó köti őket össze.

Ez az összeköttetés teljesen kiszolgáltatja Nedecet a külvilágnak. Tarnóczy eltűnésére maga Pongrácz is ennek a kiszolgáltatottságnak a felismerésével, annak belátásával reagál, hogy világának integritása megszűnt: „A fogoly Tarnóczy kimenekülése, melyet senki nem tudott a várbeliek közül megmagyarázni, egészen összetörte Pongrácz Istvánt. Félelem fogta el és csodálatos sejtelmek kezdtek kínozni. – Elveszik tőlem a leányt – mondá és a fogai vacogtak.”⁶⁹

Mindebből úgy tűnik, a két világ találkozása az egyik teljes megsemmisülésével végződött, anélkül, hogy a másikat akár csak a legcsekélyebb módon megváltoztatta volna. Ez azonban nem feltétlenül igaz. A regény zárlatának ismétlődő cselekményelemei akár azt is jelezhetik, hogy a találkozás Pongrácz világával Zsolnán is nyomot hagyott. Ha Deleuze két ismétlődéskonceptióját alkalmazzuk a két világra, akkor Nedecre a platóni, alapvető azonosságokat tételező, Zsolnára a nietzschei, alapvetően különbségeket tételező típus volt jellemző. A két történetzál egyesülésétől kezdve a szinguláris elbeszélés az uralkodó. A regényzárlat ismétlődéseit azonban nem könnyű a deleuze-i tipológia alapján besorolni. Először is megtudjuk, hogy a Behenczyek életmódja visszatért régi ciklikusságába. A házsártos öreg házvezetőnő szerepét Estella vette át. Életmódjuk leírása az első és a negyedik részben ábrázolt helyzet azonosságát hangsúlyozza. Az a szinguláris esemény pedig, hogy Estella eladásánál a fiú a családi hagyomány értékrendjére hivatkozva színlelt felháborodással kijátssza az apját, az első rész eseményeit ismétli, amikor a harang eladásánál az apa igen hasonló módon csapta be a fiát. A hangsúly a számos különbség ellenére mintha az ismétlődésre, az események azonos vonásaira esne. A Behenczyek ciklikus létmódja tökéletesen beleillett az első rész világába, és úgy látszik, az első

⁶⁸ MKÖM 6, 145.

⁶⁹ MKÖM 6, 147.

rész világának ez a része érintetlenül megmaradt, vagy legalábbis Estella megvénülésével végül helyreállt.

A regény legvége pedig az állítólagos besztercei küldöttség második fellépésével esik egybe. Vajon mennyire azonos ez a küldöttség? Az esemény egyrészt tagadhatatlanul engedelmeskedik a lineáris idő logikájának, hiszen azt a túszt kéri vissza, akit az első szereplésükkor maguk adtak át. Ugyanakkor azonban mintha ez a lineáris idő itt már nagyobb teret engedne az ismétlődésnek, hiszen ugyanazok az emberek gyűlnek össze, hogy megismételjenek, vagy inkább visszacsináljanak egy korábbi csalást. A múltbeli esemény megismétlésének éppen az volna a célja, hogy az azelőtti állapotot állítsa helyre, hogy újra Estella kerüljön Nedecre, Apolka Zsolnára. Nemcsak a szereplők és kellékek azonossága, a szituáció hasonlósága hívja fel a figyelmet az ismétlődésre, hanem a színidirektor megszólalása is, aki, akárcsak az első követség alkalmával, most is ötös jambusokban beszél (ez a metrum csak ezen a két helyen fordul elő a regényben, a többi versidőzet mindig ütemhangsúlyos).

Lengeffy szövege a Shakespeare-tragédiák kontextusában próbálja az eseményeket értelmezni, de a narrátor ezúttal határozottan elutasítja ezt az értelmezési kísérletet: ezt a műfaji hagyományt teljességgel inadekvátnak tekinti. Lengeffy versbeszéde már az első követség idején is inadekvát volt, amit az jelzett, hogy a szereplőknek értelmezési problémákat okozott. Az egyik kénytelenítve érezte magát egy prózai közbeszólással megmagyarázni a szöveget, Pongrácz pedig visszakérdezett a végén: „S addig e gyermek marad nálam túsul, ha jól értettem?”⁷⁰ Ezúttal azonban maga a narratori diskurzus is kiemeli a megnyilatkozás inadekvát voltát; a színésztől egyrészt azt állítja, hogy „közömbösen” ejti ki a dagályos szavakat, másrészt a mylordok és ladyk megszólítására így reagál: „My-lordok és ladyk nem lévén-jelen, hogy okulhattak volna, csak Estella tette a következő észrevételt: – Jó, jó, de mi lesz mármost énvelem?”⁷¹

Visszatér tehát az inadekvát versbeszéd ötös jambusokban, bár maga a követség Pongrácz halála miatt elmarad. És a követség megismétlésére újra össze kellett gyűjteni az időközben szétszóródott szereplőket, ami szintén az első rész ciklikus idejének hatására utal a lineáris idő világában. A két történetyszál tehát, amelyek az első két részben parataktikusan helyezkedtek el, és pusztán az olvasásban léphettek kölcsönhatásba egymással, egyesülésük után az elbeszélésben valósítják meg ezt a kölcsönhatást, a közös történet pedig egyaránt tartalmaz majd mindkét világra jellemző elemeket. Bár alapvetően Zsolna dominanciája érvényesül, az ismétlődés Nedecre jellemző elve sem tűnik el. Az elbeszélés utolsó jelenetében látjuk először egyetlen tabló részeként ugyanott megjelenni az első két rész emblematisz nólakjait. Ezúttal is minden Apolka körül mozog (az egész követséget miatta szervezték), és Estella ezúttal is aktív megszólalóként nyilvánítja ki, hogy akar valamit, bár törekvése ezúttal igen általános és meghatározatlan, de annyi világos, hogy az ő törekvése most sem lesz képes senkit cselekvésre kényszeríteni.

⁷⁰ MKÖM 6, 105.

⁷¹ MKÖM 6, 180.

BALÁZS ESZTER ANNA

ARANY JÁNOS SZÉLJEGYZETEI
VIDA JÓZSEF NEMZETI KOSZORÚ CÍMŰ VERSESKÖTETÉBEN

Arany János kritikai tevékenységével az irodalomtörténet sokáig mostohán bánt, azt a már korántsem megingathatatlanul bizonyuló közfelfogást követve, mely szerint Arany írásai munkássága nem oly mértékben jelentős és személyisége által meghatározott, mint egyéb alkotásai. Így az Arany-bírálatok kutatása is háttérbe szorult – holott fontosságukra több neves irodalomtörténész is felhívta a figyelmet.¹ Egyik legkorábbi méltatójuk Horváth János volt, aki Arany kritikai tevékenységét egy 1931-es előadásában rendkívüli irodalmi szerepének és tekintélyének pilléreként nevezte meg: „A maga fejlődését kritikai szemmel tartja számon, s tanulmányok, elmélkedések alapján is irányítja. Költői gyakorlatát nemcsak ihlet és tehetség, hanem világirodalmi remekművek tanulmányozásával kifejlesztett esztétikai öntudat és ízlés-fegyelem is igazgatja.”²

A kutatások fellendítése szempontjából nagy előrelépést jelent az MTA Irodalomtudományi Intézetének és Könyvtárának közös vállalkozása: a nagyszalontai Arany János Emlékmúzeumban található könyvek és folyóiratok margójára írott sorok mikrofilmes másolatának elkészítése. Ezek a felvételek képezik dolgozatom alapját, melynek elsődleges célja Arany kritikai megjegyzéseinek rendszerezése egy konkrét kötet elemzése alapján.³ Kiindulási pontomat az a – Dávidházi Péter által igazolt – feltevés képezi, miszerint Arany egy jól átgondolt, valójában teljes lényéből eredő, ugyanakkor szükségesség mértékben hajlékony kritikai szemlélettel rendelkezett. Ebből a szempontból vizsgáltam át a mikrofilmes anyagokat, melyek közül Vida József verseskönete különleges helyzetével emelkedett ki. Habár más művek érzelmi reakciókban gazdagabb glosszákat is tartalmaztak,⁴ irodalmi kritika formájában csupán a Vida Józsefről szólók láttak napvilágot.

¹ GÁLOS Rezső, *Arany János mint műbíráló*, Bp., 1909, klny.; ROHONYI Zoltán, *Arany János elméleti fogalomrendszere* = R. Z., „Úgy állj meg itt, pusztán”, Bp., Balassi Kiadó, 1996, 217–227; DÁVIDHÁZI Péter, *Hunyt mesterünk*, Bp., Argumentum, 1994. A kritikai kiadás XX. kötete, amelyet Hász-Fehér Katalin rendez sajtó alá, Arany János lapszéli jegyzeteit tartalmazza.

² Horváth János „Nemzeti klasszicizmusunk irodalomszemlélete” című egyetemi előadásai (1930–31. tanév II. félévében), részletek, közli KOROMPAY H. János és KOROMPAY Klára, ItK, 1978, 575–589.

³ A dolgozat elkészítéséhez nyújtott nagyvonalú segítségét köszönöm Dávidházi Péternek, Eisemann Györgynek, Korompay H. Jánosnak és Szilágyi Mártonnak.

⁴ A felháborodását tükröző „no még!”, „hohó!”, „no ez már csak periodus!” felkiáltásai mellett akad olykor igen zord ítélete is, például ami utolsó bejegyzésként olvasható Szakál Lajos kötetében: „Jó poéta Szakál: / De

Ez a kivételes körülmény arra adott alkalmat, hogy összevessem a megjelent írást annak egyedüli forrásával, s a széljegyzetek alapján rekonstruáljam Arany közlés előtti véleményét. Ezáltal talán azt is láthatóvá tehetem, hogy mit tartott Arany odavetett gondolatai közül a legfontosabbnak és mit hagyott ki. A jegyzetek és a nyomtatásban megjelent kritika összehasonlítása kapcsán lehetőségem nyílik megszólaltatni Arany mindkét hangját: a közismerten csendes és szelíd tónusú mellett a(z el) nem ismert: szókimondó, a korabeli irodalom helyzetét sötétben látó olvasóét.

Vida József kötete és fogadtatása

Vida *Nemzeti koszorú* című kötete 1860-ban jelent meg Pesten, felemás visszhangot keltve: születtek róla elragadtatott hangú, illetve a szerzőt egyszerű epigonnak bélyegző kritikák is. Azonban különleges horderejű az a két bírálat, melyet a szerkesztő Arany és az általa kritikaírássra felkért Szász Károly készített.⁵

Szász dicsérő véleményét Vida József kötetéről a Szépirodalmi Figyelő 1861. évi 13. és 14. száma közli, ugyanakkor Arany, mintegy annak lábjegyzeteként, vele vitatkozó nézeteit is publikálja. Szász, az eljárás ellen tiltakozó levelében⁶ következtelenséggel vádolja Aranyt: miért közöl olyan cikket, amelynek tartalmával nem ért egyet.⁷ Valóban, Arany saját bírálatának közlési módja nem szokványos: Szász kritikájának első feléhez csupán egy hosszabb lábjegyzetet tesz, de az már egyértelműen mutatja, hogy Vida értékeit különbözőképpen látják. Szász lelkesedése Vidát egyenesen Petőfihez emeli föl: „ő Petőfinek nem utánzója, hanem kisebbik öcsöce”, vagy: „Petőfi óta (bátran mondhatjuk) (...) határozottabb költői egyéniség egy sem jelent meg.”⁸ Ezzel szemben az egyik képet, melyet Szász csodálattal említ, Arany egyszerűen *rútnak* minősíti.⁹ (Az Arany bírálatában megjelenteket idézőjelek között, míg széljegyzeteit aláhúzott kurzív betűkkel közlöm.)

A kiemelt versrészlet:

mikor nyög k...” (*Czimbalom*, 1868, 46.) Ezzel a jegyzettel foglalkozott Szörényi László 1997. október 22-i előadása Nagykőrösön.

⁵ Szász Károly, *Vida József: Nemzeti koszorú*, Szépirodalmi Figyelő (a továbbiakban: SzF), I. évf. (1861), Pest, 13–14. sz. (jan. 30., febr. 6.), 196–198, 212–216.

⁶ Adatai és az eset részletei: ARANY János *Összes művei* (a továbbiakban: AJÖM), XI, kiad. NÉMETH G. Béla, Bp., Akadémiai, 1968, 712.

⁷ Gyulai egy Szásznak írt levélben Aranyt mentegeti: „Az ön Vidáról írt bírálatának kiadása éppen ön ellen szól. A sz. kiadta ugyan, de egyszersmind jónak látta nem csak jegyzetekkel kísérni, de egy részét tüzetesen megcáfolni és pedig nem elvről vagy elvi árnyalatról volt szó, hanem egyszerűen csak *mértékről és ítéltről*.” GYULAI Pál, *Megint a kritikáról (Szász Károlynak)* = GYULAI Pál, *Kritikai dolgozatok*, Bp., Akadémiai, 1968, 391 (kiemelés tőlem).

⁸ Szász, *i. m.*, 212, 197.

⁹ A kor esztétái szerint a rút mint esztétikai minőség a szépség ellentettje s „olyan tárgy, melyben öszhangzat s eszmeiség nincsenek.” Egyik forrása az idomtalanság – ami Arany számára különösen fontos kategória. „Az idomtalanság, midőn főfokát éri, *undorítónak* mondatik (...) undorító tehát minden, mi a csupán állati életre emlékeztet (p.o. a kiüritések)”. GREGUSS Ágost, *A szépzészet alapvonalai*, Bp., 1849, 24, 26.

Elvégre azt is megérem
Hogy borrá válik a vérem.
De nem bánom biz én ezt sem,
Csapra ütöm, kieresztem,
S visszatöltöm gégémen – és...
E lesz aztán vérkeringés!¹⁰

Szász erről így vélekedik: „vége oly eredeti, hogy e nemben mindent felül mul”, Arany pedig ezt fűzi hozzá: „[a]z eredetiségre nincs panasz; de *fessük* e képet: a torzkép comicumával sem fog birni. Egy vizkóros (vagy ha tetszik borkóros) szörny fog állni előttünk, ki saját testéből csapolja s dözsöli a nedvet! Ez határozottan rút. Szerk.”¹¹

A vízvázlatot minden bizonnyal a 14. számban közölt folytatás lehetett, ahol is Arany már öthasábos, nem apró betűs, egy teljes bírálatnak is beillő „szerkesztői megjegyzést” fűz a cikkhez. Méghozzá újfent ellentétes meggyőződésének adva hangot, melyet csak a bevezetőben szereplő udvariassági fordulatok finomítanak, pl. „[t]isztelt munkatársunk megbocsát, ha bírálatára egy-két észrevételt teszünk. A Nemzeti Koszorú írójának mi is örömet megadjuk illető koszoruját: de mindenben mégsem nézhetjük őt t. barátunk, kissé talán szépitő, üvegén. (...) E pontra nézve tehát izlésünk ellenlábás.”¹²

Vida *Nemzeti koszorú* című kötetében közölt verseit javarészt már közzétették a lapok – s Aranyék véleménye a kötet egészének megítélésében is eltér. Míg Szász Károly úgy érzi, hogy a költemények együtt való fellépése többet adott a művekhez is (kirajzolódhatott a szerző egyénisége¹³), addig Arany egyenesen csalódottságot érez. „Néhány jó darab mellett aránylag kevés eszmei tartalmat, formaépséget találtunk benne”¹⁴ – mondja, s ezzel nem csak az egyik legjellemzőbb kritikus (és költői) elvárását fogalmazza meg, hanem általában a fiatal költőkkel kapcsolatos hiányérzetét is. Számára ugyanis talán a legfontosabb a mű zártsága, az „idomteljesség” volt.¹⁵ Számonkérései gyakran öltének formát egy-egy kesernyés szóban, mindig zárójelesen, mint (*üres*), (*prózai*) vagy (*eszme?*).¹⁶

Vida József kötetének jegyzetei

Arany alapos, inkább általános látásmódját tükröző bírálataival szemben (mint pl. Hebbelről, Bulcsúról, Fejes Istvánról) néha aprólékos, felsorolásszerű cikkeket készített,

¹⁰ VIDA, *De már több bort* című vers (59).

¹¹ SzF, 1861, 13. sz., 197.

¹² Uo., 14. sz., 214.

¹³ Uo., 13. sz., 196.

¹⁴ Uo., 14. sz., 214.

¹⁵ Ehhez lásd DÁVIDHÁZI 1994, IV. rész, Az „idomteljesség” poétikája: lírakitikai normák, 185–220.

¹⁶ A Koszorú *Nyílt levelezés* című rovatában részletesebben is: üres = „már sokszor meg van énekelve”, 1863, I/22. sz.; prózai = „Valami lehet igaz történet, de a költészetben még sem igaz. Megfordítva, költött dolgot igazgá tesz a poesis. Ezekon nem érzik a költészet megigazító ereje. Prózák.” Uo., II/5. sz.

melyek gyorsan lejegyzett műhelytanulmányoknak tűnnek: nem tartalmaznak konklúziót, de még kiindulópontot sem. Ilyenkor széljegyzeteiből állította össze a kritikát, oly szorosán ragaszkodva a szöveghez, hogy az írás felépítése – kisebb csoportosításoktól eltekintve – a kötet szerkezetét követte.¹⁷ Ezt a módszert azonban nem akkor alkalmazta, ha egy-egy kritikát sietősen kellett előteremtenie – nem az időszűke kényszerítette rá, hanem sokkal inkább a tapintat.¹⁸ Ezt a kíméletességet gyakran egy-egy udvarias lezárás is mutatta, mint a jelen esetben: „De elég. Vida tehetségét senkisésem méltányolja inkább, mint e sorok írója, de méltánylani éppen az: se tul, se innen!”¹⁹

A *Költemények Szász Károlytól* című kritikájában Arany pontosan leírja, hogyan olvas és jegyzetel végig egy kötetet. Először alaposan szemre veszi a könyvet (néha nem is csak egyszer): „megtekintem címlapját, berendezését, osztályzatát, mutatóját”. Olykor még „alszik is rá” egyet, nehogy elhamarkodott véleményt alkosson.²⁰ Ez a lelkiismeretesség a jelen esetben mind a glosszák, mind a kritika vizsgálatokor láthatóvá válik: figyelmét nem kerülik el a legapróbb részletek, ismétlések sem, sőt, a tartalomjegyzék mellett gondosan regisztrálja a versek műfaját és egymáshoz való viszonyát.

A jegyzetek rendszerezése

Arany kritikai alapszabványai és elképesztő precizitása a jelen kötetben is csak úgy érhető tetten, ha megpróbáljuk megjegyzéseit osztályozni. A skála igen széles: nyelvtani hibákat kezdve, egy-egy metafora javításán túl, stílusra vonatkozó glosszák egyaránt szerepelnek. Ebben az esetben Arany nagyrészt egyforma jelöléseket használ, úgyhogy reményeim szerint a táblázat, a szükséges bővítések után, a többi bírálat esetében is használható lesz.

A rendszer terjedelemben és minőségben növekedő sorrendben épül föl:

I. Aláhúzások

I.1. Színes vagy fekete

I.2. Betű / szó / szavak / sor / sorok / versszakok

II. Jelek

II.1. Ábrák (pl. ><, O)

II.2. Írásjelek (pl. ?, +, –)

II.3. Osztályzatok (vers végén, pl. 1/2, 3/4)

III. Bejegyzések

III.1. Műfaj meghatározása

III.2. Egyszavas bejegyzések

III.2.1. Ítélet (pl. rút, sületlen, frivol)

III.2.2. Nyelvtani javítások, erőltetett rím jelölése

¹⁷ AJÖM XI, i. m., 659–661.

¹⁸ *Uo.*, 659–661.

¹⁹ SzF, i. m., 14. sz., 216.

²⁰ AJÖM XI, i. m., 189.

III.2.3. Stílusra vonatkozó utalás, megfigyelés (pl. *Felhők*)

III.3. Kötetre vonatkozó megjegyzések (pl. *No. 2, volt már*)

III.4. Irodalmi átvételre való utalás

III.5. Értelmi összeférhetetlenségekre vonatkozó glosszák

III.5.1. Költői kép következetlen továbbvitele

III.5.2. Vers menetére vonatkozó megjegyzések

III.5.3. Javaslat egy logikusabb, szebb metaforára

I. Arany leggyakoribb kiemelő módszere az *aláhúzás* – amire különösen nehéz bármiféle koncepciót építeni (már csak annál az egyszerű oknál fogva is, hogy nehezen eldönthető, az adott esetben kritizáló vagy tetszést nyilvánító jelölésről van-e szó). A megjelenési formája is sokféle, mivel Arany helyenként egész szakaszokat bejelöl (pl. a *Télien* című versnél, 69), máshol sorokat, szavakat vagy mindössze egy rímhelyzetben lévő szótagot, betűt. (Pl. az *Erdőben* címűnél, ahol vélhetőleg a hangzatos rímelést szándékozott kiemelni: „Hozzád menekülök, árnyékos erdő, jer / Töröld le képemet lágy szellőkendőddel!”, 70.) A minősítés természetesen itt sem magától értetődő.

Előfordul olyan eset is, amikor a kötetben csupán aláhúzással jelölt véleményét kifejti a cikkben. Az *öreg dadéban* így: „Nótájában az *érzelem / Egy hullámozó tengerre lész*”, illetve a befejező résznél: Mi volna benn [a hegedűben], édes fiam, / Egyéb, mint a *czigány lelke!*” S a magyarázat: „nem csak a banál (mi *frivol*-nak neveznök) bevégzés, hanem a hang egyenlőtlensége is bánt. [Itt idézi a „Nótájában” kezdetű sort]: hogy illik e frázis a többi közé?”²¹

A jelen kötet jegyzetelése folyamatos, kevés megszakítással történő olvasást sejtet, mivel Arany mindvégig kék színű ceruzával dolgozott. Ezzel szemben más könyvekbe gyakorta több, különböző színű ceruzával ír, ami további problémát jelent az elemzésben (mivel az elkészített mikrofilmes másolatok fekete-fehérek) és a közlésben egyaránt.

II.1–2. Az aláhúzásoknál talányosabb a *jelek* csoportja. Ezeknek értelmét olykor gyaníthatjuk: a plusz és mínusz jelek feltételeznek valamiféle értékelést, de milyenségük nem egyértelmű. Példának okáért a *Nyílt levelezésben* így is szerepelnek: „Elég csinos gyakorlat, de csak negatív érdeme van.” Vagy: „Negative jó, de positive nincs semmi benne. Így csak a negatív jó marad.”²² A többi jel értelmezése még nagyobb gondot jelent: találni itt különböző, talán kapcsoló és ellentétre utaló ábrát, „nullást” és általában elégedettséget kifejező keresztet vagy ikszet, de ezzel még korántsem mutattam be a jelek gazdagságát. Néhány további példa: #, ><.²³

Az aláhúzások és a jelek értelmezését (számomra legalábbis) nem könnyíti meg fellépésük helyeinek részletezése sem, ezért itt nem sorakoztatok föl több szövegrészt.

²¹ SzF, i. m., 14. sz., 214.

²² Koszorú, 1863, II/2, 19. sz.

²³ Az értelmezéshez hozzájárulhat az a tény, hogy a levelekben és a titoknoki jegyzetekben a # az aranyfórint jeleként szerepel.

II.3. Érdekes Aranynak az a szokása, hogy némely verset *leosztályoz*. Talán csak megszokásból teszi, de mindenesetre mutat valamit abból az oktató szándékból és magatartásból, mely munkáit jellemzi.²⁴ Nem konkurens költőként, nem fölülemelkedett kritikusként szemléli a műveket, hanem mint azon javítani akaró, az erőfeszítést is értékelő tanár. Mivel akkor még az érdemjegyek értéke a mainak fordítottja volt, a legjobb jegy, melyet Vida versei kaptak, az 1/2, ami a mai 4/5-nek felel meg. Ilyen a *Tekints szemembe...*, *Az arszlán*, *Midőn ő távozott* című versek, de közülük is csak a másodikat tartotta arra méltónak, hogy a lapban megjelent kritikájában is kiemelje. Ezt talán azzal magyarázhatjuk, hogy noha „iskolás szemmel” nézve megfelel a kritériumoknak, de híján van bármiféle többletnek, ami egy publikáló költő esetében elvárható lenne.

3/4-et (azaz mai 2/3-ot) a *Szegénylegény*, *Jer kedvesem*, *Hiába simogatod* és *A harmatgyöngyös* című vers kapott, ezeket a nyomtatott szövegben egyáltalán nem említi. Más „jegyet” nem is ad, legfeljebb nullást, de ennek értelmezése vitatható: néhol valóban úgy tűnik, hogy a legüresebb és semmitmondóbb versek alján mintegy értékelésként szerepel; máskor azonban, mintha a + (azaz jó) jelöléssel volna egyenértékű.²⁵ (Vö. *A pirczi pacsirta*, ill. *Ritka önmegtagadás* című költeményeket, melyeket ugyanígy jelölt, s melyek közül az első vers elképesztően banális, míg a másodikat Arany jónak találta.)

III.1. A *műfajt* minden egyes versnél meghatározta, a cím mellé írt rövidítéssel. Ez már magában is utal a rendszerezés iránti hajlandóságra, de ezen fölül még a tartalomjegyzékben is feltüntette, sorszámozta a jelöléseket, s végül összegezte, mely műfaj milyen arányban szerepel a kötetben.

A műfaj-meghatározások a következők: romantikus vagy historikus költemény, leíró vagy tárgyias líra, *lyra*, *genre*, *nedély* és *felhő*. Közülük az utóbbi kettő szorul némi magyarázatra, a lírát és a zsánerképet csak írásmódja miatt szedtem kurzívval. Az utolsó műfaj egyértelműen Petőfi *Felhők* ciklusára utal, s ezek a versek valóban annak rövid, csattanós szerkesztését imitálják. Részletesebb elemzésükre később térek rá, mivel a melléjük írott glosszák az általam III.5.-ösnek nevezett csoportba (az értelmi összeférhetlenségre vonatkozó bejegyzések közé) tartoznak. A *nedély* meghatározása Arany *Széptani előismeretek* című munkájában található, az írás későbbi változatából (*Széptani jegyzetek*) ez a rész már kimaradt.²⁶ A „humoros színezetű”,²⁷ kevélykedő költemények

²⁴ Vö. AJÖM XIII: *Arany tanári munkája*, kiad. DÁNIELISZ Endre, TÖRÖS László, GERGELY Pál, 488–490. A következő két Arany-idézet a kezébe kerülő alkotásokhoz való viszonyát tükrözi: „Valami 120–140 *ficamodott észjárású* dolgozatot minden két héten az utolsó betűig átnézni, az utolsó *accentusig* kijavítani nem is oly mulatságos dolog” – írja Tompának egy levelében (1858. nov. 28.). (Kiemelés tőlem: itt egyértelművé válik, hogy precizításra törekszik akkor is, ha igazi irodalmi értéket nem képviselő írásokról kell szólnia.) A fárasztó munkára viszont nem sajnálja idejét, mert: „[ö]römet teszem édes anyanyelvünkért” – mondja ismét egy Tompához írt levélben (1855. jan. 16.). Egyébként is szívesen olvassa és javítja diákjai önálló munkáit.

²⁵ Ismét a korábbi publikációkat kell idéznem, ahol a nullást egyértelműen rossz jegyként értékelték, holott ez korántsem biztos.

²⁶ Mindkét mű megtalálható: AJÖM X, kiad. KERESZTURY Mária.

²⁷ Arany írja ezt meghatározásként, SzF, i. m., 14. sz., 214.

az ún. vegyes műfajba tartoznak; itt kap helyet a szatíra, a naiv és a nedély, mely utóbbiról ezt írja Arany: „alapjában fenséges, többnyire tragicum”, „nevetés álarcába rejtett sirás”.²⁸

III.2.1. Arany gyakran illeszt *egy-egy rövid megjegyzést* a vers mellé – általában rozszállóan. Ilyen típusú dicséretet csak egyet találtam (a cikkben is kiemelt *Szerelmi vallo-másnál*²⁹ szerepel a jó szó), inkább pluszjellel vagy iksszel fejezi ki elismerését. Arany frivolnak³⁰ találja a *Vásárfia* című költemény végét, ahol a lírai én rémülten szembesül azzal, hogy egy zsebmetsző kirabolta; vagy azt a mondást (igaz, nőre vonatkoztatva), hogy „Ebre / Nem bizom a hájat.” A következő négy sor mellé talán vegyes érzelmekkel írja oda az erkölcsi alapelvekhez szigorúan ragaszkodó s ekkor már jó ideje nős Arany:

Nőttön nő az aggodalmam;
Hát ha arra gondolok,
Hogy házasság lehet vége!
Brrr! Ez lesz csak szép dolog!³¹ *Ez aztán frivol*

Ugyanakkor nem tesz megjegyzést az olyan sorvégekre, mint:

Csakhogy végeztem a rigorozumokkal!
Most immár könnyen dudolok;
Hej a ki adta! az a rigorozálás –
Az ám még a kutya dolog!³²

Egyaránt sületlennek tartja a különcködő mondatokat és a fölösleges, nem igazán megverselésre érdemes sorokat, mint például: *Az arszlán* haja olyan fényes, hogy még a sánta bogár is kitörné rajta a lábát, vagy hogy egy leányra csak azért haragszik meg az édesanyja, amiért a költő megverseli őt.³³ Sosem megy el szó nélkül a torz képek vagy az ízléstelenségek mellett sem: aláhúzza a „szemed az égre tűzni”³⁴ kezdetű sort, illetve, amikor azt olvassa, hogy a költő szíve fáj, mert „Szemed, az a fényes nap, / (...) Mély sebet vert rajta” – akkor szinte ingerülten jegyzi mellé: *Képzeljük el!*

Személyes sértésnek veszi, ha a versben valami morálisan elítélendő vagy hazug kijelentés áll. A *Nagy különbség* című vershez (11) két megjegyzést fűz:

²⁸ AJÖM X, 648. Szily Kálmán szerint a jelentése: „humor, nedélyes: humoristisch – képzése a kedély mintájára. Kihaltnak tekinthető.” SZILY Kálmán, *A magyar nyelvújítás szótára*, I, Bp., 1902, 232.

²⁹ A bírálatban Arany a *Csizmadia legény vallomásai* címmel említi, SzF, i. m., 14. sz., 214.

³⁰ Arany a *frivol* szót gyakran használja, értelmezését egyszer, épp Szász Károly költeményeivel kapcsolatban úgy határozta meg, mint ami „hétköznapi, úton-útfélen kapható gondolat”. SzF, i. m., 14. sz., 190.

³¹ *Jaj-baj* c., 76. Az aláhúzás szintén Aranytól származik.

³² *Visszaemlékezés a rigorozumokra* kezdő versszaka (102).

³³ *Az arszlán* (138), *Haragszik rám...* (214).

³⁴ *Rózsaszirmok* (112).

A különbség kettőnk között,
 Oh! mi végtelen nagy:
Hű vagyok én szerelmemhez, *nem igaz.*
 De te hátelen vagy.
 Te más szeretsz, pedig nekem
 Esküvél hűséget;
 Lám, én másnak esküvém meg, *sért*³⁵
 Mégis érted égek.

III.2.2. Külön osztályba sorolhatók a *nyelvtani hibákat* javító bejegyzések. Az *Egy anya fájdalma* című vers (18) egyik sorába (a költeményre később visszatérek) a feltételes mód jelét csempészi be: „melytől meggyógyul / kisfia” mellett korrektúraként *na* áll. A *Ritka önmegtagadásánál* (159) a következő glossza található *Megjegyzendő: más kocsmában / járni*, Vida ugyanis a helyragot helytelenül, a „kocsmában járni” formában használja. Ebbe a csoportba tartozik még a szörendet korrigáló számozás is, a következő sor esetében: „A lég nem éltető / Nincs² már³ illatja¹ a virágnak”.³⁶

Arany nagy figyelmet szentel a rimelésnek, és nem tűri meg a kényszer szülte megoldásokat. Egy sorból kihúzza az „el” szótagot: „Ringatja is őket [a kismadarakat a szellő], s bölcsődalt is zeng el” – az „el” szócska ugyanis csak rímhelyzete miatt szerepel: a „kekkel” sorvégre felel. Ugyanígy kiírja magának (de a nyomtatott változatban ezt sem teszi szóvá) a következő strófát:

De már több bort mégsem iszom!
 Hisz így rólam minden izom *Csinált rím*
 Ugy lekopik nemsokára,
 Sírva nézhetek utána!

III.2.3. A *Felhők*-ciklusra játszó kis költemények minden egyes darabjánál megtalálható Arany *stílusra* utaló bejegyzése. Vida szándéka nem csak a stílusbeli párhuzamteremtés volt, hanem egyben Petőfihez hasonlóan magvas és maradandó gnómákat is kívánt adni. Hogy ez mennyire sikerült, arról megoszlanak a vélemények. Arany a következőt írja: „A bíráló [ti. Szász K.] által ugy nevezett „eszme szikrák” közt csodálva láttuk kiemelve az olyat is, mint *Az élet* (56.). Éppen ezek a legsilányabbak szerzőnél. Csupán egy van köztük valamire való: *Nagyító üvegen* – a többi bizony keveset ér. Egy-egy, sem uj, sem ujjá nem szült gondolat, „felhősködik” bennök.”³⁷

³⁵ Fontos felhívni itt a figyelmet a különbségre: Deák Tamás, majd az ő nyomán az 1993-as (a fénymásolt anyag alapján készült, későbbi összevetés nélküli és ezért alapvetően vitatható értékű) újraközlés szerint a *sért* szó helyén *ért* bejegyzés áll (értsd: másért). DEÁK Tamás, *Arany János ceruzája*, Bp., 1959, 272–274; *Margójegetek Vida József „Nemzeti koszorú” c. verseskötönyvében* = ARANY János, „Tisztelet trótiárs!”, szerk. KOVÁCS Sándor Iván, Bp., Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 1993, 42–46.

³⁶ Sorrendben: *Erdőben* (70), *Hiába simogatod* (190).

³⁷ SzF, i. m., 14. sz., 215.

Ebből a részletből két fontos dolog is kiténik. Egyrészt az, hogy önálló, méghozzá Petőfitől számító műfajnak tekinti ezt az irodalomban nem új (majdhogynem) epigramma-ciklust. Másrészt az, amit az utolsó mondatban hangsúlyoz: „sem új, sem újjá nem szület gondolat”. Ez kifejtve annyit tesz, hogy Arany elismeri a költői fantázia természetes korlátait, az igazán eredetit nem csak abban látja, ha valaki még meg nem lévőt hoz létre, hanem abban is, ha egy toposzt újszerűen használ fel, s ezzel továbbfejleszti azt.³⁸

Általában üresnek találja ezeket a kis költeményeket, gyakran eleve nem ért egyet a gondolatmenettel vagy a hasonlattal. Ilyen az általa kiemelt *Élet* című darab (56), amelyben Vida az életet egy elpattanó szappanbuborékhoz hasonlítja, mely „tüneményből egy csepp víz marad” csupán. Arany két kommentárt fűz hozzá: *iszonyú kopott, és az életből? hol itt a t^{um} [tertium] comparationis?* – azaz a hasonlat két elemét összekötő kapcsot hiányolja. Egy másik, az *Iffjúság* (21) mellé mindössze ennyit jegyez meg:

Az ifjúság sebes folyam,
Mely virágos völgyben szalad;
Ha kiárad, elsodorja *nem igen jó erkölcsű folyam...*
Az ott nyíló virágokat.

Az idézetet az is érdekessé teszi, hogy Arany a bejegyzést első olvasás után, reflexszerűen írhatta a sorok mellé, s így, jelen esetben, figyelemmel kísérhetjük átértelmező olvasásmódját. Azzal, hogy *nem igen jó erkölcsű folyamnak* titulálja az „ifjúságot”: egy, a számára egyértelmű (ifjúság = fiatalemberek, nyíló virágok = leányok/szűzek párhuzamokon alapuló) jelentést is tulajdonít a szövegnek, vagy legalábbis ezt a jelentéssíkot tartja a legmeghatározóbbnak.

A főt idézett ítéletek hátterében Aranyak még mindig elszánt harca körvonalazódhat a Petőfi- (vagy minden más, csupán forma-) epigonok ellen. A cikkben szerepel az a kissé kesernyés mondat, mely a túlzásba vitt Petőfi-imitációt szólja meg: „A »de te kis lány« kezdetű fordulat pedig sokkal jobban emlékeztet Petőfi hasonló fordulatára, mint a »kisöcseség« feljogosítaná szerzőt.” Tudjuk, milyen keményen szállt szembe az utánzókkal, Gyulaival karöltve,³⁹ ismerjük igazán indulatos hangú írásait is. Arany azonban végül megszánta „szegényeket, hisz magyarul döngicsélnek”,⁴⁰ és így keletkezett például a *Vojtina Ars poéticája*, az enyhített-csiszolt töredék, Vida kötetéhez igen közel: 1861-ben.

III.3. Ahogy Arany a tartalomjegyzék lapjain összegzi a műfajilag és tartalmilag összetartozó verseket, úgy már a bejegyzések készítésekor is figyel a versek közti viszonyra. Feltűnik neki, ha nagyon hasonló két vers tartalma és formája – két esetben élt a *No. 2* jelöléssel annak érzékeltetésére, hogy ilyen típusú verssel már találkozott a kötetben. Egyszer a *Visszaemlékezés a rigorozumokra* és a *Veritékcseppek (Izzadta egy rigorozáló*

³⁸ Lásd *Zrínyi és Tasso* című tanulmányát, AJÖM X.

³⁹ Lásd GYULAI Pál, *Petőfi Sándor és a lyrai költészet* = GYULAI, i. m., 49–68.

⁴⁰ 1867. márc. 1., előszó, ARANY János *Válogatott művei*, IV, kiad. BARTA János, Bp., Szépirodalmi, 1953, 20.

poéta) alcímű vers párhuzamára hívja föl a figyelmet, majd a *Jaj-baj* és a *Tessék!* című, a házasodás képtelenségéről merengő versek összecsengésére. (1: „Hogy házasság lehet vége! / Brrr! Ez lesz csak szép dolog!”, 2: „Hogy lehetne – megházasodni?!”) Észreveszi a visszatérő, újrafelhasznált metaforákat is, például a nő mint nap és a férfi mint napraforgó kép mellé odabiggyeszi, hogy volt már. (A két vers: *Szemeimmel híven...* és a *Rózsaszirmok* IV. része.) Másik két egybevágó versszak (az aláhúzás Aranyé):⁴¹

Mért nézek ki mindig?	Kéred, anyám: mi a bajom,	
Kérdezed, jó anyám;	Hogy oly halovány a képem?	
Ugysem hinnéd szómat,	<u>Minek mondjam</u> , tudod ugyanis,	<u>lásd az előbbi</u>
Mi haszna mondanám.	Mi fáj úgy énnékem.	

III.4. Arany számon tartja a különböző *irodalmi átvételeket* is. A legtöbb, természetesen, Petőfihez kapcsolódik. A *Felhők*et utánzó részek mellett sokszor olyan kifejezéseket is megjelöl, melyeknél ma már nem gyanakodnánk. Csak néhány példa arra, hogy mi találtatott petőfisque: „Ugy biz, édes atyámfia!” vagy „[valaki egy doktori címmel bíróról] Azt hívé, hogy a ki beteget gyógyít”⁴²

De van egy utalás Csokonaira is (az aláhúzás nem Aranytól származik):

Többé nem <u>kérek</u> tőle csókot,	
Hanem majd <u>én</u> adok neki.	<u>Ha haragszol – Csokonai.</u> ⁴³

III.5.1. Shakespeare neve szintén többször felmerül, igaz, nem átvételként, hanem mert egy jellegzetes, értelmezési hiba illusztrálásához Arany tőle vesz idézetet (talán nem érdektelen, hogy Arany épp ekkor fordítja Shakespeare műveit). A példát⁴⁴ a jegyzetekben csak pár szóban említi meg, de a bírálatban – ugyan szintén elég sietősen – ki is fejti: „*Tele vagyok boldogsággal...* Költőnk úgy van tele boldogsággal »mint a fa levéllel.« Azaz a fán kívűl van a levél. Sz.-ben a boldogság *belül*. Tovább. *Szive* a boldogságtól alig fér *kebelében*. Tehát a boldogság nem a szivben, hanem rajta kívül a mellkasban lesz: mert a szivet majd kiszorítja. Igazi lyrai confusio. Shakespeare *holdas emberét* [lapalji jegyzetben: *Nyáréji álom*] juttatja eszünkbe, ki egy lámpát visz kezében, hogy az legyen a holdvilág, ő maga és ebe a holdbeli embert és kutyát ábrázolván; mire helyesen jegyzi meg Demetrius, hogy akkor az embernek kutyának a lámpásban kellene lenni. Figyelmeztetjük az ily hibákra kivált ifjabb költőinket, mert igen gyakran találkozunk vele.”⁴⁵ Ebből is látható, Arany milyen kínos pontossággal várja el az értelmi következetességet, nem kerüli el figyelmét a legapróbb zavar, pongyolaság sem. Hasonló esetek

⁴¹ Sorrendben: *Veresek szemeid...* (22), *Kéred, anyám...* (39).

⁴² Sorrendben: *Földhöz ragadt* (24), *Visszaemlékezés a rigorozumokra* (102).

⁴³ *Hej, valami jutott eszembe* (184), Csokonai versének kezdő sorát adta meg, címe: *Megkövetés = CSOKONAI VITÉZ Mihály, Lilla: Érzékeny dalok*, Nagyvárad, 1805, I. könyv, XIX.

⁴⁴ Az érintett két vers: *Tele vagyok boldogsággal* (163), *Szerelem nélkül* (5).

⁴⁵ SzF, i. m., 14. sz., 215.

bőven akadnak még, például Vida szemére hányja, hogy a költői képek végigvezetésében nem mindig konzekvens. A kritikában csak megemlíti a helyet,⁴⁶ de a jegyzet ezúttal részletezőbb: a *Mégis furcsa* című versben (172) Vida először a szívet egy ajtóhoz hasonlíttja, melyen bekopogtathatunk, lejjebb azonban ez áll: „szívíünk, a házi ur”. Erre Arany: fentebb a szív valami ház volt, most házi úr és: elfeledve a kopogtató képet. A *Veritékcsépek* című költeményben (186) ez található: „bár / Fejem tetejére üljek” – Arany szinte fásultan jegyzi oda: efféle abszurdum több helyen.⁴⁷ Talán Arany bántani-nem-akaró szándékából következik, hogy az abszurdum jelölést a nyomtatásban nem alkalmazza. Szintén nem jelennek meg a nyomtatott szövegben azok a bejegyzések, amelyek az elborzadó ítésképet kelthetik bennünk – mint a sajka, élet tengere, horgony stb. nem túl eredeti képeit felsorakoztató *Szent István király végrendelete* című história melletti *Ily képek!*⁴⁸

Nem kedvelte a túlzó hasonlatokat sem (aláhúzás tőle), mint például:

Vajh lennék tengerszirt s te hullám

Hogy csókolhatnál szüntelen!

kissé nagy

(De az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy az ilyen jellegű túlzás Petőfitől sem volt idegen, vö. *Fa leszek, ha...* című versét.)

Aranyt láthatóan és olvashatóan idegesíti a szerinte fölösleges sor- és időtöltés: a „mi dolga van már hajnalban néki” sor mellé odafirkantja a sürgető kérdést: hát mi?

Az értelmi összeférhetetlenségek (idesorolom a túlzó, torz képeket is) közé tartozik a *Hej! Valami jutott eszembe* című vers, mely mellett az áll: Parturiunt – azaz a „vajúdnak a hegyek...” szólás kezdete, mely arra enged következtetni, hogy a vers csattanóra épülő szerkezete silány, semmitmondó befejezéssel zárult. Vida ugyanis három versszakon keresztül készíti elő, hogy kimondja, az jutott az eszébe: csókot szeretne kérni kedvesétől.

Az összefüggést kereső, dorgáló kérdések, sűrű előfordulásukból adódóan, szinte önálló csoportot alkotnak. A lábjegyzetekben már említettem néhányat, most bővebben is idézek: ez alatt mit k[ell] gondolnunk (kétszer is), Hogy értjük ezt aztan, mi értelem fekszik e kép alatt?, mi értelmet ad ez?

Zárásként álljon itt a *Szerelmi vallomás (Cselekszi egy nőtlen prókátor)* című vers. Ebben Arany szintén a logikai szálát igyekszik kibogozni, de ezt még sajátosabbá teszi, hogy a verset jogi szöveggként is szemléli. Vida szerelmi bizonyítékokat sorakoztat föl kedvese előtt, s ehhez kéri a „kályha, asztal, kanapé, szék” bizonyásgtételét – erre Arany: hogyan? Később Vida a verset is mint szerelmét igazoló okmányt nevezi meg, mire

⁴⁶ Cikkben: „A kopogtatási kép is nagyon rögtön változik át csillagos-ég-féle, nem rokon képpé.” 14. sz., 214.

⁴⁷ Ismét egy korrigálás DEAK 1959. közléséhez (a másik publikáció természetszerűleg (?) tőle vette át a hibás jegyzetet): ezt a megjegyzést Deák rossz helyre tette, holott csupán egyszer szerepel, ennél a versnél.

⁴⁸ De úgy tűnik, Arany sem mindig vetette meg ezeket a toposzokat, vö. *Reményem* című, 1850-es versét. Az első versszak: „Kis hajó az én reményem, / sem árboca, sem kormánya; / Csapkod a hullám keményen, / Gyöngé sajkám veti-hányja.”

Arany hivatalos komolysággal (s mintegy a metafora megtagadásával?) odaírja: maga által írt oklevél nem tanuskodik maga mellett.

III.5.2. Az ítéshoz szemet szúr az is, ha egy tetszetősen induló, romantikus költemény a saját csattanóját lövi le, éppen a túl sűrű és feltűnő anticipációival. A már említett *Egy anya fájdalma* tökéletesen illusztrálja ezt, Arany pontosan bejelöli, hol vannak azok a részek, ahol előre ki is mondja a tragikus véget. Ezt a nyomtatott bírálatban is fájlalja.

III.5.3. Épp azokra a részekre nem tér ki azonban, ahol a kritikusban leginkább a költő szólal meg: a metaforák módosításakor. Erre két példa is kínálkozik. Az egyik az előbb említett versben található. Az anya könyörögve kéri beteg kisfiát, hogy inkább sírjon, mint hogy elnémuljon (azaz meghaljon): „Sírásodtól szívem föléled, / Mint langy esőre a virág.” Arany teljesen jogos javaslata: szép volna, ha a gyereksírásnál a könnyeket képzelnök, de valójában pontosabb lenne, ha a „könnyek” szó szerepeltetését hiányolná. A síráshoz kapcsolódóan mindenki bizonyosan a könnyre gondol, de a szó felépítésével egyértelműbbé, világosabbá válna a könny–esőcepp párhuzam.

A *Büszkén áll* című versben (46) a bejegyzés mindössze egy rövid kérdés:

Büszkén áll az üres fej,

Majd az eget tartja,

Míg tele fejét a bölcs

Szerényen lehajtja.

miért nem a kalász képből fejti ki?

Ez utóbbi megjegyzése más szempontból is érdekes – logikus kérdés, ugyanakkor mintha ellentmondana az eredetiség követelményének. Ez a hasonlat régóta él az irodalomban, például Verseyhy Ferenc is megírta – Arany pedig ennek követését (igaz, egy egyébként is üres versen) kéri számon.

Zárásként Arany jegyzeteiről elmondható, hogy szépen írottak, jól olvashatók, csak a kötetek végén látható olykor az ideges kapkodás, ahogy például Vida könyvének utolsó oldalán olvashatatlanra torzul egy-egy szó (lásd 224).

Vida József sorsának alakulása

Arany, szigorú és józan szavai ellenére, reményteli jövőt látott Vida előtt.

A Szépirodalmi Figyelő 1862-es évfolyamában, tehát már a kötet és kritikája megjelenése után, azt írja egyik glosszájában: „Vida József, tehetséges ifju költőink egyike, az egri lyceumba jogtanárrá választatott. Reméljük, e heterogen pálya nem vonja őt el a költészettől, melyben hivatásának már is szép jeleit adta.”⁴⁹ Arany ezek szerint esélyt

⁴⁹ AJÖM XII, *Prózai művek*, 1, 1860–1882, kiad. NÉMETH G. Béla, Bp., 1968, 262. Nem szabad azonban túlértékelni a tehetség szót, mivel Arany nézete szerint a tehetség önmagában nem elegendő a költővé váláshoz. Ezt egyik magánlevelében fejti ki: „Mindenek előtt kimondom, hogy Ön nincsen költői dispositio és tehetség nélkül. De ez nem elég. A tehetséget művelni kell. Nem csupán a külforma és költői nyelv iskolázását

látott arra, hogy Vida kiemelkedjék a többiek közül. Sorsát később is figyelemmel kíséri: a folyóirat *Vegyes* című rovatában gyakran megemlíti nevét.⁵⁰

Ennek a várakozó álláspontnak némiképp ellentmondani látszik az irodalomtörténetnek az a véleménye, mely szerint Vidát épp Arany kedvezőtlen kritikája bátortalanította el a verseléstől.⁵¹ Mindenesetre tény, hogy ezután kevés költeménye jelent meg, míg 1862 (egri kinevezése) előtt szinte az összes lapba írt;⁵² Jókai pártfogoltjaként dolgozott a Vasárnapi Újságnál; a Magyar Sajtó szombati számaiban pedig rendszeresen közöltek tőle humorisztikus tárcát. Az érseki jogakadémiai tanárkodása mellett megindítja ugyan és 1863-tól 1871-ig szerkeszti az Eger című hetilapot, de saját művet alig publikál benne. (Talán érdekes adalék, hogy többnyire név nélkül vagy álnéven ír: Dorombosi, Kacsaközi és Duzzogi Hárpia.⁵³) 1872-től, felesége halála után, mély hallgatásba burkolózik, csupán élete végén jelenik meg egyetlen verse.⁵⁴

Halála nagyobb visszhangot keltett, mint hallgatása: a kor szokásaihoz híven több szeretetteljes emlékezés is megjelent róla.⁵⁵ A nekrológok általában hallgatnak Arany vélemény kritikájáról, legszívesebben meg sem nevezik őt.⁵⁶ Helyette a másik oldalt, például Jókaival való jó viszonyát mutatják. A nagy író véleményét Vidáról így idézi Károly Gy. Hugó, Vida közeli barátja: „Őn humorában valóságos arany bányát bír; a magyar írók között csupán önben látok valóságos humoristát.”⁵⁷ A cikkíró szerint Jókai még egy humorisztikus regény megírására is biztatta Vidát.⁵⁸ Arról nem szól a fáma, hogy honnan

értem ezen: hanem főleg ama nehéz mesterséget, hogy a költő tudja megválasztani, mit kelljen mondani, mit nem; tudjon *erőt őszhanggal* párosítani költeményeiben.” Arany Csillag Mártonnak, 1860. aug. 6., AJÖM XVII, kézirat.

⁵⁰ „Az Egri Posta szerkesztését, hír szerint, Vida József tehetséges ifju költőnk venné át.” Koszorú, 1863, 3. sz., jan. 18., 71; „Az Egri Posta ezentul Heves czím alatt, Vida József szerkesztése mellett fog megjelenni.” Uo., 19. sz., nov. 8., 455.

⁵¹ Sőt, Vida jelentőségét is másképp látják, a *Magyar életrajzi lexikon*ban csak ennyi áll róla: „Mint vers-író Petőfi-epigon.” (Bp., Akadémiai, 1982.)

⁵² A SzF megjelenésekor már működik a Hölgyfutár, a Divatcsarnok, a Napkelet, a Nővilág, a Nefeletjs, a Pesti Divatlap és a Családi Kör.

⁵³ Álneveit Károly Gy. Hugó fedte föl: *Egy elhallgatott költőnk = A Felső Magyarországi Múzeum-egylet Első Évkönyve 1872–3-ról*, szerk. KÁROLY Gy. Hugó, Kassa, 1874, 14–27 (a továbbiakban: KÁROLY 1874). Korábban közölte az Erdély című marosvásárhelyi hetilapban.

⁵⁴ *Ahhoz a kaszás úrhoz* c., Fővárosi Lapok.

⁵⁵ Fővárosi Lapok (1876, 143. és 152. sz.), Igazmondó (1876, 33. sz.), Figyelő, Magyarország és a Nagyvilág, Vasárnapi Újság és más lapok hasábjain, arcképes, hagyatékban lelt versek kíséretében. (Az utóbbi lapok adatait lásd alább.)

⁵⁶ A Magyarország és a Nagyvilág így írja le az esetet: Szász dicséretét idézi szó szerint, majd: „Jött azonban róla ugyane lapban ellenbírálát is s talán ez okozta, hogy 1862-től 1867-ig nem írt költeményeket.” 1876, 27. sz., 426.

⁵⁷ KÁROLY 1874, 15. Átvette tőle RÉCSEI Viktor, *Írók élete: Vida József*, Figyelő, XXI. évf. (1886), 295. Ugyanakkor a Jókaival való jó viszonyt nem igazolja más – ő egyszer sem írt levelet Vidához a sok éves munkakapcsolat megszakadása és Vida vidékre költözése után sem...

⁵⁸ Sőt, Vida „meg is kísérlé, de enemű legsikerültebb prózai dolgozata kéziratban van és befejezésre vár.” KÁROLY 1874, 15. Eszerint Károly olvasta s talán a költő halála után magához vette a töredéket (?). Mindenesetre érdekes lenne felkutatni ezt a „humorisztikus regény”-t!

idézi ilyen pontosan Jókait, és nincs-e benne túlzás, de ezzel együtt figyelemre méltó, új szempont a mára már elfeledett költő képéhez. Arany azonban ezt a híres humort más-ként értékeli: „Szerzőnk humorának kétsúcsu Parnasszusa itt (...) tetőzik (...). De egyik orom sem oly magas, hogy megérdemelné a humor nevet. Ártatlan könnyed játszásig – csupán, hogy játsszék.”⁵⁹

A Figyelőben Károly Gy. Hugó sajnálattal említi, hogy egy új kötet kiadása szakadt félbe a költő hirtelen halála következtében, pedig Vida már össze is gyűjtötte a verseket (a *Nemzeti koszorúból* néhányat és új alkotásokat) és a kiadást magára vállalta egy ügyvéd. A cikkíró barát gondozásába vette a hagyatékot, s a költeményekből tizenötöt közölt a lapban.⁶⁰ Ugyanitt kel ki Bodnár Zsigmond írása ellen, melyben a kritikusok „vad-poéták elleni” heves támadásait feleslegesnek titulálja, mondván, a jelentéktelenek az idő rostáján úgyis kihullanak. Valószínűsíthető, hogy Károly vitakedve sokkal inkább abban gyökerezik, hogy Bodnár éppen Vidát hozza fel példaként: mily lelkesen dicsérte őt annak idején Szász, és „íme, hol van most ezen »önálló tehetség«? Eltűnt az önállótlan lények roppant masszájába. A magyar irodalomtörténet legfőlebb nevét fogja említeni és műveit csupán az irodalomtörténetíró fogja olvasni, hogy költészetünk hanyatlásának, ürességének képét nyujthassa.”⁶¹

Ezzel szemben Vida korabeli népszerűségét igazolja Károly Gy. Hugó megállapítása, miszerint az akkortájt készült összes irodalmi tankönyv, sőt egy német olvasóközönség számára összeállított antológia is közöl tőle egy-két verset.⁶² Ugyanígy a leginkább Vida szeretetreméltó természetére, nem pedig tehetségére apelláló, dicsérő emlékezőekben gyakran meg sem említik, hogy Vida Petőfi elkötelezett követője, esetleg utánzója lett volna; de (a kor kliséjét követve) annál többen hivatkoznak hányatott sorsára, mely szerintük a „költészet magvait teljes virágzásra” nem engedte fejleszteni.⁶³

⁵⁹ SzF, i. m., 14. sz., 214.

⁶⁰ KÁROLY Gy. Hugó, *Vida József irodalmi hagyatékából*, Figyelő, I. évf. (1876), 145–156.

⁶¹ BODNÁR Zsigmond, *Aestetikai dolgozatok*, Athenaeum, 1873, 16. sz., 1024–1027.

⁶² KÁROLY 1874. Vidáról cikkek még: PINTÉR Jenő *Magyar irodalomtörténete*, Bp., 1914, VI/2, 733; SZINNYEI József, *Vida József = Sz. J., Magyar írók élete és munkái*, XIV, Bp., 1914, 1195–1196.

⁶³ *Vida József*, Magyarország és a Nagyvilág, i. m., 426. Ez népszerű közhely lehetett, hiszen sokak mellett Lisznyairól is igen hasonlót olvashatunk halálát követően, pl.: „Szép tehetségét nem fejthette ki teljes erejében”. *Koszorú*, 1863, 8. sz., 190.

RÉGI MAGYARORSZÁGI NYOMTATVÁNYOK, III, 1636–1655

Heltai János, Holl Béla, Pavercsik Ilona és P. Vásárhelyi Judit munkája Dörnyei Sándor, V. Ecsedy Judit és Käfer István közreműködésével, szerkesztette Heltai János, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2000, 1117 l. + a címlapok és mintalapok képei.

A magyar művelődéstörténet egyik legtöbbet forgatott és legnagyobb hatású kézikönyvsorozatának újabb kötete jelent meg a közelmúltban, rációfólva azok vélekedésére, akik harminc évvel ezelőtt, a sorozat indulásakor az első kötetre vonakodtak rátenni az I. számot. Valóban, ha jól meggondoljuk, a változó tudományos feltételek, anyagi körülmények, személyi kényszerűségek mellett ez a mű az elmúlt három évtized könyvtörténeti kutatásainak konstans tényezője, amely azonos kritériumoknak megfelelően, változatlan minőségben, kritikusok és használók elismerésétől övezve tölti be feladatát. Pedig, csak ha a közreműködőket és a megjelenés támogatóinak változásait figyeljük, akkor is látható, hogy az RMNy szerkesztése nagy változásokat ért meg. Korábban az Akadémia Könyvtörténeti Munkabizottsága, majd az Akadémia I. Osztálya és a Kulturális Minisztérium Könyvtári Osztálya Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkabizottságának irányítása alatt jelent meg a kiadvány; ettől a kötettől kezdve az amúgy is formális szakmai felügyelet elmaradt, a kiadvány viszont elsősorban az Országos Kiemelésű Társadalomtudományi Közalapítvány támogatásának köszöni megjelenését. Külön megjegyzést érdemel az Országos Széchényi Könyvtár szerepe, amely korábban is helyet adott a munká-

nak, 1975-től pedig a kutatás személyi feltételeinek és anyagi háttérének megteremtésével (a Magyar Tudományos Akadémia komoly támogatásával) tette lehetővé a munka folyamatosságát. A sorozat kiadója (és a szerzői jogok tulajdonosa) az Akadémiai Kiadó.

A kötetek munkatársai és szerzői között a névsort illetően is jelentős a változás: az előző kötetek munkatársai közül Kelecsényi Ákos korábban, Holl Béla már a mostani kiadvány szerkesztése közben távozott az élők sorából, Fazakas József nyugalomba vonult, Hervay Ferenc visszatérve rendjébe más fontos feladatot vállalt. Folyamatos azonban a könyvsorozat szellemi atyjának, Borsa Gedeonnak a részvétele, aki az első két kötetnek aktív munkatársa és szerkesztője, a mostaninak nem kevésbé aktív lektora és állandó tanácsadója volt. Ahhoz, hogy a munka mind szellemében, mind gyakorlati megvalósításában folyamatos legyen, hozzájárult a munkatársak több évtizedre tervezett kiválasztása, szakmai elkötelezettsége, így a korábbi kiadványokban már részt vevő Pavercsik Ilona, P. Vásárhelyi Judit és V. Ecsedy Judit, akik a speciális területeken közreműködő Käfer Istvánnal és Dörnyei Sándorral együtt a szerkesztői feladatot nagy lelkiismeretességgel és tudományos alázattal ellátó Heltai János munkáját segítették.

A kötet másik lektora az a Kulcsár Péter volt, aki 1984-ben ItK-beli recenziójában tett érzékeny megfigyeléseket a *Régi magyarországi nyomtatványokról*, most tehát munka közben győződhetett meg a kritika „hasznáról és káráról”.

Amikor 2000 őszén nemzeti könyvtárunk tudományos ülésen mutatta be a legújabb kötetet, a kiadvány munkatársai rövid előadásokban foglalták össze azokat a változásokat és azt a tudományos hozadékat, amelyet az RMNy harmadik kötete jelentett. Miután a bibliográfia előszava ökonomikusan rövidre sikerült, csak remélhetjük, hogy a nagy szakmai érdeklődéssel kísért bemutató tanulságai nem maradnak megjelenés nélkül. Szerencsés módon a rövid bevezető mégis hosszabb, mint ami a második kötetben található, és az útmutató olvasható latin, illetve angol nyelven is. Megfontolás nélkül maradt azonban a korábbi kötetek egyikének recenziójában megfogalmazott igény, hogy a környező országok – nyelvilag is érintett – adattömege okán jó lenne más nyelvű tájékoztatást is adni. Feltehetően a közeljövőben nem lesz lehetőség arra, hogy a kisebb nyelveken megjelentetett nyomtatványok külön nemzeti nyelvű összefoglalásban lássanak napvilágot, mint történt az az RMNy I. német nyelvű kivonata esetén (*Alte siebenbürgische Drucke [16. Jahrhundert]*, Hrsg. Gedeon BORSA, Köln etc., Böhlau, 1996). Látszik azonban, hogy a feldolgozott anyag nyelvi igényei már kisebb nyelvek ismeretében járatos munkatársak bevonását is szükségessé teszik, és ez a bibliográfiai szerkesztőség további működésére is kihatással lesz. Erre az igényre már Ritoók Zsigmondné is figyelmeztetett a második kötetről írt recenziójában (Magyar Tudomány, 1984).

A számszerű tények jellemzik legjobban a *Régi magyarországi nyomtatványok* harmadik kötetének változásait: ez a kötet, jóllehet 24 ívvel (mintegy egyharmadával!) terjedelmesebb, mint a megelőző, viszont 15 évvel rövidebb időszakot, azaz húsz év könyvtermését dolgozza fel. Ez a különbség figyelmeztet arra, hogy a magyarországi könyvkiadás jelentős fejlődésnek indult a 17. század második harmadában, és a későbbi kötetek szerkesztőinek még nagyobb mennyiségi változással kell majd számolniuk. A bibliográfiai terjedelmen túl ez könyvmennyiségben annyit tesz, hogy míg az előző 35 évben a szakirodalom ismeretei szerint 763 mű jelent meg, a most feldolgozott 20 év termése 994 kiadvány. A szakirodalom szerepét nyomtatékosan ki kell emelni, hiszen a retrospektív nemzeti bibliográfia egy-szersmind a kiadványokra vonatkozó – sehol másutt ilyen teljességben nem található – szakirodalom összefoglalója is. Ebből következik, hogy nagyon nagy szerepe van minden, a korszakba tartozó nyomtatvány megemléítésének, a valós megjelenés, a valószínűsítés vagy a tévedés kizárásának. Azok a nyomtatványok, amelyek valamilyen okból a korszak bibliográfiájából kizártnak tekinthetők, ismét a függelékbe kerültek, az egyetlen – helyes-
selhető – változás, hogy az App. rövidítés helyett, amely Apponyi Sándor *Hungarica*-bibliográfiájával keverhető össze, most már az Appendix szerepel. A tévesen bibliografizált nyomtatványok esetében szembeötlő, hogy bár 59 esetben kellett a szakirodalom tévedései nyomán a kiadványt kizárni, ebből azonban csupán 16 esetben tévedett Szabó Károly, tehát munkássága előtt ismételten meg kell hajtani a fejünket. Természetesen sokkal több az olyan

említés, ahol a szakirodalomban jelzett mű adatai a tények vagy a későbbi kutatások szerint nem helytállóak, azonban a korrigált leírás is ebben a kötetben található, utalóval jelzett „rendes” helyén. Az RMNy nemzetközi összehasonlításban is úttörő módon élt a címlapfotók alkalmazásával. Az előző kötetekben több alkalommal található a fénykép helyén csupán a tétel-szám, utalva arra, hogy „a műből maradt fenn ugyan példány, de gondos utánjárás-sal sem sikerült fotómásolatot szerezni”. Örvendetes tény és a kutatás feltételeiben bekövetkezett változást jelzi, hogy a mostani kötethez minden külföldi példányról sikerült fotómásolatot szerezni. Azonban a közreadott fényképek száma mégis csupán 740, azaz a bibliografizált tételek 25 %-áról nincsen fénykép. A jelentős különbség oka: a nyomtatványok 25 %-ából nem maradt fenn példány, egykori meglétüket csupán a szakirodalom alapján lehet feltételezni. Ennek a ténynek a problematikus-ságára már Kulcsár Péter utalt idézett recenziójában (ItK, 1984, 734), mégpedig a naptársorozatok kapcsán. A szakirodalom alapján itt is gyakori a „szokásjog” szerint megjelentetett naptárok bibliografizálása, ugyanakkor a később előkerülő nyomtatványok identifikálónak nyilvánvalóan megkönnyíti a dolgát, ha a szakirodalomban megjelenő összes feltételezés egy helyen olvasható. Itt kell megemlíteni egy másik vitatott kérdést is: az egykorú könyvtári katalógusok értékelését.

Az utóbbi két évtizedben – elsősorban a Monok István vezette szegedi könyvtörténeti műhely munkája eredményeképpen – számtalan 17. századi könyvjegyzék, katalógus, könyvekre utaló közlés látott napvilágot. A hatalmas mennyiségben feltárt – gyakran a katalógusokat betűhíven

közreadó – anyag tételes feldolgozása, a szerzők, a művek, a kiadások azonosítása a jelzett ütemben természetesen nem történhetett meg. Fel is vetődik a kérdés, hogy előbb kell-e a teljes retrospektív nemzeti bibliográfiát előállítani és segítségével a korabeli feljegyzéseket azonosítani, vagy figyelembe kell venni a 17. századi közléseket is a bibliográfia készítésekor. Nyilvánvaló, hogy köztes megoldást nem lehet találni, ez az RMNy szerkesztésében megvalósult következetességet veszélyeztetné. A-bibliográfia szerkesztői amellettt döntöttek, hogy a 17. századi közléseket – tehát a szegedi műhely kiadványsorozataiban közreadottakat – csak akkor veszik figyelembe, „ha a Szabó Károly utáni szakirodalom az így kikövetkeztethető munka egykori létezésével kapcsolatban állást foglalt”. Az RMNy következetességét tiszteletben tartva tehát abban kell reménykedni, hogy a könyvjegyzékekben feltárt anyag – lehetőségek szerinti – azonosítása minél nagyobb ütemben megtörténik és már mint szakirodalmi állásfoglalás kerülhet be az RMNy következő kötetibe. (Ellenkező esetben sajnos az amúgy is jelentős mennyiségű példány nélküli, feltételezett nyomtatványok száma nőne meg, áttekinthetetlen mértékben.)

A szakirodalom nyomon követése a bibliográfia egyik legnagyobb erénye, amely ebben a vonatkozásban szinte semmi kívánnivalót nem hagy maga után. Nem lehet ugyan tudni, hogy az anyaggyűjtés mikor zárult le – ennek rögzítését korábbi ismertetések is hiába kérték számon –, azonban a korrektúrázás fáradsalmas munkálatai között is gondolhattak a munkatársak az aktualitásra, hiszen a legutolsó hivatkozás (éppen az ItK 2000. évi 1–2. számára) megjelenésben 2 (kettő)

héttel előzte meg az RMNy harmadik kötetét!

Általánosságban is elmondható, hogy a bibliográfia inkább túlzó mértékben aprólékos, mintsem nagyvonalú vagy felületes lenne. Ilyen tömegű adat esetén, ilyen nehéz és számtalan utalásra készítő szöveg olvastán óhatatlan egy apró sajtóhiba vagy betű-, illetve számtévesztés elkövetése, felsorolásuk azonban éppen a munka grandiózus volta miatt nem lenne illendő. A későbbiekben számítógéppel folytatott feldolgozás közben úgyis kiütköznek olyan apró seplők, mint az Apácai/Apáczai, Toufaeus/Tofaeus féle névalakok kettőssége, vagy az egy mondatban szerepeltetett Fraknói/Frankl hivatkozás. Szórakoztató betűtévesztés a Kopcsányi helyett írt Kopcsácsányi (a rá utaló tételszám [2034] a mutatóból is hiányzik), az Appendix 157. annotációjában feleslegesen szereplő (pseud.), vagy az, hogy a bevezető latin címe más az *Index*ben és más a latin nyelvű szöveg elején, vagy Veresmarti Mihály nevének eltévedése a személynévmutatóban (891).

A mutatók szerkesztése külön elismerést érdemel. A tízféle szempont szerint megszerkesztett listák minden keresési igényt kielégítenek. Igaz, hogy a következetesség ebben a kötetrészen is messzeemenően megvalósul, mégis szabad legyen megjegyezni, ha ilyen akrfbiával folytatódik a mutatózás, az egyes írás- és számjel-sorok el fogják riasztani a halandó irodalmár vagy történész olvasókat, l. az incipit-mutatóban a korábbi kötetekre utaló felkiáltójelezés (!, !!, ez a kötetek számával még sokasodni fog), vagy az ívjelzetre való utalás [1678: (????)⁶]. Ugyanakkor meg kell állapítani, hogy a mutatók a munkálatok kezdetétől fogva olyan fe-

gyelmezett rendszert valósítanak meg, hogy az anyag digitalizálásánál könnyűszerrel áthelyezhetőek lesznek egy jól felépített adatbázisba.

„A műfaj ... legszórakoztatóbb olvasmányának” Kulcsár Péter nevezte az RMNy-t (remélhetőleg mint lektor is annak találta), véleményéhez ezúttal csatlakozhatunk. Izgalmasak a könyvtörténeti nyomozások, az annotációkban a szakirodalmi tévedések leleplezései és imponáló az a szerénység, ahogyan a sok hónapos kutatás eredményét a munkatársak egy-egy rövid mondatban összefoglalják. Ugyanakkor öröndetes, hogy az egyéni kutatások az elmúlt években nyomdatörténeti tanulmányok sokaságában láttak napvilágot, elsősorban BORSA Gedeon kétkötetes tanulmánygyűjteményére (*Könyvtörténeti írások*, I–II, Bp., 1996–1997) és V. ECSEDY Judit monográfiájára (*A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1800*, Bp., 1999) gondolunk, de ott vannak az eredmények Heltai János és P. Vásárhelyi Judit irodalomtörténeti tanulmányaiban is. Lenyűgöző az a hihetetlen aprólékosság, amely szinte teljes természetességgel kap helyet az annotációkban. Az olvasók figyelmébe ajánlom az 1741. tételt, ahol a szerzőség eldöntésében a szűrágás irányának is szerepe van. De másként is izgalmas a kötet, hiszen minden használója hozzáteheti a saját kutatásai közben tett megállapításait, apró felfedezéseit, mert az RMNy több emberöltőt fog kiszorgálni és feltehetőleg a „betanított” RMNy ugyanolyan fogalom lesz, mint a „betanított” RMK. A betanításhoz apró adalék: a Móric hesseni tartománygróf emlékére készült, magyar verseket is tartalmazó gyászvers-gyűjteményből (1676. tétel) a marburgi, a bécsi és a wolffenbütteli

exemplár után sikerült a B variáns egy glasgow-i példányát is felfedeznünk (Glasgow Univ. 1562 Sign.).

Utaltunk már arra, hogy a további munkálatok nem nélkülözhetik a számítógépes feldolgozás alkalmazását. Az átvétel minden bizonnyal konfliktusokon keresztül megy végbe, de a hagyományos módszerekkel cédlulázó munkatársak is be fogják látni, hogy a korszerű technika meggyor-

síthatja a munkát, a computer mindenhatóságában bízók pedig remélhetőleg felméri, hogy a technikai gyorsaság továbbra sem váltja ki az autopszián alapuló pontos-ságot, az időigényes, de eredményes munkát. A szempontok összehangolása után – megközelítőleg – nyolc év múlva várjuk a következő kötetet!

Németh S. Katalin

ISTVÁN BITSKEY: KONFESSIONEN UND LITERARISCHE GATTUNGEN DER FRÜHEN NEUZEIT IN UNGARN. BEITRÄGE ZUR MITTELEUROPÄISCHE VERGLEICHENDEN KULTURGESCHICHTE

Frankfurt am Main–Berlin–Bern–New York–Paris–Wien, Peter Lang Verlag, 1999
(Debrecener Studien zur Literatur, 4).

A Lichtmann Tamás szerkesztésében megjelenő sorozat első ízben fogadott be olyan kötetet, amely nem modern irodalomtörténeti vagy nem elsődlegesen elméleti kérdésekkel foglalkozik. Targyát ugyanúgy nehéz meghatározni, mint ahogyan nehéz lenne a 16–17. század magyarországi kutatóiról eldönteni, hogy egyháztörténészek-e, irodalomtörténészek-e, avagy zene-, illetve művészettörténészek stb. A korszak magyar művelődésének ismerői joggal tekinthetők a humán történeti tudományok polihistorainak, mert arra kényszerülnek, hogy azzá váljanak. Az egyes, jól elkülönült diszciplínák forrásanyaga, a korszakban keletkezett írott és tárgyi emlékek sajnos nem olyan nagy számúak, hogy elkülönült tanulmányozásukra egy-egy tudós életműve felépülhetne. Specializálódhatunk a korszak ismeretére, s akkor valamennyi diszciplína módszertani és elméleti kérdéseit szem előtt kell tartanunk, választhatjuk azt az utat, hogy az egyes korszakokon átvívelően

vizsgáljuk valamelyik tudományterület történetét, vagy tehetjük azt, hogy az egy-egy műfajba sorolható, bármely korban keletkezett szövegeket vonjuk a látókörünkbe.

Bitskey István elsősorban a magyarországi kora újkori művelődéstörténet kutatója, értő magyarázója, aki alapvetően irodalomtörténeti szempontokból kiindulva vonja vizsgálat alá a korszakból ránk maradt szövegemlékeket. Könyve tárgyának meghatározása kapcsán a bevezetésben a művelődéstörténet-írás magyarországi jellegzetességeiről fejt ki véleményét. A könyv alcímében szereplő „vergleichende Kulturgeschichte” tehát nem azt jelenti, hogy a lengyel, a cseh, a szlovák, a magyar stb. kulturális vagy éppen csak irodalmi és egyháztörténeti emlékeket hasonlítja össze. A magyar irodalom kora újkori történetét mutatja be az egyháztörténeti folyamatokkal, a teológiai áramlatokkal, a kortárs nyugat-európai eszmék recepciójának változásával összefüggés-

ben, így téve valóban összehasonlíthatóvá ezt a történetet a közép-európai népek kultúrhistoriájával. Hiszen a térség (Közép-Európa) nemzeti kultúráinak közös vonása éppen az, hogy európai, hogy elsődlegesen nyugati keresztény, és hogy történetüket alapvetően a nyugati eszmeáramlatok befogadás-történeteként tárgyalhatjuk.

Bitskey könyvében a magyar irodalom történetének olyan fő vonalait rajzolja meg, amely a humanista irodalmi (poétikai, retorikai) elvek rendjében létrejött irodalomtól a klasszicista irodalmi kánon létrejöttéig tart. Némi túlzással: „irodalomtól” irodalomig, s teszi ezt a Kárpát-medence művelődéstörténete alapvető jellegzetességének – a sok nemzetiség és számos vallás egymásmellettségének – kontextusában.

Az első két fejezet (*Reformation und Konfessionsbildung im Karpatenraum, Konfessionalisierung des humanistischen Erbes*) a magyarországi protestáns egyházak megszervezése mentén létrejött irodalom története. A lutheránus, a helvét, az antitrinitárius konfesszió képviselői, az egyházak szervezői vagy a kereszténység és a zsidó vallás határán álló szombatosok a magyar irodalom új formáit és normáit is megteremtették. A humanista műfajok és toposzok a reformáció és a katolikus eszmék vitájának is részévé váltak. A kiemelt szerzők munkásságának a bemutatása (Dévai Bíró Mátyás, Sylvester János, Huszár Gál, Dávid Ferenc) vagy a külön részfejezetben tárgyalt legjelentősebbeké – Heltai Gáspár, Bornemisza Péter, Balassi Bálint – arányosan szerepel a két fejezetben. Egymáshoz viszonyítottan, illetve a kulturális (ezen belül egyházi) intézményrendszer bemutatására szánt terjedelemez képest is.

A harmadik fejezet (*Die katholische Antwort. Die Verbindungen mit Rom*) a sorait rendező, újjászerveződő katolikus egyház intézményeinek és irodalmának a rövid története. Annak a korszaknak a bemutatása, amelyben a katolikus szerzők irodalmi és egyben magyar nemzeti (pl. a magyar biblia megteremtése) céljai a protestáns oldallal rivalizálva valósultak meg. A római Collegium Germanicum Hungaricum történetéről és kulcsszerepéről a szerzőnek olaszul és magyarul is jelent meg könyve, itt ezek rezüméjét olvashatjuk, illetve külön részletezve Roberto Bellarmino magyarországi recepciótörténetét.

A magyar művelődéstörténetben talán a 16–17. század fordulója az az utolsó időpont, amikor a nyugat-európai eszmék befogadása naprakész, nem mutat megkésettiséget. A politikai gondolkodásban az *unio Christiana*, a török Európából való kiűzésének tervei, a teológiában az irénizmus, a filozófiában a keresztény újsztoicizmus áramlatai a legismertebbek a korszak értelmiségi köreiben. A későhumanizmus korszakaként leírt néhány évtized legjelentősebb teljesítménye kétségkívül Rimay János, Szenci Molnár Albert és Pázmány Péter nevéhez kötődik. A protestáns valomásirodalom éppúgy az antik, illetve a korai keresztény eszmék közt kereste előképeit és olvasmányműveltségének (eruditio) alapjait, mint a katolikus oldal *eloquentia sacrája* (ennek fő mestere Pázmány). A negyedik fejezetben ezeknek az eszméknek a recepciótörténetét, illetve az említett életművek egy-egy jellegzetességét ismerhetjük meg (*Späthumanistische und frühbarocke Ideen in literarischen Formen*).

Az ötödik fejezetben Pázmány Péter és Zrínyi Miklós kapcsolatáról olvashatunk,

illetve arról, hogy a tudós érsek a főúri fiatalokat szellemi holdudvarába vonva miként tudott hatást gyakorolni a korszak vezető politikusaiknak politikai gondolkodására. Pázmány a magyar népet, a magyar kultúrát nem akarta kiszolgáltatni az osztrák akaratoknak, a magyar sorskérdések megoldását (a török kiűzése, illetve az ország újraegyesítése) a keresztény összefogás mellett egy erős Magyar Királyság megtartásával képzelte el. Így az Athleta Christi és a nemzeti hős alakja abban az irodalomban, amely részben e szellemi hatás alatt született, természetesen egyesíti magában mindkét erényt (*Der Übergang vom Konfessionalismus zum nationalen Heldengedicht*).

A könyv utolsó fejezete a 17–18. század fordulójának minden egyházban megtalálható dilemmáját és az e dilemma körüli irodalmat mutatja be. Ortodox lutheranizmus vagy pietizmus, szigorú kálvinizmus vagy puritanizmus, rigorózus katolicizmus vagy janzenizmus? A hierarchiák eltávolodása a hívő egyén gondjaitól természetesen mondható történeti jelenség. Nincs olyan része az ember társadalmi életének, ahol ne játszódna le ez a folyamat. Az értelmiség állandó ellenzéki szerepe azonban mindig megtalálja azokat a formákat, amelyek a hierarchia tagjait figyelmeztetik mulasztásaikra, és az új intézmények keresése mindig szellemi frissülést, új eszmei áramlatot eredményez. A feszültségek levezetése egy idő után persze csak az intézményi rendszer átalakításával lehetséges. A jozefinizmus is ilyen kísérletként

fogható fel, s Bitskey könyvét e szellemi közeg bemutatásával zárja (*Konfessionelle Reform und literarische Erscheinungsweisen*).

Bitskey István könyve külföldieknek készült. Olyan szakemberek számára, akik a magyar irodalom és művelődés történetét azért szeretnék megismerni, mert a saját szűkebb szakterületük összehasonlító megítéléséhez szükségük van rá. A könyv ebből a szempontból a legjobb magyar munkák közé sorolható. Fontos egyéniségeket mutat be, nem árasztja el az olvasót nevek tömegével. Kiemeli a jellegzetességeket, és a magyar szakembernek talán túl didaktikusan, de a külföldieknek jól áttekinthetően mutatja be azt a kulturális környezetet, amelyben a magyar nyelvű irodalom végül is kialakult. A könyv szerkesztője is kiváló munkát végzett. A korszak Magyarországának térképe mellett megtalálható a kötetben egy rövid történeti kronológia, a gyakoribb helynevek konkordanciája és egy olyan ajánló bibliográfia, amely elsősorban a világnyelveken olvasható szakirodalmi tételeket tartalmazza. A könyvet ezért hungarológiai alaplátárnak mondhatjuk: nem csak azt mutatja be a külföldieknek, hogy a magyar szakember is birtokában van a friss elméleti ismereteknek, ismeri a divatos szakirodalmi hullámokat, de nem feledkezik meg arról sem, hogy alapvető feladata mégiscsak a magyar művelődéstörténet egy fejezetének a bemutatása.

Monok István

JANKOVICS JÓZSEF: EX OCCIDENTE...

A 17. SZÁZADI MAGYAR IRODALOM EURÓPAI KAPCSOLATAI

Budapest, Balassi Kiadó, 1999, 222 l. (Régi Magyar Könyvtár: Tanulmányok, 3).

A főcím végére három pontot tett a szerző: a hiány tetszés szerint kiegészíthető. Nekem a *lux* szó ugrott be, csakhogy annak a szintagmának az első tagja az *Ex oriente*. A rejtélyt az alcím oldja fel: *A 17. századi magyar irodalom európai kapcsolatai*. Így válik nyilvánvalóvá a két szóból és három pontból álló cím finoman aktualizáló és egyben kissé ironikus utalásrendszere. A *lux* elmaradása jelzi: már a 17. században sem egyértelmű és problémamentes Európa és a magyarság viszonya. Ugyanakkor, ha figyelmesen olvassuk a kötet tanulmányait, az is felsejlik, hogy az újkor hajnalán jelentkező problémák a mai napig kísérnek és kísértenek. Szeretjük hangsúlyozni, hogy bár a 17. században Erdély és Magyarország társadalmi és gazdasági helyzete nem mérhető Nyugat-Európához, azért szellemi és kulturális téren sohasem szakadt ki onnan. Ez első sorban az egyetemjáró peregrinusoknak, valamint az őket támogató fejedelmeknek és főuraknak köszönhető. Ugyanakkor sajnálattal állapítjuk meg, hogy régi magyar utazóink „érzéketlenül mennek el koruk külföldi kiválóságai mellett; feljegyzéseikben semmi nyom nem árulkodik saját jelentük irodalmi-művészeti értékeinek felismeréséről, az azokkal vagy alkotóikkal történő találkozás reveláló hatásáról. Ízlésük határa legfeljebb az antik kultúra emlékeinek és műveinek befogadásáig, dicsőítéséig terjed” (189). Hogy csak egy példát említsünk: a majd száz évig tartó imitációvitát még csak említésre méltónak sem tartották a magyar értelmiségiek. Ezen poétikai-retorikai mezbe

öltözött ideológiai és sokszor politikai-vallási forrongásoknak csak az iskolai gyakorlattá szelídült változatai jutottak el hozzánk. De tegyük is rögtön hozzá: ez sem kevés.

Ugyanakkor figyelembe kell vennünk azt a korabeli nyugat-európai negatív magyarságképet is, mely nem csekély mértékben a Habsburg propaganda hatására alakult ki: a magyarok békétlen természetű, folyton lázadó, törökbarát barbárok, a kereszténység ellenségei. Természetesen a propaganda megcélzottjai csak közvetve a politikai döntéshozók, a valódi célközönség a piac- és vásárterek, a kávéházak szélesebb körű közönsége. Ám hogy hosszú távon milyen határfokú volt ez a lejárató propaganda, arra elég egyetlen jellemző adat: Gömöri György említi, hogy csak napjainkban kezd világosodni az a sötét kép, melyet az angol történétírók Bethlen Gáborról festettek. 1979-ig kellett várni, hogy R. J. Evans leírja: „Bethlen Gábor egyáltalán nem az a félig vadember, akinek az angol történetírás fel szokta tüntetni.” Avagy mit gondoljunk a híres angol történésznő, Frances A. Yates alábbi megjegyzéséről: „Christian de Anhalt és V. Frigyes egyik szövetségese egy, az iszlám vallásra áttért magyar nemes, Bethlen Gábor volt” (*The Rosicrucian Enlightenment*, 1972)?

Már csak ezért is jogos Jankovics József figyelmeztetése: „napjainkban, amikor újra keressük helyünket Európában, újra felfedezzük és újraértékeljük az európai kultúrához fűződő kapcsolatainkat – jogosan hangsúlyozva, hogy sohasem

szakadtunk ki a kontinens szelleméből és testéből – nem mulaszthatjuk el a kérdést történetiségében vizsgálni” (204). Ezzel a problematikával leginkább a kötet írásait mintegy keretbe záró, első és utolsó tanulmány foglalkozik. Az elsőben a régi magyar irodalom viseletképét vizsgálva jut arra a következtetésre a szerző, hogy „a magyar öltözet kirítt a nyugatias viseletek közül, s már messziről árulkodott viselője nemzeti hovatarozásáról. [...] A magyar viseletnek jelentős nemzeti és politikai tartalmat tulajdonítottak a korban” (12–13). Így aztán valóban jelképes értelmű az, hogy a 17. századi erdélyi közízlés „egy-kettőre kivetkőztette a Nyugatról hazatért Bethlen Miklóst a pántlikás-paszomántos külországi köntösből” (12), vagy az, hogy a magyar peregrinusok Bécs táján német, majd később holland köntöst öltöttek magukra. Ugyanakkor szinte nincs olyan szerző (főként a prédikátorok között), aki ne elítélően nyilatkozna az egyre cifrábbá, változatosabbá és választékosabbá váló öltözködési szokásokról. Valószínű azonban, hogy a kor irodalmában nem vált volna ilyen központi kérdéssé az öltözködés, ha a társadalmi kommunikációban nem játszott volna fontos szerepet. Jankovics József érdeme, hogy tanulmányában erre felhívja a figyelmet, és teszi mindezt úgy, hogy közben az olvasóban is egyre több továbbgondolandó és megválaszolható kérdés merül fel. Például az, hogy azért juthatott az öltözködés ilyen kitüntetett szerephez, mert a nemesség számára a nemzeti létet reprezentáló jelek és jelvények (zászló, korona, nyelv stb.) közül, egészen a 18. század végéig – amikor a nyelv kerül majd domináns helyzetbe – a ruházat volt az egyik legfontosabb. „Öltözetében él a nemzet” (természetesen a

nemesi nemzet) ekkor, főleg ha figyelembe vesszük a szerző által is idézett Miscolczy Gáspár dörgedelmeit: „Édes Magyar nemzetem! Vagy nem ez illik-e ma tereád is? Kinek minden mostani köntösöd, erkölcsöd, szokásod más idegen nemzetektől vött. Kalpagod, kapcás nadrágod, csizmád, papucsod, Töröktől. Dolmányod, alamódi süveged, hosszú mentéd, táncaid rész szerént Lengyelektől, rész szerént Oláh Boéroktól. Nagy hajad, nyakravalód, kálapod, térdhajtásod, dohányzásod Németektől. [...] Hanem csak nyelved s kardod vólna Magyar, az is pedig nagy részént Istennek bosszúságára s felebarátidnak ártalmára valóvá lött. Mivelhogy azért te mindezekben megemlítt szomszédidnak Majmává lettél, no ne csudáld tehát boldogtalan Magyar nemzet, hogyha ők is ma teveled, mint hozzájuk tanult Majommal illy mérgesen játszadoznak” (21).

Azt a jövőbeni kutatásoknak kell majd még kideríteni, hogy milyen viszony volt a 17–18. században a nyelvről, az öltözetről és a nemzetéről folyó diskurzusok között, valamint azt is, hogy ez az „öltözeti nemzet” a nyelvihez hasonlóan, vajon csak közép- vagy összeurópai jelenség-e? Véletlen-e az, hogy az erdélyi közízlés ugyan „elhatárolta magát a németes-franciás viselettől, [de] figyelemreméltó befogadói türelemmel fordult a lengyel és török viseletek felé, könnyedén olvasztva őket saját hagyományrendszerébe” (12).

Az ilyen és ehhez hasonló, a további kutatásoknak irányt adó kérdésfeltevések, melyek a kötet mindegyik tanulmányában megtalálhatók, képezik annak egyik legnagyobb értékét. A kötet szerkezetét keretbe foglaló utolsó tanulmány (*A magyar peregrinusok Európa-képe*) ugyancsak a fent említett problémát veti fel. Míg Beth-

len Miklós lelkendezve írja Misztótfalusinak: „csak lopd el Hollandiának mestersegeit, és csináljunk Erdélyből egy kis Hollandiát, míg mind nekem, mind neked egy-egy tonna [hordó] aranyunk leszén”, addig „a magyar nemesi felfogás [...] morális értékekre téve a hangsúlyt, elutasította magától a haszonelvűségen alapuló életesményt” (207, 208). Peregrinusainak, hazatérve vándorlásukból, ebben a nemesi közegben kellett tevékenykedniük. A befogadó közeg gazdasági, kulturális elmaradottsága és patriarchális volta miatt a fejedelmi és főúri udvarok köré tömörülő értelmiségiek, az udvarral együtt, egyre jobban elszigetelődtek a társadalom többi részétől. Az elit és a populáris regiszter között a reformáció igyekezett ugyan némi kapcsolatot teremteni, de vajon nem ide vezethető-e vissza a sajátosan közép-európai, vátesz-mártír típusú értelmiség kialakulása? Mindenesetre a kötet második tanulmánya (*Udvarellenes tendenciák a 17. század eleji magyar költészetben*) egy ilyen értelmiségi csoport meglétére irányítja a figyelmet. Megtudjuk, hogy ez a literátus réteg sokkal jobban érdeklődött az udvari életről szóló irodalom iránt, mint azt eddig sejtettük. Olyan művek recepcióját elemzi a szerző, melyek eddig elkerülték a kutatók figyelmét (pl. Henricus Petreus HERDESIANUS *Aulica vita* című antológiája, Frankfurt, 1577). A tanulmány végkövetkeztetése ismét egy ellentmondás felmutatása: a 17. századi magyar irodalom udvarellenes is, meg nem is. Nem támadja alapjaiban az udvart mint intézményt, de ostorozza az udvari élet túlzásait, szertelenségeit, idegen erkölcsöket. És mindez „főleg [a] fordítások révén, mintegy kölcsön van jelen, úgy látszik, nem belülről fakadó magyar gondolati fejle-

mény” (35). Recepciótörténeti szempontból ez nagyon fontos megállapítás, hisz néha termékenyebb azt vizsgálni, mit nem vesz át egy kultúra, mint azt, hogy mit igen. Nos, az udvarról szóló európai irodalom befogadása a 17. században meglehetősen egyoldalú: nincs Castiglione-fordítás, van viszont Erasmus-, Lipsius- és Guevara-recepció. Igazán érdekes lenne azt megvizsgálni, hogy ez a szelektív recepció mennyire sajátosan magyar vagy netán szélesebb körű közép-európai jelenség? Csak egy párhuzamos példát említenék. A korabeli román irodalomban szintén csak Guevara-recepcióról tudunk: a lembergi jezsuitáknál tanult moldvai történetíró, Nicolae Costin (1660–1712) fordította le a *Horologium principumot*. A további kutatásoknak kell azt tisztázni, hogy a lipsiusi sztoicizmus ideológiai fegyverzetével felvértezett udvarellenes irodalom mennyire köthető egy sajátosan közép-európai kultúrához.

A kötet a már említett keretességen túl is magán viseli a tudatos szerkesztés jegyeit. A tanulmányokat egy-egy idézetből álló fejezetcím taglalja három részre. Az első rész íásaiban, a Gyöngyösitől kölcsönzött címmel („Az üdő éjjeli gyászát levetette”), főleg a 17. századi irodalmunk eszme- és művelődéstörténeti vonatkozásait tárgyalja a szerző: az öltözködésről, az udvari életről, a szerelemről és az erotikáról (*A Madách Gáspár-jelenség*) folyó korabeli diskurzus irodalmi ábrázolásáról olvashatunk. Mindezeket kiegészíti egy képzőművészeti (*Akadta egy picturára...*), egy filológiai (*A Novissima tuba szerzője és fordítója*) vonatkozású írás, valamint, a fejezetcímhez hűen, a *Márssal társolkodó Murányi Vénusról* szóló tanulmány. A szerző mindegyikben éles szem-

mel újraolvas és újraértelmez: a szóban forgó művet és az arról született szakirodalmat egyaránt. Az eredmény: bravúros filológiai mutatványok egy-egy szöveg szerzőjének vagy forrásainak megállapításakor és finom alkotás-lélektani megfigyelések.

A könyv második része, hűen a Bethlen Miklóstól kölcsönzött címhez („*Ez az írás légyen fegyver és pajzs...*”), olyan szerzőkről szóló tanulmányokat tartalmaz, akik vagy védekezésből, vagy magyarázkodásképpen ragadtak tollat. Ezen szerzők (Vörösmarty Mihály és a két Bethlen: János és Miklós) szövegeikben önmaguk mását konstruálták meg, és állították a kortársak, vagy ami még fontosabb, Isten ítélőszéke elé. Ez az, ami egy fejezetté fűzi össze a hét tanulmányt. Valószínűleg az írás hitelessége az, ami a szerzőt is megragadta hármójuk egymás mellé állításában.

Jankovics József Bethlen Jánost megidéző írásában nem is annyira a mű, mint inkább annak szerzője tekintetében kezdeményez perújrafelvételt. A már a kortársak által is köpönyegforgatással vádolt Bethlen Jánost – az embert – igyekszik védeni úgy, hogy elvégzi a sok aprólékos és pontos munkát igénylő, „ez eddig soha el nem végzett hitelességpróbát”: Bethlen művét korabeli naplókkel, levelekkel, krónikákkal, országgyűlési beszámolókkal, követjelentésekkel stb. veti össze. Az eredmény igen pozitív: Bethlen elkerüli „a történetírók egyik legveszélyesebb csapdáját, a részrehajló ábrázolást és előadásmódot” (115); „történetírói programja, alapmagatartása: az őszinteségre való törekvés” (113). Jankovics perfelújító védőbeszéde talán túl meggyőzőre sikeredett; úgy tűnik, mintha hőstét túlságosan is megszerette volna és már-már idealizálná.

Jankovics Bethlen művét ugyanúgy fegyver- és pajzsként használja, mint azt eredetileg a szerző maga tette: ha valaki művében az igazat mondja, az nem hazudhat (nem lehet köpönyegforgató) a valódi életben sem: „Bethlen [...] többszöri pártváltoztatása ellenére sem volt köpönyegforgató; többnyire nem ő hagyta el uralkodót, hanem azok haltak ki mellőle. Elsősorban nem a vagyonszerzés, hanem az ország helyzetének mentése volt döntő lépései megtételekor, a hatalom megtartására való törekvéseiben” (107). Ezzel szemben egy előttem járó recenzens így vélekedett Bethlen Jánosról, az emberről és annak történetírói módszeréről: „Kérdés tehát: ez a mű felmutat-e egységes látásmódot és koherens ábrázolást, valóban az »igazsággal és becsülettel« összhangban állón s nem a hatalmasok szája íze szerint »hagyományozza tovább« kora eseményeit, vagy – bármily kimeríthetetlen tárháza is a máshonnan nem tudható adatoknak – mégiscsak a meggyőződés nélküli köpönyegforgató öngazolásra törekvése képviseli benne a »kompozíciós elvet«?” (BENE SÁNDOR, *A köpönyegforgatás dicsérete*, Budapesti Könyvszemle, 1994, 2, 142.) Vagy: „Köpönyegforgató? Igen. Több úr szolgálja? Igen, nem is titkolja. Csakhogy – s itt keresendő történetírói és emberi-politikusi hitele – kénytelenségéből, egész nemzetével együtt az. [...] A nemzet erkölcsileg nem ítélné el semmiféle hintapolitikáért, ha a pusztá megmaradás a tét. Nem ítélné el az egyén sem, ha végszükségben színlel, könyörög, fenyeget, ravaszkodik, köpönyeget fordít, ha kell, négyszer-öttször is – hívhatják Bethlen Jánosnak, de akár Bánffy Dénesnek, Haller Gábornak, Béldi Pálnak vagy Petki Istvánnak” (146). Ezek után a kérdés már csak az, hogy ki az

a döntőbíró, aki képes megállapítani: melyik a jó, a nemzet érdekében történő alkalkodás, színlelés, köpönyegforgatás, és melyik nem? Nos, véleményem szerint Bethlen hitelessége és objektivitása (amit nem lehet kétségbe vonni) védekezés: akit életében köpönyegforgatással vádoltak, az művében nem hazudhat, nem deformálhatja a mások által is megélt eseményeket és ismert tényeket, hisz azzal csak megerősítené a róla kialakult negatív véleményt. Erre kitűnő érzékkel tapint rá Jankovics József is: „Bethlennek valóban rendkívüli mértékben szem előtt kellett tartania műve írásakor azt az ajánlásában említett kritériumot, hogy munkája szereplői vagy azok leszármazottai számon kérhetik rajta az ott írottakat. Egyetlen megoldás maradt tehát számára: feltétlenül ragaszkodni a történeti hűséghez és elkerülni a történetírók egyik legveszélyesebb csapdáját, a részrehajló ábrázolást és előadásmódot” (115). Jól megfér tehát egymással a köpönyegforgatás és az igazat írás. Sőt, akár azt is megkockáztathatjuk, hogy ez a fokozott hitelesség és objektivitás a színlelésnek egyik enyhébb és áttételesebb formája. Nem kell tehát feleslegesen felmentenünk az ember Bethlen Jánost: tette, amit a korban mindenki, mert „paradox módon éppen az viselkedett a legkövetkezetesebben, aki a leggyakrabban fordított köpönyeget, aki a leggyorsabban reagált a politika változó széljárásaira, mindig oda állva, ahol a legtöbb esélyt remélte maga és nemzete megmaradására” (Bene Sándor). Nem véletlen, hogy Bethlen saját személyének megformálását is a nemzet mögé rejti: „a háttérből csendesen és megfontoltan irányító, vallása és hazája ügyét mindennél szentebbnek és fontosabbnak tartó s azok érde-

kében eltökélten fáradozó, szürke eminenciás figurája sejlik fel sorai mögött. Aki valójában volt” (117). Az érdem ismét csak Jankovics Józsefé, hogy erre az ismeretlen és már-már elfeledett Bethlen Jánosra ráirányította figyelmünket.

És ha a szerzőt már Bethlen János felé is a hitelesség igéző ereje vonzotta, mennyivel nyilvánvalóbb lehet ez a vonzódás a kancellár fia, Bethlen Miklós esetében. A róla szóló öt írás kezdő darabjában az *Önéletírás* hitelességét vizsgálja Jankovics; elvégezve azt a „tüzetes kritikai elemzést”, melyet az előtte járók csak sürgettek. Összevetve az *Önéletírást* a Bethlen-levelezéssel, a szerző arra a következtetésre jut, hogy „Bethlen nem deformálja programszerűen az eseményeket és a tényeket” (128). Saját személyének mását építi fel újra, elsősorban családja és nem a „világ” számára. Mintha már nem is önmagát, hanem utódait akarná védelmezni írásával. Jankovics József Bethlen Miklós portréjának felvázolásakor nem követi el azt a hibát, hogy mártírt csináljon hősből.

Itt csak egy mozzanatra, a Vitnyédy-Bethlen-viszonyra szeretnék részletesebben kitérni. Érdemes kissé hosszan idézni Jankovics érdekes felvetését: „Gyenge alapokon nyugvó, vagy éppen légből kapott érvelésnek tűnhet például az a magyarázata Bethlennek, hogy azért romlott meg Vitnyédyvel – s egyben a Wesselényi összeesküvés magyarországi vezetőivel – a viszonya, mert nem értvén velük egyet, azokat »bolond aggoknak« nevezte. (Erre egyébként azért is fontosnak tartom felhívni a figyelmet, mert általa igazolva látom azt, hogy valóban koholt hamisítvány volt a protestáns prédikátorok perében oly nagy szerepet játszó Bethlenhez

írott Vitnyédy-levél!) Állítása igazolására Bethlen az üldözött prédikátorokhoz intézett episztolájában közöl is egy ingerült hangú Vitnyédy-levelet, mely már erre a megromlott viszonyukra utal. Felmerülhet a gyanú, hogy esetleg Bethlen is az ellenfél fegyverét alkalmazva akart visszavágni: önmaga is koholt egy Vitnyédy-levelet, azt sugalmazván, hogy viszonyuk az adott időpontra annyira megromlott, hogy Vitnyédy egyszerűen nem írhatott neki olyan bizalmas hangú levelet, amelyet corpus delictiként használhattak fel a papok elleni eljáráshoz” (124).

Bethlen *Önéletrásában* a Vitnyédytól való elhidegüléséről egy szót sem ír. Biztos, hogy tudatos elhallgatásról van szó, hisz egy lappal előbb, mielőtt rátérne a murányi események elbeszélésére, még egy olyan apró részlet is eszébe jut, hogy 1665-ben Velencéből visszajövet „Vitnyédy házánál [...] Sopronban való mulatásom alatt én addig próbálám, hogy ki ugorhatik tizenkét lábnyomnyit, amint csizmás lábbal az ember azt elmerheti: az én lábam térdemben megficomodék, alig tudám Bécsben egy hétig meggyógyíttatni”. Részletesen beszámol viszont Bethlen a Vitnyédyvel való viszony megromlásáról a protestáns prédikátorok védelmében írt és ki is nyomtatott levelében; de *Önéletrásában* az 1666. évi diplomáciai akciókról (a murányi tárgyalások) sikertelen lánykérésének és Balassi Imre elfogatásának leírásával tereli el a figyelmet. (Mint láttuk, ugyanígy járt el a velencei, sőt a csáktornyai diplomáciai út alkalmával is, valószínű, hogy nem egyedi esettel, hanem Bethlen többször alkalmazott figyelemelterelő technikájáról van szó.)

Számomra úgy tűnik, hogy Bethlen és Vitnyédy között a viszony fokozatosan

mérgesedett el. A kezdeti murányi összeszólalkozást – melynek indítóoka, amint arra Jankovics József rámutat, az eltérő politikai koncepcióban keresendő – a nádornak még sikerült elsimítania. Jankovics ugyanakkor idézi Vitnyédynek egy autográf levelét, mely alátámasztja Bethlen állítását elhidegülésükről. Vitnyédy ezt a levelet 1667. április 2-án írta. Van azonban még egy sokkal korábbi levele is Vitnyédynek, melyet rögtön a stubnyai tanácskozás befejezte után (1666. szeptember 3.) írt. Ebben Vitnyédy sértődöttségét csak a levél kioktató hangneme múlja felül: „Szeretettel kérem úgy arra is kegyelmedet, megbecsülvén az Szent Istentől kegyelmednek adatott talentumit, azzal úgy éljen, ő Szent Felségét gonoszul való élésével meg ne bántsa, felebarátját tudatlanságából meg ne utálja, és maga tetszését, oly vakmerőképpen ne oltalmazza, ne lattassék kegyelmed mint az olaj mindenek felett uszni, hogy másoktól is kegyelmed becsületet vegyen, mert egyébaránt, [...] Istentől büntetést, felebarátitól bizonyára való megutálást várhat” (MOL, Teleki cs. lt.). Bethlen válaszlevelét nem ismerjük, de a Jankovics által feltárt Vitnyédy-levél azt bizonyítja, hogy viszonyuk egy év alatt semmit sem javult, sőt romlott. Épp ezért, véleményem szerint, Bethlennek nem feltétlenül volt szüksége arra, hogy ingerült hangú Vitnyédy-leveleket hamisítson, elég volt, ha előhúzott egyet a levelesládájából. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy a hamis Vitnyédy-leveleket a Habsburg propaganda azután kapta fel, hogy a német evangélikus fejedelmek, valamint a holland és a svéd követ tiltakoztak a magyarországi protestánsüldözések miatt. Sok még tehát a megválaszolendő kérdés, és Jankovics Józsefé az érdem, hogy ráírta

nyította ismét figyelmünket egy olyan problémakörre, amely még évekig ad majd munkát a kutatóknak. Annál is inkább, mert az 1674-ben írt *Epistola* műfajilag és funkcionálisan is szorosan kapcsolódik az *Austriaca austeritas* által kiváltott publicisztikai vitairódalomhoz. Minderről egy rövidebb tanulmányban értekeznek a szerző (*A Bethlen Miklósnak tulajdonított röpiratok szerzőségéről*), melyben kimutatja, hogy az eddig Bethlennek tulajdonított három röpirat (*Austriaca austeritas*, *Austriacae austeritatis continuatio* és *Austriacae austeritatis, ejusdemque continuationis confirmatio*) közül csak a *Continuatio* szerzője lehetett Bethlen. A tanulmányban egy másik, még ennél is fontosabb következtetése az, hogy rámutat „arra az értelmiségi körre, mely talán Bethlen Miklós köré szerveződött, és feladatának a publicisztikai hon- és hitvédelmet tekintette. Hogy pontosan kik lehettek Bethlen támaszai, nem tudjuk, de talán nem tévedünk nagyot, ha elsősorban Pósházi Jánosra vagy a Bársonyt ugyancsak cáfoló Szatmárnémeti Mihályra gondolunk, de érdekes adat Fajgel Péter és – a magyarországi ügyek miatt a Portára küldött, tehát a dolgokban járatos – Apáczai Tamás levélteli említése is. S bizonyára az sem véletlen, hogy éppen *Eszéki István* könyvében leplezi le magát Pósházi az utókor előtt. (Ahova – többek között – Bethlen Miklós is írt üdvözlő verset)” (154). Ezen nevek közül elsősorban a Fajgelé az, mely Bethlent az eperjesi főiskola köré szerveződő társasághoz köti. Fajgel amellet, hogy az eperjesi főiskola inspektora, Vitnyédy bizalmasa is volt. A kérdés tehát az: hogyan és miért keveredik Bethlen ebbe a felföldi vonatkozású publicisztikai vitába, hogy aztán 1674 után majd tizenöt évig

visszavonuljon az ilyen jellegű nyilvánosságától?

Mivel már eddig is sok szó esett a publicisztikáról és a levélírásról, nem hagyhatjuk figyelmen kívül a kötetnek azt a tanulmányát sem, melyben a szerző „Bethlen Miklós leveleinek formai, műfaji és stilisztikai jellemzőit” elemzi. Megtudjuk ebből, hogy az *Önéletírás*ban több szociolektust különíthetünk el: „az erdélyi úri rend körében kialakult” társalgási nyelvet; a protestáns biblikus stílushagyományt, valamint az ezópusi fabulák és honi anekdoták kifejezőkészségét. Mindezeket, főleg a levelekben, a „szép levél” megkövetelte retorikai szabályok rendezik feszes szerkezeté. Jankovics meglátása az, hogy az *Önéletírás* és a levelek beszédmódját az anekdotikusság és a retorikusság köti össze. „Észre kell vennünk ugyanis – írja –, hogy Bethlen alapmagatartása nem az *íróé*, hanem a *szónoké*, az *előadóé*. Ha *olvasóról* ír, akkor is *hallgatóra* gondol, azt képzelvén maga elé, annak beszél, ad elő. Néha orációt tart, néha mesél, gyakran mintha anekdotát mondana. Természetének egyik legalapvetőbb vonása az anekdotára való hajlam” (137). Epikatörténeti szempontból Jankovics legfontosabb megállapítása az, hogy „az anekdota nemcsak kiterők, szórakoztató-nevelő szándékú vagy illusztratív célú epizódok formájában – persze úgy is –, hanem immanens, az előadás belső formai sajátosságából, a műfaj természetéből fakadó elemként is jelen van az egész mű struktúrájában” (139). Jankovics ezzel is új irányt mutat a további kutatásoknak, főleg ha figyelembe vesszük, hogy az anekdotázás fontos szerepet tölt be Gyöngyösi regényesedő epicsaiban, sőt megkockáztatom, akár Pázmány vitairataiban és prédikációiban is.

Úgy vélem, a jövőbeni prózatörténeti kutatások igazolni fogják Bene Sándornak most még csak kérdésként megfogalmazott hipotézisét: „nem lehet-e, hogy az anekdotikus szerkesztés és a mellérendelés eleve a magyar próza egyik meghatározó vonulatának általános törvényszerűsége? Vajon nem ezzel a mércével kellene-e mérni azokat a nagy íróinkat, akikről csak érezzük, hogy nagyok, de a kritikai értékeléstől szorongva húzódozunk, nehogy úgy hulljanak ki a rostán, mint Mikszáth vagy Jókai a Péterfy Jenőén?” (*Vonzások és választások*, Budapesti Könyvszemle, 1990.)

A Bethlen Miklós-fejezet zárótanulmányában (*Ami az Önéletírásból kimaradt...*) Bethlen bécsi bizalmasa, Tarczali Zsigmond levelei, valamint Wesselényi István naplója alapján rekonstruálja olvasmányos és érdekesítő stílusban a szerző a kancellár szebeni és bécsi rabságának éveit; azt az abszurd légkört, melyben az *Önéletírás* íródott. Valóban hiánypótló ez a tanulmány, mert Bethlen ezekről az évekről írt a legkevesebbet. Sőt „mivel szebeni fogsága (1704–1708) idején a levélváltástól is eltiltották, ez az önéletírásában is oly kevésbé megvilágított életszakasz levelek hiányában talán sohasem lesz alaposabban megismerhető. E közel négyéves időszakról ez idáig csupán néhány apró momentumot sikerült föllelni, ami egyébként rávilágít a gubernium tétovázó, erélytelen állásfoglalására is” (165). Nemrégiben a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban kutatva akadt a kezembe egy csonka kézirat: *Bethlen Miklós notái*. Az iratokat utólag kötötték egybe, és a címet is utólag adták. Különösebben nem méltattam figyelemre, mert elképzelhetetlennek tartottam, hogy valahol már ne publikálták volna. Később annál inkább meglepődtem, hogy az álta-

lam átnézett Bethlen-szakirodalomban nem találtam rá hivatkozást. Annyit futólag is sikerült megjegyznem, hogy az irat 1704-ből származó naplószerű feljegyzéseket tartalmaz, főleg a Bethlen szebeni fogsága idején tartott kihallgatásokról. Az irat feltűnő hasonlatosságokat mutat Gyalakuti Lázár György naplójával, csakhogy ez utóbbi latin nyelvű, míg a *Bethlen Miklós notái* magyar nyelvű iratokat tartalmaz. Nem kizárt, hogy a Lázár-napló korabeli fordítása és kiegészítése; vagy épp fordítva: annak korábbi változatú fogalmazványa. Mindenesetre tüzetes áttanulmányozása és esetleges kiadása talán segítené abban, hogy tisztábban lássuk Bethlen 1704 utáni helyzetét. (Mint ahogy abban a személyi fondban – *Fond personal Bethlen Nicolae*, nr. 468. – is rejtőzhetnek még eddig ismeretlen adatok, mely a kolozsvári Állami Levéltárban található. A szépséghibája csak az, hogy mivel rendezetlen, nem kutatható.)

Jankovics József kötetének tizenhat tanulmánya közül tíz eredetileg valamilyen szövegkiadás (Bethlen János, Bethlen Mihály, Vörösmarti Mihály, Darholz Kristóf, Gyöngyösi István, Bethlen Miklós stb.) elő- vagy utószavaként íródott. Ezen szövegkiadások azóta mind hiánypótlónak bizonyultak: szinte nincs olyan, a korszakkal foglalkozó tanulmány vagy könyv, amelyben ne találtnánk hivatkozást Bethlen János krónikájára vagy Bethlen Miklós leveleire, hogy csak a legfontosabbakat említsem. Ez is az éles szemű és alázatos filológust dicséri, aki sok esetben a nem oly látványos, de annál hasznosabb és fontosabb sajtó alá rendezést és jegyzetelést részesíti előnyben. De hogy nemcsak ehhez ért, azt kiválóan bizonyítják e kötet tanulmányai is, melyeket áttanulmányozva

az olvasó egyre nagyobb kedvet érez ahhoz, hogy az eredeti szövegeket is kézbe vegye. Mindez a továbbgondolásra érdemes problémák felvetésének, a megbízható és logikus érvelésnek és nem utolsósorban a világos, érthető és olvasmányos stílusnak köszönhető. A kötetet nemcsak a szűkebb

értelemben vett szakmabeliek, hanem – a szélesebb olvasóközönségen túl – az egyetemek és főiskolák diákjai is haszonnal forgathatják majd „rég Magyarországra” vizsgára készültükben.

Nagy Levente

**KNAPP ÉVA: „GYÖNYÖRŰ VOLT SZÁL ALAKJA”.
SZENT ISTVÁN KIRÁLY IKONOGRÁFIÁJA A SOKSZOROSÍTOTT
GRAFIKÁBAN A XV. SZÁZADTÓL A XIX. SZÁZAD KÖZEPÉIG**

Budapest, Borda Antikvárium, 2001, 361 l.

Reprezentatív kiállítású, vállalt témáját monografikus igénnyel feldolgozó, az évfordulóhoz valóban méltó színvonalú kötetet adott közre a millennium alkalmából a rangos könyvészeti kiadványairól ismert Borda Antikvárium. Az első magyar király kultuszával foglalkozó s az utóbbi években örvendetesen gyarapodó szakirodalomban is kuriózumnak számít Knapp Éva vállalkozása, amely a szó legszorosabb értelmében interdiszciplináris munka. Az irodalom és a képzőművészet elit alkotásaiban megjelenített Szent István-képet többször is, részleteiben is tárgyalta már a kutatás, ezzel szemben viszont sokkal mostohábban bánt a szent király által képviselt eszmeiség képi ábrázolásának populáris megjelenítésével, a sokszorosított grafikával, amely a többi műfajnál jóval szélesebb befogadói közeghez jutott el. Voltak természetesen e népszerű ábrázolások számbavételére irányuló törekvések (Leopold Antal, Karsai Géza, majd később Szilárdfy Zoltán munkássága), de egységbe rendezett, összképet nyújtó s ezáltal autentikus megállapításokat eredményező áttekintésük hiányzott. MAGYAR Zoltán összefoglaló jellegű munkája (*Szent István*

a magyar kultúrtörténetben, Bp., Helikon Kiadó, 1996) sem foglalkozott azzal a hatással, amit a sokszorosított grafika jelentett az István-kultuszban. Ennek a hiánynak a pótlására vállalkozott Knapp Éva, aki már eddigi munkáival is az irodalomtörténeti és művészettörténeti összefüggések együttes vizsgálatának tanulságos mintapéldáit dolgozta ki és adta közre (*Officium Rákócziánium*, Bp., 2000; *The Sopron Collection of Jesuit Stage Designs*, Bp., 1999, 25–72).

Mint köztudott, a szentkultusz az újabb művelődéstörténeti kutatások és történelemértelmezési kísérletek homlokterébe került, magát a jelenséget is több monográfia tárgyalta (pl. Peter BROWN, *A szentkultusz: Kialakulása és szerepe a latin kereszténységben*, Bp., Atlantisz, 1993; eredeti kiadás: Chicago, 1980), s a magyarországi szentek tiszteletének történetéről ugyancsak egyre több a modern feldolgozás, Klaniczay Gábor, Galavics Géza, Török József, Madas Edit, Tüskés Gábor és sokan mások járultak ehhez hozzá az utóbbi években. A téma jelentősége jóval túlmutat a filológián, minthogy a mindenkori társadalmi, politikai, vallási eszme-

rendszernek a történelem során szükségképpen szembe kellett néznie a hagyománynak ezzel a rétegeivel, s így az adaptációnak, az újraértelmezésnek, az egyes személyiségek aktualizálásának rendkívül széles skálája jött létre. Különösen igaz ez Szent István alakjára, lévén hogy benne nem csupán az első magyar szent, de az államalapító, a magyarságot az európai keresztény közösségbe vezető államférfi jellemző vonásai is megjelentek, ennek következtében egyénisége szimbólummá vált, vallási és politikai jelentőségre egyaránt szert tett, a hozzá fűződő viszony karakterisztikussá lett mind a magyar történelemszemléletben, mind a politikai közgondolkodásban.

Knapp Éva Szent Istvánnak 266 grafikus ábrázolását gyűjtötte össze, a könyv valamennyit tartalmazza, közülük több mint száznak ez az első modern publikálása. A katalógus első darabja az 1460-as évekből származó egylapos nyomtatvány, amely a királyt és fiát, Szent Imre herceget mutatja be egy színezett fametszeten, a legkésőbbi darabja pedig egy 1857-ből való könyvillusztráció a király álló alakjával. Csaknem négy évszázad grafikai termését tekinthetjük át ilyen módon a katalógusban. Természetesen sokszor igen nehéz azt eldönteni, hogy a másodlagos felhasználások, átalakítások, újrametszések közül mit kell eredetinek tartani, hol van a határa az önálló alkotássá minősíthetőségnek. A lényeg azonban az, hogy a szerző minden esetben utal az egymással összefüggő kompozíciókra, így az átszerkesztések nyomon követhetők és számos tanulsággal szolgálnak az újabb felhasználók szándékait, elképzeléseit illetően. Ez a helyzet pl. Pázmány *Kalauzán*ának első és második kiadása esetében, amikor a dísz-

címlapot az újabb edíció számára átmetsettették, jelentősen gazdagítva a képi tartalmat Szent Adalbert és Szent Márton bekapcsolásával, a magyar szentek közé történő beiktatásával (41. és 45. ábra). Jellemző eljárása ez a tradíció gazdagításának, a rekatolizáció szélesebb körű hagyományértelmezésének.

A kronológiai rendben közreadott anyag, a fa- és rézmetszetek, valamint litográfiák sora valóban szembeötlően illusztrálja és igazolja Knapp Éva megállapítását, amely szerint „a sokszorosított grafika egészen más lehetőségeket biztosít a művészi invenció, a megformálás, a tartalmi differenciáltság, a kép–szöveg viszony és a közönséggel való kapcsolat terén, mint a többi műfaj.” Már csak azért is így van ez, mert ebben az esetben *imago* és *textus*, kép és szöveg egymást kiegészítő hatása érvényesül, komplex és bonyolult gondolatoknak is helyt adva, a vizuális hatást és a narratív technikát egyszerre alkalmazva a befogadó meggyőzése érdekében.

A képanyag közlését három nagy tanulmány előzi meg. Az első a források bemutatását nyújtja, részletezi a grafikák keletkezési és kiadási körülményeit, az alkotások létrehozásában a mesterek és a mecénások szerepét, tárgyalja a képek ikonográfiai típusait, az egyedi és társas ábrázolások jellegzetességeit, valamint a kiadványok funkcióit, amelyek mindegyikének megvolt a sajátos helye a kor egyházi vagy politikai életében, kegyességi vagy kulturális szokásrendjében (könyvcímlap, illusztráció, szentkép, emléklap, disputációs és promóciós tézislap stb.).

Ezt az alapozó áttekintést két nagyobb esettanulmány követi. Az egyik a barokk korszak sokszorosított grafikájának Szent István-ábrázolásaiban mutatkozó megújí-

tási törekvéseket tekinti át. Ennek a szempontnak a kiemelését kellő mértékben indokolja, hogy 1600-tól szembetűnő a műfaj fellendülése, sorra jelentek meg az új megoldásokat hozó metszetek. Noha ezek sok tekintetben folytatói a középkori hagyománynak, a készen kapott sémákat aktualizálniuk kellett. A kései középkor viszonylagos illusztrációbőségét követően ugyanis – nyilvánvalóan a reformáció hatására – igen megcsappant a Szent István-ábrázolások száma (1534–1600 között mindössze kettő készült belőlük), a tradíció újraélesztéséhez-újraolvasásához az eddigiektől különböző formákra volt szükség és igény. Egy szentképet (38. ábra) követően jelent meg 1610-ben az első dekoratív barokk alkotása e műfajnak, Erdődy János tézisfüzetének díszcímlapjaként (39. ábra) a *Patrona Hungariae* koncepcióját ábrázolva. A kompozíció négy sarkában a magyar szentek (István, László, Imre és Boldog Margit) mellképei propagálják az újjászerveződő katolicizmus hagyományfelfogását, amelyet a párizsi jezsuita akadémia promóciós bizottsága előtt kellett a kiadványnak képviselnie. Erdődy az itteni Collegio dei Nobili konviktor volt, művét II. Mátyásnak ajánlotta, s talán azt is érdemes az itt elmondottak kiegészítéseként megjegyezni, hogy a későbbi egri püspökről van szó, akit hat évvel később éppen Mátyás nevezett ki e méltóságra (1616), majd királyi tanácsosi rangra is emelkedett. Úgy látszik, a díszcímlap és az azt követő, a Habsburg uralkodót teljes pompájában s a magyar királyok (István, László, Hunyadi Mátyás) társaságában bemutató dedikációs kép (40. ábra) megtette hatását, Erdődy gyors karrierjét a jelek szerint ez a dinasztikus gondolatot propagáló kiadvány is elősegítette.

A következő években sorra jelentek meg Pázmány Péter, Vásárhelyi Gergely és Káldi György művei, amelyek mindegyike illusztrációk révén is hatássá kívánta tenni a rekatolizáció hagyományrendszerét, s ebben minden esetben helyet kapott Szent István alakja. 1600 és 1772 között 86 grafikus alkotást regisztrál a katalógus, ez kétségtől az ábrázolások barokk kori népszerűségének jele. A kontextus igen változó, a korábbinál színebb: családi körben, uralkodóként, pogányokon diadalmaskodó hadvezérként, a kegyes életvitel mintájaként, a keresztény virtusok megtestesítőjeként, a *Regnum Marianum* megteremtőjeként egyaránt megjelenik a szent király alakja a különféle metszeten, egy kép meg éppenséggel római zarándoköltözetet ad az uralkodóra (81. ábra). Új elem a Habsburg királyokkal történő együttes ábrázolás, ami a dinasztikus gondolat megerősítését, az aktuálpolitikai helyzethez alkalmazkodást jelzi, a fennálló hatalmi viszonyok historikus legitimitációját szolgálta. Jellemző példája ennek a Nádasdy-féle *Mausoleum* rézmetszetű díszcímlapja (1664), amelyen István I. Lipóttal együtt jelenik meg (57. ábra), továbbá az a *liber gradualis*, amelynek páratlanul zsúfolt metszetein III. Károly trónoló alakja az összes Árpád-házi magyar király arcképével körítve tűnik fel (80. ábra). Indokoltan hangsúlyozza Knapp Éva, hogy a megújuló Istvánkultuszban vezető szerepet játszott a Jézus-társaság, amely jó történelmi érzékkel kötötte össze a magyar szentek hagyományos tiszteletét az ország időszerű történelmi feladataival, a török kiűzésével és a katolicizmus újraerősítésével. A Mária-kultusz és Szent István alakjának összekapcsolása mindkét célnak megfelelt: biz-

tatást sugallt a török elleni harcra, vallási szempontot mozgósított ennek érdekében, s egyúttal az ország egységének és önállóságának, a bontakozó nemzeti érzésnek is teret adott. Mindezt sikerrel szolgálták az egyre gyakrabban feltűnő mellékjelenetek, amelyek török elleni harcokat ábrázoltak, valamint a „pater patriae” alakja mellé csoportosított fegyverek, címerek, hadi jelképek.

A könyv harmadik nagy tanulmánya Szent István és a Szent Jobb együttes ábrázolásait mutatja be, s igyekszik választ adni arra a nem egyszerű kérdésre is, hogy az utóbbi mikor s milyen szerepben jelent meg. Igen hasznos az az áttekintés, amely a középkori ereklyekultuszon belül az európai uralkodók kézereklyéiről szól, minthogy ezek különleges helyet foglaltak el a kor devóciós gyakorlatában. Korántsem egyedi eset, magyar sajátosság tehát a Szent Jobb tisztelete, hanem a középkori európai Respublica Christiana kegyességi szokásrendjének egyik hazai megnyilvánulása, amely természetesen változó erősséggel mutatkozott meg az egyes történelmi periódusokban. Nagy Károly császár karereklyéjének a francia, II. Henrikének az ausztriai egyházi hagyomány tartotta ében különleges státuszát. Szent István jobb kezének épen maradásáról először a Hartvik-legenda adott tudósítást, ettől kezdve veszi sorra Knapp Éva a középkori említések és ábrázolások sorát. A kultusz kiteljesedését az ereklye esetében is a 17. század hozta meg, az elemzett példákban látszik, hogy az fokozatosan vált szimbolikus jelentőségűvé, a török hódítás és a felekezeti megosztottság következtében elpusztult-elfelejtett kultuszhelyeket is pótló rekvizitummá. Mária Terézia már egyenesen saját legitimitásának erősítését

célozta meg azzal, hogy Raguzából Budára hozatta a nemzeti jelképet, s ünnepnapját is elrendelte. A szent királynak és mumifikálódott jobbjának együttes grafikai ábrázolása a legkülönfélébb összefüggésekben jelent meg a későbbiekben, jelezve a téma variabilitását, flexibilitását, de egyben eszmetörténeti jelentőségét is a vallásos és politikai közgondolkodásban.

Knapp Éva vállalkozása rendkívül aprólékos és alapos filológiai munkát igényelt, eredménye azonban messze túlmutat a filológián. Mind a motívum- és toposzkutatás, mind pedig a kommunikáció történet igen sok tanulságot meríthet eredményeiből. A vizuális információközlés működési mechanizmusát, a hatalmi reprezentáció képzőművészeti törekvéseit egyaránt meg lehet ismerni a Szent István-kép történeti variánsainak áttekintésével. Talán az is megkockáztatható, hogy a „használati irodalom” mintájára a „használati képzőművészet” terminus is bevezethető lenne, ennek jó példája a most tárgyalt sokszorosított grafikai anyag. Ez az anyag egyrészt az elit művészet és a vallásos gyakorlat közötti közvetítés egyik fontos tényezőjének mutatkozik, ezen a funkcióján túl azonban fokról fokra tovább is építette a témát, újabb és újabb részletekkel gazdagítva azt. A Trident utáni katolikus kultúra magyarországi változatában a Szent István-tiszteletnek olyan modellalakító szerepe volt, amely a formálódó nemzeti öntudattal és a politikai helyzetértékeléssel szorosan összefüggött, így tudott évszázadokra hatást gyakorló eszmetörténeti motívummá válni.

A kötetet többféle mutató (művésznevek listája, a főjelenetek ikonográfiai számbavétele, nyomdák és kiadók mutatója, szakirodalmi bibliográfia, az ábrázó-

lások forrásjegyzéke) teszi igen jól használhatóvá. A nagy gonddal készült s igen tetszetős technikai kivitelezésű kötetet sem kerülte el azonban teljes mértékben a nyomda ördöge: egy téves képisméltést és egy elcserélt képfeliratot a könyvhöz csatolt errata-lap igazít helyre (katalógus 61. és 179. tétel). Mindezzel együtt is csak azt kívánhatjuk: bárcsak egyetlen szakmai

kiadványban se találtassék több sajtóhiba, mint a jelen kötetben, s ha már korrigálás szükséges, az is ilyen pontossággal történhessen meg. Már csak ezért is elismerés illeti Knapp Éva pontos munkáját, tartalmában és külalakjában is reprezentatív kiadványát.

Bitskey István

TÖRTÉNELEM – KÉP. SZEMELVÉNYEK MÚLT ÉS MŰVÉSZET KAPCSOLATÁBÓL MAGYARORSZÁGON. KIÁLLÍTÁS A MAGYAR NEMZETI GALÉRIÁBAN 2000. MÁRCIUS 17.–SZEPTEMBER 24.

A katalógust szerkesztette Mikó Árpád és Sinkó Katalin, Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 2000, 851 l. (A Magyar Nemzeti Galéria Kiadványai, 2000/3).

A Magyar Nemzeti Galéria utóbbi időben rendezett nagyszabású időszakos kiállításai sorában nem a 2000. évi *Történelem – kép* című volt az első, amely a művészettörténeti célkitűzésen túlnyúlva, szélesebb körben határozta meg feladatát. Hosszabb időszakot átfogó eszmetörténeti folyamatok szemléltetésére vállalkozott például az *Aranyérmek, ezüstkoszorúk* című bemutató 1995-ben, amely a 19. századi magyarországi művészkultusz és műpártolás történetét tekintette át. Az ilyen típusú kiállítások közös jellemzője, hogy miközben jelentősen hozzájárulnak a művészettörténeti kutatáshoz, jóval többet is nyújtanak ennél. A 2000. évi kiállítás és katalógusa elsősorban azon diszciplínáknak közvetít ösztönzéseket, amelyeket közelről érint a történelem, a történeti témák és a művészi ábrázolás kapcsolatának problémája a késő középkortól a 20. századig terjedő időszakban. Az irodalmi vonatkozások a kiállítás és a katalógus csaknem minden részletében megtalálha-

tók, a vállalkozás azonban ettől függetlenül is megérdemli az irodalomtörténet figyelmét.

A kiállítás alapgondolata az a felismerés, hogy a művészet egész története voltaképpen a történelem végtelen folyamatosságát jeleníti meg, s a művészet rétegeiben, meg-megújuló értelmezéseiben a mindenkori néző önmagát is viszontláthatja. E gondolatot hatásosan fejezte ki a kiállítás mottója, Schaár Erzsébet *Nővérek* című, két, egymásnak háttal álló nőalakot ábrázoló, 1968-ban készült szobra, melyet a rendezők középkori tárgyak környezetében, tükrök között helyeztek el. A bátor értelmezői gesztus egyben jelzi azt a szándékot, hogy a kiállítás bekapcsolódjon a kulturális emlékezet utóbbi másfél évtizedben Európa-szerte megélnékvült kutatásába. A történelem- és az idő-tematika, a történelem példatárából merített témák és motívumok feldolgozása a kora újkortól egyik fő vonulatát alkotja a képzőművészet és az irodalom történetének, annak

egyik közös forrása, s jól ismert a történeti tárgyú irodalmi és képzőművészeti alkotások kölcsönös inspiratív szerepe a művek születésében, terjedésében és befogadásában. A kiállítás irodalomtörténeti jelentőségét növeli, hogy a történelemfogalomnak és a nemzetről mint a történelem alanyáról vallott elképzelésnek az ikonográfiában is megragadható változása egyik alapfeltétele volt a modern irodalomtörténet kialakulásának.

A kiállítás elméleti keretének fő összetevője a történelemszemlélet alakulása a késő középkortól a 20. század második feléig terjedő időszakban. A folyamat fontosabb állomásai az autonóm történelemszemlélet, a történetírás önelvűségének megjelenése és az objektivitás igényének megfogalmazása a 15–16. század fordulóján. A 17. század elején tűnik fel először a gondolat, hogy a történelem alkotás, melyet a mindenkori társadalom tudatosan hoz létre saját céljai érdekében. Ezzel a történelem optimista, „exemplum”-ként való felfogása mellett megjelenik a történelem objektivitásának megkérdőjelezése, valamint az a felismerés, hogy a múlt nem vonatkoztatható minden további nélkül a jelenre. A 20. században bizonyossá vált a finalista történelemértelmezés tarthatatlansága, s tudatosult a történelem lényegi nyitottsága. Terjed az a felismerés, hogy az ember nem vagy csak korlátozott mértékben képes a múlt átfogására, megértésére. Világossá vált, hogy „a” történelem: fikció, s a történetírás – némely felfogás szerint – nem más, mint a fikciós beszédmód egyik változata.

Az elméleti keret másik sarokpontját a művészet és a történelem, a művészettörténet és a történetírás viszonyáról született elképzelések alkotják. Ismeretes, hogy a

különböző korok művészetének „felfedezése” nem egy időben, különböző történeti, esztétörténeti folyamatok mentén történt. A képi források történeti felhasználása időben megelőzte és mintegy előkészítette a művészettörténet kialakulását. A vizuális művészetek a 18–19. század fordulóján váltak elismert hivatkozási alappá a kultúrtörténetben, nagyjából akkor, amikor a művészettörténet akadémiai diszciplínává lépett elő. Elfogadottá lett, hogy a képek megragadhatóvá tesznek egyébként láthatatlan történeti folyamatokat, segíthetnek más forrásokkal tisztázhatatlan történeti problémák megoldásában, s a képzőművészet stílusváltása jelezheti a bekövetkező társadalmi, történelmi változásokat. Ebből fakad a művészettörténet egyik kulcsfeladata: feltárni a művekre ráakódott értelmezéseket, nyomon követni az értelmezési módosulásokat és visszahelyezni a műveket az elkészülés kontextusába. Minderre számos kitűnő példa található a kiállításon.

A szélesebb értelemben vett történetábrázolás a legfontosabb képzőművészeti műfajok közé tartozik, értelmezése a művészettörténet egyik nagy hagyományokkal rendelkező területe. Míg fő típusairól – történeti eseményábrázolás, történeti portré, emlékmű, apoteózis, világi allegória – nagyjából egyetértés uralkodik, a történeti témához sorolás szempontjai változnak, s nem elhanyagolható különbség lehet például egy festő saját meghatározása és a művészettörténeti besorolás között. Nehézség adódhat a kevert típusok elkülönítésében, s előfordul, hogy csak a tervezett kontextus vagy a tipológiai megfelelés segít egy történeti téma szándékolt jelentésének és funkciójának felderítésében. Egy-egy kiemelkedő festői életmű önmagában

is alkalmat kínálhat a történelminek mint képzőművészeti problematikának a vizsgálatára. Rubens munkássága például éppúgy tanúságul szolgál ugyanannak a történelmi tárgynak a különböző tónusú, stílusú és műfajú kezelésére, mint a történelmi források mellett az antik költészet felhasználására a történelmi témák ábrázolásában. A stílusváltásban kifejeződő művészi történelemfelfogás változásának ismert példája Rembrandt, aki érett korszakában elfordult a 17. század eleji amszterdami történelmi festészetnek a múltat finoman megmunkált felületekkel, tiszta körvonalakkal felidéző, az idő múlásának nyomait eltüntetni igyekvő törekvéséről, s az egymásra rakott, elkent festékrétegekkel, megoldozott felületekkel szándékosan elhomályosította a látható világ felszínét, jelezvén, hogy a múlt a maga teljességében nem ismerhető meg, s az alkotói folyamat az idő ellenében megy végbe.

A Magyar Nemzeti Galéria több mint két éves előkészítő munkával megszületett kiállítása és a kiállítás katalógusa nagyjából ebbe a rendkívül széles, ám jól körülhatárolható elméleti keretbe illeszkedik, s kielélt koncepciót, átgondolt megvalósítást tükröz. A kiállítást rendező és a katalógust szerkesztő Sinkó Katalin és Miko Árpád igen nagyszámú intézményre, kiterjedt szerzőgárdára és rangos tanácsadó testületre, a művészettörténészek mellett elsősorban történészek, irodalomtörténészek, könyvtárosok és régészek közreműködésére támaszkodhatott. Másfelől a történelemábrázolás magyarországi kutatása igen figyelemreméltó eredményeket ért el az utóbbi évtizedekben, s a vállalkozás egyben ezeket is összefoglalja.

A több mint 800 oldalas katalógus a közreműködők erudíciója és az igényes

kivitelezés révén jól illeszkedik a rendező intézmény katalógussorozatába, annak legjobb hagyományait folytatja. A kiállítás felépítésének megfelelően tizenhat témakörben elrendezett tárgyleíró részt nyolc hosszabb tanulmány vezet be. A katalógustételek tematikus csoportjai előtt az olvasó rövid tájékoztatást kap arról, hogy az adott tárgyegyüttes miként illeszkedik a koncepció egészébe, s a tételek leírásait többnyire egy-egy tanulságos vagy kiemelkedő tárgy, tárgycsoportot bemutató, rövidebb-hosszabb tanulmányok sora követi. Az utóbbiak közül több a kiállítás előkészítésekor felgyűlt, a műtárgyleírás kereteit szétfeszítő ismeretanyagot tesz hozzáférhetővé. Nem mellékes körülmény, hogy a katalógust közel ötven oldal terjedelmű német nyelvű rész zárja a tanulmányok rezüméjével, a tematikus bevezetőkkel és a kiállított tárgyak legfontosabb adataival.

A kiállítás tematikus egységei kronologikus rendben követik egymást, s már címükben is jelzik a történetiség képzőművészeti szemléltetésének sokoldalú megközelítését: I. Ereklékultusz; II. Szent királyok – királyi szentek; III. Az ókor hagyatéka; IV. Illusztrált történelem (14–17. század); V. Regnum Marianum; VI. A történelem késő reneszánsz és barokk képei; VII. Tárgyak emlékezete; VIII. Az archeológiai érdeklődés kezdetei; IX. A birodalmi patriotizmus és a magyar történelem; X. A történelem képei a magánélet körében a 19. században; XI. A nemzeti szenvedéstörténet képei; XII. Allegorikus történelemképek a 19. században; XIII. Állami történelmi reprezentáció; XIV. Az emlékezés helyei, emlékműkultusz; XV. Antihistorizmus: a múlt kiszabadítása a történelem fogságából; XVI.

Leletmentések a múlt labirintusából. E felépítés fontos tanulsága, hogy a történelemábrázolás csupán az egyik lehetősége a múlthoz fűződő viszony képzőművészeti kifejezésének, s a korábbi korszakok tárgyi emlékeinek későbbi megítélése, a képi források gyűjtése és a tárgyak képi megörökítése éppúgy ide tartozik, mint a tárgyak átalakítással végrehajtott tudatos átértelmezése, az archaizáló stílusban készült hamisítványok és a jelentős történelmi személyiségekkel összekapcsolt műtárgyak kérdése.

A felsorolt témakörök többsége először szerepelt önálló kiállításon Magyarországon, s számos tárgy most jutott először a nagyközönség elé. Több műtárgyat a kiállítás előkészítése során restauráltak. A gondosan kiválasztott, mintegy négyszáz, egymástól jelentősen eltérő kvalitású tárgy között szokatlanul nagy arányban találhatók olyan, elsősorban iparművészeti tárgy típusok, amelyek egyébként ritkán vagy egyáltalán nem jelennek meg képzőművészeti kiállításokon, mint például a kis szentképek, vallási és világi ereklyék, könyvkötések, színházi kellékek, sokszorosított nyomatok, kódex- és nyelvemlék-hamisítványok. Ezért a tárgyleírások – melyek túlnyomó többségéhez fénykép tartozik – több esetben tartalmaznak az adott tárgy típusra vonatkozó általános tudnivalókat. A leírások gyakran közölnek új kutatási eredményeket, megdöntenek korábban elfogadott megállapításokat, új hipotéziseket fogalmaznak meg és eddig elhanyagolt kérdések sorát vetik fel. Különösen imponáló az új tárgy történeti, ikonográfiai és stíluskritikai megfigyelések sokasága.

A katalógus tanulmányai között egyaránt megtalálhatók a korábbi kutatások eredményeit összefoglaló és az új kutató-

sokra épülő, jelentős forrásértékű dolgozatok. Marosi Ernő bevezető tanulmánya széles ívű tematikus áttekintést ad a történetiség koronként változó képzőművészeti megjelenítésének fontosabb csomópontjairól. Gondolatmenetében nem véletlenül kap kiemelt helyet néhány Khronosz- és História-ábrázolás, mivel a két allegorikus alak ikonográfiája a kora újkori történeti gondolkodás egyik forrása. Alakulása jelzi a történeti gondolkodás humanista, enciklopédikus és kritikai szakaszait, továbbá azt a folyamatot, melynek során a tényeket hangsúlyozó történetírás a historiográfiában fokozatosan háttérbe szorította a retorikai ideálok követését. A régi magyar irodalom történelemszemléletének fő vonásait, a történelmi tudat retorikai konstrukcióit összegezve Ács Pál rámutat a zsidó–magyar történelmi sorspárhuzam, az apokaliptikus-biblikus jelképrendszer, a hun–magyar azonosságtudat nyomán kiépült török–magyar testvériség-gondolat, az önostorozásra hajló, büntudattól gyötört szemlélet és a Makkabeus mártírok történetének mint bibliai históriák forrásának jelentőségére. Szentesi Edit a 19. század első harmadában kibontakozó Habsburg birodalmi patriotizmus támogatására létrejött szellemi mozgalmak történeti vonatkozásait veszi számba, így mindenekelőtt Josef Hormayr és körének az irodalomtörténet által is számon tartott kiadványsorozatait és a körülöttük szerveződött művészeti, irodalmi, történetírói és történeti publicisztikai törekvéseket. A bevezető tanulmányok közül Sinkó Katalinét emeljük még ki, amely a historizmus művészetének ideológiaközvetítő szerepét, a históriaképet mint a történelem nacionalizálásának eszközét vizsgálja, s a képi hagyomány elfeledett részének számító

monumentális festészeti programokat is bevonja az elemzésbe. Sinkó a birodalmi patriotizmus ikonográfiai újításai közé sorolja a halálában ábrázolt hős megjelenítését, s Orlay Petrich Soma *II. Lajos holttestének feltalálása* című képét a *querela Hungariae* toposz irodalmi feldolgozásai által inspirált műként értelmezi.

A katalógus tematikus gazdagságának és új kutatásokra alapozott, sokrétű eredményeinek érzékeltetésére a rövidebb tanulmányok közül említjük meg Rózsa György írását a VI. részben Paul Juvenel – III. Ferdinánd megrendelésére 1646-ban készült – emblemikus elemeket sem nélkülöző, elpusztult pannó-sorozatáról a pozsonyi királyi vár termeiben, amely az udvari reprezentációt kifejező, kevés számú monumentális mű egyike. Ugyanitt Buzási Enikő két tanulmányban foglalkozik az egykori Zrínyi-epitáfiummal és a Zrínyi-kultusszal mint a 16. század végi családi reprezentáció forrásával, illetőleg az Esterházy-ösgaléria és a *Trophaeum* eddig azonosítatlan képi forrásaival. A hagyományos művészettörténeti szemlélet módosulását tükröző írások közé tartozik a VII. részben Végh János két tanulmánya a lőcsei főoltár oromzatának apostolszobrairól és a barokk oltárokból elhelyezett gótikus szobrokról, amelyek világosan mutatják a régebbi korok művészeti emlékeinek későbbi megbecsülését. Ugyanitt nem hagyható említés nélkül Kovács Éva posztumusz tanulmánya, amely bravúros okfejtéssel bizonyítja egy, a kutatást hosszú ideig félrevezető, eddig középkorinak tartott női fejes akvamanile 1800 körüli készítését. Az archeológiai érdeklődés kezdeteit bemutató VIII. rész több, újonnan felfedezett forrásra hívja fel a figyelmet, így például Rajcsányi Ádám kamarai

levéltáros heraldikai gyűjteményére és Jakosics József ferences tartományfőnök forrásgyűjtői, történetírói tevékenységére.

Az irodalomtörténet megkülönböztetett érdeklődésére tarthatnak számot a képek (műtárgyak) és szövegek kapcsolatára vonatkozó különféle megfigyelések. A képek és a szövegek egyenrangú, szorosan összetartozó együttest alkotnak például a szigetvári Zrínyi Miklós emlékére kiadott ún. *Zrínyi-album*mal egy időben készült, de nem a kötethez tartozó, s ezért az ismert példányokban többnyire nem található egyleveles nyomtatványon, az Esterházy-család *Trophaeum*ában és a Nádasdy *Mausoleum*ban. A kép–szöveg párhuzamosságok további lehetőségére utal egy II. Lajos apoteózisát ábrázoló, 1755-re datált, eddig tévesen meghatározott tézislap, melynek vizuális érvrendszere Szilágyi András megfigyelése szerint a 17. század közepén napvilágot látó, rekatolizációs célú irodalmi alkotásokhoz, kompozíciója viszont inkább a 18. századi történeti, történetfilozófiai elmélgedésekhez kapcsolódik. A 19. század második felében született allegorikus történelemképek egy része, így elsősorban Zichy Mihály több alkotása tükrözi a történelmi haladásba vetett bizalom megrendülését, a história tragikus értelmezését, s tanúsítja, hogy a negatív történelemszemlélet közel egy időben jelentkezett az irodalomban és a képzőművészetben. Ugyanebben az időszakban a folyóiratok sokszorosított történeti képei gyakran együtt jelentek meg a téma irodalmi feldolgozásaival, s az irodalmi művek inspirációja nyomán született képekre és a képi ihletésű szépirodalmi művekre egyaránt számos példa található.

A képek szépirodalmi műveket inspiráló szerepének kevésbé ismert dokumen-

tumai a piarista Kácsor Keresztély történeti kompendiumát illusztráló, kommentált rajzok a szkíták, hunok, magyarok történetéről, amelyek Lehel kürtjével és a róla szóló irodalommal együtt szerepet játszhattak az *Etelka* és Dugonics többi ősmagyar témájú regényének előéletében. Az antik műtárgyak irodalmi kultuszát tanúsítja Verseghy Ferenc üdvözlő verse a herkulesfürdői gyógyforrásnál a 19. század elején előkerült római Hercules-szobrocskáról.

Ugyancsak számos példa található a katalógusban az irodalmi szövegek képzőművészeti alkotásokat ihlető szerepére. Szilágyi András feltételezése, mely szerint Hoffmann Pál pécsi püspök gyászbeszéde Esterházy László fölött ihletője volt több egykorú képi ábrázolásnak, még további bizonyítást igényel. A 19. századból emeljük ki Vörösmarty *Cserhalom* című költeményének Kisfaludy Károly által készített rézmetszet-illusztrációját és az ennek nyomán született, vitatott attribúciójú festményt, továbbá Kisfaludy Sándornak *Dobozy Mihály és hitvese* című, a 19. század egyik legnépszerűbb történeti témáját feldolgozó regéjét és az ennek nyomán készült számos későbbi festői feldolgozást. A Hormayr-kör történeti tárgyú írásainak szépirodalmi munkákat ösztönző szerepe eddig is ismert volt, kevesebbet tudunk azonban az e körben született irodalmi alkotások szerepéről a történeti festészet megújításában. Így például Pyrker János László egri érsek *Rudolphias* című, a birodalmi patriotizmus szellemében fogant német nyelvű eposzának egyik jelenete volt a forrása Anton Petter bécsi akadémiai tanár Ottokár cseh király holttestének fia általi elkérését ábrázoló festményének és Johann Nepomuk

Geiger több kiadást megért litográfiájának. Weber Henrik *Salamon király a visegrádi börtönben* című képe a Hormayr-kör egyik magyar tagjának, Mailáth Jánosnak azonos tárgyú versét illusztrálja, s ugyanehhez a körhöz tartozott Caroline Pichler, akinek *Buda várának visszavétele* című, magyarra is lefordított regénye alapul szolgált Schmidt József Szapáry Péter történetét feldolgozó két képéhez.

A nemzeti szenvedéstörténet patetikus-szimbolikus képei közel egy időben készültek a témák reformkori irodalmi feldolgozásaival, ez utóbbiak inspiráló szerepe több esetben kétségtelen vagy valószínűsíthető. Ezzel szemben nem korabeli, hanem közel kétszáz évvel előbb írt, s nem sokkal korábban felfedezett és kiadott szöveg, II. Rákóczi Ferenc *Vallomásainak* egy részlete nyomán született Madarász Viktor *Rákóczi bécsújhelyi börtönében* című, kevésbé ismert képe, amely a börtöne ablakából hatyúkat nézegető és etető fejedelmet ábrázolja. Az antihistorizmus szellemében született, irodalmi ihletésű művek közül Gulácsy Lajos *Paolo és Francesca* című rajza és Bokros Birman Dezső *Ulysses* című szobra említhető példaként. Nem egyes szövegek, hanem egész írói életművek inspirációját tükrözik a 19. századi állami reprezentációs igény nyomán született írószobrok és a magyar irodalom alakjait személyes hangon megidéző, a 20. század hetvenes éveitől megszáporodó íróportrék.

Talán e néhány kiragadott példa is igazolja az állítást, hogy a katalógust nem csupán a művészettörténészek fogják hosszú ideig haszonnal forgatni. A bemutatott műtárgyanyag a gondos, de elkerülhetetlen szelekció miatt természetesen tovább bővíthető, s a rendezők is bizonyá-

ra nehéz szívvel mondtak le számos alkotásról. Az ókor hagyatékát bemutató részt például jól kiegészítette volna Zsámboky János *Emblematája* és a mű antik érmek metszetes képét tartalmazó függeléke, míg a 19. századi történeti tájfestészet darabjai talán a IX. vagy a XI. részbe lettek volna beilleszthetők. A régi magyar irodalom történelemképét bemutató tanulmányt és a *Regnum Marianum* eszme művészeti emlékeit felvonultató kiállítási egységet egyaránt jól kiegészítette volna a *Patrona Hungariae–Regnum Marianum* koncepció irodalmi vetületének feldolgozása. A katalógus felveti a képzőművészeti történelemábrázolásra vonatkozó korabeli elméleti irodalom módszeres áttekintésének az igényét, s a bemutatott példák után szük-

ség lenne az Esterházyak és a Nádasdyak régebbi korok műtárgyait gyűjtő és újraértelmező tevékenységének teljes feldolgozására. Tanulságos lehet a képzőművészeti alkotásokkal kapcsolatos, történeti vonatkozású írói reflexiók összegyűjtése és értelmezése, mint például Márai Sándoré, aki Szőnyi István festészetének „szükszavú magyarságáról” írva megjegyezte: „talán ez az igazi »történelmi festészet«”. Az irodalmi vonatkozások hangsúlyos jelenléte a kiállított anyagban egyébként is előre vetíti egy, a magyar irodalom és képzőművészet kapcsolatának történetét bemutató, régóta esedékes kiállítás remélhetőleg nem túl távoli lehetőségét.

Tüskés Gábor

CSORBA SÁNDOR: REFORMKORI DIÁKEGYESÜLETEK PATAKON ÉS A TÁRSALKODÁSI EGYESÜLET POZSONYBAN

Budapest, Akadémiai Kiadó, 2000, 312 l.

Az utókor történészeinek és irodalmárainak figyelmére érdemes dolgot jelentett 1831-ben Majláth Antal főispán a Magyar Királyi Kancelláriának. Az országban terjedő nyugtalanság okait és lokális fészkeket kutatva, találóan mutatott rá, hogy „Zemplénben két veszedelmes központ van: Sátoraljaújhely, mely megyeszékhely, ahol gyakran gyűl össze a vármegye nemessége, és a sok ráérő, szegény ügyvéd és jurátus. A másik Sárospatak, ahol ezerre menő serdületlen tanulóifjúság van, ezek nagy mértékben ki vannak téve a veszedelmes tanok csábításainak”. Akárha ennek a jelentésnek a valóság tartalmát nyomozó történeti, filológiai, didaktikai és társadalomlélektani elemzésnek is felfoghatjuk Csorba Sándor új könyvét, a *Re-*

formkori diákegyesületek Patakon és a Társalkodási Egyesület Pozsonyban című munkáját. Akik az érdeklődés szándékával valaha is rápillantottak a magyarországi felvilágosodás és reformkor évtizedeire, minduntalan megakadt a szemük Debrecen, Sárospatak és Eperjes kollégiumain. Egymással is rivalizáló, de egymás hatását felerősítő iskolák működtek az említett városokban, amelyek mintegy eszmei, politikai, ideológiai gyepürendszer képeztek, és évszázadokon át védték a Felső-Tisza-vidék vármegyéit – Zemplént, Szabolcsot, Szatmárt, Ugocsát és némileg Bihart, illetve ezen vármegyék nemességét – a Habsburg abszolutisztikus törekvésekkel és a katolicizmus univerzalizmusával szemben. A 18. század utolsó évtizedeiben kibonta-

kozó felvilágosodás, a jozefinizmus, majd a jakobinizmus, s az azt követő liberalizmus, az autonomizmus, a népiség, a radikalizmus tanulmányozásakor megkerülhetetlen ez a térség, és ennek a térségnek az iskolái. Elegendő talán Bessenyei György, Kazinczy, Kövy Sándor professzor, Csokonai, Kölcsey, Kossuth, Károlyi György, a Szatmárban adománybirtokos Wesselényi nevét említenünk, hogy belássuk Csorba Sándor témaválasztásának fontosságát.

Ami ezekben a kollégiumokban történt, nemcsak a nagy nevek miatt fontos. Sokkal inkább azért, mert ez a három kollégium – számra is hatalmas – diákserege adta folyamatosan a megnevezett vármegyék honoráriori elitjének többségét. Az itt végzett teológusokból kerültek a falvak, mezővárosok élére a református és az evangélikus lelkészek. E kollégiumokból kapták rendre a falvak iskolái a rektorokat, iskolamestereket és segédtanítókat. Ezekből az iskolákból kerültek ki a falusi nótáriusok, a kisebb-nagyobb uradalmak gazdatisztjei, ispánjai, s ami legalább ennyire fontos: a kollégiumokban végzett jogszokból toborzódott a megyék tisztikárának többsége, az alispántól a jegyzőig, az ügyészig, a fő- és alszolgabíróig, azok esküdtársaiig, az igazságszolgáltatásban nélkülözhetetlen táblabírákig.

Csorba Sándor felvállalt témája a pataki diáktársaságok és a pozsonyi országgyűlési ifjúság szervezeteinek intézményi és tartalmi elemzése volt. Ezt alapos filológiai adatolással, az árnyalatokra is gondot fordító finom elemzéssel végezte el. Bár csak a szükséges mértékig ragaszkodott a kronológiai szerkesztési elvhez, mégis szinte jegyzőkönyvről jegyzőkönyvre haladva bontotta ki az egyes szervezetek tevékenységét. A diák- és országgyűlési

ifjak társaságainak intézményi felépítésével, szervezeti szabályzatával, „alkotmányával” éppúgy foglalkozott, mint a társaságok anyagi ügyeivel, az általuk megvásárolt vagy közös használatra összegyűjtött könyvek tartalmi, filozófiai mondanivalójával, esztétikai megvalósulásának szintjével. A diákok áldozatvállalásából bővülő könyvtár, az 1810-es, 1820-as évtizedekben végbement szakosodás a professzori karban, a tanárok által írt tankönyvek, az egyházi felsőbbsséggel egyetértésben végrehajtott oktatási reform és az iskola falai közé beférkőző korszellem együtt eredményezték a pataki diákszervezetek, majd a pozsonyi ifjúsági szervezetek sikeres működését. A pataki Páncélországról, Nándorországról, a pozsonyi Társalkodási Egyesületről, az Ifjak Casinójáról, a Ménage-ról a fennmaradt iratok tüzetes vizsgálata nyomán minden korábbi értékelésnél többet megtudunk Csorba Sándor könyvéből.

Mindez azonban csak az egyik, és csak a kisebbik erénye a monográfiának. Igazán új az, ahogyan Csorba a korabeli társadalmat szemléli. Egyrészt már Patakon észreveszi, hogy nem pusztán egyedi jelenségről van szó. Bevillan a képbe az egri jogakadémia mint példát adó intézmény, és minduntalan felbukkan Debrecen és Eperjes. Nemcsak azért, mert ez az utóbbi két iskola a pataki diákok számára is könnyen átjárható volt, s nem is csak azért, mert egyik-másik pataki vagy debreceni, eperjesi diák idők múltával a másik intézmény professzori karában foglalt helyet, magával hozva a hajdani alma mater módszertani és szellemi értékeit, hanem azért is, mert az 1814-től adatolható pataki diákszervezet módszertaninak minősíthető kezdeményezése az 1832–1836-os diétán

országos politikai mozgalommá terebélyesedett. Ez utóbbi magába olvasztotta nemcsak a pataki előzményeket, még csak nem is kizárólag a református kollégiumi hagyományokat, azok formai és tartalmi törekvéseit, hanem a katolikus intézmények – például az egri, a győri stb. jogakadémia – hallgatóinak szervezeti és tartalmi törekvéseit is. A katolikus Széchenyi, Deák és Beöthy Ödön éppúgy bálványai voltak a pozsonyi ifjaknak, mint a kálvinista Wesselényi és Kölcsey. Az evangélikus Kosuth, a katolikus Eötvös József éppúgy erjesztői és szervezői voltak az ifjúság politikai akaratnyilvánulásának, mint a Lovassy fivérek. Helyesen érzékeli Csorba, hogy a nemzeti liberalizmus szintézisében feloldódtak a hagyományos felekezeti, lokális és intézményi rivalizálások. A polgári nemzet megteremtésének a vágya túllépett a partikuláris és vallási kereteken.

Csorba Sándornak fő témája a sárospataki kollégium 1790-es évektől az 1840-es évekig ívelő történetének a bemutatása. Amikor erre vállalkozott, nem a híres professzorok – Kövy Sándor, Kézy Mózes, Sipos Pál, Vályi Nagy Ferenc, Gortvay János – működésének az ismertetését helyezte előtérbe. Nem az ünnepi pillanatokra, nem is a kiemelkedő diákok jövőből visszasugárzó dicsőségére koncentrált. Sokkal inkább az általa vizsgált korszakban zajló tantervi reformot, a szaktudományi specializálódást helyezte előtérbe. Másik szempontja a történelemtanítás megújulásának tüzetes vizsgálata és a diákok korszerű tartalmú tankönyvekkel való ellátásának a bemutatása volt.

Miközben a professzori kar szakmai specializálódása jó ütemben haladt, s készültek a korszerű szemléletű tankönyvek, miközben tartalmában és szellemében

megújult a filozófia és a történelem oktatása, a háttérben ott élte hétköznapjait a Bodrog-parti városkában másfélezernél több diák. Ennek a ténynek a realitását csak akkor érzékelhetjük igazán, ha megkíséreljük összevillantani Csorba Sándor két számszerű adatát: 1787-ben – a II. József-kori népszámlálás idején – Sáros Nagy Patak lakóinak a száma 2710 volt, s a kollégiumban 1626 diák tanult. Valamennyien fiúk. Ez az arány nem sokat változott a késői rendiség korában. A városka 6–700 családjának mindegyikére 1848-ig jutott 2–3 diák. Ezekhez a számokhoz oda kell gondolnunk a valóságnak azt a tarka egyvelegét, ami a rendiséget jellemezte. Patak lakóinak többsége kézműves és szőlőtulajdonos volt, telve rendi, polgári öntudattal. Ott éltek a városkában a szakmánként elkülönülő céhes legények, inasok. Élénk forgalmú hetipiacok és három vármegyében elhíresült vásárok tarkították Patak társadalmi és gazdasági palettáját, amire külön színként rakódott rá a márciusi szőlőnyitástól az október végi szüretig folyton a város körül és annak szőlőhegyein nyüzsgő napszámoshad.

A diákok többsége Zemplénből, Tokaj-Hegyaljáról, a környező megyékből, Szabolcsból, Szatmárból, Beregből, Ungból, Ugocsából toborzódott. Öntudatos kálvinista nemesi, közép-nemesi és honorációri – papi, jegyzői, gazdatiszti, tanítói – családok 10–18 éves korú fiaiból. Napirenden voltak a verekedések, a céhlegények, az inasok és a diákok konfliktusai, véletlen és akart civódásai, a korcsmai és báli randalírozások. A tolvajlások, a kisebb zenebonák, az italozások mindennaposak voltak. Adatszerű listájával, a vétségekre kiszabott büntetések felsorolásával Csorba jól érzékelteti ezt a gyakran durva tréfáktól, apró bosszúktól

hemzsgő világot, amely gyakorta kivívta Kazinczy Ferenc rosszállását is.

Ebben a különös világban szerveződött meg először *Páncélország*, a Kövy professzor didaktikai módszerét utánzó diákszervezet. A kollégium tanárai éppúgy akarták és jóváhagyták ezt a szerveződést, mint ahogyan engedélyezte a felsőbb egyházi hatóság is. Az 1814–1823 között működő egyesület a jogászok szervezete volt, s az országos és helyhatósági politikai és közigazgatási intézmények utánzásával, az azokban honos gyakorlati módszerek másolásával készültek a diákok a vizsgáikra. Időről időre tisztújításokat tartottak, diétai és törvényhatósági témákat vitattak meg, gyakorolták magukat a retorikában, jegyzőkönyvet vezettek, megőrizték a jeles beszédek szövegét. A megyék mintájára pecsétet készítettek, diétát és megyegyűléseket tartottak, kreált pereket tárgyaltak és ítéletet hoztak. Az önképzés, a tapasztalatszerzés, a jellemformálódás, az önszerveződő közösség fegyelmező ereje, a közéletiség gyakorlásának lehetősége mellett ott kísértett ebben a diákszervezetben a politikai megnyilatkozás és véleményalkotás lehetősége is. Éppen ez utóbbi lehetőség megvalósulása okozta a szervezet feloszlását. A diáktársaság 1822. december 7-én tartott gyűlése előtt – a vád szerint – a diákok közül többen kocscikkal, lovakkal nyargalásztak a város utcáin, majd összegyűlekezve a törvénytanítói teremben, vörös sapkát és vörös övet viseltek, és megyegyűlést utánoztak.

Patakon az esemény nagy feltűnést keltett, a hatóságok vizsgálatot indítottak, melynek során félszáznál több tanút hallgattak meg. A diákmertő vallomásokból – a *Páncélország* néven emlegetett diákegyesület tevékenységéről is – Csorba Sándor a

fennmaradt levéltári források alapján filológiai pontossággal számol be, bár azt óvakodik összefüggésbe hozni az 1820-as évek elején az immár egy évtizede gyakorolt abszolutizmus elleni vármegyei nemesi ellenállás fellángolásával. 1823 januárjától *Páncélország* megszűnt működni. A hatalom betiltotta. Szemere Miklós emlékezete szerint azért, mert az említett december 7-i – megyét utánzó – gyűlésen az ifjak megtagadták az újonccéllítást.

Megközelítően egy évtizednyi csend következett ezután, miközben a diákok csak verekedéseikkel, szokásos rakoncátlankodásaikkal hívták fel magukra a figyelmet időről időre. Ez alatt az idő alatt azonban a magyar közéletben korábban soha nem tapasztalt zsongás támadt. Az erjedésnek korszakfordító eseménye volt Széchenyi *Hitel* című munkájának a megjelenése. A nagy visszhangot kiváltó műsárospataki ismertségéről és hatásáról nem készült még tanulmány. A pezsgó politikai légkör azonban nem volt ismeretlen e többségében nemesi ifjak előtt. A társasági életbe otthon bevezetett 16–18 éves ifjak az 1820-as, 1830-as években a jeles ünnepeken, névnapokon mást sem hallottak, mint a politikai elégedetlenség szózuhatagát. Miért ne utánozták volna ők is atyáikat?

A jurátusok kezdtek most is. Magukat megkülönböztetendő a teológusoktól, a gimnáziumi osztályoktól, „elkezdtek a sapkájok mellett veres rósákat hordani.” Kálniczki Benedek rektor riadtan és mentegetőzve jelentette az esetet a püspöknek, beszámolva arról is, hogy dorgálása eredményeként „a rósát mind lerakták s a Contrascríbális házba felvitték.”

Az 1831 novemberében összesereglett törvénytanulók már december 18-án levelet írtak Fáy Ferenc algoncknak, mely-

ben egy diákszervezet felállításának engedélyezését kérték. Sikertelen beadványukat 1832. április 14-én megismételték. Ez utóbbi kérésük igenlő visszhangra talált a professzorok körében, aminek következtében április 27-én keltezett levelükben már az egyházi főhatóság hozzájárulását remélték megnyerni. Meg is nyerték. Így alakult meg 1832. május 5-én a Nándor Királyi Tábla, a tevékenység során használt nevén: *Nándorország*. Formailag ez alig különbözött az 1823-ban betiltott Páncélországtól, de tartalmában annál merészebb és célratörőbb volt. A törvényhozás, a bíraskodás, a közigazgatási eljárás gyakorlása és egyéb praktikus feladatok vállalása mellett az ifjak a magyar nyelv iskolai használatáért szálltak síkra. Az 1832-es tanév végén Szemere Bertalan búcsúbeszéde, a vizsgán megjelenő szülők és a kíváncsiságó városiak nagy öröme, magyar nyelven hangzott el.

A Nándorország és alszervezetei 1832–1836 között működtek. Pecséttel, alapszabállyal, rendre megválasztott tisztségviselőkkel, a szabályokat megsértők fölötti bíraskodási joggal, levéltárral, iratkezeléssel, pénztárral stb. 1834–1835-ben hasonló módon szervezkedtek a pozsonyi országgyűlési ifjak is. A pozsonyi *Társalkodási Egyesület*, majd az *Ifjak Casinója*, végül a *Ménage* természetesen eszmeileg, politikailag, művészileg is magasabb szintet képviselt, mint a pataki diáktársaságok, de az intézményesülés formai kritériumai sokban hasonlítottak egymáshoz. Betiltásuk is sok hasonlóságot mutat.

Pozsony 35–40 ezres lakossága és az 1832–1836-ban ott tartózkodó 1000–1500 jogvégezett fiatal – a követek, a főrendiházi tagok és az azokhoz olykor-olykor fellátogató családtagok, rokonok több százza

tehető hada – szám szerint nem teremtett olyan szituációt, mint a Patakon minden szeptembertől a következő év júniusának végéig odaseregglő diákok. A konfliktuslehetőségeket tekintve azonban hasonló volt a helyzet. Az országgyűlési ifjak politikai tájékozódását, viselkedését, társadalmi hovatartozását és az ellenük forduló központi akarat működését illető kérdések taglalásánál Csorba Sándor bőséges szakirodalomra támaszkodhatott. E téren nem is törekedett többre az eddig feltárt eredmények összegezésénél. Szemlét tartva a Pozsonyban hosszabb-rövidebb ideig tartózkodó fiatalok között, a korabeli forrásokra támaszkodva három csoportra osztotta őket. A sikeres ügyvédi vizsgájukhoz gyakorlatot szerző jurátusokat említi elsőként. Ők voltak a legtöbben. Az ország ekkor már több mint 40 jogakadémiájáról és a pesti egyetemről sereglettek ide a végzett joghallgatók. Voltak közöttük, akik megyei költségen, követi titkárként, a jobb módúak közül többen saját, még inkább szüleik pénzén tartózkodtak Pozsonyban. Olyanok is akadtak, akik másolással, egyéb munkák vállalásával keresték meg pozsonyi tartózkodásuk költségeit. A másik csoportot alkották a kancellisták, a követi írnokok, akiket a megyék, a kerületek, a szabad királyi városok rendelték követük mellé. Egy szűkebb csoportot alkottak az *ablegati absentium* néven emlegetett megfigyelők – közéjük tartozott Kossuth Lajos is –, akik egy vagy több távolmaradó főúr megbízásából jöttek, és küldőik számára készítettek jelentéseket. Bizonyára számosan voltak olyanok is, akik a diéta következtében megélenkült társasági élet kedvéért vagy pusztán kíváncsiságból, esetleg egy jó parti reményében keresték fel Pozsonyt.

Csorba igazi érdeklődése arra irányult, hogy a megszerveződött ifjúsági társulatok miként építették ki kapcsolatrendszerüket, mely politikusok köré tömörültek, s hogyan szélesítették országossá információs hálózatukat. Az alapszabályaiban a „finomabb társalkodást”, az „illendő mulatozást”, a „társalgási alapelveket” elsajátítani és begyakorolni megcélzó három pozsonyi ifjúsági szervezet – bár tagjai időről időre változnak – kontinuos volt. Elnevezésük változtatásával csak a felsőbb hatóságok engedélyezését szerették volna elérni. Szervezeti életük feszes ritmusban zajlott. Másfél évnyi működésük alatt 112 ülést tartottak, s a taglétszámuk többnyire 20–30 körül mozgott, de a távozók és a belépők, az állandó fluktuáció miatt 112 tagot regisztráltak, néhány ifjút mind a három alkalommal. Az 1832–1836-os országgyűlés idején Pozsonyban tartózkodó több mint ezer ifjú közül húsz–harminc csatlakozott egyszer-egyszer az említett

három közösséghez. Mondhatnánk, nem sok. Hatékonyságuk azonban messze felülhaladta a számukat. Ügyük és szervezetük pártolásához olyan követeket nyertek meg, mint Kölcsey, Deák, Wesselényi. A rendes tagok mellett üléseiket vendégek is látogatták. Ezek száma másfél év alatt meghaladta a kétszázat. A társaságokból – a Pozsonyból való távozás miatt – kiváló tagokkal rendszeresen leveleztek. Gondlattár címmel kézíratos folyóiratot szerkesztettek. Bármiként értékeljük is, a Társalkodási Egyesület, az Ifjak Casinója és a Ménage amellet, hogy szórakozási, ismerkedési lehetőséget teremtett, szakmai és politikai vitafórum és alkotóműhely is volt. Országos ismertsége és hatása nem vetekedett Kossuth *Országgyűlési Tudósításainak* hatásával, de jól példázta, hogy több akarat és kezdeményezés szolgálhat egymással karöltve és egymástól függetlenül is országos célokat.

Takács Péter

KISS JÓZSEF ÖSSZEGYŰJTÖTT VERSEI

Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Hegedős Mária, Budapest, Argumentum Kiadó, 2001, 756 l.

A kiegyezés utáni költészetet Aranytól (Petőfitől) Adyig egységes, átmeneti korszaknak tekintő felfogást igazoló vagy éppen árnyaló újraanonizálási törekvéseket s a nyomukban kialakult képet módosítani hivatott költői életművek összkiadásainak sorában jelentős vállalkozás Kiss József összes verseinek most megjelent kötete (a továbbiakban: *ÖGY*). A költő összegyűjtött verseit és a Kiss József-irodalom impozáns ismeretével összeállított jegyzetanyagot tartalmazó kötet sajátos átmenetet képez a nagyközönségnek

szánt, Kiss költészetét bemutató és a kutatást továbbleadó, kimerítő apparátussal ellátott tudományos munka között. Különösen fontos ez Kiss József esetében, mivel életművében szinte ez az első, költészetét egészében bemutató, teljes kiadás. A halála óta eltelt csaknem nyolcvan évnyi távolság önmagában is indokolta e kötet létrejöttét. A maguk idejében több tízezer példányban kiadott kötetek napjainkra az értő- és a nagyközönség számára inkább ritkaságszámú menő mutatványdarabokká váltak. Legkorábbi kötete, a *Zsidó dalok*

mindössze egyetlen példányban, az OSZK-ban maradt meg 1968-as reprint kiadásáig. A költő halálát követő évtizedekben az életművet összegző kiadás nem készült. E különös mulasztásban nagy szerepet játszottak a korabeli kiadói viszonyok. Kiss József unokája, Halmágyi Sándorné közléséből megtudhatjuk, hogy Kiss Erzsébet, a költő leánya szerette volna kiadni az összegyűjtött verseket, de a Singer és Wolfner kiadóvállalat (*Összes költeményei*, I–III. megjelentetője) azzal hátrította el a javaslatot, hogy a raktárban még eladatlan kötetek ezrei halmozódnak. Hasonlóan szerzői jogi és anyagi megfontolások indíthatták a kiadót arra, hogy ezt megelőzően utolsó összegző kötetének (*Összes költeményei*, Bp., Singer és Wolfner, 1930) kiadásánál ne vegye figyelembe az *Utolsó versek* (Bp., Athenaeum, 1924) anyagát. Ugyanakkor jelen munka sajtó alá rendezője a költő szerkesztési elveinek szellemében alakítja ki a közlés szerkezetét (a Kiss által gondozott kötetek közléseit figyelembe véve, lásd 486). Első összegzésnél – már csak a nagyközönség előtti bemutatás szempontjából is – indokolt ez a megközelítés, kétséges azonban, hogy a költő halála óta eltelt nyolcvan év múltán érdemes-e ezt a rekonstrukciót kötetsszervező elvként a gyakorlatba átültetve elvégezni, olykor figyelmen kívül hagyva költészetének utóéletét és a recepció már meglévő kritikai eredményeit. Még ha ennél megmaradunk is, némely esetben megváltozik a versek elhelyezésének rendje. A *Sajtóban talált versek, versfordítások* részben találunk olyan verseket, amelyek az *Ökölt. III.*-ban (a kötetek jelölésénél a *Kiss József kötetéről* fejezet [469–484] megjelöléseit használtam) olvashatók, de a költő nem sorolta be sem a *Háborús versei*

című kötetébe, sem az utolsó, még általa gondozott versek közé (656). A *Dal a tehénkéről*, a *Strófák*, a *Legenda* című versei a *Háborús verseiből* (Bp., A Hét kiadása, 1915) valóban kimaradtak, de annak második kiadásában (Bp., A Hét kiadása, 1916) már megtalálhatók, így indokolt lett volna azokat a kötet verseinél közölni, már csak azért is, mert a *Legenda* a későbbi (RUBINYI Mózes, *Kiss József költeményei*, Bp., Singer és Wolfner, [1931]) és a második világháború utáni (Komlós Aladár említett [484] két összeállítás) válogatásokban szerepel. Nehéz elképzelni, hogy egy sajtóban talált versnek ilyen utóélete legyen. Ennyiben az *Ökölt. III.* anyagát be kellett volna építeni a kötetbe.

KOMLÓS Aladár írja egyik korai értékelésében (*A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században*, Bp., 1997, 233): Kiss József „legszebb versei majdnem ismeretlenek... Versei közt ürok vannak, s nem látjuk összefüggésüket; szinte csak költeményei vannak, nem költészete.” Bemomásai talán magyarázhatók a gyűjteményes kötetek hiányával, ugyanakkor bizonyos ez vezette arra, hogy a *Legendák a nagyapámról* verses regényből válogatásaiban csak egy-egy részletet, verset közöljön. E felfogásnak (mintha versciklus lenne, nem verses regény) látszólag kialakult a végleges olvasási gyakorlata is, hiszen az *Ökölt. III.* is csak a 2. részt hozza (*Legendák...*, 1920). Felvetődik a kérdés, mégis mi indokolja ezt a közlést, hiszen az *Ökölt. III.* nem vesz tudomást az *Utolsó versekről*, a *Legendák...* második része pedig ott is megjelent már. Talán éppen azért, mert amaz nem tartalmazza az *Avar* kötetben önálló versként megjelent *Levél* részletet is, amely az

Ökölt. III.-ban már a verses regény részeként jelenik meg. (Az egységre azonban maga is utal: „A Legendák egy része az *Összes Költemények* II. kötetében jelent meg”, 139.) A mű egységére való utalás betudható a korábbi kiadás hatásának is (*Legendák a nagyapámról*, első teljes kiadás, kiadják Kiss József gyermekei, 1926. Az OSZK őriz egy ezzel teljesen azonos kiadást is, 1916-os megjelenési évvel, ez azonban minden bizonnyal nyomdai hiba, e kiadásnak sehol másutt nem találtuk a nyomát), de vajon mindezt alátámasztják-e a költő szándékai is? Az irodalomtörténet egybefüggő verses regényként kezeli a költő *Legendák a nagyapámról* című művét (IMRE László, *A magyar verses regény*, Bp., 1990), és ezt támasztják alá A Hétben megjelent részletek közlései is. A részletek kíséző magyarázatai már az első rész közlése idején – sorszámozásukkal is – a II. részre utalnak (*Intermezzo* [557], *A levél* [624], *A simposion* [IV. *A Simposion*, 625]). Hegedős Mária az *Édesanyám imádságoskönyvéből* jegyzetében leírja, hogy a költő ezt szánta – bár jóval később állította össze és közölte – a kész mű élére. Ezt a szándékot valósította meg fia, aki apja halála után egy kötetben adta ki, bevezetővel ellátva, az egész *Legendát* (622). A mindenkori alkotóművész mitikus, szimbolikus alakjává manifesztálódó főszereplő, Mayer Litvák története megérdemelte volna, hogy az *ÖGY* kötetében egy helyen, összefüggően jelenjen meg. (A gyűjteményes kötetek összeállításában és megjelenésében a kiadói, a szerzői jogi megfontolások érvényre jutásának figyelembe vételére vonatkozó fentebbi feltevést támaszthatja alá a *Száz év zsidó magyar költői* című antológia – kiadja az OMIKE Kultúr-

tanácsa, szerk. CSERGŐ Hugó, KOHN Zoltán, KOMLÓS Aladár, MOHÁCSI Jenő, RUBINYI Mózes, SÓS Endre, TURÓCZI-TROSTLER József, h. és é. n. [Bp., 1942] – utolsó oldalán, a tartalomjegyzék után található köszönetnyilvánítás is: „Hálás köszönettel adózunk e helyütt a Singer és Wolfner cégnek, mely Kiss Józsefnek és Makai Emilnek a cég kiadásában megjelent verseit ez antológiában való közlésre készségesen átengedte.”)

A IV. részben (*Gyűjteményes kötetekből kimaradt és sajtóban talált versek, versfordítások 1856–1921*) találjuk az *Ünnepnapok* (Bp., Révai testvérek, 1888) csaknem teljes anyagát. A kötet szerkezetének felépítési szempontjait követő s a következetességet figyelembe véve némileg indokolt elkülönítés (nem „vállalt” [485] illetve „be nem iktatott” [486] darabok) tartalma azonban bővebb magyarázatot is kívánna, hiszen az *Ünnepnapok* versei nem a költő önmagával szemben is túlon túl szigorú értékelése folytán (amelyről kéziratos könyvei, másolófüzetek is tanúskodnak, s amely szerkesztői működése idején a korszak legszínvonalasabb irodalmi lapjává avatta A Hetet) nem kerültek be korábbi gyűjteményeibe, sőt csak a halála után megjelent *Ökölt. III.* tartalmazta azokat (mégpedig teljes terjedelmükben), így e besorolásban részben irodalmon kívüli szempontok is szerepet játszottak („Talán é »kiterő« [azaz keletkezési körülményei, s csakugyan részben emiatt] s a versek imádság jellege miatt nem iktatta be gyűjteményes kötetek sorába” [486]). A költő, miután teológiai kifogások merülnek fel verseivel szemben, az évekkel azelőtt részletekben felvett 400 forint előleget visszafizetné és verseit visszakérné, ám a hitközség elnöke, Wahr-

mann Mór erre nem tart igényt, viszont a hitközség előljárósága fenntartja magának a jogot arra, hogy „a nem kifogásolt énekeket felhasználja, illetőleg a szerkesztendő énekgyűjteménybe átvegye”. (A levélváltást közli és az évekig húzódó ügy dokumentumait bőségesen és átfogóan kommentálva közlése: ZSOLDOS Jenő, *Kiss József és „Jehova ajtónállói” = Új Élet naptár 1959*, Bp., 1959, 222–240.) A vállalt megbízatás értelmében Kiss Józsefnek újabb imádságokkal kellett kiváltania Tatay Adolf templomi énekeit (Pest, 1861). A szigorú zsinagógai liturgiában a szertartás rendjébe előre meghatározott és kijelölt helyeken illeszkedtek bele a nem túl igényes magyarsággal megírt, költői értéket nélkülöző, Friedmann Mór által megzenésített imádságok. Tatay templomi énekei kiadásuk idején a zsidóság magyarosodását szolgálták. Az utána eltelt időszakban, különösen az emancipációt (1867) követő másfél évtizedben a magyarnyelvűségben bekövetkezett változások miatt a liturgia megreformálása ezeket a célokat, főképpen a neológ zsidóság körében már nem szolgálhatta, sőt feleslegessé tette. FARKAS Gyula, nem ismervén az ekkoriban megjelenő, rövid életű próbálkozások nyomán felbukkanó, magyar nyelvű felekezeti sajtót, arra a megállapításra jut, hogy a hiány azt mutatja, hogy a zsidóság ekkor még nem tud magyarul (Az *asszimiláció kora a magyar irodalomban 1867–1914*, Bp., 1938, 46). KOMLÓS Aladár azonban arra hívja fel a figyelmet, hogy ekkoriban német nyelvű lap is csak kettő jelent meg, mert „a hetvenes évek zsidóinak nem a magyarul tudása volt fogyatékos, hanem a felekezet iránti érdeklődése; az emancipáció megtörténte után a zsidóság ügye elintézettnek látszott,

amellyel többé nem kell foglalkoznia: a zsidók ettől kezdve a felekezeti jelleg nélküli lapokat olvassák” (*A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században*, Bp., 1997, 117). Az emancipáció után neológ és ortodox táborra kettészakadó magyar zsidóságon belül a neológok körében a reformfelfogás hódít. A fiatalság héber műveltsége a semmivel egyenlő, a németet is alig értik. A hetvenes években a felekezeti élet pangása szüli azt a gondolatot, hogy a liturgiát a magyarul értő közönség számára korszerű, érthető és élvezetes imádságokkal vonzóvá kell tenni. Ez találkozik Goldziher Ignác, neves orientalista és Kohn Sámuel történész reformálási törekvéseivel, amelyeket az aufklérista racionalizmus szellemiségének jegyében indítva szeretnének megvalósítani. A hitközség erre hajlandó pénz is áldozni. Kiss József 1882-es megbízatása a széles körű egyetértés jegyében születik. A nyolcvanas években azonban a zsidóság növekvő felekezeti érdeklődése, valamint az állandó viták az ortodoxiával behatárolják és külsődleges jegyekre szűkítik a neológia újító elképzeléseit. Goldziher és Kohn reformtörekvései megbuknak. Kiss József imádságos versei folyamatosan megjelentek az Egyenlőségben és a kész gyűjteményt 1887-ben nyújtotta be bírálatra. Közben napvilágot láttak Deutsch Henrik imafordításai (*Izrael könyörgései*, Bp., 1884) és Schön Dávid héberből fordított imádságoskönyve (*Imakönyv Szombat és ünnepnap iistentiszteletre*, Bp., 1886), mindkettőt az 1877-ben alapított I. Ferenc József Rabbiképző hittantanárai és vallásoktatói szerkesztették, a hitközség fedezte a kiadásukat és terjesztésüket.

Goldziher és Kohn bírálatának a lényege, amellyel utána számos rabbinövendék-

nek alkalmat adtak élelméjűségük fitogtatására, hogy a zsidó képábrázolás tilalma szükségképpen ki kell hogy terjedjen a költői képek antropomorfizáló használatára is. A nyugati típusú racionalizáló vallásfelfogás a maga nemében nem tekinthető túlzásnak, de a költő számára a nyilvánosság előtt egyértelmű kudarcot jelentett. A két tudós – nevét adván véleményéhez – bírálatával csak megerősítette a Kiss Józsefet övező, tudományos felkészültségének hiányait kifogásoló közfelfogást, amivel Gyulai köre a „szabályok számonkérésével” költészetének megítélését befolyásolhatta.

A bírálat nem váltotta ki a „költészet és a vallás” vagy a „költészet és a tudomány” vitáját. A megszólalók némely alkalommal hangot adtak a Kiss Józseffel szembeni eljárás miatti értetlenségüknek, de a bírálók nevét nem is említve sem erről, sem arról az oldalról nem hangzottak el lényegbevágó érvek. Szükségtelen ellenvetés lenne az is, hogy a zsidó vallás haszidága a Kabbala és a Zohár (eszkatológikus bibliai exegézis) miszticizmusa révén rendelkezik az antropomorfizmus és az érzelmi megjelenítés határozott elemeivel (Kiss József költészetében, lévén hogy litván kántor unokája volt, s ezen fölül gyermekkori átmeneti neveltetésének – a mintegy kétéves csornai időszaknak – eredményeként elsősorban a haszid-népi vallásosság elemeivel találkozunk). A Rabbiképző kialakuló, lényegében a nyugati (tudományos, felvilágosultán racionalista) ortodoxia felé közelítő neológ hagyományai azonban a haszidizmusról ekkor nem vettek tudomást, maszlagnak, népies babonának tartották. (KECSKEMÉTI ÁRMIN az IMIT pályázatára készített díjnyertes munkájában még 1908-ban is így ír: „A len-

gyel zsidóságot... a XVII. századnak csapásai és a chaszidizmus a legnyomorultabb szellemi sötétségbe taszították”; *A zsidó irodalom története*, Bp., 1909, II, 276.) Ugyanakkor Kiss József költészetében nyomát sem leljük az oly heves neológ-ortodox vitának. Ő szólaltatja meg a fiúkat a szülői házból elragadó modern korban magára maradt, csak a vallási ideáljainak élő atya magányos fájdmát (*Jehova*, 1887). Ezzel együtt A Hétben helyt ad a szélsőséges reformerek álláspontjának és sajtóperig fajuló vitát folytat az Egyenlőséggel. Mindennek ellenére az *Ünnepnapok* versei népszerűek voltak a közönség körében, de nem váltak templomi énekeké. (Rubinyi Mózes hagyatékában [OSZK Levelestár, 176. fond] bukkantunk rá Löw Immanuel levelére [Szeged, 1931. dec. 29.], melyben közli, hogy a *Halottak üdvéért* II. részét templomában istentiszteletek alkalmával éneklik. Bár a verseket Major J. Gyula megzenésítette: *A Kiss József emlékkiállítás katalógusa*, Bp., 1943, 17; a *Zsidó lexikonban* nem találjuk munkái között.)

Templomi énekeinek sorsa mélyen sértette a költőt, így érthető, hogy az *Ünnepnapok* néhány versének közlése az *Ökölt. I.*-ben éppen a *Gyilkos harang* és a *Svéd gimnasztika* társaságában történt. A két utóbbi nem illik a ciklusba, az előbbi a címe, az utóbbi pedig mondandója miatt inkább fricskának tekinthető.

A Wahrmann-nak visszafizetésre felajánlott előleg, amit a Kiss Józsefről szóló anekdota az összeget eltúlozva említ (BÉKÉS ISTVÁN, *Új magyar anekdotakincs*, Bp., 1963, 260), arra indította a költőt, hogy elfogadott vagy elutasított verseit ne tekintse költészete oszthatatlan részének. Ennek ellenére imái a magyar költészet

istenes verseinek legszebb darabjai közé tartoznak.

A többi kimaradó, korábbi verset a versolvasás, a költői életmű áttekintése érdekében (s nem figyelmen kívül hagyva a tudományos kritika datálási szempontjait sem) a kötetek után vagy azokkal összefüggésben be kellett volna építeni a versanyagba, hogy az „örök” ne tűnjenek fel, hiszen ezek között nem is egy olyan művel találkozunk, amely méltóbb elbírálást érdemelne. Azt, hogy némely versét nem a költő önmaga iránt is túl szigorú értékítélete utalta a gyűjteményes köteteken kívülre, érdemes lett volna a kötet szerkesztésénél is figyelembe venni. A szerkesztés nyújtotta előzetes tudás – akár Kiss József szerkesztési elveinek rekonstrukciójaként, akár utólagos szempontok figyelembevételével – első gyűjteményes kötet esetében megnehezíti az olvasást, de új utak felé is indítja a már eddig kialakult recepciót.

Fenntartásaink lehetnek arra nézve, hogy az *Ökölt. I–II.* megjelenésével záruló, illetve haláláig terjedő időszak (I. 1868–1899, II. 1898–1913, III. 1914–1921) megfeleljen Kiss József „saját életműtagolásának... [is, ami] némileg a kötetek rendjéből fakad” (486). Valójában semmi nem igazolja, hogy e kötetek megjelenését vegyük alapul, és erre nem találunk utalást a költő saját életműbeosztásában sem. Különösen az első korszak hosszúsága tűnik föl, mely egyöntetűségével, megbontatlanságával mintha a kiegyezés utáni költészet – melynek Kiss József az egyik legmarkánsabb alakja – egészére utalna.

Kiss József életrajzának tagolódása elég támpontot nyújthatna (1867–1875-ig első pesti, majd 1876–1882-ig temesvári korszaka, 1882-től s hetilapja megindulásától A Hét első tizenöt éve, majd a kilencszá-

zas évek elejétől 1921-ig, haláláig terjedő időszak), ám költői életműről lévén szó, a költő ezt másképpen tagolja. Számára a siker és a költői dicsőség csúcsai (és sokan ezekhez való viszonyának kifejezését tekintik énköltészeté, személyes lírája megnyilatkozásainak) jelentik a határoló pontokat: 1875, a *Simon Judit* felolvasása a Kisfaludy Társaságban; 1881 (február), egy felolvasó esten Petőfi, Arany és Tompa versei mellett felolvassák az *Ágota kisasszonyt* is; 1897, a kor jelentős képzőművészeinek illusztrációival megjelenik verses albuma a Révai testvéreknél; 1914, beválasztják a Kisfaludy Társaságba. Ez a beosztás már költészetének közzétételére is befolyással bír, s így köteteknek kiadásában is megmutatkozik, bár összegző jelentőségűnek igazán *Költeményeinek* második, bővített kiadását tekinthetjük, ugyanis ekkor – némi változtatással – egyszerre három kiadónál jelenik meg Kiss József verseskötete. Az *ÖGY* (471–472) a kötet tartalomjegyzéke alapján a Petőfi Társaság kiadását közli (ennek feltüntetése nélkül), ugyanakkor nem említi Ráth Mór (1882) és a Révai testvérek (ennek csak 4–5. kiadását ismerjük 1886-ból, Ráth Mór kötetét jelenteti meg változatlanul) kiadásait. (Ráth Mór kiadója jelenteti meg a Kisfaludy Társaság pártolói könyvtárát is.) Ráth Mór kiadása a Petőfi Társaság kiadásától abban tér el, hogy további két balladát közöl a *Tragédiák* ciklusban: a *Szomor Danit* (1881) és a *Gedővár asszonyát* (1882); a *Dalok az utcáról* ciklusban pedig *Az utcánt* (Itt járok újra...) (1882); tartalmazza még a *Hortobágyra...* (Hortobágyra hittak...) (1882) című verset, viszont kimarad a *Panaszos virág*.

A költői életmű szempontjából az életrajzi váz külsőlegesnek tekinthető adatai

és az olvasói recepció irodalmi történései egyaránt kijelölnek egy határpontot, az 1882-es évet, illetve a nyolcvanas évek elejét–közepét, amikor Kiss József költészetében jól észrevehető hangsúlyeltolódás következik be. Balladáival sikert aratva (az utolsót, a *Roboz Ágnes*t 1889-ben írja) elkészül a *Mese a varrógépről* (1883, megjelenik: Bp., 1884) című verses regénye (amelyről Gyulai Pál minden elmarasztalása ellenére mégis így ír: „Kiss költői beszélye figyelmet érdemel”, GYULAI Pál, *Bírálatok 1861–1903*, Bp., 1911, 294; Komlós Aladár is egyik legszébb költeményeként említi), ami már egy újabb irányú költői érdeklődés kezdetét jelenti. A fogalmak nyelvére lefordítva: népnemzeti költészetét és érdeklődését pár év alatt a városi költészet témái és hangjai váltják fel, és e korszaka végére így tud lírája az ábrándvesztés keserű fájdalmával még inkább elmélyülni. Verseinek tematikáját tekintve külön korszakokkal tovább tagolható életműve, melyből kiemelkedik kései szerelmi lírája, a *Noémi* ciklus.

Az ÖGY kétségkívül egyik legizgalmasabb része a Petőfi Irodalmi Múzeumban őrzött kéziratok közlése és összevetése a versekkel. Ugyanakkor nem ártott volna közölni az OSZK Levelestárában őrzött kéziratokat sem: az Oct. Hung. 1294: az *Édesanyám* kézirata, *Sárikáért*: Ki a néma gyermek szavát is megérted / Vigyázz Sárikánkra könyörögve kérlek; az Oct. Hung. 838: valószínűleg a költő legutolsó kéziratosa alkotófüzete a *Hamupipőke* beteg, a *Búcsú Sárikától*, az *Ima*, a *Szeretnek*, a *Harangoznak*, a *Múzsához*, az *éjszakában*, a *Dal a dicsőségről*, a *Ha elszólítanál*, az *Alkonyóra*, a *Tele van a lelkem*, a *Lánczy Leo*, az *Ajándék évek*, az *In memoriam V. Laura*, a *Sárika hangja*, a *Sors*,

A sirmalmak könyvéből, a *Benőtte a fű*, az *Atlantis*, a *kis piszok*, a *Siminek* és más versek kézirataival, a 104. lapon előfizetési felhívás az *Ünnepnapok* új kiadásához és a versek néhol napra pontos datálásával; az Oct. Hung. 839: Kiss József *Költeményeinek* 1876-os kiadása, a versek után letisztázott kéziratok az üres lapokon, a következő címmel: *Újabb költemények Temesvár 1877*, ezt követően a *Gyilkos harang*, a *kis Ilmáról*, a *Lőw Lipót emlékezete*, az *Egy album első lapjára*, a *Bán-sági emlékek*, az *Epitáfium*, a *Kincses Lázár lánya*, az *Alkalmi*, a *csók*, a *Hanzi*, *Kerekes Katica* és más versek tisztázásával, a végén lajstrom, némelyiknél napra pontos dátummal; az Oct. Hung. 840: kéziratosa alkotófüzete, a 30. lapon előfizetési felhívás fogalmazványa A Hét XIII. évfolyamára, majd a *Leszámolás*, a *Viszszapillantás*, a *Merlin*, az *Ajánlás*, a *Viviane*, a *Vízió*, a *Seherezáde* és más versek kidolgozása és tisztázata.

Figyelembe lehetett volna venni az MTA verstarának kéziratait is (*Meghalt a csár*, *Mért oly későn*) és a Zsidó Múzeumban található kéziratosa másolatokat is (*Egy selyem cassette*, *Volna lelked...*).

A Kiss József-irodalom is említi ismeretlen verseket, melyek az ÖGY-ben nem szerepelnek (SCHEIBER Sándor, *Kiss József elfelejtett Bolygó zsidóverse*, Új Élet, XIII, 1957. máj. 2., 2; VÉRTES József, *Kiss József egy kiadatlan verse*, Egyenlőség, 1922. dec. 16., 50, 4).

A jegyzetekben felhasznált irodalom némely helyen kiegészítésre szorul, olykor pontosabban tájékoztathatna a keletkezési körülményekről. A *Ne üzzetek el...* (296/609) először az Egyenlőség trianoni gyászkiadásában jelent meg. Erről így olvashatunk a lap hasábjain: „1921. június

negyedikén, a trianoni békekötés gyászos napján írta a költő az Egyenlőségnek. A halálosan beteg költőt megrázta a nemzet nagy tragédiája és a zsidóság kettős szenvedése. Telefonon felhívta az Egyenlőség szerkesztőjét és megkérdezte: mit fog az Egyenlőség a nemzeti szerencsétlenségről írni. Mikor szerkesztőnk közölte, hogy gyászszámot ad ki a magyar zsidóság fájalmának kifejezésére, Kiss József megírta a *Ne űzzetek el* kétstrófás halhatatlan költeményt, melyet azóta ország-szerzte szavalnak." (BALLAGI Ernő, *Kiss József és az Egyenlőség*, Egyenlőség, 1922. jan. 7., 7.) Vagy máshol, a *Dedikáció* (82/524) közlésénél csak annyit olvashatunk, hogy a kéziratban maradt első strófákat „bizonyosnak látszik, hogy ... a feleségének ajánlotta a költő” (524). CSA-THÓ Kálmánnál olvashatjuk (*Író társak között*, Bp., 1965, 94), hogy Kiss József e négy sorát *Roboz Ágnes* balladája ajánlására írta, melynek témáját Gyulai Páltól kölcsönözte, és emiatt sokáig, még Gyulai halála után sem vették fel a Kisfaludy Társágba. Az „elhagyott első három strófát” (524) a költő máskor is fölhasználta dedikálásra (HUBAY László, *Kiss József ismeretlen verse*, Napjaink, 1966, 9, 12).

Olykor hiányolható a közlés forrása. Az *Egy sír* jegyzetében (13/499) olvashatjuk, hogy Kiss József édesanyja „apjának, Kiss Istvánnak első felesége”. A MOL A 3580 Házassági anyakönyv 1823–1885, 101/1873. máj. 13. jegyzőkönyvéből megtudhatjuk édesapjáról, hogy Kiss István kereskedő volt Egerben. Valószínűsíthető, hogy másodszor is megnősült, de erről bizonyos adatunk nincsen.

Az életmű olvasását megnehezíti, hogy *A versek jegyzetei* rész után, mely sok esetben a letisztázott versek mellett (a tisztázatok sorsa is mutathatja, hogy a költő a továbbiakban már nem közölt verseit is gondozta, mivel esetenként későbbiek, mint az utolsó ismert vagy nyomtatásban megjelent változat; ilyen a *Jeanne d'Arc* [327/638], melyet a *Költ. 2.* megjelenését követően az összes költeményei már nem tartalmaznak; a Petőfi Társaság *Költ. 2.* kiadásától még négy, a Ráth Mór-féle *Költ. 2.* kiadásától már csak egy eltérést mutat a kézirat szövege; ez alátámasztani látszik azt a feltevést, hogy Kiss József költészete részének tekintette az összes költeményeiben már nem szereplő verseket is) töredékeket, verstörmeléket, „elhagyott strófákat” tartalmaz, a *Függelék* versekkel, töredékekkel, majd újból versekkel, aztán töredékekkel folytatódik. A jegyzetek után következő részben is akadnak olyan versek, amelyeket a költő nem szándékozott kiiktatni életművéből, de nem jelenhettek meg nyomtatásban. Ilyen a *Bizonytalan keltezésű töredékek* fejezetben olvasható vers, a *Nagyvárosi éj* (720), mely minden bizonnyal az idős költő műve, a maga nemében az álomvesztés korszakának megrázó alkotása, amelyet csak olyan költő írhatott, akinek volt hova, gyermekkori csendes falusi éjek varázsába visszamerengeni. A lapszéli jegyzet is arról tanúskodik, hogy közölni szándékozott, de A Hét szerkesztősége visszautasította. Méltányosabb lett volna a függelék résznek *Töredékek* helyett a *Kéziratban maradt versek* gyűjtőcímet adni.

Ács Gábor

ItK

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ (főszerkesztő), KECSKEMÉTI GÁBOR (felelős szerkesztő)

BALÁZS MIHÁLY, BÍRÓ FERENC, BITSKEY ISTVÁN, DÁVIDHÁZI PÉTER,
ERDŐDY EDIT, KŐSZEGHY PÉTER, KULCSÁR PÉTER, TVERDOTA GYÖRGY,
VIZKELETY ANDRÁS

CSÁSZTVAY TÜNDE (szerkesztő), BENE SÁNDOR (a Szemle rovat szerkesztője),
HEGEDŰS BÉLA (technikai segédszerkesztő)

2002. CVI. ÉVFOLYAM

BALASSI KIADÓ, BUDAPEST

A CVI. évfolyam munkatársai

Ács Gábor (Budapest)
Ajkay Alinka (Budapest)
Balázs Eszter Anna (Szentendre)
Balázs Mihály (Szeged)
Balogh Csaba (Budapest)
Balogh Piroska (Budapest)
Bartók István (Budapest)
Bitskey István (Debrecen)
Bogár Krisztina (Siófok)
Borzsák István (Budapest)
Botka Ferenc (Budapest)
Buda Attila (Budapest)
Dávidházi Péter (Budapest)
Dobszay Ambrus (Zsámbék)
Dukkon Ágnes (Budapest)
Fenyő István (Budapest)
Finta Gábor (Székesfehérvár)
Földes Györgyi (Budapest)
Fried István (Budapest)
Gömöri György (Cambridge)
Gracza Lajos (Göppingen)
Gyapay László (Budapest)
Hajdu Péter (Budapest)
Horányi Károly (Budapest)
Horváth Edit (Budapest)
Imre László (Debrecen)
Jászberényi József (Budapest)
Kerényi Ferenc (Budapest)

Knapp Éva (Budapest)
Kovács Gábor (Budapest)
Z. Kovács Zoltán (Szeged)
Kulcsár Péter (Budapest)
Merényi Annamária (Pécs)
Mezei Márta (Budapest)
Monok István (Budapest)
Nagy Levente (Budapest)
Németh S. Katalin (Budapest)
Németh Zoltán (Budapest)
Onder Csaba (Nyíregyháza)
Orbán László (Debrecen)
Pálfalvi Kinga (Budapest)
Porkoláb Tibor (Miskolc)
Ratzky Rita (Budapest)
Ruttkay Kálmán (Budapest)
Sárközy Péter (Budapest)
Schweitzer Pál (Budapest)
Szelestei N. László (Budapest)
Szénási Zoltán (Tatabánya)
Szörényi László (Budapest)
Takács Péter (Nyíregyháza)
Takáts József (Pécs)
Tüskés Gábor (Budapest)
Tverdota György (Budapest)
Varga Imre (Budapest)
Zentai Mária (Szeged)

TARTALOMMUTATÓ

Tanulmányok

<i>Bartók István: Grammatica Hungarolatina – Poetica Latinohungarica. Sylvester János hónapversei és a Balassi előtti világi líra</i>	485
<i>Botka Ferenc: A San Gennaro vére keletkezéséhez</i>	526
<i>Dávidházi Péter: „Sine ira et studio”: Toldy Ferenc és a tacitusi eszmény meghonosítása</i>	24
<i>Fenyő István: A centralisták az 1848-as forradalom kezdetén</i>	502
<i>Knapp Éva: Ismeretlen irodalom- és nyelvelméleti munkák a 18. század első feléből (Csete István és Gyalogi János)</i>	261
<i>Németh S. Katalin: Utazások Magyarországon és Erdélyben (Veit Marchthaler: Ungarische Sachen, 1588)</i>	3
<i>Schweitzer Pál: Az „igaz” és a „valódi”. Thomas Mann fogalmi ellentétpárja József Attilának az írók üdvözlő költeményében</i>	314
<i>Takáts József: Arany János szokásjogi gondolkodása</i>	295
<i>Tverdota György: A versciklus és a vers közötti átmenet típusai</i>	67

Kisebb közlemények

<i>Bogár Krisztina: Kant ismeretelméletének hatása az első magyar pszichológiai munkában</i>	543
<i>Borszák István: Nagy Sándor irodalmi képének kétarcúságához</i>	101
<i>Dobszay Ambrus: Nemes Nagy Ágnes gyermek- és felnőtt költészetének kapcsolata</i>	558
<i>Földes Györgyi: Az 1910-es évek avantgárd irodalmában jelentkező panteizmus szellemi gyökerei</i>	552
<i>Gömöri György: Bánfihunyadi János eszmevilága és alkimista kapcsolatai</i>	93
<i>Gracza Lajos: Teleki Sándor gróf és a karlista háború</i>	328

Műhely

<i>Balázs Mihály: A kolozsvári unitárius kollégium 1135. számú kéziratáról</i>	568
<i>Dukkon Ágnes: Egy mondat az oroszokról. Irodalom és politika kapcsolatai Kelet-Európában a 17. század derekán</i>	334
<i>Fried István: „Egy becsületes ember gonosztettei” (Jókai Mór: De kár megvénülni)</i>	155
<i>Horányi Károly: Egy megemlékezés tükrében. Kodolányi János: Arvi Järventaus és egyéb emlékek</i>	596
<i>Merényi Annamária: Adalékok Ungvárnémeti Tóth László biográfiájához</i>	350

<i>Onder Csaba</i> : Hagymányozódó olvasatlanság (A <i>Parainesis</i> avagy az oráció nemes populáritása)	580
<i>Porkoláb Tibor</i> : A „dicsőség temploma”-képzet és a bárdköltészeti szerephagyomány	112

Textológia

<i>Németh Zoltán</i> : A <i>Pályám emlékezete</i> szöveghagyományáról és az önéletírás tervének eredetéről	611
<i>Orbán László</i> : Kazinczy Ferenc <i>Pályám emlékezete</i> címen ismert önéletírásának kéziratái és kiadásai	627

Évforduló

<i>Jászberényi József</i> : Az <i>Ágis tragédiája</i> a mai irodalomértés horizontjában	165

Műelemzés

<i>Hajdu Péter</i> : Két kronotoposz találkozik az úton... (Mikszáth Kálmán: <i>Beszterce ostroma</i>)	651
<i>Horváth Edit</i> : Ambrus Zoltán meseparódiái	396
<i>Kovács Gábor</i> : Metaforikus viszonyok Balassi Bálint „Eredj, édes gyűröm...” kezdetű költeményében	364
<i>Z. Kovács Zoltán</i> : A történet csendje. Téma és elbeszélés kapcsolata Eötvös József <i>A nőknek</i> című regényében	372
<i>Szörényi László</i> : „Allegóriás költemény hexameterekben” (Vörösmarty Mihály: <i>A Rom</i>)	178

Adattár

<i>Ajkay Alinka</i> : Amade László és a Peregrinus-versek	192
<i>Balázs Eszter Anna</i> : Arany János széljegyzetei Vida József <i>Nemzeti koszorú</i> című verseskötetében	676
<i>Bartók István</i> : Ismeretlen adatok Sylvester Jánosról 1770-ből	185
<i>Gömöri György</i> : Jászberényi P. Pál ismeretlen levele Isaac Basire-hoz (1662)	412
<i>Gyapay László</i> : <i>Idegenségek és szokatlanságok</i> : Kölcsey ismeretlen nyelvészeti tárgyú munkája	415

Krónika

Csetri Lajos (1928–2001) (<i>Zentai Mária</i>)	248
Intézeti hírek (2001. január 1.–december 31.)	254
Melczér Tibor (1945–2001) (<i>Sárközy Péter</i>)	252
Vajda György Mihály (1914–2001) (<i>Szörényi László</i>)	246

Szemle

- ADY Endre *Összes prózai művei: Újságcikkek, tanulmányok*, II (1901. május–1902. február), második, átdolgozott kiadás, kiad. VEZÉR Erzsébet; *Pótlás az I–XI. kötetekhez*, kiad. KOCZKÁS Sándor, NÉNYEI Sz. Noémi, Bp., Akadémiai–Argumentum, 1997, 503 + [4] l. (Ady Endre Összes Művei). (Finta Gábor) 223
- ADY Endre *Összes versei*, III (1906. január 28.–1907), kiad. KOCZKÁS Sándor, KISPÉTER András, Bp., Akadémiai–Argumentum, 1995, 521 + [23] l. (Ady Endre Összes Művei). (Szénási Zoltán) 227
- Babits Mihály *bibliográfia*, összeáll. STAUDER Mária, VARGA Katalin, Bp., Argumentum Kiadó–Magyar Irodalom Háza–MTA Irodalomtudományi Intézete, 1998, 809 l. (A Magyar Irodalmi Múzeum [Petőfi Irodalmi Múzeum] Bibliográfiai Füzetek: XX. Századi Magyar Írók Bibliográfiái). (Buda Attila) 234
- BESSENYEI György, *Tariménes útazása*, kiad. NAGY Imre, Bp., Balassi Kiadó, 1999, 609 l. (Bessenyei György Összes Művei). (Mezei Márta) 450
- István BITSKEY, *Konfessionen und literarische Gattungen der frühen Neuzeit in Ungarn: Beiträge zur mitteleuropäische vergleichenden Kulturgeschichte*, Frankfurt am Main–Berlin–Bern–New York–Paris–Wien, Peter Lang Verlag, 1999 (Debrecener Studien zur Literatur, 4). (Monok István) 694
- CSORBA Sándor, *Bessenyei György világa*, Bp., Argumentum Kiadó, 2000, 282 l. (Irodalomtörténeti Füzetek, 145). (Pálfalvi Kinga) 458
- CSORBA Sándor, *Reformkori diákegyesületek Patakon és a Társalkodási Egyesület Pozsonyban*, Bp., Akadémiai Kiadó, 2000, 312 l. (Takács Péter) 715
- V. ECSEDY Judit, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában 1473–1800, A magyar könyvkereskedelem történetének vázlata 1800-ig c. fejezetet PAVERCSEK Ilona írta*, Bp., Balassi Kiadó, 1999, 372 l. (Szelestei N. László) 242
- T. ERDÉLYI Ilona, *Politikai restauráció és irodalmi újjászületés: Értékek és eszmények a reformkor hajnalán*, Bp., Balassi Kiadó, 1998, 156 l. (Ratzky Rita) 243
- FEST Sándor, *Skóciai Szent Margittól A walesi bárdokig: Magyar–angol történeti és irodalmi kapcsolatok*, szerk. CZIGÁNY Lóránt, KOROMPAY H. János, Bp., Universitas Könyvkiadó, 2000, 725 l. (Ruttkay Kálmán) 440
- GÁNGÓ Gábor, *Eötvös József az emigrációban*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999, 285 l. (Csokonai Universitas Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium, 18). (Fried István) 470
- JANKOVICS József, *Ex occidente... A 17. századi magyar irodalom európai kapcsolatai*, Bp., Balassi Kiadó, 1999, 222 l. (Régi Magyar Könyvtár: Tanulmányok, 3). (Nagy Levente) 697
- Keresztírányok: Közép- és kelet-európai összehasonlító kultúrtörténet*, szerk. BERKES Tamás, Bp., Balassi Kiadó, [1999], 419 l. (Res Publica Nostra: Közép- és Kelet-Európai Összehasonlító Irodalomtudomány, 7). (Balogh Csaba) 475
- KISS József *Összegyűjtött versei*, kiad. HEGEDŐS Mária, Bp., Argumentum Kiadó, 2001, 756 l. (Ács Gábor) 720
- KNAPP Éva, „Gyönyörű volt szál alakja”: *Szent István király ikonográfiája a sokszorosított grafikában a XV. századtól a XIX. század közepéig*, Bp., Borda Antikvárium, 2001, 361 l. (Bitskey István) 705
- NAGY Imre, *Ágistól Bánkig: A dramaturgia nyelve és a nyelv dramaturgiája*, Pécs, 2001, 306 l. (Pannónia Könyvek). (Imre László) 462

- Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 16, ROZSNYAI Dávid, KOHÁRY István, PETRÓCZY Kata Szidónia és KŐSZEGHY Pál Versei, kiad. †KOMLOVSZKI Tibor, S. SÁRDI Margit, Bp., Balassi Kiadó, 2000, 725 l. (Varga Imre) 212
- Régi Magyar Költők Tára: XVI. századbeli magyar költők művei, 11, KOZÁRVÁRI Mátyás, DECSI Gáspár, DECSI Mihály, TOLNAI FABRICIUS Bálint, PÉCSI János, MURÁD DRAGOMÁN (SOMLYAI Balázs), SZEPESI György, VAJDAKAMARÁSI Lőrinc, SKARICZA Máté, ZOMBORI Antal, TARDI György, TASNÁDI Péter, HEGEDŰS Márton, MOLDOVAI Mihály és ismeretlen szerzők Énekei 1579–1588, sajtó alá rendezte ÁCS Pál, Bp., Akadémiai Kiadó–Orex Kiadó, 1999, 541 + [20] l. (Kulcsár Péter) 209
- Régi magyarországi nyomtatványok, III, 1636–1655, HELTAI János, HOLL Béla, PAVERCSEK Ilona és P. VÁSÁRHELYI Judit munkája DÖRNYEI Sándor, V. ECESEDY Judit és KÁFER István közreműködésével, szerk. HELTAI János, Bp., Akadémiai Kiadó, 2000, 1117 l. + a címlapok és mintalapok képei. (Németh S. Katalin) 690
- A szétszórt rendszer: Tanulmányok Bessenyei György életművéről, szerk. CSORBA Sándor, MARGÓCSY Klára, Nyíregyháza, Bessenyei György Könyvkiadó, 1998, 211 l. (Balogh Piroska) 454
- Történelem – kép: Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában 2000. március 17.–szeptember 24., a katalógust szerk. MIKÓ Árpád, SINKÓ Katalin, Bp., Magyar Nemzeti Galéria, 2000, 851 l. (A Magyar Nemzeti Galéria Kiadványai, 2000/3). (Tüskés Gábor) 709
- VAJDA János Összes művei, XI, Színbírálatok és színházi tárgyú glosszák, kiad. BENE Kálmán, Bp., Orpheusz Kiadó, 2000, 996 l. (Kerényi Ferenc) 218
- VÁRHELYI Ilona, Hej, Debrecen, ha rád emlékezem... (Petőfi Debrecenben), Debrecen, Déri Múzeum, 1999, 162 l. (Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei, 54). (Kerényi Ferenc) 468

NÉVMUTATÓ*

- Abafi (Aigner) Lajos 58, 507, 612, 621, 627–631, 633–636, 640–649
- Abody Béla 241
- Abraham, Lyndy 95
- Aczél Géza 557
- Aczél György 249
- Aczél Tamás 538
- Ács Gábor 727
- Ács Pál 209–212, 256, 712
- Ács Tivadar 328
- Adalbert, III. osztrák örgróf 447
- Adalbert, Szent 278, 279, 706
- Adamik Tamás 149, 583
- Ady Endre 223–234, 239, 335, 480, 532, 720
- Ágoston (Augustinus), Szent 107, 284, 288, 659
- Agricola, Rudolf 589
- Ahl, Frederick 48
- Aigner Lajos *lásd* Abafi (Aigner) Lajos
- Ajkay Alinka 192
- Albert Zsuzsa 316
- Alekszej Mihajlovics (Romanov) orosz cár 349
- Alexa Károly 396, 404
- Alexander Bernát 442
- Alexander Magnus *lásd* Sándor, Nagy makedón király
- Alexovics Vazul 261
- Alfonz, XII. (Bourbon) spanyol király 332
- Allen, Thomas 99
- Aloldus de Peckham 447
- Alter, Peter 474
- Althusser, Louis 392, 393
- Alvarez, Emmanuel 268, 271, 272
- Amade László 192–198, 203, 204
- Ambrus (Ambrosius), Szent 272, 288
- Ambrus Zoltán 396, 399–411
- Anakreón 141, 142, 356
- András, II. magyar király 16
- Angyal Dávid 37, 45, 62, 151, 507, 580, 588, 591
- Angyal Endre 340, 348, 349
- Angyalosi Gergely 255, 258
- Anonymus 212, 663
- Antal Attila 455, 456
- Ányos Pál 112, 114, 119, 122, 124, 125, 127–129, 136, 138, 139, 145, 147
- Apáczai Tamás 703
- Apafi Mihály, I. erdélyi fejedelem 413, 414
- Apollodórosz 217
- Appleby, John H. 95, 100
- Apponyi Rudolf 332, 517
- Apponyi Sándor 691
- Áprily Lajos 456
- Aranka György 422
- Arany János 42–45, 48–50, 53, 55–57, 62, 118, 147, 153, 222, 257, 295–303, 307–313, 317, 324, 335, 381, 382, 465, 466, 628, 676–689, 720, 725
- Arany László 397
- Ariosto, Lodovico 180
- Arisztotelész 60, 109, 272, 583, 587, 588, 594
- Árkosi János 570–573, 576, 577
- Arndt, E. M. 244
- Assmann, Jan 116, 118, 145–148
- Aston, Arthur 332
- Attila hun király 103, 122, 338
- Aubrey, John 100
- Auerbach, Berthold 383, 384
- Augustinus *lásd* Ágoston (Augustinus), Szent
- Augustus, Octavianus (Caius Julius Caesar) 31
- Austin, John L. 304
- Babarczy Eszter 657
- Babits Mihály 68, 69, 73–76, 234–241, 252–254
- Backer, Augustin et Aloys de 262
- Backvis, Claude 346
- Badies Ferenc 46
- Bahtyin, Mihail Mihajlovics 388, 453, 465, 657, 662
- Bajcsy-Zsilinszky Endre 602
- Bajkó Mátyás 351–355
- Bajza József 26, 29, 46, 47, 58, 59, 62, 63, 66, 120
- Balassa József 197, 417, 418, 437, 439, 649
- Balassa Péter 402, 403, 406

*Névmutatónk a BBL® programmal készült, amelynek kipróbálható változata letölthető az ITK honlapjáról.

- Balassi Bálint 211, 242, 364–366, 369, 371, 479, 485, 500, 695
- Balassi Imre 702
- Balázs Béla 396, 408
- Balázs Eszter Anna 676
- Balázs János 486
- Balázs Mihály 568, 576, 578, 579
- Balbín, Bohuslav 272
- Balinghem, Antonius 288
- Bálint György 315, 324
- Bálint István János 138, 150
- Ballagi Ernő 727
- Ballagi Mór 310
- Balogh Csaba 481
- Balogh Ernő 389, 390
- Balogh István 176
- Balogh László 317
- Balogh Magdolna 255, 257
- Balogh Piroska 458
- Balzac, Honoré de 162, 472, 473, 667
- Bán Aladár 120, 135, 148, 597
- Bán Györgyi 532
- Bán Imre 134, 148, 261, 262, 294, 371
- Bándi Géza 352
- Bánffy Dénes 700
- Bánfi Szilvia 212
- Bánfihunyadi János 93–100
- Bánfihunyadi János, ifj. 100
- Bánfihunyadi Mogyoró Benedek 98
- Bánszki István 455
- Bántó Sámuel 222
- Bárány Ágoston 547
- Bárány Péter 545–551
- Baranyi Pál 262, 274
- Barcza József 54
- Barcsai Ákos erdélyi fejedelem 413
- Barcsay Ábrahám 29, 61, 114, 138, 432
- Bardt, C. 45
- Bariska István 17
- Bárorczy Sándor 26, 139, 421, 422, 453, 546, 619, 637, 649
- Baróti Dezső 248
- Baróti Szabó Dávid 120, 140, 623
- Barsi János 350, 351
- Bársony György 703
- Barta István 503
- Barta János 128, 148, 257, 314, 391, 684
- Barta Sándor 556
- Bartal György 512
- Barth, Hans 392
- Barthes, Roland 127, 143, 148, 255
- Bartlett, Frederic 116, 148
- Bartók Béla 228, 320
- Bartók István 185, 186, 266–268, 281, 485, 486
- Barton, Edward 22
- Basire, Isaac 412, 413
- Báthory család 10
- Báthory István erdélyi fejedelem, lengyel király 344, 345, 348
- Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem 8, 9, 20, 213
- Batsányi János 44, 102, 112, 113, 118, 119, 122, 125–127, 129, 130, 132–134, 136, 139–142, 145, 147–149, 640
- Batthyány Kázmér 511
- Batthyány Lajos, gr. 503, 504, 507–509, 512–514, 518–520, 523, 525
- Baudelaire, Charles 70, 166, 408
- Bauer, Barbara 293
- Bauhoffer György 185
- Bayer József 442, 443
- Beck András 65, 66
- Beck Salamon 298, 299
- Bécsy Ágnes 128, 148
- Bécsy Tamás 407
- Bede Anna 118
- Bedecs László 152
- Bédier, Joseph 445
- Beimel József 179
- Beke Antal 263, 265
- Békény János 360
- Békés István 724
- Békés Vera 309, 310
- Békési János 414
- Bél Mátyás 15
- Béládi Miklós 557
- Bélay Jenő 120, 148
- Béldi Pál 700
- Belia György 236, 237, 240
- Bellarmino, Roberto 695
- Belsey, Catherine 392
- Benda Kálmán 9, 101, 102, 352, 354, 355
- Bene Ede 152
- Bene Ferenc 359
- Bene Kálmán 218–222
- Bene Sándor 117, 128, 130, 148, 256, 334, 335, 348, 700, 701, 704
- Bennett, Andrew 138, 148
- Benka Ádám 355
- Benkő Loránd 439
- Benyák Bernát 463
- Benyák Ferenc 13
- Benyák Zoltán 13

- Bényei Miklós 381, 382, 468
 Bényei Péter 177
 Beöthy Ödön 717
 Beöthy Zsolt 37, 45, 62, 312, 375
 Berczeli Tóth Gábor 362
 Bérczy Károly 335
 Bercsényi Miklós 217
 Berkes Tamás 255, 475, 476, 478, 479
 Berkovits Balázs 148
 Berlász Jenő 26, 438, 647
 Berlász Piroska 220
 Berlin, Isaiah 394
 Bernát, Clairvaux-i Szent 287, 288
 Bernstein Béla 164
 Bertalanffy Imre 31
 Berzsenyi Dániel 38, 59, 60, 121, 123, 128, 132,
 133, 135, 139, 140, 142, 145, 146, 148, 178–
 182, 250, 252, 254, 424, 436–438, 480, 622
 Bessenyei György 138, 165, 167, 170–172, 176,
 177, 420, 432, 450–463, 465, 716
 Betegh Gábor 151
 Bethlen Gábor erdélyi fejedelem 697
 Bethlen János 413, 414, 700, 701, 704
 Bethlen Kata 256
 Bethlen Mihály 704
 Bethlen Miklós 412–414, 698, 700–704
 Bethlen Péter 98, 99
 Bettelheim, Bruno 398, 399
 Beza, Johann 3
 Bezeckzy Gábor 255, 660, 665
 Bilkei Pap Ferenc 424, 426
 Binder Pál 99
 Bíró Ferenc 112, 116, 118–121, 124, 127, 135, 144,
 147, 148, 167, 168, 170–177, 293, 457
 Bíró Mihály 18
 Bíró Vencel 263
 Bíróné Kaszás Éva 152
 Bisztray Gyula 48
 Bitskey István 125, 148, 289, 694–696, 709
 Bizám Lenke 653
 Blackwell, Joseph Andrew 504, 507, 508
 Blair, Hugh 143, 148, 312
 Blanc, Louis 517
 Blaskovich Márton 214
 Blickle, Peter 3
 Blome, Astrid 334
 Boccaccio, Giovanni 410, 411
 Bod Péter 142, 148, 499
 Bodin, Jean 110
 Bodnár György 400
 Bodnár Zsigmond 689
 Bogár Krisztina 543
 Bojtár Endre 255, 257, 475–480
 Bókay Antal 175
 Bokor László 164, 315
 Bokros Birman Dezső 714
 Bollós János 54
 Bolyai Farkas 446
 Bonfini, Antonio 15, 256
 Bónis Ferenc 320
 Bonyhai Gábor 150
 Bori Imre 556
 Borisz Godunov orosz cár 339, 347
 Bornemisza Péter 110, 498, 695
 Boros Fortunát 263
 Boros Gábor 553, 554
 Boros István 214
 Borsa Gedeon 690, 691, 693
 Borzsák István 9, 27, 28, 31–33, 38, 48, 62, 101,
 102, 109, 150
 Botka Ferenc 526
 Bourdieu, Pierre 133, 148, 300
 Bowring, Sir John 442
 Boyle, A. J. 48
 Boyle, Robert 100
 Bozóky István 424
 Böhm Gusztáv 470
 Bölöni Farkas Sándor 141, 633
 Brankovics György 40
 Braun Róbert 145, 146, 148
 Bretschneider, Karl Gottlieb 486
 Breuer, Dieter 3, 255
 Brisits Frigyes 27, 154
 Broca, Paul 40
 Brown, Peter 138, 148, 705
 Bruner, Edward M. 151
 Brückner, Wolfgang 3, 271
 Bschlagngaul, Caspar 210
 Bucer, Martin 575
 Buczy Emil 249
 Buda Attila 242
 Budai Ézsaiás 129
 Budai Ferenc 129
 Budenz József 606
 Bulcsú Károly 678
 Bulgakov, Mihail 480
 Burchill, Christopher J. 571
 Burján Monika 150, 154
 Burke, Peter 457
 Burke, Sean 148, 153
 Burns, Robert 143
 Busa Margit 26, 438, 649

- Busán Hermann 510
 Busby, Richard 412
 Butler, H. E. 37
 Buzási Enikő 713
 Bükfalvi Imre 578
 Byron, George Gordon, Lord 379
 Calepinus, Ambrosius 272
 Caligula római császár 105
 Calvin, Jean *lásd* Kálvin János (Jean Calvin)
 Candau, Joël 116, 144, 145, 149
 Canova, Antonio 143
 Cardano, Girolamo 272
 Cardini, Roberto 254
 Carion, Johann 19
 Carlos (Don Carlos Marie Joseph de Bourbon) spanyol trónkövetelő 329, 330, 332
 Carlyle, Thomas 163
 Carr, David 144, 149
 Cartouche, Louis Dominique 102, 103
 Castiglione, Baldassare 699
 Cato Censorius, Marcus Porcius 48, 102, 107
 Caussin, Nicolas 293
 Celsus, Cornelius 40
 Cervantes Saavedra, Miguel de 407, 666
 Cesinge János *lásd* Janus Pannonius
 Chaillou-Geronimi, Valérie 349
 Chrysostomus *lásd* János, Aranyszájú Szent (Chrysostomus)
 Ciccarelli, Antonio 270, 271
 Cicero, Marcus Tullius 24, 25, 32, 46, 54, 55, 57–60, 142, 266, 272, 274, 282, 284, 287, 288, 294, 582–585, 587, 589, 593, 625
 Cifka Péter 135, 149
 Ciprián, Szent 272, 288
 Claudianus, Claudius 57
 Clifford, James 295
 Cobden, Richard 321
 Cocchiara, Giuseppe 306
 Collingwood, R. G. 32
 Colman, Szent 446–448
 Colston, Dorothy 100
 Comenius, Johannes Amos (Komenský) 257
 Constantinus (Nagy) római császár 339
 Cornificius 143, 149
 Corvinus, Matthias *lásd* Mátyás, I. (Corvin) magyar király
 Corvinus-Raab Mihály 93
 Cosin, John 412
 Costin, Nicolae 699
 Crodelius, Marcus 186, 486
 Curtius Rufus, Quintus 102, 103, 106–108, 110
 Curtius, Ernst Robert 50, 249
 Cyrus *lásd* Kүrosz
 Czeizel János 417, 437
 Czigány Lőránt 440, 442, 443
 Cziráky Antal Mózes 512
 Czobor Alfréd 193
 Czuczor Gergely 38, 44, 147, 310–312, 437
 Csahihen Károly 358, 360
 Csáji Anna 351
 Császy Krisztina 217
 Csanaki Máté 98
 Csanda Sándor 7
 Csapodiné Gárdonyi Klára 26, 438
 Császár Elemér 192–194, 196, 376
 Császtvay Tünde 255, 256, 391
 Csáth Géza 396, 404
 Csathó Kálmán 727
 Csécsi János (Tsétsi) 487
 Cseffei László 98, 99
 Csekey István 601, 602
 Csengery Antal 42, 43, 51–53, 55, 57, 62, 305, 306, 311, 312, 502, 515, 520, 521, 523, 525
 Csengery János 150, 311, 493
 Csengey Dénes 374
 Cseresznyés Sándor 360, 361, 363
 Cserey Farkas 137, 141, 613–618, 622
 Cserey Miklós 613, 614, 617
 Csergő Hugó 722
 Csernátoni W. Sámuel 544
 Csete István 261–266, 273–283, 285, 286, 289, 292–294
 Csetri Lajos 126, 128, 140, 149, 248, 249, 251, 261
 Csikesz Sándor 606
 Csikvári Antal 351
 Csillag Márton 687
 Csokonai Vitéz Mihály 112–117, 121, 122, 124, 126–131, 135–137, 139, 140, 142, 143, 149–152, 250, 462, 464, 465, 480, 685, 716
 Csorba Sándor 454, 455, 458–461, 588, 715–720
 Dán Róbert 97, 570–573, 576, 577
 Dánielisz Endre 681
 Dante Alighieri 140
 Darholz Kristóf 704
 Darel, William 438
 Daudet, Alphonse Louis Marie 400
 Dávid Ferenc 568, 572, 574, 575, 577–579, 695
 Dávidházi Péter 24, 120, 134, 149, 167, 177, 233, 256–258, 300, 308, 380, 456, 676, 678

- Dayka Gábor 153, 432
 Deák Ferenc 53, 54, 374, 507–509, 512–514, 717, 720
 Deák Imre 515
 Deák Nagy Sámuel 543
 Deák Tamás 683, 686
 Debreceni Ember Pál 187, 189
 Debreczeni Attila 118, 126–128, 148, 149, 457, 584
 Debreczeni István 303
 Debreczenyi Miklós 470
 Debus, A. R. 98
 Decius római császár 21
 Decsi Gáspár 209
 Decsi Mihály 209, 211
 Dee, Arthur 94, 95
 Dee, John 94
 Dékáni Kálmán 618, 632
 Deleuze, Gilles 549, 550, 553, 554, 660, 673
 Démoszthenész 272, 288, 584
 Denis, Michael 186, 446
 Derék Pál 552
 Derrida, Jacques 118, 149, 258
 Desericzky Ince 64
 Dessewffy Aurél 26
 Dessewffy József 26, 29, 30, 46, 62, 142, 424, 634
 Deutsch Henrik 723
 Dévai Bíró Mátyás 186–190, 267, 695
 Devcséri Gábor 139, 150, 181, 492
 Dévényi Iván 241
 Devescovi Balázs 378
 Dézsi Lajos 7, 209, 649
 Di Donato, Riccardo 31
 Dickens, Charles 652
 Diderot, Denis 124, 126, 139
 Dienes Dénes 97, 352
 Digby, Kenelm 99, 100
 Digby, Lavinia 99
 Dobbs, Betty Jo 99
 Dobó Jakab 497
 Dobsa Lajos 517
 Dobszay Ambrus 558
 Domański, Juliusz 575
 Domitianus római császár 32, 102
 Donatus, Aelius 486
 Dostálová, Růžena 575
 Dosztojevskij, Fjodor Mihajlovics 396, 480
 Douglas, A. E. 58
 Dózsa György 163
 Döbrentei Gábor 29–31, 46, 59–62, 133, 350, 416, 417, 419, 422, 586, 619, 621, 622, 633, 634
 Dömötör Sándor 362
 Dörnyei Sándor 690
 Dörömbözi János 25
 Draskóczy István 19
 Drexel, Jeremias 293
 Duckworth-Barker, Vernon 240
 Dudith András 573
 Dugonics András 115, 122, 127, 131, 424, 714
 Dukkon Ágnes 334, 336
 Dumas père, Alexandre 404
 Duncan-Jones, E. 100
 Durel, Jean (John) 412–414
 Dutton, William 100
 Eckhardt Sándor 369
 Eckhart Ferenc 14, 302
 Eckstein Ferenc 359
 V. Ecsedy Judit 242, 243, 690, 693
 Éder Zoltán 240, 241, 487
 Édes Gergely 418, 543
 Égető Melinda 13
 Egressy Béni 470
 Egressy Gábor 219, 222, 521
 Egri Péter 149
 Egyed Joachim 261
 Eich-Fischer, Marianne 314
 Eiseemann György 655, 666, 676
 Elek Oszkár 167
 Élesztős László 3
 Eliot, Thomas Stearns 138, 149
 Ellend József 353, 354
 Ember Győző 6
 Emich Gusztáv 24, 36, 39, 42
 Eminescu, Mihai 479
 Emödy Dániel 509
 Endre, II. *lásd* András, II. magyar király
 Ennius, Quintus 138
 Enyedi György 578
 Eörsi István 253
 Eössi András 572, 574, 579
 Eötvös József 44, 55, 147, 254, 372–378, 381–385, 388–390, 394, 395, 439, 470–475, 502–515, 525, 581, 717
 Epiktétosz 54, 55, 288
 Epikurosz 52
 Erasmus Rotterdamus, Desiderius 210, 211, 699
 T. Erdélyi Ilona 44, 56, 101, 149, 151, 243–245, 310, 311, 415
 Erdélyi János 43–45, 49, 50, 56, 62, 140, 149, 307, 308, 310–312, 379–383
 Erdélyi József 605
 Erdélyi László 15

- Erdődy Edit 258
 Erdődy János 707
 Erdősi Lásd Sylvester János
 Eschenburg, Johann Joachim 355
 Esterházy László 714
 Esterházy Pál 216, 262, 507, 514
 Esterházy Pál Antal 446
 Esterházy Péter 258
 Esze Tamás 262
 Eszéki István 703
 G. Etényi Nóra 3
 Euripidész 464
 Evans, Robert John Weston 96, 697
 Evelyn, John 412
- Faber, Johann 186, 188, 191
 Fabini Tófor 359
 Fabó András 185
 Fábri Anna 655, 669
 Fabri, Johannes 347
 Fabricius Ferenc 365
 Fajcsek Magda 253
 Fajgel Péter 703
 Fallenbüchl Zoltán 406, 410
 Fallenbüchlné Ambrus Gizella 410
 Falucska Ilona 350
 Faludi Ferenc 142, 149, 415, 416, 419–427, 429–438
 Faludi István 400
 Faragó János 351
 Farkas Gyula 723
 Farkas Zsolt 65, 66
 Farnell, Lewis R. 125, 149
 Fáy András 24, 584
 Fáy Dezső 596
 Fáy Ferenc 718
 Fazakas József 690
 Fazekas Mihály 454
 Fehér Erzsébet 78, 318, 325
 Féja Géza 597
 Fejér György 132, 361, 545
 Fejérváry Miklós 332
 Fejes István 678
 Fejtő Ferenc 538
 Felkai Gábor 150, 392
 Felkai László 375
 Fenyéry Gyula 38
 Fenyő István 220, 221, 502, 516, 591
 Fenyő Miksa 229
 Ferdinand von Sachsen-Coburg-Gotha-Koháry 330
 Ferdinánd, I. (Habsburg) német-római császár, magyar és cseh király 187, 189
- Ferdinánd, II. (Habsburg) német-római császár, magyar és cseh király 8, 10
 Ferdinánd, III. (Habsburg) német-római császár, magyar és cseh király 336, 509, 713
 Ferdinánd, VII. (Bourbon) spanyol király 329
 Ferenc Károly főherceg 512
 Ferenc, Assisi Szent 435, 527, 528
 Ferenc, I. magyar király 122, 546
 Ferenczi László 143, 150, 258
 Ferenczi Sándor 396
 Ferenczy Géza 309
 Ferenczy István 135, 143
 Ferenczy János 26
 Ferenczy Zoltán 341
 Férge Zsuzsa 150
 Fest Sándor 440–450
 Festetics György 120, 128, 129
 Fetzter, Jacob 95, 96
 Filelfo, Francesco 272
 Fillion-Lahille, Janine 25, 50, 54, 58
 Finta Gábor 227
 Fischer István 361, 362
 Fischer, Otokar 323
 Fischhoff, Ephraim 56
 Fitz József 242
 Flaubert, Gustave 396, 403
 Flegler, Alexander 59, 60
 Flögel, Karl Friedrich 544
 Fludd, Robert 94, 98, 99
 Fogarasi György 149
 Fogarasi János 302, 308, 310, 437
 Folnesics János Lajos 418
 Font Zsuzsa 100
 Forgách Antal 510
 Forgách Ferenc 25, 28, 29, 33, 34, 37–39, 47
 Fóris Miklós 356
 Foscolo, Ugo 124
 Foucault, Michel 176, 467, 655
 Földes Györgyi 552
 Földessy Gyula 223
 Földi János 136, 464
 Fraknói Vilmos 544
 Frank Ádám, ifj. 100
 Frank Ignác 302–304, 309
 Frank, Valentin 6, 7
 Franz, Marie-Louise von 402
 Frauenheim János Henrik 269
 Fried István 120, 141, 150, 155, 475, 479
 Friedmann Mór 723
 Frigyes, II. (Nagy) porosz király 101, 103, 108–111
 Frigyes, V. pfalzi választófejedelem, cseh király 697

- Frónius Mihály 543
Frölich, David 23, 336–340, 342, 349
Fulgosius (Battista Fregoso) 288
Fülöp Géza 26, 438
Füredi Mihály 221
- Gaál László 490–493
Gábor Csilla 274
Gadamer, Hans-Georg 114, 138, 150
Gaimar, Geoffrey 449
Gál István 236, 237, 240, 441
Galavics Géza 705
Galba, Servius Sulpicius 32, 33
Gálné Jakó Mariann 352
Gálos Rezső 192, 197, 455, 459, 676
Gálszécsi István 499
Gamauf, Gottlieb 185
Gángó Gábor 55, 164, 389, 390, 470–475, 586
Garaczi László 65
Garay János 466
Garve, Christian 417–419, 432, 437
Garzuly Gyula 241
Gáspár Endre 76
Gatti, Giuseppe 182
Gebei Sándor 347
Gecsényi Lajos 3, 6, 13
Geertz, Clifford 393
Geiger, Johann Nepomuk 714
Gellért Oszkár 240
Genette, Gérard 119, 150, 463, 588, 658–660
Gere Zsolt 183
Gerendi János 572, 578
Gerézi Rabán 371
Gergely Gergely 164
Gergely Pál 56, 681
Gergely, I. (Nagy) Szent pápa 262, 288
Gergely, Nazianzoszi Szent 288, 435
Gergye László 151, 458, 628, 647
Geszyth Ferenc 210
Giovio, Paolo 338, 340–343
Glockengieserin, Magdalena 4
Glósz József 3
Glover, Thomas 22
Goethe, Johann Wolfgang 138, 141, 142, 152, 177, 255, 314, 315, 378, 437, 553, 623
Gogol, Nyikolaj Vasziljevics 396
Goldziher Ignác 723
Golcicn, Borisz Alekszejevics 340
Gortvay János 717
Gosárvári lásd Kozárvári Mátyás
Gothot-Mersch, Claudine 233
- Gottwald, Clytus 5
Göcs Pál 579
Gömöri György 22, 93, 97, 412, 697
Gömöry János 355
Görgényi Géza 18
Görög Demeter 129, 130, 544–546
Gracián y Morales, Baltasar 437
Gracza Lajos 328, 329
Gräf, Holger Thomas 23
Granada, Fray Luis (Ludovicus Granatensis) 287, 289, 290
Granasztói György 13
Gray, John 389
Greenblatt, Stephen 295
Greguss Ágost 51, 677
Griep, Wolfgang 3
Grigély József 273
Grimal, P. 109
Grimm, Jacob 306
Grosschmid Béni 299
Grynaeus, Johann Jakob 187, 189
Guevara, Fray Antonio de 699
Gulácsi Lajos 714
Gulyás Pál 242, 322, 606
Gummere, Richard M. 53
Gundermann, Max 541
Gunst Péter 38
Gut, Serge 331
Guzmics Izidor 26, 640
Gündisch, Gustav 6, 7
Gvadányi József 454
- Gyalogi János 261–290, 292–294
Gyáni Gábor 146, 150
Gyapay László 137, 147, 150, 415, 416, 438
Gyárfás Ágnes 544, 545, 547, 548
Gyarmathi Sámuel 309
Gyöngyösi István 37, 44, 120, 142, 257, 346, 419–424, 431, 432, 436–438, 699, 703, 704
Gyöngyössi János 144
Gyöngyössi Pál 108–111
György Kosztik Gábor 352
Győri Judit 314, 320, 322
Győry Tibor 358, 361, 362
Gyulai Pál 38–44, 46, 48–50, 52–57, 62, 138, 219, 258, 296–298, 307, 308, 311–313, 375, 376, 379–382, 466, 677, 684, 724, 726, 727
- Habermas, Jürgen 150
Hadzsics Antal 156
Haeckel, Ernst 555

- Hajdú Farkas Zoltán 18
Hajdu Péter 651
Hajdú Ráfi 316
Hajós József 336
Halasi-Fischer Ödön 321–323
Halász Előd 248
Halász Gábor 141, 150
Halbwachs, Maurice 116, 146, 150
Haller Gábor 97, 700
Haller János 108
Halmágyi Sándorné 721
R. Hamar Márta 107
Hamvas Béla 251
Hamza Gábor 303, 306
Haraszti Zoltán 552
Harsányi István 438, 647
Harsányi Jakab 345
Harsányi Zoltán 164
Hartleben Konrád Adolf 46, 47, 60, 581, 587, 589
Hartlib, Samuel 99
Hartmann, Carl von 362, 363
Hartvik püspök 708
Hász-Fehér Katalin 113, 150, 584, 676
Hatvány Lajos 320, 410, 442
Havas László 582
Havelock, Eric A. 297
Házy Albert 167
Heckenast Gusztáv 25
Hegedős Mária 720, 722
Hegedüs Béla 255
Hegedüs Géza 356
Hegedüs István 485, 498
Hegedüs József 309
Hegedüs Márton 209, 212
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 50, 51, 380
Heidegger, Martin 297
Heine, Heinrich 237, 329, 330, 469
Heinrich Gusztáv 442, 445
Helmeczy Mihály 357, 415, 417–419, 421, 423, 425, 429, 432, 437, 438, 618, 620–623, 633, 634
Heltai Gáspár 19, 188, 190, 191, 256, 695
Heltai Gáspárné 209
Heltai János 690, 693
Heltai Jenő 410
Helvétius, Claude Adrien 124
Henckel, Lazar 5–7, 9
Henrik, I. osztrák őrgróf 447
Henrik, II. (Szent) német-római császár 708
Henrik, IV. francia király 106
Herberstein, Sigmund von 338, 340–343, 347
Herder, Johann Gottfried von 311, 312, 467
Herdasianus, Henricus Petreus 699
Herennius, Caius 143, 149
Hermann István 12, 13
Herner János 8
Hérodotosz 109
Hervay L. Ferenc 690
Hessus, Helius Eobanus 97
Hevenesi Gábor 292
Hevesi András 322
Hevesi Sándor 466
Hidas Zoltán 148
Hieronymus a Stridon *lásd* Jeromos, Szent (Hieronymus a Stridon)
Himfy *lásd* Kisfaludy Sándor
Himmelreich György 8
Hippokratész 350
Hoblik Márton 423
Hofer Tamás 146, 150
Hoffmann Pál 303, 305, 714
Hoffmann, Ernst Theodor Amadäus 173
Holl Béla 690
Hollósy Kornélia 221
Homérosz 38, 50, 106, 110, 121, 122, 127, 140, 180, 197, 297, 298, 311–313
Homonnai Drugeth Krisztina 217
Honti János 397–401, 407
Horányi Károly 596
Horatius Flaccus, Quintus 38, 49, 52, 102, 117, 118, 120, 121, 125, 131, 138–140, 142, 150, 152, 154, 272, 288, 584
Horger Antal 598
Horkay Hörcher Ferenc 296
Horkay László 56, 547
Hormayr, Joseph von 244, 712, 714
Hornyánszky Viktor 262
Hort Dezső 325
Horthy Miklós 532
Horvát István 26, 39, 132, 134, 135, 149, 183, 360
Horváth Döme 617
Horváth Edit 396
Horváth István Károly 54
Horváth Iván 211, 313, 371, 485, 500
Horváth János 58, 63–65, 256, 257, 366, 465, 676
Horváth Judit 54
Horváth Károly 27, 150, 153, 154, 182, 218, 478
V. Horváth Károly 149
Horváth Márton 353
Horváth Mihály 47
Horváth Pál 303, 305
K. Horváth Zsolt 146, 150, 152
Högyes Endre 358, 359, 362

- Hörk József 355
 Hubay László 727
 Hubay Miklós 241
 H. Hubert Gabriella 499
 Hugo, Victor 162, 373, 378, 383, 473
 Hunfalvy János 48
 Hunfalvy Pál 53, 309–312
 Hunyadi Demeter 572, 578
 Hunyadi László 212
 Huszár Gál 695
 Huszár Károly 292
 Huszár Péter 14
 Huszti József 54
 Husztiné Révhegyi Rózsi 383
- Igaz Sámuel 361, 363
 Ignótus Pál 315, 326, 538
 Ignótus, Veigelsberg Hugó 239
 Iklódi István 111
 Illés László 556
 Illésházy István 6, 19
 Illésházy János 195
 Illésházy József 195, 197
 Illyés András 415, 419–424, 426–434, 438
 Illyés Gyula 239, 532
 Illyés István 281
 Imre Flóra 491, 494–496
 Imre László 382, 467, 722
 Imre, Szent magyar herceg 706, 707
 Imrédy Béla 606
 Inácsi Pap Endre 649, 650
 Incze Béni 28
 Ingarden, Roman 249
 Inger, Manfred 541
 Ipolyi Arnold 305
 Irinyi József 502, 509, 516–520
 Írlanda Sándorné 351
 István nádor 507, 509, 512
 István, I. (Szent) magyar király 255, 447, 448, 705–708
 Istvánffy István 14
 Istvánffy Miklós 17, 341
 Istvánfi Pál 410
 Iszokratész 26, 584, 587, 589, 590, 595
 Iván Imre 555
 Iván, III. orosz uralkodó 339
 Iván, IV. (Rettegett) orosz cár 337, 339, 343, 344
 Ivanics Mária 8
 Iványi Béla 8
 Izabella, II. (Bourbon) spanyol királynő 329, 332, 333
 Izsépy Edit 345
- Jacquin, Franz von 362
 Jäger, Hans-Wolf 3
 Jakab Elek 632
 Jakobson, Roman Oszipovics 312, 313
 Jakosics József 713
 Jankovich Miklós 214
 Jankovics József 7, 257, 438, 697, 698, 700–704
 Jankovits László 361
 János István 457
 János Kázmér, II. (Vasa) lengyel király 346
 János, Aranyszájú Szent (Chrysostomus) 272, 288, 435
 Jánosi Ferenc 353
 Janus Pannonius 486
 Järventaus, Arvi 596–600, 602–607, 609, 610
 Jászberényi József 165
 Jászberényi Pál 267, 412–414
 Jászi Oszkár 321, 478, 479
 Jauß, Hans Robert 166, 177, 467, 479
 Jenei Ferenc 7
 Jenisch, Daniel 418, 419, 438
 Jeromos, Szent (Hieronymus a Stridon) 288, 428, 434
 Jókai Mór 101, 155–164, 220, 258, 335, 374, 382, 383, 385, 688, 689, 704
 Jolles, André 249, 397
 Jolsvai András 245
 Jonson, Ben 443
 Joó Mária 54
 Jordan, Wilhelm 288
 Josephus Flavius 109, 110, 211
 Jósika Miklós 41–43, 62, 332, 333, 442
 Jósika Samu, br. 524
 Jost, François 70
 Josten, C. H. 94
 Jovius, Paulus lásd Gioivo, Paolo
 József Attila 68, 71, 72, 76–78, 80, 81, 83, 84, 91, 239, 253, 255, 314–321, 323–326, 532, 565
 József Farkas 556
 József, II. (Habsburg-Lotharingiai) német-római császár, magyar és cseh király 351, 361, 456, 460, 717
 Juhász Ildikó 32
 Juhász László 17
 Julianus barát 335
 Julow Viktor 113, 150
 Jurij zvenyigorodi fejedelem 337
- Kabdebó Lóránt 560, 607
 Kabdebó Tamás 241
 Kabos Ede 229

- Kabos Ilona 229, 230
 Kácsor Keresztély 714
 Käfer István 690
 Kafka, Franz 478
 H. Kakucska Mária 193
 Kalbrunner, Josef 6
 Káldi György 262, 274, 285, 293, 707
 Káldos János 579
 Kalla Zsuzsa 149–152
 Kállay Ferenc 416
 Kállay István 301
 Kálmán C. György 255, 256
 Kálniczki Benedek 718
 Kálvin János (Jean Calvin) 552, 571, 577, 582
 Kannisto, Juha Artturi 606, 607
 Kant, Immanuel 355, 543, 546–551
 Kappanyos András 256, 258
 Kaprinai István 262, 270, 293, 294
 Karádi Pál 579
 Karafiáth Judit 64, 255, 257, 258
 Kardos Albert 113, 151
 Kardos László 138
 Kardos Pál 240
 Karlovszky Zsigmond 355, 356
 Károly Gy. Hugó 688, 689
 Károly, Borromeo Szent 288
 Károly, I. (Nagy) frank király, római császár 17, 708
 Károly, II. (Stuart) angol király 413
 Károly, XII. svéd király 106
 Károlyi Amy 351
 Károlyi Árpád 507
 Károlyi György 716
 Károlyi Péter 571, 573, 576, 577
 Kárpáti Aurél 398, 400
 Kárpáti Kamil 253
 Kárpáty Csilla 117, 121, 582
 Karsai Géza 705
 Kassák Lajos 76, 324, 555–557
 Katalin, II. (Holstein-Gottorp) orosz cárnő 107
 Katona Ágnes 504
 Katona Béla 456
 Katona Gergely 177
 Katona Imre 12
 Katona István 40, 47
 Katona József 258, 465
 Kazimír, Štefan 5, 6, 13
 Kazinczy Artúr 628
 Kazinczy Bálint 628
 Kazinczy Ferenc 26, 29–31, 39–41, 44, 47, 63, 64, 101, 113, 120, 123, 127, 128, 136, 137, 141–143, 146, 150–152, 176, 234, 250, 308, 350, 351, 353, 356–358, 360–363, 416, 417, 419–425, 432, 437, 438, 452, 453, 487, 488, 543, 544, 582, 586, 587, 611–649, 716, 718
 Kazinczy Gábor 25, 33, 34, 57, 59, 60, 351, 612, 628, 635–637, 641, 644, 649
 Kazinczy Klára 121, 628
 Kázmér, III. (Nagy) lengyel király 342
 Kecskeméti Ármin 724
 Kecskeméti Gábor 3, 256, 291
 Kecskés András 254, 308
 Kelecsényi Ákos 690
 Kelemen Lajos 633
 Kelemen Mihály 241
 Kelevéz Ágnes 234
 Keller, Gottfried 383
 Kemény Dénes 502
 Kemény István 300
 Kemény János 414
 Kemény Zsigmond 53, 304, 305, 383, 390, 391, 394, 473, 502, 504, 508, 509
 Kénosi Tözsér János 579
 Képes Géza 597
 Kerecsényi Dezső 591
 Kerekes Sámuel 544–546
 Kerényi Ferenc 3, 151, 184, 222, 255, 256, 258, 381, 470
 Kerényi Károly 27, 118, 151
 Keresztúri Bíró Pál 97, 412
 Keresztury Dezső 42, 48, 50, 56, 148, 236, 239
 Keresztury Mária 50, 681
 Kérészy Zoltán 298
 Kerpel Jenő 325
 Kervenow, Heinz 541
 Keserű Bálint 7, 8, 568, 578
 Keserű Gizella 578
 Kézy Mózes 353, 354, 357, 717
 Khrisztipposz 25, 54
 Kiczenko Judit 149, 151
 Kierkegaard, Søren Aabye 173
 Kilián Frigyes 42
 King, J. E. 24
 Király Erzsébet 118, 151
 Király Judit 150
 Kirk, G. S. 398, 400
 Kis János 132, 141, 148, 417, 420, 421, 453, 589, 613, 619, 620, 622, 624, 625, 628
 Kisbán Emil 120, 134, 151
 Kisfaludy Károly 138, 147, 151, 221, 245, 465, 466, 714
 Kisfaludy Sándor 27, 37, 44, 119, 140–142, 147, 151, 465, 714
 Kisfaludy Z. Lajos 292

- Kispéter András 227, 228
 Kiss Attila Atilla 295
 Kiss Ernő 670
 Kiss Erzsébet 721
 Kiss Géza 304
 Kiss Gy. Csaba 669
 Kiss Gyula 376
 Kiss István 727
 Kiss József 152, 233, 720–727
 Kiss Katalin 147
 Kitonich János 305
 Kivi, Aleksis 596, 597, 601
 Klaniczay Gábor 125, 151, 705
 Klaniczay Tibor 18, 117, 125, 151, 215, 246, 253,
 261, 341, 371, 476, 477, 570
 Kleanthész 55
 Klein István 229
 Kleist, Heinrich von 115, 121
 Klopstock, Friedrich Gottlieb 142, 623
 Klotz, A. 24
 Knapp Éva 261, 274, 281, 286, 705–709
 Koczás Sándor 223, 227, 228
 Kodjak, Andrej 397
 Kodolányi János 596–610
 Koestermann, Erich 28, 31, 54
 Koestler, Arthur 258
 Koháry István 212–216
 Koháry Mária Antónia 330
 Kohn Sámuel 723
 Kohn Zoltán 722
 Kókay György 456, 457
 Kolb, Georg Friedrich 46, 47
 Kollár Ádám Ferenc 447
 Kolozsváry Pál 261
 Koltay-Kastner Jenő 248, 442, 445, 448, 450
 Komáromi Szvertán István 266
 Komját Aladár 555
 Komjáthy Jenő 553
 Komlós Aladár 48, 721–723, 726
 Komlovski Tibor 212, 253
 Koppi Károly 547
 Korek Valéria 402, 405, 407
 Koren Emil 603, 606, 607
 Kormos István 253
 Korniss György 7
 Korompay H. János 47, 220, 255–257, 298, 308,
 310, 440, 676
 Korompay Klára 676
 Kós Károly 255, 257
 Kosáry Domokos 101, 108, 244, 353, 355, 454, 472,
 516
 Kosellek, Gerhard 7
 Kossuth Lajos 374, 502–505, 507–509, 513–515,
 520, 521, 524, 525, 716, 717, 719, 720
 Kosztolányi Dezső 74, 75, 134, 151, 176, 335, 365
 Kotzebue, August Friedrich 221
 Kovács Ernő 590
 Kovács Éva 713
 Kovács Gábor 352, 364
 Kovács György 319
 Kovács József 470, 556
 Kovács Lajos 504
 Kovács Mihály 25
 Kovács Pál 418
 Kovács Sándor Iván 23, 351, 439, 683
 Kovács Sándor s. k. 66, 295
 Z. Kovács Zoltán 372
 Kovalovszky Miklós 226
 Koyré, Alexandre 554
 Kozárvári Mátyás 209, 210
 L. Kozma Borbála 417, 439
 Kölcsey Ferenc 26, 27, 119, 133, 140, 144–146,
 150, 151, 244, 245, 250, 254, 350, 360, 374,
 415–427, 429, 432–434, 436–439, 457, 458,
 467, 580–595, 613, 621, 622, 625, 633, 634,
 716, 717, 720
 Kölcsey Kálmán 586–588, 590
 Könczöl Csaba 657
 Körmendi Péter 414
 Körner Éva 556
 Körner, Theodore 244
 Kőszeghy Pál 212, 217
 Kőszeghy Péter 364, 487, 500
 Kövy Sándor 302, 353, 357, 716–718
 Krasniński, Zygmunt 478, 480
 Krasztev Péter 478
 Krause, Anthony 146, 151
 Krause, Karl Christian Friedrich 51
 Krauß, Andreas 18
 Krebel, Gottlob Friedrich 18
 Kreil Antal 547
 Kreskay Imre 124
 Krieger Josepha 356
 Krieger Sámuel 356
 Kristeva, Julia 463
 Križanić, Juraj 348, 349
 Krúdy Gyula 247, 255, 335
 Kruppa Tamás 8
 Kubinyi András 13
 Kulcsár Adorján 164
 Kulcsár Péter 23, 212, 691–693
 Kulcsár Szabó Ernő 176, 479, 526, 527, 532, 558, 559

- Kulcsár-Szabó Zoltán 144, 151, 166
 Kulin Ferenc 309, 390, 581, 589
 Kultsár István 130, 360, 361, 461
 Kunics Ferenc 421, 423
 Kurelac, Miroslav 348
 Kurz Antal 210
 Kurzweil Annie 322
 Kutter, Uli 3, 18
 Kühlmann, Wilhelm 3
 Kúrosz 111
- Laborfalvi Róza 163
 Lachmann, Karl 311, 312
 Lactantius, Lucius Caecilius Firmianus 288, 569
 Laczházi Aranka 480
 Laczkóczy Ferdinánd 221
 Laczkovics János 101
 Ladányi Sándor 417, 439
 Lajos Fülöp (Orléans) francia király 329, 516, 517
 Lajos, II. (Jagello) magyar király 713
 Lajos, osztrák főherceg 512, 518
 Lakatos István 491, 492
 Lakó Elemér 568
 Landerer Mihály 589
 Landovics István 262
 Lang, Franciscus 293
 Láng József 228, 229
 Lánghy István 182
 Lasicius, Jan 348
 Lassen, Robert 541
 Lassota von Steblau, Erich 8
 László, I. (Szent) magyar király 125, 707
 Látzai Szabó József 353, 354, 357
 Latzkovits Miklós 579
 Lázár Béla 651
 Lázár György 704
 Lazicius Gyula 348
 Le Goff, Jacques 146, 152
 Le Jay, Gabriel François 293, 294
 Leach, Edmund 146, 151
 Légrády Imre 360
 Lehmann, Peter Ambrosius 18
 Leibniz, Gottfried Wilhelm 554
 Leino, Eino 597
 Lendvay Márton, id. 220
 Lengyel Balázs 559, 563
 Lengyel Dénes 649
 Lengyel József 547
 Lengyel Lajos 237
 Lenhossék Mihály 359, 362
 Lenin, Vlagyimir Iljics 540
- Lenkei Júlia 153
 Leó, Nagy Szent 288
 Lépes Bálint 7
 Lepold Antal 705
 Lermontov, Mihail Jurjevics 221
 Lesseps, Ferdinande Marie Vicomte 328, 332
 Lessing, Gotthold Ephraim 142, 623
 Lesznai Anna 396, 399, 408, 553, 554
 Leunclavius (Löwenklau), Johann 3
 Lévy József 138
 Liberman, Anatolij 397, 398
 Lichnowsky, Eduard Maria 329, 330
 Lichnowsky, Felix 328–333
 Lichtmann Tamás 694
 Lilly, William 99
 Lind, Jenny 221
 Lipót, I. (Habsburg) német-római császár, magyar és
 cseh király 213, 707
 Lipsius, Justus (Joest Lips) 272, 699
 Lisznyai Kálmán 579, 689
 Liszt Ferenc 328, 330, 331
 Livius, Titus 46, 272, 288
 Locke, John 464
 Long, A. A. 60
 Lónyay Gábor 628
 Lónyay Menyhért 502–506, 508
 Lorántffy Zsuzsanna 9
 Lotman, Jurij Mihajlovics 479
 Lovik Károly 404
 Lőkös István 147, 154
 Lőrincze Lajos 316, 317
 B. Lőrinczy Éva 365
 Lőrinczy Huba 526–528
 Lössl Ágnes 361
 Löw Immanuel 724
 Lucanus, Marcus Annaeus 48, 106
 Lucretius Carus, Titus 105, 107, 495
 Ludassy Mária 124, 126, 133, 139, 152
 Ludolf, H. W. 340
 Ludvig János 242
 Lukács György 50, 249, 258, 396, 399, 401, 404,
 408, 409, 411, 442, 466, 538, 553, 554
 Lukács László 262, 263, 265, 266, 268, 269, 275,
 276, 278, 293
 Lukács Móric 509
 Lukácsy Sándor 3, 28, 44, 262, 266, 280–282, 285,
 580, 581, 588–591, 593
 Lukinich Imre 153
 Lullus, Raymundus 95, 98
 Luther, Martin 186, 188, 190, 191, 485, 499, 552,
 571, 572

- Lüszimakhosz 110
 Lüthi, Max 397, 398
 Lyy, Toivo 606
- Macaulay, Thomas Babington 163
 Mácha, Karel Hynek 479
 Machiavelli, Niccolò 105
 Macht Ilona 325
 MacIntyre, Alasdair 54, 132, 152
 Mácza János 552, 553, 555
 Madách Gáspár 699
 Madách Imre 218, 253, 254, 478, 480
 Madarász Viktor 714
 Madas Edit 242, 705
 Mádl Antal 314
 Maeterlinck, Maurice 396
 Magyar Zoltán 705
 Magyar István 498
 Maier, Michael 94, 96–99
 Májer István 581–585
 Majláth Antal 715
 Majláth János, gr. (Mailáth) 26, 714
 Major J. Gyula 724
 Makai Emil 722
 Makkai László 20
 Malchias, II. frországi király 447
 Malcolm, III. (Canmore) skót király 447
 Maller Sándor 441
 Mályusz Elemér 456
 Mandeville, Sir John 443
 Maner, Michael 362
 Manlius, Johannes 209
 Mann, Thomas 314–326
 Mannheim Károly 392
 Márai Sándor 526–533, 538, 541, 596, 715
 Marchthaler, Bartholomaeus II. 4, 5
 Marchthaler, Johann Bartholomaeus 4
 Marchthaler, Veit 3–23
 Marczali Henrik 38, 48
 Márér György 78
 Margalits Ede 19
 Margit, Árpád-házi Szent 707
 Margit, Skóciai Szent 440, 448
 Margócsy István 143, 152, 309, 457
 Margócsy József 455, 456
 Margócsy Klára 454, 459
 Mária Krisztierna (Habsburg) 9, 10
 Mária Terézia osztrák főhercegnő, magyar és cseh királynő 106, 167, 168, 197, 460, 463, 708
 Mária, II. portugál királynő 330
 Marlowe, Christopher 443
- Marosi Ernő 712
 Marót Károly 311, 313
 Marshall, William 94
 Martialis, Marcus Valerius 486, 487, 493, 494, 497, 498, 501
 Martinkó András 182, 183, 233, 254, 391, 469
 Martinovics Ignác 102, 640
 Márton István 547
 Márton József 361
 Mártonffy Marcell 364
 Marx, Karl 392
 Masaryk, Tomáš 478, 479
 Massinger, Philip 443
 Máté Györgyi 570
 Mátéfi János, Kissolymosi 570
 Máthé Elek 168
 Mátyás, I. (Corvin) magyar király 100, 103, 707
 Mátyás, I. (Habsburg) német-római császár és cseh király, II. M. magyar király 707
 Mayer András 355
 Mayer, Friedrich 216
 Mayerfy Ferenc 361
 McGann, Jerome J. 233
 McHale, John 383
 Medgyesi Pál 97, 98
 Mednyánszky Jónás 345
 Melanchthon, Philipp 109, 111, 187–190, 267, 486
 Melczer Tibor 252, 254
 Meletyinszkij, Jeleazar 397, 398
 Melich János 308, 311
 Mendelssohn, Moses 544
 Mendelssohn, Peter de 315, 323
 Méray Tibor 538
 Merényi Annamária 136, 143, 152, 350
 Merényi Oszkár 148, 178
 Merer, Susanna 5
 Merkelbach, R. 101
 Mesterházy Balázs 173
 Mészáros Ágnes 234
 Metastasio, Pietro 257, 463
 Metternich, Clemens 244, 505, 518
 Mezei József 400
 Mezei Márta 121, 123, 136, 144, 152, 154, 176, 254, 454, 458, 582, 613, 614, 619, 622, 625
 Mihalovics Ede 280
 Mihályfi Ernő 605
 Miklóssy János 383
 Míkó Árpád 709, 711
 Mikola Nándor 600–602, 604
 Mikszáth Kálmán 396, 403, 651–653, 655, 660, 667, 669, 670, 704

- Milecz Sámuel 634
 Milosevits Péter 478
 Móczár József 301
 Mócsy András 20
 Mohácsi Jenő 722
 Mohay Béla 118, 153
 Moldovai Mihály 209, 212
 Moldvay Tamás 554
 Molière, Jean-Baptiste Poquelin 420
 Molnár Ferenc 229, 532
 Molnár Gergely 267, 268
 Molnár János 589
 Molnár József 487, 500
 Molnár László 358
 Momigliano, Arnaldo 31
 Mommsen 45
 Mona Ilona 470
 Monok István 8, 23, 98, 242, 692, 696
 Montaigne, Michel de 112
 Montesquieu, Charles Louis de Secondat 102, 453, 454
 Montrose, Louis A. 295
 Moran, Bruce T. 94
 Móríc hesseni fejedelem 94, 693
 Mórícz Virág 241
 Mórícz Zsigmond 241
 Mortier, Roland 124, 152
 Morus Tamás (Sir Thomas More) 386
 Munkácsi (Gaidler) Pál 221
 Munkácsy Flóra 221
 Murád dragomán 209, 210
 Muraközy Gyula 122, 492, 584
 Muratori, Lodovico Antonio 456
 Musset, Alfred de 472, 473
 Mylius, Johann Daniel 94

 Nádasy Ferenc 14, 20, 707, 713
 Nádasy Tamás 187–190
 Nádasi János 293
 Nagy Erzsébet 351
 O. Nagy Gábor 19
 Nagy Ignác 222
 Nagy Imre 168, 170, 245, 357, 450–453, 458, 462–467
 Nagy Iván 195, 329
 Nagy Levente 705
 Nagy Miklós 253
 Nagy Olga 397–399
 Nagy Zsuzsa 321
 Napoleon, Bonaparte 339
 Napragyi Demeter 7

 Négyesy László 372, 373
 Négyesy Sámuel 351
 Némédi Lajos 455
 Nemes Nagy Ágnes 558–562, 565, 566
 Nemeskéri Kiss Sándor 601, 602, 604
 Nemeskürti István 253
 Németh Andor 320, 321, 325
 Németh G. Béla 42, 311, 312, 516, 677, 687
 Németh Helga 149
 Németh János 299
 Németh László 335, 465, 466
 Németh S. Katalin 3, 8, 256, 257, 485, 694
 Németh Zoltán 611
 Némethy Géza 54
 Némethy Lajos 263, 268, 269
 Nényei Sz. Noémi 223
 Nero római császár 48, 102, 106
 Neumer Katalin 297
 Newton, Sir Isaac 659
 Nicos Ferenc 5, 12
 Niczky Kristóf 640
 Niederkorn, Jan Paul 8
 Nietzsche, Friedrich 176, 660
 Nisbet, Robert 393
 Nora, Pierre 146, 150, 152
 Nunkovits György 123, 124

 Nyerges Judit 438
 Nyikos János 12
 Nyíri István 354
 Nyíri Kristóf 297, 388, 389
 Nyíró Lajos 249

 Odorics Ferenc 65, 66, 295
 Ogonowski, Zbigniew 578
 Oláh Gábor 113, 152
 Oláh Miklós 19
 Oláh Zsuzsanna 351
 Olasz Farkas 14
 Olaus Magnus 336
 Olofsson Placid 544
 Oltványi Ambrus 27, 28, 164, 502, 503, 512
 Onder Csaba 458, 580
 Orbán László 627
 Orbán, VIII. pápa 270
 Orczy Lőrinc 123, 132, 193–196, 619
 Orczy Zsuzsanna 193
 Orlay Petrich Soma 713
 Ormos László 46
 Orosz László 228, 466, 627, 645, 647–649
 Ostwald, Wilhelm 555

Osvát Ernő 239, 240, 399
Ovidius Naso, Publius 142, 181–183, 257, 272, 288,
486–488, 490–495, 497
Ozouf, Mona 146, 152

Örkény István 176

P. mester lásd Anonymus

Pajkossy Gábor 586

Pajor Gáspár 544

Pál József 124, 137, 152

Palacký, František 474

Palaeologus, Jacobus 568, 574, 575, 577, 578

Pálfalvi Kinga 461

Pálfalvi Lajos 478

Pálffy Géza 6, 12, 14, 15

Pálffy Lipót 197

Pálinkás István 241

Pálóczy Horváth Ádám 116, 121, 122, 130, 139, 543,
545, 628

Pálóczy Horváth János 99

Pály Elek 222

Panofsky, Erwin 299, 300

Pápay Sámuel 63, 64, 424

Papp Ferenc 53

Paracelsus (Philipp Theophrast von Hohenheim) 94,
98

Parry, Milman 313

Parsons, Talcott 56

Passuth László 325

Patai János 354

Patrizi, Francesco 110

Patzkó Ágoston 214

Paul, Jean 51

Pauler Tivadar 303

Pavercsik Ilona 242, 243, 336, 690

Pázmány Dénes 506

Pázmány Péter 142, 262, 266, 274, 280, 282, 289,
293, 345, 422, 498, 695, 696, 703, 706, 707

Péchi Simon 572

Péchy Imre 420

Péczeli József 143

Pécsi János 209

Pejčinović, Kornelija 348

Pekri Lőrinc 216

Penke Olga 456

Perczel Mór 513

Peresényi Nagy László 418

Persius Flaccus, Aulus 272, 486, 487, 492, 497

Peschka Vilmos 299, 303, 306

Péter (Orseolo) magyar király 447

Péter Katalin 9

Péter László 232, 300

Péter, I. (Nagy, Romanov) orosz cár 341, 346

Péterfy Jenő 376, 464, 704

Peterle, Michael 212

Petersen-Merlau, Eleonora 256

Pethe Ferenc 418

Pethő Sándor 606

Petki István 700

Petőfi Sándor 44, 45, 49, 130, 143, 152, 232, 373,
379–381, 442, 457, 466, 468–470, 506, 508,
516, 521, 677, 681, 683–686, 688, 689, 720, 725

Petrarca, Francesco 70, 140, 141, 152, 410

Petrik Géza 242, 269

Petrőczy Kata Szidónia 212, 216, 217

Petter, Anton 714

Petz Gedeon 113, 152

Pexenfelder, Michael 272

Pfeiffer, Volker 5, 10

Pfister, Friedrich 101

Philipposz 104

Pichler, Caroline 714

Pilinszky János 253, 559, 562

Pindaros 110, 140, 142, 356

Pintér Ferenc 78

Pintér Jenő 356, 376, 689

Pirnát Antal 369, 500, 572, 578

Piski István 15

Platina, Bartolommeo 271

Platón 60, 102, 272, 288, 386

Plattner, Stuart 151

Pléh Csaba 148

Plinius, Caius Secundus Maior 109, 272

Plótinosz 554

Plutarkhosz 168, 288, 378

Podmaniczky Frigyes 506

Podmaniczky Márta 532

Podmaniczky Tibor 532, 533, 541

Pólay Elemér 303, 305, 306

Pollentáry Ferenc 214

Polyánkay Ignác 359

Pomogáts Béla 257

Ponsonby, Viscount 507

Pope, Alexander 112–114, 152, 177

Porkoláb István 354

Porkoláb Tibor 112, 143, 152

Pósaházi János 703

Possevino, Antonio 344

Powell, J. G. F. 25

Poyntz, Sydnam 443

Pózsár Annamária 578

- Pöschl, Viktor 24
 Pray György 40, 47
 Praznovszky Mihály 137, 152
 Pribék Imre 14
 Prickett, Stephen 255
 Prielle Kornélia 221
 Prixner, Gottfried 113
 Prónay Sándor 544
 Propp, Vlagyimir Jakovlevics 401, 402
 Proust, Marcel 255, 257
 Pröve, Ralf 23
 Ptolemaiosz, Klaudiosz 19
 Pukánszky Béla 311, 547
 Pukánszky Kádár Jolán 149, 220, 464
 Puky Ferenc 543
 Pulszky Ferenc 47, 508, 512, 515
 Puskin, Gavrill Gavrilovics 346
 Püthagorasz 589, 595
 Pyber Benedek 120
 Pyrker János László 714
- Quintilianus, Marcus Fabius 37, 59, 272, 282, 288, 593
- Rába György 240, 253
 Rabener, G. W. 104, 105
 Racine, Jean 177
 Rác István 597
 Rác Lajos 353
 Rác Sámuel 543, 545
 Radankovics József *lásd* Vas Gereben (Radákovics József)
 Ráday Gedeon, gr. (1806–1873) 221
 Ráday Pál 421
 Radnóti Miklós 252–254
 Rady, Martin 100
 Rajcsányi Ádám 713
 Rákai Orsolya 132, 133, 152, 256, 258
 Rákóczi Ferenc, II. 213, 216, 217, 262, 714
 Rákóczi György, I. erdélyi fejedelem 100
 Rákóczi György, II. erdélyi fejedelem 213, 345, 347, 413
 Rákóczi Zsigmond 211, 334, 346
 Rákóczy Géza 351, 352, 356, 357, 360, 363
 Ranke, Leopold von 36, 37, 42, 45, 59, 62, 65
 Rapaport Samu 318
 Ráth György 307
 Ráth Mór 25, 41, 43, 58, 63, 153, 329, 356, 725, 727
 Ratzky Rita 245, 586
 Ravailac 106
- Ravaszk László 56
 Récsey Viktor 688
 Récsi Emil 306
 Rédey Tivadar 147, 153
 Reichardt, Sven 300
 Reicherstorffer, Georg 19
 Reinitz Béla 410
 Reisinger János 359
 Rem, Georg 7
 Rembrandt, Harmensz van Rijn 711
 Renan, Joseph Ernest 163
 Réthi János 568, 579
 Révai Miklós 142, 149, 152, 308, 309, 358, 427, 438, 455
 Révay József 192, 193, 195, 197, 198, 203
 Révész Artúr 229
 Révész Imre 185
 Révész Kálmán 108
 Reviczky Gyula 335
 Réz Pál 151
 Rhédei Ferenc, gr. 414
 Rhédei József 354
 Rhédei László 354
 Rhédey Gedeonné 360
 Rhédey Lajos 124
 Richards, E. G. 339
 Ricoeur, Paul 116, 144, 145, 153, 364, 365, 367
 Riedl Frigyes 580, 591, 652, 653
 Riffaterre, Michael 672
 Rimay János 695
 Ripa, Cesare 129, 153
 Rist, J. M. 57
 Ritoók Zsigmond 298, 312, 313
 Ritoókné Szalay Ágnes 4, 20, 691
 Rohonyi Zoltán 580, 581, 588, 590, 591, 676
 Rónai Pál 493, 494
 Rónay György 239
 Rónay László 526, 527, 532
 Rossini, Gioacchino 221, 222
 Rosta Ferenc 593
 Roth, Paul Edwin 541
 Rotteck, Karl von 46
 Rousseau, Jean-Jacques 124, 126, 361
 Royle, Nicholas 138, 148
 Rozgonyi József 353, 354, 547
 Rozvány Erzsébet 301
 Rozvány György 301
 Rózsa György 713
 Rózsahegyi Edit 153
 Rozsnyai Dávid 212, 213
 Rozsnyay Kálmán 221

- Rubens, Pieter Pauwel 711
 Rubinyi Mózes 721, 722, 724
 Rudawski, Laurentius 346
 Rudolf, II. (Habsburg) német-római császár és cseh király, I. R. magyar király 7–9, 94, 96
 Ruland, Martin 98
 Rummy Károly György 424, 425, 621, 622
 Ruszek József 141
 Ruttkay Kálmán 450
 Ruttner Tamás 576
 Ruzsiczky Éva 308
- Saavedra Fajardo, Diego 272
 Sáfrán Györgyi 48, 296, 301
 Sáhgy Marianne 148
 Sajó András 306
 Salamon Ferenc 385
 Salamon magyar király 714
 Salánki György 210
 W. Salgó Ágnes 54
 Sallustius Crispus, Caius 26, 27
 Salutati, Coluccio 117
 Salvius Iulianus 298
 Samaria de Speciecasa, Ferrante 15, 211
 Sambucus, Johannes *lásd* Zsámboky János (Johannes Sambucus)
 Sándor István 48, 105, 115, 125, 127, 129, 153
 Sándor, Nagy makedón király 101–111, 125
 Sapir, Edward 365
 S. Sárdi Margit 212, 213, 216, 217
 Sárközi György 318
 Sárközi István 424
 Sárközi István 350, 358
 Sárközy Péter 254, 257, 258
 Sárváry Pál 143
 Saussure, Ferdinand de 365
 Savigny, Carl Friedrich von 302–306
 Scaligero, Giulio Cesare 272
 Schaár Erzsébet 709
 Schedel Ferenc *lásd* Toldy (Schedel) Ferenc
 Schedius Lajos 456
 Scheiber Sándor 726
 Schein Gábor 561
 Scherer, Johann Ritter von 362
 Schermer 5, 6
 Schermer, Anton 5
 Schiller, Johann Christoph Friedrich 142, 180, 244
 Schlegel, August Wilhelm 50, 51, 380
 Schlegel, Karl Wilhelm Friedrich 380
 Schlett István 384
 Schmidlin, Yvonne 323
- Schmidt József 714
 Schmidt, M. G. 106
 Schmidt, Ulrich 8
 Schottin, Reinhold 8
 Schottus, Andreas (Schott, André) 289
 Schön Dávid 723
 Schönherz Gyula 93
 Schöpflin Aladár 239
 Schröder, Winfried 74
 Schulze, Winfried 9
 Schumann, Clara 331
 Schuster János 359
 Schwarz, Gottfried 186, 188, 190
 Schweitzer Pál 228, 229, 314, 322
 Scott, Sir Walter 442, 662
 Sebeok, Thomas A. 487
 Segueny, André 571
 Seidel, Martin 574
 Sendivogius 99
 Seneca, Lucius Annaeus 24, 25, 53–55, 57, 58, 272, 288
 Shakespeare, William 220, 258, 442, 443, 674, 685
 Shelley, Percy Bysshe 118, 140, 153
 Sheridan, Richard Brinsley 221
 Sherwood Taylor, F. 94
 Sibelius, Jean 601
 Sík Sándor 232, 254
 Simonyi Zsigmond 442
 Singer Henrik 555
 Sinkó Katalin 151, 709, 711–713
 Sinkovics István 9
 Sipos Pál 113, 353, 354, 717
 Siro, Paavo 606
 Sixtus, V. pápa 271
 Skarga, Piotr 348
 Skaricza Máté 188, 191, 209, 211
 Skinner, Quentin 296
 Sławiński, Jan 479
 Smith, Morton 109
 Soares, Cyprianus 272, 287–291, 293
 Sobor András 154
 Solger 51
 Solt Andor 219
 J. Soltész Katalin 240
 Somlyai Balázs *lásd* Murád dragomán
 Sommer, Johann 571, 573, 574, 576–578
 Sommervogel, Carlos 262–264, 269
 Somogyi Sándor 52, 53, 296
 Somssich Andor 328
 Soós István 26
 Soós József 54

- Sós Endre 320, 722
 Sörös Zsolt 256, 257
 Sötér István 47, 246, 312, 376–378, 385, 390, 472
 Specker, Hans-Eugen 5, 10
 Spinoza, Baruch 552–555
 Spira György 505
 Stáhly Ignác 359
 Stancaro, Francesco 573
 Staud Géza 220
 Stauder Mária 234, 235, 242
 Steiger Kornél 54
 Stein Miksa 333
 Steiner, Hermann 55
 Stendhal (Henri Beyle) 162
 Stettner György 30, 31
 Stipits Ferdinánd 359
 Stoll Béla 7, 68, 83, 316, 570
 Stolz von Stolzenberg, Daniel 93–98
 Storm, Theodor 411
 Stöger, Joannes 262–264, 269
 Streibig József 543
 Strich, Fritz 249
 Stubick (Henckel), Martha 6
 Stubick, Tobias 6
 Suárez, Francisco de 272
 Suetonius, Caius Tranquillus 110
 Sulla (Sylla), Lucius Cornelius 102
 Sullivan, J. P. 48
 Sutton, Robert 443
 Süpek Ottó 71
 Swieten, Gottfried 616, 617
 Sybel, Heinrich von 45
 Sylvester János 185–191, 267, 485–488, 493, 494, 496–501, 638, 645, 695
 Syme, Ronald 32, 37, 48
- Szabad György 253
 Szabics Imre 364, 369
 Szabó András 211
 G. Szabó Botond 589
 Szabó Dezső 373, 374
 Szabó G. Zoltán 27, 145, 153, 256, 418, 439, 586–588, 592
 Szabó Géza lásd Szentmártoni Szabó Géza
 Szabó István 311, 589
 Szabó Károly 210, 691, 692
 Szabó Lőrinc 72, 74, 565
 Szabolcs Sándor 555
 Szabolcsi Miklós 81, 254, 314, 316–320
 Szádeczky Lajos 344
 Szaitz Leó 142, 153
- Szajbély Mihály 380
 Szakál Lajos 676
 Szakály Ferenc 6, 13
 Szalai Anna 153, 309
 Szalay Gábor 59
 Szalay László 58–63, 305, 384, 439, 473, 507–509, 515, 522, 523, 525, 581
 Szállási Árpád 356
 Szamosközy István 9, 38
 Szapolyai János magyar király 187, 189
 Szarka János 185, 186
 Szász Károly 43, 44, 296, 298, 304, 305, 313, 677–679, 682, 683, 688, 689
 Szász Levente 597
 Szathmári F. Dániel 354
 Szathmári István 267, 454, 487
 Szathmáry Károly 48
 Szathmáryné Farkas Lujza 221
 Szatmárnémeti Mihály 703
 Szauder József 26, 27, 151, 167, 248–250, 253, 262, 439, 463, 547, 580–582, 585, 588, 590, 591, 627, 645, 647–649
 Szauder Mária (Szauder Józsefné) 26, 27, 151, 438, 439, 581, 627, 631, 645, 647–649
 Szezucki, Lech 573, 575
 Széchenyi Ferenc 121, 129, 362, 446, 544–547, 619
 Széchenyi István 256, 374, 443, 445, 466, 502–506, 512, 514, 521, 523, 524, 546, 547, 717, 718
 Szécsen Antal 510, 511
 Szécsi Gábor 297
 Szeder FABIÁN 179
 Szegedi Kis István 188, 191
 Szegedy-Maszák Mihály 114, 153, 391, 526, 527
 Székely Irén 226
 Székely István, Bencédi 429, 499–501
 Szekeres László 164
 Szekfü Gyula 14, 101
 Szelestei N. László 243
 Szemere Bertalan 458, 508, 719
 Szemere Krisztina 587
 Szemere Miklós 718
 Szemere Pál 142, 360, 415–429, 431, 432, 437, 439, 581, 582, 586, 613, 619, 620, 622, 623, 625, 628, 631, 639, 640, 649
 Szemere Samu 380, 553
 Szénási Zoltán 234
 Szenci Kertész Ábrahám 242
 Szenci Molnár Albert 7, 97, 98, 253, 254, 415, 420, 423, 426, 429–432, 695
 Szenczy Imre 31
 Szendrey István 301

- Szentesi Edit 712
 Szentgyörgyi József 424
 Szentiványi Róbert 263, 265, 277
 Szentjóni Szabó László 119, 145, 147
 Szentkirályi Móric 508
 Szentmártoni Bálint 579
 Szentmártoni Szabó Géza 212, 364
 Szentmártonyi Radó Sándor 417
 Szentmiklóssy Alajos 142, 360
 Szepesi György 209, 210
 Szepessy Ignác 548
 Szepessy Tibor 573
 Szepsi Bényes Pál 7
 Szerdahely György Alajos 456
 Szerdahelyi István 32
 Szigeti Csaba 148
 Szigeti József 220
 Szigligeti Ede 220, 221
 Szilády Áron 498
 Szilády Károly 221
 Szilágyi András 713, 714
 Szilágyi Ferenc 113, 149, 151, 612, 630–633, 635,
 636, 641, 647–649
 Szilágyi János György 181
 Szilágyi Károly 221
 Szilágyi Márton 136, 140, 153, 458, 585–587, 629,
 676
 Szilágyi Sándor 9, 49, 346, 575
 Szilárdfy Zoltán 705
 Szilasi László 181, 183
 Szilassy József 360
 Szili József 118, 144, 152, 153, 313, 660
 Szily Kálmán 682
 Szinán pasa 9
 Szini Gyula 396, 404
 Szinnyei Ferenc 375
 Szinnyei József 195, 262, 263, 268, 269, 274, 292,
 356, 606, 689
 Szinnyei Sándor 14
 Szirák Péter 165
 Szókratész 102
 Szombathi János 353, 354
 Szontagh Gusztáv 49, 51, 311
 Szögyény László 509, 512
 Szőnyi István 715
 Szörényi László 53, 145, 153, 164, 178, 247, 255–
 258, 273, 487, 580, 587, 588, 592, 676
 Sztálin, Joszif Visszarionovics 540
 Szűts István 547
 Szvorényi József 439, 586
 Tacitus, Publius Cornelius 24–38, 40–43, 45–49, 51,
 54, 57, 59, 62, 65, 102, 106
 Takács Ádám 553, 554
 Takács Imre 253
 Takács Márta 316
 Takács Péter 720
 Takácsy Józsa 179
 Takáts József 53, 54, 152, 153, 183, 295
 Takáts Sándor 6, 14
 Talvio, Maila 607
 Tamás Edit 9
 Tamás, Aquinói Szent 247
 Tamerlán (Tamberlain) 102
 Tarbay Ede 559
 Tarczali Zsigmond 704
 Tardi György 209, 211
 Tardy Lajos 335, 339
 Tari Lujza 470
 Tarnai Andor 148, 250, 261, 262, 294, 547
 Tasi József 325
 Tasnádi Péter 209, 211
 Tasso, Torquato 38, 50, 56, 296, 297, 684
 Tatár György 660
 Tatay Adolf 723
 Taurinus, Stephanus 19
 Tauszig Mária 597
 Taxner-Tóth Ernő 580, 589
 Téglás János 236, 237
 Teleki József 42, 43, 118
 Teleki László 219, 472, 502, 509, 511
 Teleki Pál 100
 Teleki Sándor 328, 330–333
 Télfy János 312
 Temesi Alfréd 26
 Temesvári Pelbárt 262, 293, 498
 Terescsényi György 605
 Terhes Benjámin 358, 359, 362
 Terhes Sámuel 362
 Tervonen, Viljo 597, 598, 609
 Thackeray, William Makepeace 446
 Thagy Bálint 93
 Thaisz András 132
 Thaly Kálmán 217
 Theokritosz 142
 Thienemann Tivadar 116, 153
 Thimár Attila 149, 151, 455
 Thomka Beáta 148, 149, 153
 Thököly Imre 213, 214, 216
 Thölde, Johann 94
 Thuküdidész 37, 288

- Thury Etele 12
 Thurzó György 7, 8
 Tiberius római császár 31, 102, 110
 Tillotson, Geoffrey 114, 152
 Tityanov, Jurij 396
 Titus római császár 32, 107
 Todorov, Tzvetan 144, 153, 664, 665
 Toldy (Schedel) Ferenc 24–29, 31–39, 41, 44–47, 51, 54, 57–65, 119, 120, 123, 134, 135, 145, 153, 154, 210, 257, 258, 311, 312, 356, 375, 453, 466, 487, 488, 490, 588, 589, 591, 611–613, 620, 621, 624–626, 628–639, 647, 649, 650
 Toldy István 25, 470
 Tolnai Fabricius Bálint 209, 210
 Tolnai Gábor 7, 252
 Tolnai Lajos 373, 374
 Tolnay Sándor 359
 Tompa Mihály 43, 48, 49, 296, 681, 725
 Torda István 148
 Torma István 264
 Toroczkai Máté 578, 579
 Tótfalusi Kis Miklós 699
 Tóth András 356
 Tóth Dezső 27
 Tóth G. Péter 14, 15
 Tóth István 318, 319
 Tóth János 350, 351, 363
 Tóth Lőrinc 302, 307
 Tóth Orsolya 62
 Tóth Sámuel 350, 362, 363
 Tóth Sándor 120, 153, 351
 Tóth Sándor Attila 357
 Tóth Sándor László 4
 Török József 705
 Török Sophie 235, 236, 628
 Törös László 681
 Traianus római császár 106, 107
 Trask, Willard R. 50
 Trattner János Tamás 350, 356, 361
 Trefort Ágoston 473, 475, 502, 503, 505, 506, 509, 520, 521
 Treitschke, Heinrich von 45, 329
 Trenck, Friedrich 101–103
 Trenk-Tebitsch, Willy 541
 Tsétsi lásd Csécsi János (Tsétsi)
 Turnowsky Sándor 304
 Turóczi-Trostler József 486, 722
 Tüskés Gábor 19, 256, 257, 293, 705, 715
 Tverdota György 64, 67, 254–258, 315, 320
 Twardowski, Samuel 334, 346, 347
 Újvári Erzsi 557
 Ulpianus 298
 Ultzheimer, Andreas Josua 17
 Ungvári Tamás 397, 399
 Ungvárnémeti Tóth László 350–358, 360–363, 463, 464, 622
 Urbán Aladár 507, 508, 513
 Uszpenszkij, Borisz 405
 Uzoni Fosztó István 579
 Ürményi József 510
 Váczy János 26, 151, 350, 438, 543, 611, 613, 617, 627–631, 636, 639–641, 644–649
 Vágó Márta 315, 316, 321, 325, 326
 Vajda György Mihály 246, 247, 478, 481
 Vajda János 218–222, 383, 406, 480
 Vajdakamarási Lőrinc 209
 Vajthó László 451, 649
 Valachi Anna 318
 Valentinus, Basilius 94, 95, 99
 Valiero, Agostino 289
 Vályi András 129
 Vályi Nagy Ferenc 112, 115, 116, 121–128, 137, 154, 353, 625, 717
 Vandrák András 355
 Vandza Mihály 113
 Ványi Ferenc 356
 Varga András 8, 267
 Varga Imre 217, 261
 Varga János 504, 505, 507–509, 511–513
 Varga Katalin 54, 234, 235, 242
 Varga László 256
 S. Varga Pál 244, 297, 467
 Varga Tamás 417, 418
 Vargha Balázs 149
 Vargha Kálmán 316
 Várhelyi Ilona 468, 470
 Varjas Béla 485, 570
 R. Várkonyi Ágnes 6, 343, 345, 348
 Várkonyi Gábor 22
 Várkonyi Nándor 251
 Varro, Marcus Terentius 311
 Vas Gereben (Radákovics József) 163
 Vas István 240
 Vásárhelyi Gergely 707
 P. Vásárhelyi Judit 7, 690, 693
 Vass Miklós 7
 Vasvári Pál 524
 Vaszilij Vasziljevics, II. moszkvai nagyfejedelem 337

- Vatai László 607
 Vauvenargues 124, 133
 Vécsey Pál 506
 Védrenes, A. 40
 Végh János 713
 Véghely Dezső 192–194, 196
 Vehe Gliorius, Matthias 571, 574, 576–578
 Vékás Lajos 299
 Vékony Gábor 486
 Veleczky János 359
 Velics László 263
 Veres András 255, 258
 Veress D. Csaba 14, 15
 Veress Endre 344
 Vergilius Maro, Publius 48, 50, 56, 142, 272, 288,
 298, 486, 487, 491, 492, 494, 497
 Verseghy Ferenc 142, 308, 309, 687, 714
 Vértes József 726
 Vértes O. András 543
 Vértesy Jenő 53, 192, 193, 195, 196
 Vespasianus, Titus Flavius római császár 32
 Vezér Erzsébet 223, 227
 Vico, Giambattista 349
 Viczay Mihály 197
 Viczián János 322
 Vida József 676–679, 681, 683, 684, 686–689
 Vida, Hieronymus 257
 Victorisz Jonathán 185, 186
 Villon, François 71, 72, 74, 107
 Virág Benedek 25, 26, 32–34, 37–41, 46, 48, 62,
 112, 114, 115, 119–121, 123–125, 127, 129,
 130, 132–138, 140, 142–145, 147–149, 151–154
 Virányi Elemér 597
 Virgilius *lásd* Vergilius Maro, Publius
 Viszocsányi Ferenc 262, 275, 287, 288
 Vitályos László 228
 Vitkovics Mihály 132, 138, 142, 154, 417
 Vitnyédy István 347, 701–703
 C. Vladár Zsuzsa 487, 488, 490, 493, 494, 496, 497
 Vogt, Joseph 24, 31, 46
 Voinovich Géza 56, 147, 302, 404, 472
 Voltaire, François-Marie Arouet 124, 453, 454
 Völgyesi Orsolya 586
 Vörösmarti Mihály 700, 704
 Vörösmarty Mihály 26–29, 38, 44, 56, 59, 63, 134,
 135, 138, 140, 146, 147, 150, 154, 178, 179,
 181–184, 219, 221, 250, 255, 296, 298, 311,
 356, 380, 407, 466, 467, 588, 591, 613, 639, 714
 Vries, Jan de 397, 398
 Wagner, Richard 73
 Wahrmann Mór 722, 724
 V. Waldapfel Eszter 507
 Waldapfel János 589, 590
 Waldapfel József 244, 360
 Walker, B. 48, 54
 Wallaszky Pál 485, 499
 Wándza Mihály 418, 419
 Wéber Antal 244, 376
 Weber Henrik 714
 Weber, Max 56
 Webster, John 99
 Weiser, Fridericus 264, 274
 Wellek, René 249
 Wenzel Gusztáv 305, 306
 Weöres Gyula 597, 600–602
 Weöres Sándor 254, 351, 358, 558, 560
 Werbőczy István 10, 298
 Werg, Sabine 17
 Wernher, Georg 18
 Wesselényi Ferenc 343, 345, 701
 Wesselényi István 704
 Wesselényi Miklós 127, 305, 509, 513, 515, 716,
 717, 720
 Wessely Anna 299, 300
 Weszprémi István 21
 Weyermann, Albrecht 8
 White, Hayden 37
 White, Stephen A. 25, 58
 Wiener, Cl. 106
 Wigand Károly Frigyes 59
 Wilde, Oscar 396
 Winkelmann, Johann 361
 Wodowoz, Manja 541
 Wolf, F. A. 311
 Wolfenter, Martin 5
 Wood, Anthony A. 99
 Wurzbach, Constant von 328
 Wünsche, August 51
 Wysling, Hans 314, 322
 Xerxész 109
 Yates, Frances A. 146, 154, 697
 Yolland, Arthur 442
 Zádor György *lásd* Stettner György
 Zákány Tóth Péter 595
 Závodszy Károly 453
 Zeiller, Martin 3, 4, 10, 12, 15–18, 22, 23
 Zénón 54, 55
 Zentai Mária 182, 252

Zetzner, Lazar 98
 Zichy Eleonóra 329
 Zichy Henrik 510
 Zichy Mihály 713
 Zilahy Lajos 605
 Zlinszky Aladár 120, 154
 Zola, Émile 667
 Zombori Antal 209, 211
 Zoványi Jenő 12
 Zrínyi Ilona 443
 Zrínyi Miklós (1508 k.–1566) 4, 125, 145, 713
 Zrínyi Miklós (1620–1664) 50, 56, 254, 296, 297,
 334, 340, 341, 343–345, 347–349, 415, 418–

421, 423, 427, 428, 430–434, 436, 439, 479,
 684, 695
 Zumthor, Paul 141, 154
 Zwingli, Ulrich 186, 188, 191

Zsámboky János (Johannes Sambucus) 10, 715
 Zsigmond, III. (Waza) lengyel király 341, 342
 Zsoldos Ignác 57, 58
 Zsoldos Jenő 723
 Zsolt Angéla 27
 Zsolt Béla 239
 Zsupán László 352

SOMMAIRE

<i>Bartók, István</i> : <i>Grammatica Hungarolatina</i> – Poetica Latinohungarica. Les poèmes de János Sylvester sur les mois, l'art lyrique laïque avant Bálint Balassi	485
<i>Fenyő, István</i> : Les centralistes au début de la révolution de 1848	502
<i>Botka, Ferenc</i> : Contribution à la conception du <i>San Gennaro vére</i> (<i>Sang de San Gennaro</i>) de Sándor Márai	526
Bulletin	
<i>Bogár, Krisztina</i> : L'influence de la théorie épistémologique de Kant sur la première étude psychologique hongroise	543
<i>Földes, Györgyi</i> : Les antécédents spirituels du panthéisme de la littérature de l'avant-garde des années 1910	552
<i>Dobszay, Ambrus</i> : Le lien entre les poèmes pour enfants et ceux pour adultes dans la poésie d'Ágnes Nemes Nagy	558
Atelier	
<i>Balázs, Mihály</i> : A propos du manuscrit N° 1135 du lycée unitaire de Kolozsvár	568
<i>Onder, Csaba</i> : Le manque de lecture traditionnel (<i>Le Parainesis</i> de Ferenc Kölcsey ou la popularité noble de l'oratio)	580
<i>Horányi, Károly</i> : A propos d'une commémoration. János Kodolányi : <i>Arvi Järventaus et d'autres souvenirs</i>	596
Textologie	
<i>Németh, Zoltán</i> : A propos de la tradition du texte et l'origine du projet de l'autobiographie <i>Pályám emlékezete</i> (<i>La Mémoire de ma carrière</i>) de Ferenc Kazinczy	611
<i>Orbán, László</i> : Les manuscrits et les éditions de l'autobiographie de Ferenc Kazinczy intitulée <i>Pályám emlékezete</i> (<i>La Mémoire de ma carrière</i>)	627
Analyse	
<i>Hajdu, Péter</i> : Kálmán Mikszáth : <i>Beszterce ostroma</i> (<i>Le siège du château de Beszterce</i>)	651
Documents	
<i>Balázs, Eszter Anna</i> : Les notes marginales de János Arany dans le recueil de József Vida intitulé <i>Nemzeti koszorú</i> (<i>Couronne nationale</i>)	676
Revue	
Régi magyarországi nyomtatványok (Des imprimés anciens de Hongrie), III, 1636–1655 (<i>Németh, S. Katalin</i>)	690
István Bitskey : <i>Konfessionen und literarische Gattungen der frühen Neuzeit in Ungarn. Beiträge zur mitteleuropäische vergleichenden Kulturgeschichte</i> (<i>Monok, István</i>)	694
Jankovics, József : <i>Ex occidente...</i> (Les relations européennes de la littérature hongroise au 17 ^e siècle) (<i>Nagy, Levente</i>)	697
Knapp, Éva : „Gyönyörű volt szál alakja” (L'iconographie du roi Saint-Étienne de Hongrie dans l'art graphique reproduit, du 15 ^e siècle au milieu du 19 ^e siècle) (<i>Bitskey, István</i>)	705
Történelem – kép (Histoire – image. Le lien entre le passé et l'art en Hongrie. Exposition à la Galerie Nationale Hongroise, 17 mars 2000–24 septembre 2000) (<i>Tüskés, Gábor</i>)	709
Csorba, Sándor : <i>Reformkori diákegyesületek Patakon és a Társalkodási Egyesület Pozsonyban</i> (Des associations étudiantes dans la ville de Sárospatak et l'Association de Conversation dans la ville de Pozsony, au cours de la première moitié du 19 ^e siècle) (<i>Takács, Péter</i>)	715
Kiss József <i>Összegyűjtött versei</i> (Poèmes recueillis de József Kiss) (<i>Ács, Gábor</i>)	720

A folyóirat megjelenését támogatja

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

A kiadásért felel a Balassi Kiadó igazgatója
Szedte és tördelte a szerkesztőség
Budapest, 2002

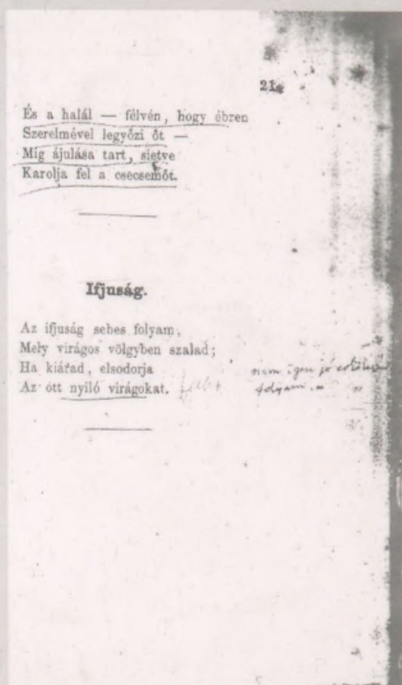
Borítóterv: Szentes Éva
A nyomdai munkálatokat a László és Tsa Bt. végezte
Felelős vezető: László András

HU ISSN 0021-1486 (nyomtatott kiadás)
HU ISSN 1588-0834 (elektronikus kiadás)

Terjeszti a Balassi Kiadó
Előfizethető a Balassi Kiadó Terjesztési Irodájánál (1013 Budapest, Attila út 20., tel./fax: 214-9673) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a kiadó Postabank 11991102-02120733 számú számlájára.
Példányonként megvásárolható a Balassi Kiadó könyvesboltjaiban (1023 Budapest, Margit u. 1., tel.: 212-0214; Kis Magiszter Könyvesbolt, 1053 Budapest, Magyar u. 40., tel.: 327-7796).

Egy szám ára: 660 Ft

Külföldön terjeszti a Balassi Kiadó

Vida József *Nemzeti koszorú* című verseskötetének egy lapja
Arany János széljegyzeteivel